
Sima BEGOVIĆ

LOGOR BANJICA
1941-1944

1

BIBLIOTEKA STRADANJA I OTPORI

6

INSTITUT ZA SA VREMENU ISTORIJU

Projektni savet

**Tahir Abdulji, Fahrija Ajanović, Života Anić, dr Zdravico
Antonić, Trajko Atanasov, Ohr ad Bender ać, dr Rajko Đurić,
dr Tone Ferenc, dr Venceslav Glišić, Milorad Gončin, mr
Slavica Hrečkovski, Dušan Ivanović, Desanka Jovanović,
dr Petar Kačavenda, Svetozar Krunić, Savo Martinović,
Filimena Mihailova, Dragan Nikolovski, Zdravko Nježić, Tone
Tumher (predsednik), dr Gojko Vezmar, Miroslav Vitorović,
dr Đuro Vujović, dr Slavko Vukčević, Darinka Zimić,
dr Nikola Živković (rukovodilac projekta)**

Redakcija

**Prof. Miloš Bajić, Stevan Bodnarov, dr Radomir Bogdanović
(predsednik) Sonja Božanović (sekretar), prof, dr Olivera Burić,
dr Radomir Gerić, dr Petar Kačavenda, Dušan Kalić, Gojko
Ladević, Sava Lazarević, Miodrag Milić, Mila Paunović,
prof, dr Branko Petranović, Apostol Pršendić, Nada Stanić,
Dušan Stojiljković, Danica Vučetić, prof. Vladan Žeravčić.**

Urednik

Dr Petar Kačavenda

Recenzenti

**Dr Venceslav Glišić
Prof. dr Dorđe Knežević**

SIMA BEGOVIĆ

LOGOR BANJICA 1941-1944.

1

ISI

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

Beograd, 1989.

PREDGOVOR

Čovečanstvo se nalazi na pragu dvadeset i prvog stoleća sa izgledima da ostvari dublje prodore u svemirski beskraj, u još neotkrivene tajne prirode i materije od koje je ona sazdana i u nove proizvodne tehnologije koje obećavaju neslućeni boljitak i prosperitet u mnogim područjima naše delatnosti. Naravno, pod uslovom da se na viši nivo podignu takođe odnosi među narodima i ljudima, za više uzajamnog uvažavanja i poštovanja, udruživanja i prožimanja. Drugim recima, ako se politička misao i delatnost saobrazе sa naučnim dostignućima. Jer, svi veliki izazovi, sva velika raskršća ljudskog roda imali su i imaju svoja lica i naličja, svoje zalete i stranputice. Ima ih i ovo vreme u kome živimo. Od pobede razuma i pune tolerancije različitih istorijskih i kulturnih nasleđa zavisi da li ćemo spokojno preći preko razvoda dvaju vekova. Skloni smo da verujemo da su mnoga nastojanja, čiji smo svedoci poslednjih godina na ovom našem evropskom prostoru, pa i u svetu kao celini, usmerena u pravcu i sa namerama koji ohrabruju.

Imamo, dakle, razloga, da sa više poverenja gledamo na budućnost. Ako su bespuća prošlosti, zatrovana iracionalnom mržnjom i uništavajućim ratovima, premošćena većom razboritošću od dosadašnje, ako postepeno nailazi vreme u kome će sve naše raznolikosti urasti u razuđenu, sveobuhvatnu celinu, može se postaviti pitanje da li je i zašto potrebno da se povređuju stare rane, da se podsećamo na one dane pre skoro pet decenija, kada su svetom harale nacionalne i rasne isključivosti i omraze, koje su govor razuma zamenile zveketom oružja, kada su zatirani čitavi narodi i razarane mnoge zemlje?

Potrebno je i ima smisla u prvom redu zato što je svest o zlu kojem smo bili izloženi najbolja brana pokušajima da se

ono ponovi. Zato smo uvereni da oni koji zatvaraju oči pred postojanjem logora smrti i gasnih komora u doba nacističke strahovlade, pred holokaustom i genocidom, ili pokušavaju da umanje njihove razmere, a na žalost takvih ima i među istoričarima, u stvari namiguju ljudima izopačenog duha, koji se nisu odrekli nasilja, ugrožavanja ljudskih prava i nasilnih asimilacija.

Zaborav je zao saveznik i onih naroda iz čije sredine su pokrenute rušilačke sile agresije i podjarmljivanja, i onih naroda koji su se našli na udaru zavojevačkih mačeva. Na ovoj našoj višenacionalnoj balkanskoj vetrometini možda više nego na bilo kojoj drugoj geografskoj koordinati.

Zato istraživački poduhvat Instituta za savremenu istoriju iz Beograda »Jugosloveni u fašističkim koncentracionim logorima« ima svoje puno opravdanje kao sastavni deo niza istorijskih zbivanja, koja su proistekla iz porobljavanja i rasparčavanja Jugoslavije i borbe njenih naroda za nezavisnost i opstanak.

Teritorija okupirane i rasparčane Jugoslavije bila je premežena zatvorima i logorima, u kojima su po naređenju čelnika zavojevačkih sila i njihovih domaćih podražavalaca i poslušnika mučeni i istrebljivani rodoljubi svih jugoslovenskih naroda, a sa posebnom sistematičnošću su uništavane čitave skupine stanovništva srpskog, jevrejskog i romskog porekla.

Svaka okupaciona sila imala je u tim surovim pogromima svoj udeo: Hortijeva Mađarska u Bačkoj, borisovska Bugarska u zaposednutim delovima istočne i južne Srbije, kao i u anektiranoj Makedoniji, italijanski fašisti u Crnoj Gori, Dalmaciji, delu Slovenije i drugim područjima svoje interesne sfere, nemački nacisti u pripojenim delovima Slovenije Trećem Rajhu i iznad svega u preostalim delovima Srbije, koja se nalazila pod upravom Hitlerove oružane sile i brojnih ešalona policijskih i obaveštajnih službi, u prvom redu svemoćne tajne državne policije — Gestapoa.

Pod skutom okupacionih sila divljale su horde velikoalbanskih balista na Kosovu, a Pavelićevih ustaša u Hrvatskoj i na prigrabljenim teritorijama Bosne, Hercegovine i Srema. Po gnusnosti zlodela prema srpskom stanovništvu, hrvatskim borcima i rodoljubima drugih narodnosti posebno mesto zauzima Jasenovac, gde je pod zastavom takozvane Nezavisne

države Hrvatske uspostavljeno jedno od najvećih logorišta za uništavanje ljudi u toku drugog svetskog rata. Upotrebom noža i malja đavolov šegrt je u tom logoru nadrastao svoje gestapovske učitelje i gospodare.

Na tlu okupirane Srbije po broju žrtava odvedenih na stratište u Jajincima i po zlostavljanju još živih zatočenika čeonu poziciju drži nemački logor na Banjici, čije istraživanje je bilo osnova rada na ovoj dvotomnoj publikaciji.

Među koncentracionim logorima koji su nacistima i fašistima služili da unište robovskim radom ili u gasnim komorama svakog čoveka koji se nije povinovao rasističkoj ideologiji i na njoj zasnovanom poretku, Banjički logor ima svoja specifična obeležja. Smisao njegovog osnivanja nije bio u tome da se lica nepoželjna za Treći Rajh izoluju i nagnaju na prinudne radove. Ni u jednoj porobljenoj evropskoj zemlji nije bila propisana kvota po kojoj se za jednog poginulog nemačkog vojnika strelja 100 ljudi kao u Srbiji. To je neoboriv dokaz o genocidnim namerama nacističkog režima prema srpskom narodu. Podupire ga potstrekivanje ostalih okupacionih sila i kvislinških garnitura, pre svega balista i ustaša, da nekažnjeno progone i uništavaju srpski živalj. U tom sklopu Banjički logor je bio jedno od sabirališta u kome su okupacione vlasti držale pri ruci taoce, kojima su u svako doba mogli da dopune suludu kvotu za streljanje sto Srba za jednog poginulog Nemca, a pedeset glava za jednog ranjenog nemačkog vojnika. To je bila osnovna namera njegovih osnivača. A uz nju idu i one ostale: čoveka ne treba samo ubiti, već ga treba, u rastojanju od prozivke do prozivke, od smrti do smrti, do kraja poniziti, iznuriti glađu i zlostavljanjem, lišiti svih onih znamenja kojima civilizacija štiti čovekovu ličnost.

Zatočenicima koji su preživeli logorsku golgotu, ostali su u dubokom sećanju, pored pretrpljenih muka, podvizi ljudski dostojni divljenja. Oni se ogledaju u junačkom izlaženju na stratište, u drugarskom ophođenju, u nastojanjima da se uprkos zabrani i pretnji smrću organizuje politički i kulturni rad, čiji je osnovni smisao bio u tome da se beznađu i bezizlaznosti, u koje je internirce gurao okrutni neprijatelj, suprotstave moralne vrednosti drugačijeg sveta, zasnovanog na slobodi, jednakosti i ljudskom dostojanstvu. Autor je celo jedno poglavlje svoje knjige posvetio upravo tom unutrašnjem sve-

tu iza logorskih zidina, nastojanju zatočenika da dogore časno, da pružaju otpor teroru i da mnoga svoja stremljenja usmere ka jačanju logorskog morala, podizanju svesti i vere u pobjedu i čuvanju čistote narodnooslobodilačkog pokreta.

Ljudstvo banjičkih soba bilo je heterogeno po socijalnom sastavu, političkim opredeljenjima i intelektualnom nivou. Jedni pored drugih tamnovali su borci partizanskih jedinica i pozadinski politički radnici, visoki funkcioneri Komunističke partije Jugoslavije i obični prilagači, akademici i nepismeni seljaci, lica uhvaćena pri vršenju borbenih zadataka, ali i u racijama, koje su okupatori preduzimali u raznim krajevima Srbije, neposlušne četničke starešine, ali i njihovo silom mobilisano ljudstvo, srpsko stanovništvo, koje je sačinjavalo ogromnu većinu, ali i pripadnici drugih jugoslovenskih naroda i narodnosti, Jevreji i Romi sa balkanskih prostora, ali u manjem ili većem broju i državljani petnaestak evropskih zemalja. U knjizi se oseća nastojanje da se o svakoj od ovih grupa zabeleže verodostojni podaci, da se oceni njihovo mesto i uloga i da se istakne jugoslovenska i internacionalna dimenzija Banjičkog logora.

Uprkos nastojanju da se pruži što celovitija slika Logora Banjica i da se iz njenog mozaika ne ispusti nijedna značajnija grupa, sve one zbog nedostatka prigodne i proverene dokumentacije nisu mogle biti istražene, naročito kada su u pitanju bile manje grupe i pojedinci.

Tomovi sadrže i registre ličnih imena, a u drugom tomu objavljujemo priloge za oba toma.

Predajući knjigu Logor Banjica 1941—1944. u dva toma javnosti, napominjemo da ćemo, kada se stvore uslovi, objaviti i treću knjigu u kojoj će biti sadržan popis imena svih znanih zatočenika, upisanih u knjige evidencije koju je vodila logorska uprava, dokumenta i likovne priloge.

Urednik

DANI OSNIVANJA LOGORA NA BANJICI

UVOD

Logor na Banjici je bio jedan od izdanaka onog zlog semena koje je nacistička Nemačka zasejala na sopstvenom tlu, a zatim rasadila širom okupirane Evrope. Stradanja banjičkih zatočenika ugrađena su u mozaik stravičnih istina o nacističkim koncentracionim logorima, koje neće moći zatrti ni patina zaborava budućih vekova.

Kao pogubna reka dotiče do nas iz gotovo poluvekovnog rastojanja nepresušiva gomila činjenica o zlodelima koja je Treći Rajh sa svojom esesovskom elitom počinio prema stanovništvu većine evropskih zemalja. Mnogi internirci, preživeli omaškom, slučajnošću ili zastojem u mašineriji uništavanja, ali ponajpre zbog neumitnog približavanja sloma nacističke strahovlade, još nose u sebi ožiljke tamnovanja. Njihova kazivanja prevazilaze grozote kojima je davno svojom pesničkom maštom Dante Aligijeri (Alighieri) opisao deveti pakleni krug. Zato izaziva čuđenje, a i zabrinjava, što se danas, čak i među »istoričarima«, začuje poneki usamljeni glas, opsednut gebelsovskim zlodusima, koji drsko pokušava da nametne tvđenje da su svedočenja o sadističkim zločinima Hitlerove epohe maltene proizvod bolesnih halucinacija.

Nacistički mačevi, iskaljeni u mržnji prema svemu naprednom, u rasizmu bez ograda, naneli su svetu toliko zala da se ona ni danas ne smeju zamagljivati i potiskivati u zaborav.

Iako je mnogo čega ostalo skriveno u pepelu gestapovskih dokumenata i arhiva, koje su esesovci uništavali pred kraj rata, trudeći se da prikriju tragove svojih zločina, pouzdano se zna da se broj ljudi umorenih na razne načine u nacističkim koncentracionim logorima penje do višemilionskih cifara. No, nije važan samo broj umorenih, već i način izvršenja umorstava, pojedinačnih ili grupnih, praćen satanskim ritualom,

»čiji je smisao bio u ponižavanju bespomoćnih žrtava, u gaženju njihovog ljudskog dostojanstva, kome nema ravnog u istoriji.

U pravu su oni koji tvrde da smrt u nacističkim logorima nije bila najveće zlo. Gore od nje bilo je sumanuto nastojanje esesovske elite da se zatočenik natera na robovsku poniznost, da se do te mere fizički i psihički iznuri da u njemu otupe normalna ljudska čuvstva i reagovanja.

Cime je zatrovana podloga s koje su iznikli tako perverzni postupci?

Ideološka osnova političkog programa Adolfa Hitlera, nekadašnjeg dobrovoljca u prvom svetskom ratu, nesuđenog slikara i arhitekta, rodnom iz okoline Linča, koji je 1919. godine utemeljio Nationalsocijalističku stranku Nemačke, iznesena je u njegovoj knjizi »Mein Kampf«. Ta knjiga počiva na naučno ničim nedokazanoj doktrini o nadmoći arijevske rase nad drugim rasama. Kao najbrojniji i najtipičniji izdanak arijevske rase, nemački narod se smatra predodređenim da vlada svetom.

Lažna doktrina o »višim« i »nižim« rasama, manje ili više vrednim narodima, poznata je već od ranije, naročito posle kolonijalnih ratova i potčinjavanja čitavih kontinenata. Ali ona je u poglavlju »Mein Kampf« o »vladajućoj naciji« dobila nove, zlokobne tonove. Pošto pripadaju »rasi gospodara« (Herrnvolk), lica nemačke krvi mogu nekažnjeno podjarmljivati druge narode. Ako bude potrebno, mogu ih po svom nahođenju i istrebljivati. Od ove postavke do gasnih komora za vršenje genocida prema Jevrejima, Romima i Slovencima bio je potreban samo kratak istorijski korak.

Svojim zavodljivim rasističkim tiradama Hitler je krčio puteve velikonemačkom ekspanzionizmu. Podstrekavao je Nemce da rešenja svog životnog prostora (Lebensraum) traže u podjarmljivanju »manje vrednih«, pre svega slovenskih naroda i zaposedanju njihovih zemalja.

Ali da bi posegao za tuđim teritorij ama Hitler je najpre morao da »sredi« prilike na sopstvenom tlu. Uživajući blagonaklonost najreakcionarnijih imperijalističkih krugova i finansijskih grupa krupnog kapitala, oslanjajući se na teror svojih jurišnika, već godinu dana posle pobede na izborima 1932.

godine¹ postao je neprikosnoveni vođa (Führer) i kancelar (Reichkanzler). Odmah je otpočeo besomučni progon Jevreja i svih demokratski orijentisanih ljudi. S posebnom žestinom obrušio se na radničku klasu i njene institucije. Upalio je zeleno svetlo za stvaranje mreže koncentracionih logora, u kojima su zatvarani, mučeni i na razne načine ubijani Jevreji i politički protivnici nacističkog režima, posebno prvaci Komunističke i Socijalističke stranke.

Progoni tako širokih razmera nisu se mogli sprovesti bez dobro organizovanog stranačkog i policijskog aparata, zatrovanog razornim štivom iz pera Rozenberga, glavnog nacističkog ideologa, i Gebelsa, ministra prosvete i propagande u Trećem Rajhu.²

Paralelno i gotovo istovremeno s nacističkim sigurnosnim odredima (Sicherheitsabteilungen) pod rukovodstvom kapetana Rema (Roehm), koga će kasnije Hitler optužiti za izdaju i pogubiti, nastajala je druga terorističko policijska organizacija SS — jurišni odredi (skraćenica od nemačkog naziva Sturmstafel). U njene redove rajshfirer (Reichführer) Hanrih Himler regrutuje »odabrane ljude« iz kruga oficira i aristokrata, ogorčenih antikomunista. Od Himlerovog ustoličenja za šefa svih policija Trećeg Rajha formacije SS odreda stalno rastu, a njihov starešinski kadar vaspitava se u ratničkom duhu i mističnom ambijentu specijalne škole (SS Junkerschule) u Brunsviku.

Tako je pored Vermahta i naporedo s njim nastajala nacistička profesionalna vojska, čiji fanatizam i okrutnost u pobeđi nisu imali presedana. Posle pobeđe na evropskom zapadu i severu Himler je prihvatio u SS jedinice i dobrovoljce iz Danske, Norveške, Švedske, Švajcarske, pa i izvestan broj Amerikanaca nemačkog porekla. Posle okupacije jugoslovenske teritorije u formacije SS jedinica stupali su mnogi folksdjo-

¹ Na izborima su socijaldemokrati i komunisti dobili zajedno više glasova od nacionalsocijalista (odnos je bio 14 miliona prema 11 miliona glasova), ali su socijaldemokratski funkcioneri odbili da sarađuju sa komunistima. Ova nesloga među stranačkim vođama levice omogućila je Hitleru da se dočepa vlasti.

² Rozenberg je bio urednik organa NSDP »Völkischer Beobachter« i autor knjige *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*, u kojoj sa manijačkim patosom zahteva istrebljenje nižih rasa i govori o bogomdanoj istorijskoj misiji germanskih gospodara sveta.

čeri rođeni na našem podneblju. Među njima su bili i pripadnici po zlu čuvene SS divizije »Princ Eugen«.

SS odredi služili su kao svojevrsni rasadnik za policijske i obaveštajne službe iznedrene iz Nationalsocijalističke radničke partije.

Iz kruga najpouzdanijih esesovaca regrutovani su kadrovi za službu bezbednosti — SD (Sicherheitsdienst) i bezbednosnu policiju — SIPO (Sicherheitspolizei). To su bile obaveštajno-policijske organizacije Nationalsocijalističke stranke, koje će u ratnim godinama odigrati krupnu ulogu na okupiranim evropskim teritorijama, uključujući i Jugoslaviju.

Hitlerovim dekretom od 1936. godine sve nemačke policijske službe fuzionisane su i *de jure* stavljene pod komandu »velikog inkvizitora« Himlera. Ovaj je odmah svom štićeniku Rajnhardu Hajdrihu, nazvanom »anđeo zla«, poverio rukovodeću ulogu nad najglavnijim polugama tog opresivnog aparata: tajnom državnom policijom i službom sigurnosti.

Posle otpočinjanja ratnih operacija, 27. septembra 1939. godine, Himler je osnovao Glavnu upravu sigurnosti Rajha RSHA (Reichsicherheitshauptamt), koja se račvala na 7 odeljenja ili uprava. Na okupiranim područjima, pa i delovima jugoslovenske teritorije pod nemačkom okupacijom pokazale se najaktivnijim i najopasnijim odeljenje IV— tajna državna policija (Geheime Staatspolizei — Gestapo) i odeljenje VI — služba sigurnosti za inostranstvo.

Danas se lanac hapšenja, mučenja, koncentracionih logora i krematorijumskih peći vezuje za Gestapo, koji je bio izvršni organ RSHA. U stvari, Himler je stvorio svoje carstvo u vidu totalitarne birokratije, u kojoj je zlo prvi put u istoriji bilo tako dobro tehnički organizovano i pretvoreno u koncentrični sistem, gde su pojedinci bili šrafovi, na ovaj ili onaj način upleteni u zločine. Dakle, bila je to paklena mašinerija, koja je funkcionisala sama od sebe, zasnovana na opštem ubeđenju, a podmazivana srednjovekovnim misticizmom svojih idejnih tvoraca.

Rajnhard Hajdrih, kao Himlerov pouzdanik broj jedan, postavio je za šefa Gestapoa mesec dana posle početka ratnih operacija Hajnriha Milera (Heinrich Miller). On će na tom položaju, poznat kao Gestapo Miler, ostati do kapitulacije nacističke Nemačke. Kada je grupa čeških rodoljuba 27. juna

1942. godine izvršila atentat na Hajdriha kao protektora Češke i Moravske, njega je na položaju šefa RSHA zamenio Ernest Kalterbruner, koji je mirne duše mogao nasiediti i nadimak svog prethodnika.

Da bi se shvatila celina obaveštajne i izvršne delatnosti uperene protiv protivnika nacističke Nemačke, valja dodati da je ona bila organizovana i u okvirima vojne sile — Vermahta (Wehrmacht). Već 1935. godine ukotvio se i do kraja rata ostao na čelu Abvera (Abwehr) — vojne obaveštajne službe nekadašnji kapetan bojnog broda Vilhelm Kanarie. Između njega i Hajdriha razvili su se svojevrsno rivalstvo i uzajamno podozrenje, koji su doveli i do rivalstva u vojnoobaveštajnoj službi i policijskoobaveštajnih službi Nationalsocijalističke stranke, odnosno esesovaca. Doduše, između Kanarisa i Hajdriha je postignut sporazum, podrugljivo nazvan »deset zapo-vesti«, čija je suština bila u tome da će Kanarisovo područje delovanja obuhvatiti uglavnom vojnooperativne zone, dok će politički protivnici, domaći i strani, ostati u nadležnosti Hajdrihovih službi. Kanaris je kasnije ipak operisao i na političkom području izvan nemačkih granica, naročito kada je u pitanju bila borba protiv partizana, znači i u Jugoslaviji, pa i u okupiranoj Srbiji, na čijoj teritoriji je bio lociran logor na Banjici, osnovna tema obrade u ovoj knjizi.

Osnovne postavke rasizma kao potke nationalsocijalističke ideologije Adolfa Hitlera i monstruozni policijski aparat sazdan na njenim temeljima predstavljali su izvorišta pljački i zločina čudovišnih razmera, kojima je Treći Rajh zavio u crno celu Evropu.

Strahoviti ratni i kasnije okupacioni masakr bio je unapred planiran. Posle osvajačkih napada na evropske zemlje za Vermahtom su kao jata skakavaca nadirali na okupirane teritorije agenti Gestapoa i ostalih policijsko-sigurnosnih službi vršeci neprekidni lanac represalija. To je bila praktična primena teorije o gospodarećoj rasi, iznesena u nacističkom »vjeruju«

— »Main Kampfu«. Glavna uprava bezbednosti Rajha RSHA nastojala je da putem genocida i represalija osigura pozadinu Vermahtu, nesmetano obavljanje saobraćaja i pljačku materijalnih i kulturnih dobara.

U naredbi od 27. septembra 1941. godine načelnik Vrhovne komande Vermahta Kajtel preporučuje: »S obzirom

na ogromnu površinu okupiranih teritorija, snage koje stoje na raspolaganju za uvođenje reda na ovim teritorijama biće dovoljne samo ako svaki otpor bude kažnjen na legalnim gonjenjem krivaca, već takvim terorom oružanih snaga, koji će kod stanovništva iskoreniti svaku želju za otporom. Komandanti treba da nađu sredstva da održe red preduzimajući drakonske mere ...»³

Pristupilo se, prema tome, programima koji nisu bili improvizovani i ne mogu se dovesti u vezu samo s postojanjem otpora okupacionim vlastima, dakle nisu bili žestok odgovor na »terorističke« akcije protiv nemačke vojske, već su bili plod unapred smišljene istrebljivačke politike prema narodima »nižih rasa«, isplanirane još 1936. i 1937. godine, pre stupanja Nemačke u zavojevački rat/*

Jedno od najpouzdanijih svedočanstava o planiranju takvih akcija su Himlerovi govori i istupanja na nizu konferencija s rukovodiocima RSHA, održanim između 15. i 23. januara 1937. godine u Berlinu. Tom prilikom »veliki inkvizitor« je iznosio na videlo ovako dragocena zapažanja: »U idućim godinama neće se raspravljati o većoj ili manjoj prihvatljivosti ove ili one politike koju bi vodila Nemačka. U godinama što slede bićemo svedoci borbe za uništenje nižih rasa celog sveta, ujedinjenih protiv Nemačke, jezgra našeg naroda, Nemačke nositeljice kulture (Kulturträger) ljudskog roda; u idućim godinama rešavaće se pitanje biti ili ne biti za belog čoveka, kojemu smo mi narod-vodič.«⁵

Na sastanku u Perču juna 1941. godine esesovski komandanti upoznali su se s Hitlerovom zapovesti u kojoj se kaže i ovo: »Radi veće sigurnosti teritorija na područjima koje je Vermaht zauzeo i u pozadini tih teritorija, odredi moraju bez milosti uništiti svaki **bivši, trenutni i budući** otpor nacional-socializmu ...«

Himler je još određeniji: »Nama je svejedno kako ti narodi žive ... To pitanje nas zanima samo s gledišta naše potrebe za robovima, radi razvoja naše kulture.«⁰

³ Suđenje u Nimbergu, dok. L 90, PS 398, tom. XXV.

* André Brissaud, Jean Mabire, *Cestapo nad Evropom*, str. 11, »Epoka«, Zagreb 1966.

* André Brissaud, Jean Mabire, *n. d.*, str. 175.

* *Gsto*, str. 185

U istrazi pred Nirnberškim sudom o vojnim i policijskim merama protiv partizana general Hojzinger je priznao: »Oduvek sam smatrao da su neljudski postupak prema civilnom stanovništvu i određene metode u borbi protiv partizana bili samo* izgovor. U njima su politički i vojni šefovi gledali izvrsnu priliku kojom će se postići sistematsko smanjenje broja Slavena; i Jevreja ..,«⁷

U prilog ovoj tezi mogli bi se navesti i mnogi drugi dokumenti koji govore o tome kakvim instrukcijama je nacional-socijalističko vodstvo nadahnjivalo svoje ljudstvo. Među njima se ističe Kajtelovo naređenje od 16. decembra 1942. godine, a ono se odnosilo i na postupke prema stanovništvu okupirane Jugoslavije. Prema ovom naređenju nijedan zločin nemačkih vojnika nad civilnim stanovništvom okupiranih zemalja ne treba kažnjavati. Zločin je, dakle, bio podignut na razinu službene državne politike. No ni pre ove izričite naredbe postupci besprimernog terora prema civilnom stanovništvu nisu kažnjavani, već, naprotiv, podsticani. O tome svedoče, između ostalog, pohodi nemačkih kaznenih ekspedicija posle prve neprijateljske ofanzive, prilikom »čišćenja terena« u luku Save i Drine, zatim posle povlačenja partizanskih snaga iz zapadne Srbije, primeri genocida prema stanovništvu Kragujevca i Kraljeva i česta streljanja zarobljenih boraca i pristalica narodno-oslobodilačkog pokreta u Banjičkom logoru i na stratištu u Jajincima.

U šumi naređenja i dekreta koji su podsticali na vršenje zločina važno mesto zauzimaju Geringovo uputstvo od 6. avgusta 1942. godine predstavnicima vojnih vlasti na okupiranim teritorijama i iskaz generala Jodla pred sudom za kažnjavanje ratnih zločinaca u Nirnbergu 1945. godine.

U Geringovom uputstvu se kaže: »Bog zna da vi niste tamo poslani da bi radili na dobrobit stanovništva, koje nam je povereno, već da iz njega iscedite najviše što se može, da; bi nemački narod mogao da živi. Vi jednostavno morate biti kao lovački psi, morate pronjušiti gde ima još nešto što bi moglo koristiti nemačkom narodu. To morate smesta izvući i poslati ovamo ..,«⁸

⁷ Izjava Hojzingera u Nirnbergu, PS 3717, T. XXIII, str. 483;

⁸ Nirnberški proces, UK-66, T. XXXIX, str. 128—129.

U Jodlovom saslušanju na procesu u Nirnmergu pominje se Hitlerov dekret od 6. maja 1944. godine o kolektivnim represalijama, kao i naređenje od 26. septembra 1944. godine, u kome se precizira da vojne jedinice prema nenemačkim lici-
ma na okupiranim teritorij ama treba da samostalno prime-
njuju (dakle i bez naređenja viših vlasti) drakonske mere i
da ih izvode pred preke sudove.⁹

Nacistički vođi su istrajali u svojoj politici genocida sve
do kraja rata. A šta bi bilo da su rat dobili? Za milione ljudi,
žena i dece svrstanih u niže rase, nastala bi beskrajna noć
■ dugih noževa.¹⁰

⁹ Isto, D-750, T. XXXV, str. 513—514.

¹⁰ Kao rvoč dugih noževa nazvan je program starešina i pripad-
nika SA odreda (Snyherheitsabteilungen) i njihovog starešine kapetana
Rema, najvećeg Hitlerovog oslonca prilikom preuzimanja vlasti u ne-
mačkoj 1933. godine.

USPOSTAVLJANJE NEMAČKE OKUPACIONE UPRAVE I OTVARANJE LOGORA NA BANJICI

Neposredno posle vojnog puča izvršenog u Kraljevini Jugoslaviji noću između 26. i 27. marta 1941. godine i velikih narodnih antifašističkih demonstracija u Beogradu i drugim jugoslovenskim gradovima,⁸³ Adolf Hitler je vojnim i političkim funkcionerima Trećeg Rajha saopštio svoju odluku da Jugoslaviju vojnički porazi i razbije kao jedinstvenu državu. Pod šifrom »Pothvat 25« Vrhovna komanda nemačkih oružanih snaga izdala je 2. i 12. armiji i 1. oklopnoj diviziji naređenje za napad na Jugoslaviju. Za ostvarenje Hitlerove zamisli pripremljene su ukupno 24 nemačke, 23 italijanske i pet mađarskih divizija. Hitlerovim dekretom od 27. marta 1941. godine nemačkom vazduhoplovstvu stavljeno je u zadatak da »neprekidnim, danonoćnim bombardovanjem razori Beograd«. Izvršilac ovog piratskog vazdušnog napada bez najave rata bila je 4. nemačka vazduhoplovna flota pod komandom general-pukovnika Aleksandra Lera.^{10a}

Kratkotrajni rat fašističkih sila protiv Kraljevine Jugoslavije dočekan je nespremno. Vladajuće buržoaske garniture, pa i ona posle vojnog puča, pokušale su najpre da izbegnu borbu, a kad im to nije pošlo za rukom, ispoljile su visok stepen malodušnosti i nisu imale volje da organizuju ozbiljniji

^{8a} Namera knjaza Pavla Karađorđevića i koalicione vlade Cvetković—Maček da poklekne pred Hitlerovim zahtevima i pristupe trojnom paktu Berlin—Rim—Tokio izazvala je burno reagovanje stanovništva i ubrzala okupljanje progresivnih i antifašističkih snaga, među kojima je istaknuto mesto pripalo Komunističkoj partiji Jugoslavije. Tito je ocenio martovske događaje 1941. godine kao »borbeni poziv na oružje, za odbranu zemlje«. Vidi prvi Titov govor u oslobođenom Beogradu 1945.

^{10a} Aleksandar Ler postao je od leta 1941. godine nemački komandan Jugoistoka. Zarobljen je u rejonu Celja maja 1945. godine. Kao ratni zločinac streljan je 1947.

otpor. Naprotiv, među vojnim starešinama i politicarmi česti su bili slučajevi dezorganizacije, poziva na predaju, huškanja na separatizam, pa i otvorenih izdaja. U tome su nesumnjivo najkrupniju ulogu odigrali Nemci nastanjeni u Jugoslaviji — Folksdojčeri — koji su pristupili izvođenju sabotažnih akcija i naoružavali se radi zauzimanja važnijih objekata.¹¹

Ubrzo posle zaposedanja jugoslovenske teritorije od invazionih sila potpisan je 17. aprila 1941. godine u Beogradu akt o bezuslovnoj kapitulaciji jugoslovenske vojske,¹² kojim je stanovništvo Jugoslavije bilo formalno pravno prepušteno na milost i nemilost agresora.

Sva saopštenja, pozivi i naređenja okupacione vojne komande bili su represivnog karaktera. Nagoveštavali su još mučnije dane za stanovništvo. Prvi proglas izdat stanovništvu nosi potpis komandanta nemačke kopnene vojske generalfeidmarsala fon Brauhiča. Ovim proglasom, objavljenim 12. aprila

1942. godine zaveden je policijski čas, zabranjeno je sastajanje i održavanje zborova, demonstracija i štrajkova, širenje letaka i slušanje stranih radio stanica, zatvaranje radnji i povećanje cena, regulisana je prodaja motornih vozila i slično.¹³ Aktima diskriminacije bili su u prvo vreme najteže pogođeni Jevreji i Cigani. Postepeno su ukidana njihova građanska i ljudska prava, uključujući i pravo na život. Cilj ovih mera bio je da skrenu pažnju stanovništva s pravih vinovnika njegove nesreće

Već 17. aprila u Beograd je doputovao šef RSHA, »anđeo zla«¹⁴ Rajnhard Hajdrih. On je u zgradi na Terazijama br. 41 održao konferenciju s nemačkim policijskim oficirima i preneo smernice Adolfa Hitlera od 12. aprila 1941. godine za privremenu podelu Jugoslavije. Posle usvajanja ovih smernica iz nadležnosti operativnih vojnih grupa i komandi izuzete su Štajerska i Kranjska kao teritorije pripojene Rajhu, zatim Banat, u kome je uspostavljena svojevrсна samouprava Folksdojčera, Bačka i Međumurje, koji su privremeno pripojeni Mađarskoj, kao i područja pod italijanskom i bugarskom oku-

¹¹ Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu*, Isto-rijski arhiv Beograda, 1978, str. 29—32.

¹² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda (dalje: 2b. NOR), knjiga II, tom II (dalje: II/2), str. 559—562.

¹³ »List uredaba vojnog zapovednika u Srbiji-« (Verordnungsblatt des Militärbefehlhabers in Serbien), br. 1, str. 1—5.

pacijom. Bečkim sporazumom Čano—Ribentrop jugoslovenska državna teritorija podeljen³ je na dva osnovna dela: nemačko i italijansko okupaciono područje. Demokraciona linija povučena je potezom Vrh—Ježica—Litija—Cerklja—Samobor—Petrinja—Glina—Bosanski Novi—Sanski Most—Mrkonjić Grad — južno od Sarajeva —Ustiprača—Prijebor— južno od Novog Pazara—Orlova —Čuka—Šar-planina—Ohridsko jezero—Prespansko jezero.¹⁴ Bugarska je anektirala Makedoniju i delove južne i istočne Srbije. U Zagrebu je već 10. aprila objavljeno stvaranje kvislinške Nezavisne Države Hrvatske (NDH), koja je pored Hrvatske, Slavonije i delova Dalmacije prigrabila Bosnu i Hercegovinu i Srem. Tako se nadležnost nemačke okupacione uprave, odnosno njenih operativnih grupa prostirala uglavnom na području preostalih delova Srbije, koji su se u nemačkim dokumentima nazivali Stara Srbija.

Pripadnici tek pristiglih nemačkih policijskih snaga pohapsili su već tokom aprila 1941. godine, suprotno odredbama međunarodnog prava, grupu od 12 diplomata iz redova diplomatsko-konzularnog osoblja Kraljevine Jugoslavije na čelu s Ivom Andrićem i internirali ih u Konstacu na Bodenskom jezeru. To su bili prvi očividni dokazi da se nemačka vojna sila neće pridržavati ni normi međunarodnog prava, ni domaćih zakona, ni najnužnijih uzusa o poštovanju ljudske ličnosti i dostojanstva.¹⁵

Već u maju 1941. godine agenti Gestapoa počeli su istragu protiv »srpske zavereničke klike«, koja je okrivljena za poništenje trojnog pakta. Opunomoćenik za ovaj posao dr Buse, zajedno s lokalnim okupacionim organima, obrazovao je u tom cilju posebnu komisiju, kojoj je predsedavao predratni saradnik nemačkih obaveštajnih službi Tanasije Dinić.¹⁶

Pored Hajdriha u Beograd je prvih nedelja okupacije doputovao i šef Abvera — vojne obaveštajne službe — Vilhelm Kanaris. Cilj njegovog dolaska bio je obračun s britanskom

¹⁴ Kronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, Vojnoisto-rtjski institut, Beograd 1964, str. 31.

¹⁵ Službeni list vojnog zapovednika Srbije br. 1 iz 1941. godine, str. 1—5. Pored Ive Andrića internirani su: Vladimir Vauhnik, dr Josip Logar, dr Ferdo Pogačnik, Branislav Dimitrijević, Mirko Kranjc, dr Avgust Mitešić, Jozef Nagreznik, Vojislav Jakovljević, Milivoje Pandurović, Aleksandar antić, Radovan Sumenković i Božidar Stefanović.

¹⁶ Muharem Kreso, *n. d.*, str. 59

obaveštajnom službom. I odista, uskoro su u Beogradu otkrivene britanske radio-stanice i skladišta oružja. Neka od pohapšenih lica jugoslovenskog porekla dospeće kasnije u logor na Banjici.¹⁷

Još u najranijoj fazi okupacije uspostavljena je u Beogradu institucija vojnoupravnog komandanta. Nemačka Vrhovna komanda imenovala je na ovaj položaj generala avijacije Helmuta Ferstera. On je preuzeo dužnost 22. aprila 1941. godine, ali je na njoj ostao relativno kratko, do 4. jula. Stupanje na dužnost general Ferster je objavio posebnim proglasom.¹⁸

Drugi po redu vojnoupravni komandant u okupiranoj Srbiji bio je Ludvig Šreder, kao i prethodnik general vazduhoplovstva. Prilikom sletanja na Zemunski aerodrom on je teško stradao u avionskom udesu. Posle deset dana je umro od zadobijenih povreda.¹⁹ Do smrti ga je zastupao general Paul Bader, komandant 65. komande za posebnu upotrebu, a posle smrti ga je nasledio treći vazduhoplovni general Hajnrih Dankelman.²⁰

Vojnoupravni komandant bio je po nemačkom zakonu o narodnoj odbrani nosilac celokupne državne vlasti, uključujući i zakonodavnu, sudsku i upravnu vlast.²¹ Za izvršenje postavljenih zadataka dodeljene su mu četiri oblasne vojnoupravne komande (Feldkommandatur), po jedna za svaku od okrnjenih bivših jugoslovenskih banovina na teritoriji okupirane Srbije — dunavsku, moravsku i drinsku i jedna za područje grada Beograda.²² Pri svakoj Feldkomandaturi su ubrzo osnovani kon-

¹⁷ *Beograd u ratu i revoluciji*, Beograd 1984, str. 115.

¹⁸ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Nemačka arhiva (dalje AVII NA) reg. br. 1/5, K 50. »List uredaba vojnog zapovednika u Srbiji« br. 1, str. 9

¹⁹ AVII, NA, Mf. T-501, R-245, S-417.

²⁰ AVII, NA, reg. br. 8/5, K. 27, saslušanje Dankelmana.

²¹ M. Kreso, *n. d.*, str. 70.

²² Feldkomandature su nosile brojčane oznake. Feldkomandatura za područje Uprave grada Beograda, posle izdvajanja Zemuna i Pančeva, proširila je nadležnost na Požarevac sa okolinom. Nosila je oznaku 599. Feldkomandatura u Nišu, s oznakom 809, obuhvatala je teritoriju istočno od Morave i graničila se sa područjem koje su zaposle bugarske okupacione jedinice. Feldkomandatura u Kraljevu nosila je oznaku 610. Njeno stvarno sedište bilo je u Vmjačkoj Banji i obuhvatala je središnje delove Srbije. Feldkomandatura 816 u Užicu, zatim privremeno u Beogradu, obuhvatala je delove nekadašnje Drinske banovine.

koncentracijski logori za držanje talaca. Doduše, karakter nekih logora se tokom okupacije menjao, pa je logor na Banjici bio proglašen kao logor za celu teritoriju okupirane Srbije.

U svakoj oblasnoj komandaturi bilo je dve do tri okružne komandature (Kreiskommandatur) — ukupno deset. Svaka od njih imala je po pravilu službe bezbednosti i policije, uključujući i tajnu državnu policiju — Gestapo. Krajskomandatura-ma su bile podređene mesne komandature, čija nadležnost se prostirala na teritoriji nekadašnjih srezova. Sve ove vojne i policijske ustanove hapsile su, streljale i svaka sa svog područja upućivale pohapšena lica u koncentracione logore, u najvećem broju u logor na Banjici. Za vreme kaznenih ekspedicija i neprijateljskih ofanziva otpremale su stanovništvo u logore i operativne jedinice.

Vojnim poslovima u okupiranoj Srbiji rukovodio je Komandni štab sa pukovnikom Gravenhorstom na čelu. Njegova funkcija bila je da obezbeđuje red i vojne objekte.

Upravnim poslovima rukovodio je Upravni štab, koji je na početku vršio ulogu civilne vlade, a kasnije je imao zadatak da kontroliše kolaboracionističke vlasti — Savet komesara Milana Aćimovića i vladu »narodnog spasa« Milana Nedića. Na čelu Upravnog štaba nalazio se dr Harold Turner, koji je na ličnu Hitlerovu želju doputovao u Beograd iz Francuske. Zbog sukoba s Augustom Majsnerom, neprikosnovenim generalom SS i policije od februara 1942. godine, Turner je sredinom te godine smenjen s dužnosti. Nasledili su ga prvo Bener (Bonner), a zatim Dankverc (Dankwertz).²³

U trećoj dekadi aprila proradio je i Privredni štab, čije se sedište nalazilo u zgradi vazduhoplovstva u Zemunu. Čelno mesto u ovom štabu bilo je rezervisano za Franca Nojhauzena, predratnog savetnika za privredna pitanja pri poslanstvu Trećeg Rajha u Beogradu i direktora Nemačkog saobraćajnog biroa. Delatnost njegovog štaba kasnije je proširena na Makedoniju, Crnu Goru i Albaniju. Štab je imao pet odeljenja s preko 100 zaposlenih ljudi, prvenstveno dobrih poznavalaca Balkana, odnosno privrednih bogatstava balkanskih zemalja, kako bi se ona mogla što uspešnije pljačkati.

²³ A VII, NA, reg. br. 3/5, K. 27. Saslušanje Turnera u logoru Nojengame 2. avgusta 1946. godine.

Sastavni deo okupacionog sistema sačinjavale su i druge značajne ustanove, koje su Vojnoupravnom štabu bile formalno potčinjene po principu teritorijalne nadležnosti, a u operativnom pogledu odgovarajućim centralnim ustanovama u Berlinu.²⁴

Valja posebno pomenuti i ispostavu Ministarstva inostranih poslova Trećeg Rajha, koja je nastala od nekadašnjeg nemačkog poslanstva u Beogradu. Osoblje poslanstva ostalo je u Beogradu i smestilo se u zgradu bivše čehoslovačke ambasade. Od početka maja 1941. godine opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova postao je Feliks Bencler.²⁵ Njegova ustanova dostavljala je Ribentropu redovne izveštaje o razvoju političkih prilika u Srbiji i igrala značajnu ulogu u rešavanju pitanja kolaboracionističkih vlasti, određivanju »granica« podjarmljene Srbije, pitanju izbeglica i slično.

Mada je okupaciona uprava u Srbiji bila smišljeno organizovana, bez saradnje političara spremnih da joj pomognu i pođu putem izdaje nacionalnih interesa, imala bi vezane ruke naročito u pogledu otkrivanja i hapšenja naprednih i rodoljubivih organizacija i pojedinaca. Odluku o ustoličenju kvislinških organa vlasti ubrzala je izvesnost slanja velikih vojnih kontigenata na istočni front zbog pripremanja napada na Sovjetski Savez. Već 27. aprila 1941. godine Fajne (Feine), opunomoćenik u nemačkom Ministarstvu inostranih poslova do dolaska Benderà, obavestio je svog pretpostavljenog Ribentropa 0 nameri vojnoupravnog komandanta Srbije da uspostavi srpsku administraciju.²⁶ Ukazom o postavljanju Feliksa Benderà 1 smernicama koje su mu pred dolazak u Beograd date nagoveštava se da se iz taktičkih razloga Srbiji prizna određeni stepen autonomije. U konsultovanjima koja su u tom cilju vođenja glavnu reč su imali predratni nacistički obaveštajci u Beogradu Karl Kraus i Hans Helm.

Posle razgovora Dimitrija Ljotića, čiji se zбораški pokret pretvorio u najvernijeg vazala nacista, i Harolda Turnera, odlučeno je da prvi nosilac kvislinške vlasti bude Milan Aćimović, koji je revnosno okupljao pronemački raspoložene lič-

²⁴ Vidi opširaije: Muharem Kreso, *n. đ.*, str. 65—99.

²⁵ Bencler je ostao u Beogradu do leta 1943. godine. Postavljen je Hitlerovom odlukom od 6. maja 1941.

«AVII, NA, Mf. V. T-120, R-200, S-153198.

nosti i sastavio spisak ljudi »odgovarajućih kvaliteta«. Konačna odluka o listi komesara donesena je u Ljotićevom stanu u Beogradu.²⁷

Aćimovićev Savet komesara bio je kratkog daha. Do ozbiljnije krize došlo je već krajem jula 1941. godine, kada se pod pritiskom opštenarodnog ustanka teritorija koju je kontrolisao Savet komesara svela na prečnik od jedva 50 kilometara oko Beograda. Posle konsultacija bivših građanskih političara sa šefom nemačkog Upravnog štaba Turnerom i poslanikom Benclerom, usvojen je predlog da se na položaj predsednika vlade dovede general Milan Nedić.²⁸ Zahtevi koje je postavljao Nedić nisu prihvaćeni, ali se on ipak prihvatio uloge koju su mu namenili okupatori. Pravi smisao Nedićeve »vlade narodnog spasa« bio je u tome da se okupe buržoaski nacionalistički krugovi za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta, koji je bio u punom zamahu.

To je, najsažetije rečeno, oplitički okvir u kome je otvoren i u kome je kasnije »delovao« logor na Banjici.

Hitlerova strahovlada, nemilosrdna u samoj Nemačkoj, pokazala je svoje surovo lice još češćim i masovnijim zločinima u okupiranim zemljama. Šireći ognjem i mačem prostor za nemačke »kulturtregere«, ne prezajući ni od istrebljenja čitavih »plemenskih skupina«, kako je preporučivao Himler, rasistička ideologija je do kraja ostala dosledna u sprovođenju zavojevačkih ciljeva.

Na tlu Jugoslavije organizovan je 71 koncentracioni ili sabirni logor i 329 istražnih i drugih zatvora.²⁹ Doduše, ovim podacima su potrebna dodatna objašnjenja. Ponekada su do tada već postojeći zatvori odlukama nemačkih područnih komandi proglašavani za logore za držanje talaca, iako u njima često nije bilo zatvoreno više od 100 do 200 lica, pa se i ne mogu smatrati logorima u punom smislu reči. Takav je slučaj bio sa logorima-zatvorima u Leskovcu, Zaječaru, na Ubu, u

²⁷ Saslušanje Tumera u logora Nojengame, AVII, NA, reg. br. 2, f. 7, K. 27; Zapisničko saslušanje Dragomira Jovanovića, AVII, Nedićeva arhiva (dalje: NdA) reg. br. 19/7, K. 1. str. 39.

²⁸ AVII, NdA reg. br. 19, f. 7, K. 1, str. 33.

²⁹ Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, Beograd 1983, str. 253 (Izdanje »Pi.ada«).

kruševcu, na primer, na teritoriji okupirane Srbije. Mada mali po obimu, oni su ipak služili po potrebi za nemačke »odmazde«. Osim toga, Jugosloveni su na kraju drugog svetskog rata zatočeni u 69 raznih logora koji su postojali izvan jugoslovenskih granica.³⁰

Namere okupatora da vladaju ognjem i mačem otkrivene su neposredno i po ulasku u Beograd. Prva briga vojnoupravne komande bila je da preduzme, ojača i osigura postojeće beogradske zatvore i da ih pripremi za prijem antifašistički raspoloženog stanovništva. No, bilo je očevidno da će za hapšenje širih razmera postojeći zatvori biti odviše tesni. Zato se u prvim nedeljama okupacije pristupilo izboru pogodnih lokaliteta za koncentracione logore većih kapaciteta.

Na području Srbije bila su otvorena četiri velika i nekoliko manjih logora. Najpoznatiji od njih bili su logor na Starom sajmištu kod Zemuna, logor u Sapcu, logor na Crvenom krstu u Nišu i logor na Banjici.

Na levoj obali Save kod Zemuna otvoren je logor koji je bio prvenstveno namenjen uništavanju Jevreja, ali se kasnije iza njegovih bodljikavih žica zadesilo i mnogo zarobljenih partizana, uhapšenih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta i stanovništva prikupljenog u racijama iz Srbije, Bosne, Dalmacije, Srema i drugih krajeva.³¹

Šabački logor, najveći posle Banjičkog u Srbiji, na desnoj obali Save, progutao je takođe mnoge ljudske živote naročito posle prve neprijateljske ofanzive na Mačvu i takozvanu Užičku republiku. U stvari, može se govoriti o dva šabačka logora: jedan je bio smešten u kasarnama na mestu zvanom Senjak, a drugi u barakama na samoj obali Save.

Logor na Senjaku formirale su jedinice 342. nemačke pešadijske divizije 30. septembra 1941. godine. Radio je do proleća 1942. godine, kada je poslednja grupa zarobljenih partizana prebačena u logor na Savi koji je postojao za sve vreme okupacije. Zatočenici iz Šabačkog logora često su u grupama

³⁰ Dr Nikola Zivković, *Pokret otpora jugoslovenskih komunista i antifašista u zatvorima i logorima*, rukopis, Skoplje 1979.

³¹ Zemunski logor osnovan je 28. oktobra 1941. odlukom vojno-upravnog komandanta i postojao je do jula 1944. kada je preostali deo zatočenika prebačen u logor na Banjici.

transportovani u logor na Banjici, gde su streljani ili upućivani u druge nacističke logore širom porobljene Evrope.³²

Koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu formiran je takođe u septembru 1941. godine. Organizovao ga je šef Gestapoa u Nišu SS kapetan Hamer, Nemač iz Štetina. Kao i ostali koncentracioni logori u Srbiji, bio je u nadležnosti zapovednika SIPO i SD Emanuela Sefera.³³ Za logorsku zgradu uzet je nedovoljno korišćeni magacin vojne opreme, koji se nalazio u sastavu kasarne konjičkog puka »Obilić« bivše jugoslovenske vojske. Pošto se kasarna nalazila nedaleko od železničke stanice Crveni krst, logor je prema njoj dobio svoj nezvanični naziv.

Za sve vreme okupacije bila su otvorena i vrata logora u: Smederevskoj Palanci. U njemu su bili smešteni pretežno partizani zarobljeni posle prve neprijateljske ofanzive sve do kraja, leta 1942. godine. Od tog doba bio je namenjen isključivo »prevaspitavanju« pohapšenih omladinaca. Inicijativu za njegovo osnivanje dao je šef IV odeljenja beogradske Specijalne policije Boško Bećarević.³⁴

U Beogradu su kraće vreme postojala još dva manja logora: kod Topovskih šupa na Autokomandi i na Zvezdari kod Milišića-ciglane. U prvom su već u leto 1941. godine pre otvaranja logora na Banjici, a naravno i pre odluke vojnoupravnog komandanta Srbije da se osnuje logor na Sajmištu kod Zemuna, poznat i kao Zemunski logor, bili zatvoreni prvi pohapšeni beogradski i banatski Jevreji. Živeli su u nepodnošljivim uslovima, gotovo bez hrane i bez ikakvih sanitarnih uslova. Kasnije su najvećim delom preseljeni u logor na Starom sajmištu.

U logoru kod Milišića-ciglane boravili su partizani zarobljeni u zadnjim mesecima pred oslobođenje Beograda i to pretežno iz krajeva izvan teritorije okupirane Srbije. Među njima su zapaženi u velikom broju partizani iz Dalmacije i Bosne.

³² Opširnije u knjizi Stanoja Filipovića *Logori u Sapcu*, Novi Sad' 1967. godine.

³³ AVII, NA, reg. br. 10, f. 5, K. 27.

³⁴ Uredba o prinudnom vaspitanju omladine br. 2826 Nedićeve vlade »narodnog spasa« donesena je 15. jula 1942. godine. »Službeni list« br. 62 od 4. avgusta 1942. godine.

:živeli su u nešto povoljnijim uslovima i odlazili na razne radove po Beogradu.

Zamisao osvajača da u Beogradu ili u neposrednoj blizini prestonice osnuje veliki koncentracioni logor potiče iz vremena priprema za napad na Sovjetski Savez, pa i pre toga još od Hitlerove odluke da napadne Jugoslaviju, podjarmi njeno stanovništvo i rasparča teritoriju. U stvari Hitler je prema Srbima zauzeo onaj isti stav koji je imala Austro-ugarska Monarhija 1914. godine. U zapisniku o saslušanju Nojhauzena od septembra 1947. godine kaže se, između ostalog, i ovo: »Stvoreno je mišljenje da bi bilo najbolje kada bi Srbija uopšte nestala sa geografske karte. Kako ovakva operacija nije bila moguća, morali su Srbi, kao večiti uzročnici nemira, da budu što je više moguće pritisnuti.«³⁵

Nacistički glavari planirali su za Srbe i Srbiju tešku sudbinu. U memorandumu dr Vilhelma Stukarta (Wilhelm Stuckart), državnog sekretara u nemačkom Ministarstvu unutrašnjih poslova, od 15. jula 1941. godine, zahteva se potpuna prevlast Trećeg Rajha u dunavskom prostoru, kako bi »Beograd sa svojim podterenom« došao čvrsto u nemačke ruke i postao nemačka tvrđava na Dunavu. U memorandumu se izričito kaže da bi Srbi bili potisnuti iz Beograda i okoline južno od Dunava.

Predsednik Kulturnog saveza podunavskih Nemaca dr Sep Janko (Janko Jozef-Sep) i za ovo vreme okupacije vođa nemačke narodne grupe u Srbiji zahtevao je još 1939. godine da se na području Dunava i Vojvodine stvori nemački protektorat. Međutim, preduzimanje ovako krupnih koraka u ratno vreme, uz delikatan odnos prema satelitskim vladama Mađarske i Rumunije, nije bio moguć.³⁶

U izveštaju novopostavljenom komandujućem generalu u Srbiji Bemeu od 21. septembra 1941. godine, šef Upravnog štaba u okupiranoj Srbiji dr Harold Turner založio se za evakuaciju srpskog stanovništva iz luka Drine i Save, uklanjanje Nedića sa položaja predsednika kvislinške vlade, likvidiranje

³⁵ AVII, NA, Mf. L (London) 2/H 8074—116.

³⁶ N. Božić i R. Petrović, *Vojvodina i Beograd u planovima Trećeg Rajha*, Zbornik za društvene nauke, Matica srpska, Novi Sad 1967, »veska 48, str. 116—125.

celokupne inteligencije i konačno uništenje Jevreja, Roma i komunista.³⁷

Hitler pred svojim saradnicima nije skrivao patološku mržnju prema srpskom narodu, pa se otuda i može objasniti što su u politici svih okupacionih sila na teritoriji raspoređene Jugoslavije, kao i Paveličevoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, bili snažno izraženi netrpeljivost i zločinački postupci prema stanovništvu srpskog porekla. Mađarski okupatori izvršili su u decembru 1941. godine poznati pokolj srpskog stanovništva u Novom Sadu, a nešto kasnije i u nekim drugim gradovima Bačke. Prema naređenju poglavnika takozvane Nezavisne Države Hrvatske Ante Pavelića ustrojen je kod sela Jasenovca na Savi jedan od najstravičnijih logora u okupiranoj Evropi.

U njemu je stradalo oko 800.000 ljudi, pretežno srpskog porekla, što ga po broju žrtava svrstava odmah iza nacističkog logora Aušvic (danas Osvienčim) u Poljskoj. Politika genocida prema Srbima bila je proglašena za državnu politiku NDH. Balistički oružani odredi i organizacije pod okriljem okupatora počeli su terorizirati srpsko stanovništvo na Kosovu. Okupacijom Makedonije i južnog dela Srbije i Bugari su odmah pristupili progonu Srba iz ovih krajeva kao »nepoželjnih za novooslobođene zapadne pokrajine«. Do juna 1941. godine iseljeno je iz Makedonije 15.590 lica, a do 1. septembra iste godine 19.453 lica samo iz Skoplja.³⁸ Pritisak izbeglica u okupiranu Srbiju iz svih krajeva Jugoslavije, naročito iz Hrvatske i Slovenije, otežavao je i onako tešku prehranbenu i stambenu situaciju na njenom području.

Masovnim zločinima u Kragujevcu i Kraljevu, Mačvi, Pocerini i drugim krajevima i mestima Srbije, kao i utvrđivanjem kvote po kojoj se za svakog poginulog nemačkog vojnika streljalo 100 Srba, političko i vojno rukovodstvo Trećeg Rajha pristupilo je ostvarenju svojih planova za vršenje genocida prema srpskom stanovništvu.

Najveće stratište na Balkanu posle Jasenovca nalazilo se u blizini Beograda, kod podavalskog sela Jajinci. Na njemu je pokopano oko 80.000 rodoljuba iz raznih krajeva Srbije, dobrim delom zatočenika logora na Banjici. U okupiranu

³⁷ " AVII, NA, d. br. 804—807, f. 1, K. 41-C.

³⁸ Dr Milivoje Perović, *Leskovac u ratu i revoluciji*, Beograd 1968, str. 92.

Srbiji došlo je odista do situacije koju je Herman Nojbaher, specijalni izaslanik nemačkog ministarstva inostranih poslova za Jugoistok, opisao ovim rečima: »Srbi su postali slobodna divljač za sve i svakoga.«³⁰

Osnivanje velikog logora u blizini Beograda bilo je stalno prisutno u planovima nemačkih zavojevača. Iz sačuvanih dokumenata može se zaključiti da se prvobitno imala u vidu namera da se na levoj obali Save podigne koncentracioni logor, koji bi u prvoj fazi mogao da primi 50.000 ljudi, a kasnije se proširio do kapaciteta za 500.000 zatočenika.

Prvi pisani tragovi o pripremama za osnivanje logora u Beogradu ili na domaku grada, pronađeni u kvislinškim arhivama, pojavljuju se u majskim danima 1941. godine.

»U Beogradu je zatečen izvestan broj komunista aktivista. Njihovo kretanje se prati. Pored drugih mera, studira se otvaranje koncentracionog logora, gde će biti dovedena sva po javni red i poredak opasna lica« — kaže se u izveštaju komande žandarmerije od 26. maja 1941. godine.

Takođe u maju 1941. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova Aćimovićeve komesarske uprave izdalo je naređenje sledeće sadržine: »Sve vlasti da obrate najveću pažnju na komuniste i njihovu akciju, koja je iz razumljivih razloga posle 6. aprila postala naročito intenzivna, da se restauriraju evidencije i kartoteke, da se proučavaju njihove metode u taktici itd ... Uprava grada Beograda naročito je obratila pažnju na ovu vrstu delikatnih poslova. Studira se pitanje koncentracionog logora u koji bi bili smešteni svi poznati komunisti...«⁴⁰

Dakle, prvi na udaru bili su članovi Komunističke partije Jugoslavije. Nemačkim policijskim snagama bilo je poznato da je Komunistička partija Jugoslavije jedina organizovana snaga sposobna da očuva jedinstvo na celini rasparčane državne teritorije. Ona je imala potpuno nedvosmislen stav

o politici fašističkih sila pred rat i posle okupacije Jugoslavije. U aprilskom ratu dosledno je sprovodila svoju politiku odbrane zemlje. Mnogi članovi KPJ dobrovoljno su se javljali da učestvuju u borbenim dejstvima i zalagali se za pružanje otpora zavojevačima. Posle okupacije, kada je drugima izgle-

³⁰Herman Nojbaher, *Izveštaj letećeg diplomate*, Musteršmid, Göttingen, 1956, str. 120.

⁴⁰ *Banjica* (grupa autora), Beograd 1967, str. 18.

dalo da je sve izgubljeno, partijska rukovodstva počela su da tragaju za najprikladnijim oblicima otpora. Pristupili su okupljanju rodoljubivih snaga i sistematski širila antiokupatorsko raspoloženje. Objašnjavali su suštinu nacionalističke politike profašističkih buržoaskih političara, koji su mahali separatističkim mačevima, razotkrivali su izdajničku sadržinu kolaboracija, motive bratoubilačkog rata i eksploatatorske ciljeve zavojevača. U toj atmosferi prilazilo se obrazovanju prvih ratnih komiteta, prikupljanju oružja i obrazovanju ilegalnih vojnih desetina po gradovima. Prenošenjem sedišta CK KPJ i dolaskom generalnog sekretara Josipa Broza Tita u Beograd počele su da pristižu sve preciznije direktive za pripremanje ustanka. Raslo je pouzdanje naroda u mogućnost borbe i vera u oslobođenje.⁴¹

Tri dana pred najezdu hitlerovskih trupa na sovjetsku teritoriju planovi za osnivanje logora postali su urgentni. U kvislinškom Ministarstvu unutrašnjih poslova održana je konferencija visokih nemačkih i domaćih policijskih funkcionera, na kojoj je odlučeno da se sprovede opsežna akcija protiv komunista. Činovnici antikomunističkog odseka Specijalne policije upozorili su da se u Beogradu sve češće viđaju poznati komunisti. Takođe je zapaženo njihovo pojačano kretanje iz Beograda u unutrašnjost i obratno. Ponovo je pokrenuto pitanje pronalaženja pogodnog mesta za logor.

»Na konferenciji je jednodušno konstatovano« — kaže se u zapisniku — da je komunistička akcija u zemlji intenzivna... Pošto su ispitani razlozi pod kojima se komunistička akcija u današnjim prilikama razvija, određene su hitne mere kojima će se ta akcija, ako ne potpuno uništiti, a ono bar u svakom slučaju ograničiti... Od svih nepopravljivih komunista i španskih milicionara izabraće se 150—200 koji će se odmah pohapsiti i kasnije poslati u logor kada ovaj bude gotov i odnosna uredba izrađena. Učinjen je korak na nadležnom mestu da se dobiju podaci o ustrojstvu sličnih logora u Nemačkoj.«^{*2}

Na ovoj konferenciji bilo je i drugih ideja: da se osnuje antikomunistički komitet, da se obnovi rad Suda za zaštitu

⁴¹ *Pregled istorije SKJ*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1963, str. 293—305.

*- AVI I, NA, r. br. 3, f. 5, K. 27; presuda Tumeru i Kiselu.

države sa specijalno uprošćenim postupkom, da se održavaju tečajevi za policijske agente i stražare i niz drugih sličnih mera.⁴³

Osnivanje logora pominje se i u poznatom često citiranom pismu Harolda Turnera Aćimoviću od 22. juna 1941. godine. Iz njega se saznaje da je komesarska uprava već dobila nalog da organizuje logor.⁴⁴

Prema mišljenju specijalne komisije koja je obrazovana da bi pronašla pogodnu lokaciju, zgrada na Adi Ciganliji, upotrebljavana pre rata kao zatvor za osuđivane komuniste i koju u svom pismu pominje šef okupacionog Upravnog štaba Turner, nije bila sigurna. Iz ovoga sledi da je komesarska uprava Srbije primila k znanju naređenje da organizuje logor pre Turnerovog pisma. U poslove na formiranju Banjičkog logora najdirektnije je bio uključen Turnerov zamenik dr Georg Kisel, kome je direktno bio podređen šef srpske državne bezbednosti Dragomir Jovanović.⁴⁵

Specijalna komisija, u kojoj su se nalazili Miodrag Đorđević, pomoćnik upravnika grada Beograda, Milan Janjušević, direktor tehničke direkcije Uprave grada i jedan predstavnik Gestapoa, čije ime nije identifikovano, izabrala je za logorsku zgradu kasarnu bivšeg 18. pešadijskog puka na Banjici.^{45a}

Formalnu odluku o osnivanju logora doneli su nemački komandant Beograda i zapovednik Gestapoa u okupiranoj Srbiji, a sproveo ju je svojim područnim organima Dragomir Jovanović. O tome svedoči njegovo po datumu zakasnelo pismo predsedniku opštine grada Beograda, upućeno 10. jula 1941. godine, dakle u vreme kada su prvi zatočenici već bili prispeli na Banjicu. U pismu se ne precizira kada je komandant Beograda potpisao odluku, pa može doći do nedoumica o preciznom datumu osnivanja Banjičkog logora. U istoriografiji se najčešće pominje 5. jul 1941. godine, dan od koga se na Banjici nalazio novoimenovani šef koncentracionog logora Svetozar Vujković sa svojim štabom i nemačkim kontrolorima. Međutim, isto

⁴³ AVII, reg. br. 19, f. 1, K. 5.

⁴⁴ Zbornik... T. I, Knjiga 1, dok. br. 108.

⁴⁵ Na posleratnom saslušanju u Bandbotelu 30. juna 1946. Kisel je izjavio da je učestvovao u osnivanju Banjičkog logora. Skupa s Krausom, Helmom i Jovanovićem izradio je spiskove prvih talaca.

^{45a} AVII, NA, reg. br. 4, f. 5, K. 27.

toliko važan, za zatočenike svakako i važniji, jeste 9. juli 1941. godine kada su u suterenske prostorije bivšeg 18. pešadijskog puka sprovedene prve grupe uhapšenika.⁴⁶

Ta zgrada, u nešto izmenjenom obliku (izvršene su nadgradnja i dogradnja, porušen je zid koji je okruživao logor) postoji i danas. Adaptirana je posle rata za Intendantsku vojnu akademiju. Nekoliko prostorija prilagođeno je za smeštaj Muzeja Banjičkog logora u ulici Veljka Lukića-Kurjaka. Svojevremeno je imala dva sprata i suteran i bila okružena raznim nemačkim vojnim i policijskim ustanovama. Očevidno da su oni koji su birali lokaciju za logor smatrali da je to posebna pogodnost.

Izbor zgrade je bio prvi korak. Potom je trebalo da se ona osposobi za prijem većeg broja uhapšenika, da se dobro obezbedi iznutra i spolja i da se što potpunije izoluje od građanstva. Organizacijom posla na doterivanju i ograđivanju zgrade rukovodio je Dragomir Jovanović, jedan od najstarijih pouzdanika Gestapoa, a neposrednim poslovima rukovodio je na licu mesta inženjer Milan Janjušević iz tehničke direkcije Uprave grada Beograda.⁴⁷

Kada su pristigli prvi zatočenici, rešetke su bile postavljene samo na jednoj većoj sobi u suterenu. Radovi na postavljanju rešetaka na prozorima ostalih soba, izgradnja masivnih vrata s gvozdanim polugama i katancima i metalnih pregrada između hodnika i holova, bili su još u toku. Namera inicijatora ovog sistema bezbednosti bila je da se onemoguće kontakti među budućim zatočenicima, smeštenim u razne delove zgrade i po raznim spratovima, a naročito da se logor što više izoluje i da se preduprede eventualni spoljnji prodori.

»Prihvatili su nas stražari i odveli u suteran, u prvu veliku sobu levo od stepenica i ulaza — seća se jedan od prvih zatočenika Banjičkog logora Branislav Milenković, tada student tehnike, rodом iz Kragujevca. — Prozori su nam gledali na put, na Šarenu ćupriju, na stražarnicu i glavni prilaz krugu 18. pešadijskog puka. »Marica« je dolazila nekoliko puta,, a uveče nam je dovezla stvari... Čini mi se da nas je te večeri bilo oko 120 i više. Stali smo svi u jednu sobu, jer je

« U *Prilozima* faksimil pisma Dragomira Jovanovića od 10. jula 1941. god. o otvaranju logora na Banjici.

⁴⁷ AVI I, NdA, reg. br. 19, 1. 7, K. 1, str. 64.

samo ona imala rešetke na prozorima. Na ostalim sobama majstori su užurbano radili.. Z^{*8}

Prva dva meseca logorska zgrada bila je okružena bodljikavom žicom. Osnivačima logora to nije bilo dovoljno da bi se osujetio svaki pokušaj bekstva. Zbog toga je Dragomir Jovanović naredio inženjeru Milanu Janjuševiću da izradi plan za potupno obezbeđenje logora i pristupi njegovoj realizaciji.

Početkom septembra iskopani su temelji za podizanje zida i stražarnica. Zidarski radovi završeni su za samo mesec dana. Izgrađen je pet metara visok zid u obliku petougaoznika i pet osetno viših kupola po uglovima, na koje su odmah postavljeni mitraljezi. S njih su danonočno stražari motrili na logorski krug i prilaze zgradi. Zatočenici koji su već bili dovedeni u logor posmatrali su kako zid iz dana u dan raste i zaklanja im vidik.⁴⁹

Jedan od njih, profesor Milutin Smiljanić, rekao je tih dana svom drugu u sobi: »Eto vidiš, juče mi je bila žena i visoko podigla decu da bih mogao poslednji put da ih vidim, dok se zgrada ne dovrši . Uvek se sećam te scene i ona mi je teško pala...⁵⁰

Svaka soba je imala svoj broj i dobila je određenu namenu. U nekim sobama su se nalazili samo krivci koje je hapsio Gestapo, u drugim samo logoraši koje je isledivala Specijalna policija. Međutim, bilo je i soba s mešovitim krivcima, naročito u trenucima kada je logor bio pretrpan. Kako je došlo do podele logora na krivce Gestapoa i Specijalne policije opisao je Dragomir Jovanović u zapisničkom saslušanju pred istražnim organima posle rata: »Jednog dana Nemci iz Gestapoa došli su bez ičijeg znanja. Odredili su da jedna trećina logora pripadne upravi srpskoj, a ostalo su uzeli za svoje zatvorenike...⁵¹

Ovom žalopojkom određen je pravi odnos između okupatora i njihovih slugu. Okupatori su delali bez znanja i konsultovanja s kvislinzima, a kvislinzi su maltene za svaki po-

⁴⁸ I AB BL 215.

⁴⁹ IAB BL 212.

⁵⁰ Dragan Marković, *Otpisani*, »Sloboda«, Beograd 1974, str. 224—225.

⁵¹ AVII, reg. br. 19, F. 7, K. 1.

stupak morali da se obraćaju Nemcima za odobrenje. Prime-ra ima bezbroj. Gestapo je, na primer, tražio od Specijalne policije da kao »organizatora komunističke aktivnosti« uhapsi Blagoj a Stefanovića, koji je kao takav bio denunciran od nekog dostavljača nemačkih policijskih organa. Specijalna policija nije našla nikakvog razloga da Stefanovića zadrži u zatvoru. Međutim, kasnije ga je Gestapo uhapsio i internirao.⁵²

Okružno načelstvo iz Užica, s priloženim mišljenjem i potpisima građana, tražilo je da se iz logora na Banjici pusti Veroljub Tešić, učenik prvog razreda učiteljske škole. Zaborili su ga ljotićeovski dobrovoljci prilikom povlačenja partizana iz Užica. Specijalna policija je zatražila, kako je red nalagao, odobrenje od Gestapoa da se Veroljub pusti. Gestapo je odgovorio da je saglasan, ali je ipak Tešića uputio transportom u Nemačku, pa u Austriju i nazad u Borski rudnik.⁵³

Međutim, bilo je i obratnih slučajeva, kada se đavolov šegrt pokazao gorim od gestapovskog učitelja. Verenica studenta medicine Predraga Hadnađeva, koji je radio kao lekarski pomoćnik kod doktora Levija u partizanskoj bolnici u Užicu, uputila je pismo glavnokomandujućem generalu u Srbiji na šest gusto kucanih stranica na nemačkom jeziku. Molbu da se njen verenik pusti potkrepila je tvrdnjom da su tri ista lica bili jedini svedoci za mnoge uhapšene građane, za koje se tvrdilo da su dobrovoljno otišli u partizane. S obzirom na ličnost kojoj je pismo bilo upućeno, Gestapo je ocenio da bi bilo korisno da se Hadnađev pusti. Međutim, Specijalna policija se usprotivila tvrdeći da se radi o opasnom, aktivnom partizanu i uvrstila Hadnađeva u listu za streljanje.⁵⁴

Logorska uprava često je menjala karakter i namenu soba, da bi koliko-toliko zamela tragove o uhapšenima. Prema raspoređivanju novopridošlih zatočenika ipak se moglo oceniti u kakvoj se opasnosti nalaze: da li su određeni za izvršenje smrtno kazne, za »odmazdu«, ili zbog lakše odmerene krivice i nedostatka dokaza imaju šansu da požive duže, pa i da se izbave iz logora.⁵⁵

⁵² IAB UGB SP IV-Q-12/3.

⁵³ Istorijski Arhiv Beograda, Uprava grada Beograda, fond Specijalne policije (dalje: IAF UGB SP/IV-Q-172) 9.

⁵⁴ IAB UGB SP IV-Q-6/23.

⁵⁵ IAB 3306/D-XXXII-1234; saopštenje Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora br. 44, str. 485.

Taoci su bili po pravilu takođe izdvojeni od ostalih zatočenika i nalazili su se najvećim delom u »nemačkom krilu logora«. Oni su se malo slobodnije kretali, obavljali poslove po logorskom krugu i radili u logorskoj radionici, mada je u nju po potrebi »uskakao« i poneki teži krivac. Taoci koje je uhapsila Specijalna policija raspoređivani su u treću kategoriju političkih krivaca.⁵⁶

Kada je Banjički logor konačno bio završen i napunjen zatočenicima iz raznih krajeva Srbije, pa i izvan njene teritorije, podsećao je sa svojim petometarskim zidom u kupolama sa stražarnicama na neko utvrđenje. Taj utisak su dopunjavali reflektori, čiji su snopovi noću šarali logorskim krugom, preletali preko prozora s rešetkama, zadržavali se na izlaznoj kapiji od gvožđem okovane hrastovine. Iza rešetaka bilo je uvek svetlo. Sijalice se nisu smele gasiti. Tako je okupator nehotice ipak učinio od logora na Banjici svojevrstan simbol: buktinju slobodoljuba koja se ne gasi.

Hapšenja, mučenja i upućivanja u logor

Najveći deo rodoljuba hapsili su i upućivali u logor na Banjici, a razume se i u druge logore, Gestapo kao izvršni organ nemačkih policijskih i bezbednosnih službi i beogradska Specijalna policija kao produžena ruka Gestapoa. U knjigama o evidenciji banjičkih pritvorenika često se nailazi na podatke da su pojedine grupe lica, obično veće, sprovodile u logor esesovske jedinice ili jedinice Vermahta. To se dešavalo u trenucima zamašnjih akcija »čišćenja terena«, kada su se pojedine grupe boraca predavale ili je prikupljano i zatvarano stanovništvo »ugroženih područja«. Tako sprovedena lica bila su po pravilu naknadno saslušavana u Gestapou, Specijalnoj policiji ili samom Banjičkom logoru. Znatno ređe je učestvovala u hapšenjima i upućivanju u logor feldžandarmetrija i to uglavnom za manje prekršaje okupacijskih naređenja nepolitičke prirode. Seljake koji nisu ispunili previsoke kvote

A VII, NdA, reg. br. 19, f. 7, K. 1; zapisničko saslušanje Dragomira Jovanovića.

za obavezni otkup žitarica hapsila je najčešće feldžandarmerija.

Od kolaboracionističkih vlasti pored Specijalne policije hapšenja su vršili najpre žandarmerija, zatim Nedićeve i Ljotičeve oružane formacije, a po selima četničke komande Koste Pećanca i Draže Mihailovića. Posle prve neprijateljske ofanzive, kada su zatvori bili pretrpani, Gestapo i Specijalna policija nisu imali dovoljno ljudstva ni da saslušaju sve uhapšene rodoljube po gradovima, a kamoli po selima, pa su zaleđda gradova najčešće prepuštali četničkim komandama. A četničke i posebno ljotičevske komande su i pre i posle toga upućivale Gestapou ili češće Specijalnoj policiji dostave, u kojima su preporučivale da se nad pojedinim osumnjičenim licima povede istraga. Kada su četnici Koste Milovanovića bili raspušteni, njihovu ulogu su preuzeli gorski štabovi DM. Četničke crne trojke harale su po selima i bez milosti klale svako lice na koje se ukazalo prstom da je saradnik narodnooslobodilačkog pokreta.

Posle prve neprijateljske ofanzive ponovo su zaživela okružna i sreska načelstva Nedićeve administracije, a u većim gradovima uspostavljena su i predstojništva policije. Svi su se ti organi kolaboracionističke vlasti uključili u progon pristalica narodnooslobodilačkog pokreta i osumnjičena lica upućivali u logore. Ovi uhapšeni najčešće su naknadno bili saslušavani u zatvorima Specijalne policije i Gestapoa ili u samom logoru. Sreska načelstva i njihove službe ponekad su, otkrivši nešto sumnjivo, pozivali »stručnjake« iz beogradske Specijalne policije da na licu mesta povedu istragu.

Najzad, onim snagama koje su se borile protiv narodnooslobodilačkog pokreta i dopremale njegove pristalice u logor na Banjici ili ih predavaile esesovcima valja dodati i bugarske okupacione jedinice, koje su, naročito posle sporazuma Nemačke vrhovne komande s Bugarskom vrhovnom komandom od 24. decembra 1941. godine zaposele 35 srezova u još pet okruga istočne i jugoistočne Srbije, hapsile, ubijale i deportovale stanovništvo u zaposednutim krajevima, podvrgavale ga mučenjima i palile njegove domove.

Tabela zatočenika prema organu koji je izvršio hapšenje i sprovođenje u logor izgledala bi ovako:

Organ koji je vršio deportovanje	Broj deportovanih
1. Jedinice SS i Gestapo	12.651
2. Nemačka vojska	1.230
3. Feldkomandature	1.018
4. Specijalna policija UGB	4.076
5. Načelstva i predstojništva policije	2.533
6. Srpska državna straža, ljotićeveci i četnici	1.096
7. Krivična policija	774
8. Nepoznato	319
Ukupno	23.637

Kao što se vidi, preko dve trećine uhapšenika deportovale su nemačke policijske i vojne jedinice. Blizu devet hiljada zatočenika sproveli su u logor kolaboracionistički policijski i vojni organi, uključujući i sreska načelstva. Međutim, u vođenju istrage odlučujuću ulogu su igrali Gestapo i Specijalna policija Uprave grada Beograda.⁵⁷

Posle prve neprijateljske ofanzive nastupio je period s izuzetno velikim prilivom zatočenika u logor na Banjici. Samo neki od njih sprovedeni su s već pripremljenim presudama prekih sudova. Većina je dovođena bez konačnih saslušanja i odluka. Oni su naknadno saslušavani u samom logoru. Saslušavali su ih najčešće šef logora Vujković sa svojom agent-skom ekipom, ili su za taj »posao« upućivane iz Gestapoa i Specijalne policije posebne ekipe »islednika«. Kraj 1941. i prva polovina 1942. godine bili su obeleženi posebno čestim naknadnim saslušanjima, mada su ona vršena i u kasnijem periodu. To su za zatočenike bili posebno teški dani, jer su pored ostalih muka bili prinuđeni da slušaju svakodnevne jauke svojih drugova i psovke policijskih agenata.⁵⁸

Međutim, boravak najvećeg broja banjičkih zatočenika direktno je povezan s prethodnim istražnim postupkom u zatvorima Specijalne policije i Gestapoa, bilo u Beogradu, bilo u unutrašnjosti, kuda su upućivane »na teren« specijalne ekipe ovih okupatorskih i kvislinških policijskih organa. Osim

⁵⁷ Podaci z a tabelu uzeti su iz knjige o evidenciji banjičkih zatočenika.

⁵⁸ AVII, reg. br. 33/5, F. 2, K. 58.

toga, lica već sprovedena u logor često su pozivana na ponovna saslušanja u zatvore Gestapoa i Specijalne policije, bilo zbog naknadno otkrivenih činjenica, bilo zbog predloga da se izvrši njihova prekategoriizacija iz drugih razloga. Postojalo je, dakle, neprekidno kruženje između zatvora i logora na Banjici i obratno. Boravak na oba mesta značio je celinu za život i smrt zatočenika, koja se po pravilu nije mogla razdvajati. Zatvori su bili predsooblje logora. Mučenje u zatvorima bilo je prethodnica kasnije sudbine zatočenika. Zato bi na ovom mestu trebalo da se kaže nešto više o zatvorima, postupcima prema uhapšenima i barem najvažnijim policijskim organima koji su vodili istražni postupak, odnosno zlostavljali uhapšene rodoljube.

Gestapo

Pripremajući se za ostvarenje zavojevačkih planova Treći Rajh je na teritoriji Kraljevine Jugoslavije uspostavio svoje obaveštajno-policijske centre već sredinom tridesetih godina ovog veka. Preko njih je Himlerova Glavna uprava bezbednosti vrbovala za kasniju izdajničku ulogu predstavnike desno orijentisanih građanskih stranaka, koji su pokazali spremnost da se stave u službu nacističkom režimu.

Odlučujuću ulogu u stvaranju profašističkih punktova odigrala su tri emisara vodstva Nationalsocijalističke stranke Nemačke: Hans Helm, Karl Kraus i Franc Nojhauzen (Neuhausen).

Hans Helm je doputovao u Beograd 1939. godine, zvanično kao činovnik nemačkog poslanstva, policijski oficir za vezu. U stvari, on je bio Himlerov emisar, koji je prilikom dolaska dobio instrukcije i imena lica na koja može da se osloni. Jedan od njegovih najpouzdanijih poverenika postao je Dragomir Jovanović, koji se više godina nalazio na rukovodećim položajima u beogradskoj policiji i Ministarstvu unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije.⁶⁰

Franc Nojhauzen otvorio je kao pouzdanik jednog od najvažnijih Hitlerovih doglavnika, rajhsfirera Hermana Geringa,

⁶⁰ Hans Helm osuđen je posle rata za počinjene zločine 22. decembra 1957. godine. AVII, NA, reg. br. 22, §. 5, K. 27.

još 1934. godine u prostorijama beogradske palate »Reunione« Nemački saobraćajni biro (Deutsche Verkehrsbüro). Bio je, u stvari, vođa Nationalsocijalističke stranke u Jugoslaviji.⁶¹

Treća ličnost u ovom sudbonosnom trijumviratu bio je major SS Karl Lotar Kraus, koji je 1939. godine postao novi »privredni savetnik« u Nojhauzenovom Saobraćajnom birou. Kraus je, zapravo, poslat u Beograd kao glavni opunomoćenik Uprave VI RSHA (Glavne uprave bezbednosti Rajha) za Jugoslaviju. Po dolasku u našu zemlju Kraus je uspostavio široku mrežu obaveštajaca. Njegovi agenti regrutovani su iz najrazličitijih slojeva stanovništva. Čelna mesta među Krausovim obaveštajcima pripala su Tanasiju Diniću, obaveštajnom oficiru Kraljevine Jugoslavije, Vladeti Miličeviću, poverljivom čoveku kneza Pavla Karađorđevića i prvcima Ljotićevog pokreta »Zbor«, javno deklarisanе profašističke organizacije.⁶² Posebno čvrst oslonac u svom radu Kraus je nalazio u ličnosti dr Jozefa Sep-Janka, rukovodioca Kulturnog saveza lica nemačkog porekla u Jugoslaviji (Deutschschwabische Kulturbund)⁶³. Uticaj Nationalsocijalističke stranke na jugoslovenske Folksdojčere bio je u stalnom usponu, da bi oni do 1939. godine već postali nosioci subverzivne delatnosti protiv Jugoslavije.

Najzad, polulegalno je u Beogradu delovao kao obaveštajac Abvera (vojne obaveštajne službe) i pukovnik Rudolf Tusen (Rudolf Toussaint), koji će kasnije, posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, preuzeti privremenu komandu u okupiranom glavnom gradu Jugoslavije.

Glavni akteri obaveštajnih službi Trećeg Rajha nastavili su posle agresije s radom u okupacijskom aparatu i to pretežno u policijskim jedinicama koje su pristizale na jugoslovensku teritoriju neposredno iza borbenih jedinica. Već 14. juna u Beograd je iz Rumunije stigla Operativna komanda (Einsatzkommande) majora SS Jonaka, kojoj se odmah priključio

⁶¹ Nojhauzen je osuđen na 20 godina robije. Dušan Biber, *Nacizam i nemci u Jugoslaviji 1933—1941*, Ljubljana 1966.

⁶² »Politika« od 12. februara 1937. objavila je članak o predratnim vezama Dimitrija Ljotića s Trećim Rajhom.

⁶³ Karl Lotar Kraus je posle šestoaprilskog rata rukovodio nemačkim policijsko-bezbednosnim snagama u Beogradu. Osuđen je kao ratni zločinac i streljan 1946. godine.

Karl Kraus. Nekoliko dana kasnije smeštena je na Dedinju Operativna grupa policije i službe bezbednosti (Einsatzgruppe) za Jugoslaviju (EG — J) na čelu sa pukovnikom Fuksom,⁶⁴ čije je četvrto odeljenje — Gestapo došlo s pripremljenim planovima za hapšenje istaknutih rodoljuba protivnika Trećeg Rajha.⁶⁵

Helm je ubrzo postao rukovodilac IV odeljenja Operativne grupe, to jest Tajne državne policije — Gestapoa, a Kraus rukovodilac Operativne komande. Kao dobri poznavaoци prilika u Srbiji, gde su boravili još pre rata, oni su postali glavni oslonci vojnog zapovednika u okupiranoj zemlji.

Institucija Vojnoupornog komandanta Srbije i njegovih štabova nije do kraja zaživela, pošto se u leto 1941. godine pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije i njenog generalnog sekretara Josipa Broza Tita rasplamsao opštenarodni ustanak. U tim prilikama sva vlast je poverena novoimenovanom opunomoćeniku za ugušenje ustanka na Jugoitoku generalu Francu Bemeu (Boehme), čije će jedinice prokrstariti Srbijom ognjem i mačem vršeći stravične pogrome.⁶⁶

Kada je glavnina ustaničkih snaga potisnuta iz Srbije i general Beme otišao iz Beograda 7. decembra 1941. godine, izvršena je reorganizacija nemačke okupacione uprave. Ona je značila još veću prevlast policijskih snaga. Hitlerovim dekretom od 22. januara 1942. godine upućen je u Beograd viši vođa SS i policije August Majsner (August von Meisner), čija deviza je bila »bolje mrtav Srbin nego živ«, potpisnik mnogih spiskova za streljanje banjičkih zatočenika. Pod njegovim rukovodstvom spojene su u jedno nadleštvo sve policijske službe u okupiranoj Srbiji pod nazivom Zapovednik sigurnosne policije i službe bezbednosti (Der Befehlshaber der SIPO und des SD). Otuda je uobičajena skraćenica za ovaj obaveštajno policijski sistem BdS.⁶⁷ To je bila ekspozitura Glavne uprave bezbednosti Rajha — RSHA, pa je po toj slici

⁶⁴ Vojni sud u Beogradu osudio je pukovnika Fuksa zbog počinjenih zločina na smrt vešanjem. AVII, NA, 2/5, K. 27.

⁶⁵ Zb. NOR II/2, str. 493.

⁶⁶ General Beme je naimenovan Hitlerovim dekretom od 16. IV 1941. AVII, NA, reg. br. 9/2, K. 1.

⁶⁷ Vojni sud u Beogradu osudio je Majsnera na smrt vešanjem 1946.

i prilici organizovana na odgovarajuće odseke i odeljenja. U Majsnerovo vreme na čelu BdS nalazio se Emanuel Sefer (Schäfer), pod čijim rukovodstvom su bili načelnici šest odeljenja, samo formalno podređenih Vojnoupravnom komandantu Srbije, a njihov stvarni naredbodavac i kontrolor bila je Glavna uprava bezbednosti Rajha.

Značajnu ulogu imalo je drugo odeljenje RdS, koje je imalo zadatak da kanalise celokupni politički život u Srbiji. Ono se u radu oslanjalo prvenstveno na ljotićevece, odnosno na Srpski dobrovoljački korpus. Odeljenjem je rukovodio SS major Reksajzen (Rexeisen).⁶⁸ Prema drugom dokumentu, verovatno kasnije, ovaj esesovski major je rukovodio šestim odeljenjem, koje je potpadalo pod Upravu za inostranstvo RSHA i praktično se bavilo špijunažom, odnosno otkrivanjem političkih protivnika Trećeg Rajha.⁶⁹ Treće odeljenje kontrolisalo je nemačku manjinu u Sremu, Bačkoj i Banatu. Na čelu odeljenja se nalazio SS major dr Vajman (Weimann).

Osnovnu polugu BdS predstavljala je Tajna državna policija — Gestapo, četvrto odeljenje u tom nizu. Ono je imalo izvršnu funkciju i bavilo se istražnim postupkom protiv osumnjičenih lica i odlučivanjem o sudbini uhapšenika, što je najčešće značilo smrt ili upućivanje u neki koncentracioni logor. Načelnik ovog odeljenja najduže je bio major SS Bruno Zatler (Satler). Pod njegovim rukovodstvom bila su dva referata: za Komunističku partiju, u kome je glavnu reč imao kapetan SS Brant (Brandt) i za pristalice Draže Mihailovića, kojima se bavio najduže SS kapetan Everding.⁷⁰

Pored obaveštajnih i policijskih službi poniklih pod okriljem Nationalsocijalističke stranke Nemačke, na teritoriji Srbije, preciznije u Beogradu kao njenom administrativnom sedištu i centru okupacionih vlasti, delovale su i vojne obaveštajne službe, zastupljene sa tri osnovne organizacije: Upravom vojne obaveštajne i kontraobaveštajne službe, trupnom obaveštajnom službom i Tajnom vojnom policijom.⁷¹

⁶⁸ AVII, NdA, reg. br. 19, f. 7, K. 1, str. 25.

⁶⁹ AVII, NA, reg. br. 4, f. 5, K. 27.

⁷⁰ Zatler je neposredno po dolasku u Beograd rukovodio hapšenjem i učestvovao u mučenju 39 lica. Kasnije je parafirao odluke o streljanju ili internaciji uhapšenika.

⁷¹ M. Kreso, *n. đ.*, sbr. 75.

Abver je raspušten Hitlerovim dekretom od 18. februara 1944. godine. Njegov obaveštajni aparat preuzela je novoformirana Vojna uprava (Militärant), kojom se rukovalo direktno iz Glavne uprave državne bezbednosti Rajha RSHA.⁷²

Trupna obaveštajna služba u koju su takođe bili ugrađeni organi Abvera suočavala se na terenu u direktnoj borbi sa vojnim protivnikom. Nosila je naziv »Služba 1 C« (Eins C). Po uzoru na nju i ljotičevske dobrovoljačke jedinice imale su svoju službu »Jedan C«.

Tajna vojna policija (Geheime Feldpolizei — GFP) delovala je kao vojna kontraobaveštajna služba i kao egzekutiva Abvera, odnosno trupne službe »Eins C«, pošto su prve dve organizacije bile bez izvršnih funkcija. Skupa s Gestapoom i Tajna vojna policija je vršila hapšenja i deportovanja osumnjičenih građana.

Malo kasnije, krajem 1941. godine, stupila je na scenu okupirane Srbije i policija poretka — BDO. Na njenom čelu bio je pukovnik Mej (May). Kada je doputovao u Beograd s grupom oficira njemu je bilo stavljeno u zadatak da organizuje kvislinšku žandarmeriju i kasnije Srpsku državnu stražu. Policija poretka raspolagala je sa dva bataljona i imala je takođe svoje organe u svim oblasnim i okružnim centrima u Srbiji. Pošto su bile kontrolni organ u žandarmeriji, odnosno Srpskoj državnoj straži, ove kvislinške vojne formacije imale su pri BDO svog stalnog delegata, najduže pukovnika Boška Pavlovića.⁷³

Još odredbama akta o bezuslovnoj kapitulaciji vojske Kraljevine Jugoslavije, u tački 12, zahteva se da lica zaposlena u žandarmeriji »koja su napustila mesta službovanja s trupama u povlačenju«, moraju smesta ponovo da stupe na redovnu dužnost i da se prijave nemačkim okupacionim trupama.⁷⁴

Na dan nemačkog napada na Sovjetski Savez već je bila obrazovana Komanda srpske žandarmerije, na čijem čelu je bio prvo Jovan Trišić, a potom general Stevan Radovanović. Nedićeva vlada stvorila je svoje oružane odrede od žandarma

⁷² Zak Dilari, *Istorija Gestapo*, odeljak publikacije »Noć i magla«, Epoha, Zagreb 1966, str. 447.

⁷³ AVII, reg. br. 19, f. 7, K. 1, str. 28.

⁷⁴ Zb. NOR, 1/2, dok. br. 20 i 21.

i četnika Koste Milovanovića Pećanca, koji su prišli Nediću posle sporazuma o saradnji, koji je vojvoda Pećanac zaključio sa tadašnjim šefom Gestapoa Krausom. Potpunim stapanjem žandarmerij skih i četničkih odreda, odnosno raspuštanjem onih četničkih grupa koje nisu prihvatile takvo rešenje, stvorena je kasnije Srpska državna straža.

Pored Nedićevih vojnih odreda obrazovan je i Srpski dobrovoljački korpus, čiji su komandni sastav i najveći broj boraca sačinjavali članovi Ljotičeve profašističke stranke »Zbor«. Stvoren po uzoru na nemačke SS jedinice, Srpski dobrovoljački korpus je bio neposredno potčinjen nemačkom vojnom zapovedniku za Srbiju. Na čelu Korpusa nalazili su se majori Modrečin i Mušicki.⁷⁵

Nemački obaveštajci slati su u partizanske odrede i odrede Draže Mihailovića, prve da iznutra podriju, druge da kontrolišu i stalno su pokušavali da ostvare dublje prodore u ilegalne partijske organizacije, kako bi otkrili i kasnije likvidirali najiskusnije i najborbenije partijske kadrove.

Svaki obaveštajac imao je svoju šifru, obično broj, ili broj i slovo, ili pseudonim. Pod brojem 141 delovao je poverenik Gestapoa, koji se kretao u intelektualnim krugovima u Beogradu. On je proveravao, između ostalih, ličnost i orijentaciju profesora Beogradskog univerziteta dr Mihajla Ilića.⁷⁶ Agent pod brojem 119 najčešće se bavio kontrolom probritanski orijentisanih lica. On je denuncirao, na primer, Dragoslava Đorđevića, činovnika bivšeg kraljevskog Ministarstva inostranih poslova. Posle njegove dostave Đorđević je uhapšen jula 1942. godine, pa pušten i ponovo uhapšen.⁷⁷ Pod šifrom »Beg« operisao je obaveštajac koji je BdS-u u Beogradu preporučen iz Berlina. Ovaj agent doputovao je marta 1943. godine u Beograd i pošto je primio novac i uputstva krenuo je za Crnu Goru, kamufliran kao radnik na odsustvu. Kada se u aprilu iste godine vratio podneo je opširan izve-

⁷⁵ AVII, NdA, reg. br. 1, F. 3—7, K. 268 (podizanje optužnice protiv Dinića, Jonića, Dokića, Jovanovića, Mušickog i Pavlovića).

Dimitrije Ljotić idejni tvorac fašističke organizacije »Bor«, poginuo je prilikom povlačenja iz Jugoslavije u saobraćajnoj nesreći na domaku austrijske granice.

⁷⁴ I AB, fond BdS, D-3.

⁷⁷ IAB, fond BdS, D-102.

štaj o svom radu obuhvativši celokupnu političku situaciju u Crnoj Gori. U izveštaju se najčešće oslanjao na mišljenja i procene pristalica Crnogorske nezavisne stranke Sekule Dr-ljevića.^{78, 79}

Posebno mnogo nemačkih obaveštajaca bilo je među Folksdojčerima. Često su obeležavani jednostavno kao »V-Mann«. Jedan od njih, na primer, »V-Mann« komandature u Aranđelovcu, obavestio je BdS u Beogradu kako da dođe do značajnih podataka o »rudarskoj grupi« partizana. Posle nje-

⁷⁸ LAB, fond BdS, B-610.

⁷⁹ Da bi se donekle objasnio način rada tajnih obaveštajaca Gestapoa i izbor ljudi za poverljive zadatke ovde će se navesti delovanje agenta pod šifrom S-l. Ovaj manje poznati nemački poverenik, koji je slao izveštaj »-na ruku majoru Bran tu«, stupio je u vezu sa štabom Draže Mihailovića i od njega dobio dozvolu za formiranje vlastitog odreda. Odabrao je 37 ljudi »koji ne bi imali obzira ni prema rođenoj majci« ako im se naredi. Obavestio je Branta da se sa svoja tri čoveka ubacio kod Keserovića i da će mu oni »ako nastupi momenat« skinuti glavu.

Izveštaj dalje govori o dvostrukoj ulozi četničkog vojvode Mašana Đurovića, koji naređuje kapetanu Petroviću da minira prugu, zatim ga prikriva od potere Gestapoa, a anda skupa sa Nemcima vrši čišćenje terena na kome je pruga minirana i pali kuće po selima. Ovaj izveštaj nosi datum 15. oktobar 1942.

Dva meseca kasnije poverenik »S-l« uputio je izveštaj iz koga se može zaključiti da je sa svojim ljudstvom hapšen dvaput i po jednom od strane Bugara i ljotićevaca. Uvek je s nadležnog mesta stizala intervencija da bude pušten. Ova hapšenja je iskoristio da bi u izvesnoj meri stekao poverenje partizana, protiv kojih se okrenula njegova aktivnost. Tek kada je poginuo, februara 1943. godine, otkrilo se njegovo pravo ime. Bio je to kapetan Rado ja Miletić, koji je kod sela Blaca zapao u partizansku zasedu. Posls toga je s narednicima Korjen-cem i Vidakovićem krenuo u pravcu šume, gde mu se gubi svaki trag.

Vest o pogibiji poverenika »S-l« prvi je doneo dr Pantelija Gajić, koji je zbog toga osumnjičen za sarađnju s partizanima. Posle saslušanja dr Gajića islednik Gestapoa Krose ostao je u nedoumici. U završnom aktu zapisao je da je dr Gajić u najmanju ruku nepouzdana ličnost, pa je preporučio da se preko Centra za vrbovanje radne snage Ministarstva Trećeg Rajha uputi u Nemačku. Kasnije je pristiglo mišljenje ekspoziture BdS iz Niša, u kome se izražava uverenje da je dr Gajić poverljiva ličnost narodnooslobodilačkog pokreta i da šalje sanitetski materijal partizanima. Tako je obaveštajac »S-l« pretenciozno postavljenog zadatka označenog kao »lov na medveda« (Dražu Mihajlovića) prešao na jalove pokušaje prodora u partizanske jedinice, otkrivanje i progon pristalica narodnooslobodilačkog pokreta. (IAB, fond BdS, C-548).

gove dostave saslušan je u Gestapou Živomir Maričić, rodom iz Orašca. On je izneo niz podataka o prolasku partizanske grupe, kojom je komandovao Milorad Labudović — Labud, nekadašnji profesor gimnazije, kroz šumadijska sela Velika Ivanca, Babe, Mali Požarevac, Parcani, Dučina i o susretljivosti seljaka prema partizanima.⁸⁰ Njegovo svedočenje bilo je povod za mnoga hapšenja i racije, kao i kasnije deportovanje u logor na Banjici.

Operativna grupa SIPO i SD izvršila je prvo veće hapšenje 5. maja 1941. godine. Sačuvan je spisak s imenima 77 lica uhapšenih toga dana. Među njima se nalaze profesor Ljuba Radovanović, kasniji dugogodišnji banjčki zatočenik, profesor dr Viktor Novak, patrijarh Gavriilo Dožić, novinari Sima Simić, Gavriilo Velkić, Ratibor Sotirović i Pavle Janković, kao i Francuz Gaston Gasteron. Ova hapšenja izvršena su na osnovu »knjige poternica« sastavljene pred napad nacističke Nemačke na Kraljevinu Jugoslaviju.⁸¹

U izveštaju nemačkog vojnog komandanta na Balkanu za prvu sedmicu jula vidi se da su tada već uveliko počela streljanja iz beogradskih zatvora. Prema izveštaju, 5. jula streljana je u Beogradu grupa funkcionera komunističkog pokreta zbog pripremanja akcija nasilja i sabotaze.⁸² Isti izvor saopštava da je 8. jula streljano 10 komunista i tri Jevreja.⁸³ Deset dana kasnije streljano je 17 komunista, a u izveštaju šefa nemačke policijske službe od 19. jula zabeleženo je da je navodno zbog presecanja telefonskog kabla na teritoriji grada Beograda srpska žandarmerija pogubila 16 komunista i Jevreja.⁸⁴ U ovom streljanju, u kome se kao izvršioci prvi put pominju srpski žandarmi, pale su i prve žrtve izvedene iz logora na Banjici.

Specijalna policija — produžena ruka Gestapoa

Pored Gestapoa i esesovskih jedinica prilikom akcija na terenu najviše je hapsila i uhapšenike sprovodila u logor na

⁸⁰ IAB, fond BdS, B-610.

⁸¹ U *Prilozima* faksimil ovog spiska.

* *Zb. NOR I/l*, str. 355.

⁸³ *Isto*, str. 346, dok. br. 111.

⁸⁴ *Isto*, str. 347. i 348. dok. br. 112 i 113.

Banjici beogradska Specijalna policija, koja je od samog početka bila izuzeta iz kompetencija Aćimovićevog komesarijata za unutrašnje poslove i podređena neposredno policijsko-bezbednosnim službama. Za sve vreme trajanja okupacije njen rad je kanalisao i nadzirao Gestapo. A u čemu je zapravo taj rad trebalo da se sastoji vidi se iz prvih naređenja Operativne grupe Sipo i SD (EG-J). Prioritetan zadatak Specijalne policije trebalo je po ovom naređenju da bude da »hapsi, muči, saslušava i osuđuje komuniste«.⁸⁵

Već sredinom maja 1941. godine u Upravi grada Beograda formiran je poseban odred od 55 policijskih agenata. Njihov broj se stalno povećavao, sve kompletnije su naoružavani, sticali su sve veće poverenje svojih gestapovskih poslodavaca, tako da je na dan 4. jula 1941. godine, dakle u trenutku kada je Politbiro CK KPJ doneo odluku o pokretanju ustanka, komandant Feldkomandature 599 pukovnik Kajzenberg dao laskavu ocenu o radu beogradske policije i o njenom stvarnom šefu Dragomiru Jovanoviću.

»Policija je ovde — kaže se u izveštaju komandanta Beograda — s obzirom na ličnost šefa javne bezbednosti u najboljim rukama ... Njena jačina iznosi 858 ljudi. Naoružanje policije vršio sam metodično i, kao znak poverenja, najpre sam ih snabdeo vojnim noževima, kojima su zamenjene gume palice. Postepeno snabdevanje puškama i pištoljima je sprovedeno, ukoliko se do njih moglo doći bez pomoći sa strane ...»⁸⁶

Neprikosnovenom rukovodiocu Uprave grada Beograda i kasnije šefu srpske državne bezbednosti Dragomiru Jovanoviću povereno je da obnovi policiju u najranijem stadijumu okupacije. Nemački obaveštajci visoko su cenili svog predratnog saradnika. Zato su se najviše ličnosti okupacione vlasti opredelile pre za njega nego za jednog istaknutog Folksdojčera.⁸⁷ Jovanovićev uticaj bio je neosporan ne samo prilikom mnogobrojnih pogroma i hapšenja u Beogradu i na celoj teritoriji Srbije, već je njegova reč često bila presudna prilikom kategorizacije i streljanja zatočenika na Banjici.

⁸⁵ IAB, fond BdS, A-50; arhiv SUP Srbije, istražni predmet D. Jovanovića.

⁸⁸ Arhiv SUP Srbije, istražni predmet D. Jovanovića.

⁸⁷ AVII, NdA, reg. br. 19, f. 7, K. 1, str. 7.

»Poverenje nemačkih faktora u mene — rekao je Drago-
mir Jovanović o svojim odnosima s okupacionom upravom —
došlo je do naročitog izražaja posle napada Nemačke na Sov-
jetski Savez, kada su u Beogradu počele sabotaže i kada je
beogradska policija, pod mojim rukovodstvom, energično is-
tupila protiv komunista, samim tim i za očuvanje poretka
stvorenog od strane okupatora... Smatram da su nadležni
nemački faktori bili zadovoljni mojim radom na raščišćavanju
i normalizovanju života u Beogradu, a da je nemačka poli-
cija, odnosno Gestapo, znao moj antikomunistički stav pre
rata i da je zbog toga imao poverenja da će se i u vreme ko-
je dolazi isto tako boriti protiv komunista.«⁸³

Specijalna policija nastala je na temeljima predratne beo-
gradske Opšte policije, koja je još od zabrane delovanja
Komunističke partije u Jugoslaviji 1920. godine imala ulogu
političke policije. Najveći značaj od šest odseka Opšte poli-
cije imao je IV antikomunistički odsek, koji je za vreme oku-
pacije razvio svoju delatnost do neslučenih razmera.

Četvrti odsek Opšte policije vodio je evidenciju poznatih
komunista, vršio nadzor nad kulturnim i sportskim društvima
i svim drugim organizacijama, a posebnu pažnju usmeravao
je na Beogradski univerzitet kao žarište slobodarske misli u
predratnoj Jugoslaviji.

U policijskom aparatu Opšte policije UGB »uglednu« punk-
ciju imao je šef agenata. Postojali su podnadzornici agenata
za Opštu i za Krivičnu policiju.

Predratni šef IV antikomunističkog odseka Opšte poli-
cije bio je Svetozar Vujković, a njegovi zamenici Stevan Šte-
rić i Brana Božić. U to vreme ubrzano je agentsku karijeru
sticao Đorđe Kosmajac. Kasnije će Svetozar Vujković postati
šef logora na Banjici, a Đorđe Kosmajac njegov pomoćnik.
Obojica su svojim poznavanjem kadrova Komunističke par-
tije Jugoslavije i SKOJ-a naneli veliku štetu narodnooslobo-
dilačkom pokretu.

Uprava grada Beograda već u toku 1941. godine dostigla
je brojno stanje od 180 službenika i 300 policijskih agenata, za-
tim 50 oficira i 1550 uniformisanih policajaca. Posebno brz

⁸³ Isto.

bio je porast broja policijskih agenata posle nemačkog napada na Sovjetski Savez.

Najveći broj agenata radio je u IV antikomunističkom odseku. U njemu je bilo 30 činovnika i 150 policijskih agenata. Dakle, tu je radilo više od polovine ljudstva beogradske policije (uključujući Krivičnu i Tehničku policiju) ili oko dve trećine ljudstva Opšte policije, docnije nazvane Specijalna policija. Taj naziv rado su od Nemaca prihvatili Milan Aćimović, kao predstavnik komesarske uprave, i Dragomir Jovanović kao predstavnik beogradske opštine, da bi podvukli ulogu i značaj ove institucije za progon, otkrivanje i hapšenje anti-fašista i rodoljuba.

U okupacionom periodu veoma kratko vreme bio je šef Specijalne policije Mija Petrović, a već mesec dana posle kapitulacije jugoslovenske vojske za šefa Specijalne policije naimenovan je Ilija Paranos, proveren od Gestapoa kao iskusn i odan policajac još dok se nalazio u pratnji Hitlerovog zamenika Hermana Geringa kada je ovaj doputovao u posetu Milanu Stojadinoviću 1936.

Uz manje izmene okupacijska Specijalna policija zadržala je raniju strukturu. Imala je pet odseka. Prvi, administrativni odsek vodio je Bora Mirković. Na čelu drugog odseka nalazio se Josip Vučinić. Njegov delokrug rada bio je veoma skučen, pošto je nadzor nad kretanjem stranaca preuzeo Gestapo. Treći odsek, koji se bavio kontrolom pokreta Draže Mihailovića, bio je rezervisan za Nikolu Gubareva, Rusa po nacionalnosti, predratnog poverenika Gestapoa. Za šefa IV odseka, usmerenog na borbu protiv komunizma, postavljen je Boško Bećarević. Đorđe Đorđević rukovodio je Centralnom¹ prijavnicom, koja je ostala u prizemlju zgrade na Obilićevom vencu, dok su Krivična i Tehnička policija s priručnim laboratorij ama kao sastavni delovi ukupnog policijskog aparata UGB bili preseljene u zgradu na uglu Takovske i Dalmatinske ulice.

I

Celo IV odeljenje bilo je aktivirano isključivo za borbu protiv Komunističke partije Jugoslavije i organizacija kojima je ona rukovala. Samo iz Beograda prošlo je kroz ovaj odsek preko 15.000 ljudi okrivljenih da su članovi ilegalnih organizacija KPJ, ili pak njeni pomagači.

Kada se radilo o uhapšenima nad kojima je Specijalna policija vršila istražni postupak po načelu »kadija te tuži, kadija ti sudi«, njeni poslenici su davali i predloge za streljanja. Predloge o izvršenju kazni za lica iz unutrašnjosti koja su hapsila tamošnja predstojništva policije davali su organi koji su ih zatvorili. Međutim, sve predloge su potpisivali Božidar Bećarević i ponekad Ilija Paranos, a konačnu saglasnost uz znanje Gestapoa davao je Dragomir Jovanović.⁸⁹

Preko osamdeset posto ukupno obavljenih zadataka Specijalne policije otpalo je na njen Antikomunistički odsek.

Mada je bila vezana za Upravu grada Beograda, Specijalna policija je i za vreme okupacije slala ekipe islednika i agenata u gradove u unutrašnjosti Srbije, a imala je posebne ispostave najpre u Nišu, zatim u Kragujevcu i Šapcu. Ambicija Boška Bećarevića bila je da celu teritoriju Srbije premeži svojim ispostavama. U njih je slao starije, iskusne i proverene »islednike«. Iz Đušine ulice u Kragujevac je premešten Stevan Sterić. U Šapcu se našao Stevan Trkulja. U Valjevo, pa u Požarevac poslan je Dušan Pavlović. Šef ekspoziture u Leskovcu bio je Sergije Golubijev, a u Niškom logoru je neko vreme radio Vlada Popović. Oni su formalno bili podređeni okružnim načelnicima, a preko njih Nedićevom ministarstvu unutrašnjih poslova. U gradovima u kojima su operisali bili su u stalnom kontaktu s tamošnjim ispostavama Gestapoa, a redovno su slali izveštaje Specijalnoj policiji, koja je pokušavala da drži u šahu celu Srbiju.⁹⁰

I ne samo Srbiju. Pokušavala je da protegne svoje pipke i na građane koje su nemačke vlasti uputile na prinudne radove u Nemačku, pa i na zarobljeničke logore. U pismu Bećarevića komandi Srpske državne bezbednosti od 13. maja 1943. godine tvrdi se, na primer, da postoje proverena obaveštenja da se među radnicima u Nemačkoj nalazi »znatan

⁸⁹ AVII, NdA, reg. br. 19. f. 7, K. 1, str. 14.

Ilija Paranos, šef Specijalne policije, pobjegao je iz Srbije u Trst i tamo poginuo u saobraćajnoj nesreći. Dragomir Jovanović pobjegao je takođe uoči oslobođenja Beograda u Austriju. Krajem 1945. izručen je našim vlastima. Vojni sud u Beogradu osudio ga je na smrt jula 1946.

⁹⁰ IAB MG 626.

Božidar Bećarević, šef IV odeljenja Specijalne policije, osuđen je u Beogradu na smrt streljanjem 1949. godine.

broj komunista i njihovih agitatora«. Posebno se pominju krivci II kategorije transportovani u Nemačku (kasnije većinom u Norvešku) posle prve neprijateljske ofanzive. Među onima koji se pominju poimenice nalazi se Bogdan Oklobdžija, bivši poštanski činovnik iz Beograda, »koji je imao funkciju u Takovskom partizanskom odredu«. Naročito mnogo komunista se provuklo, kaže se dalje u pismu, iz logora u Žapcu i u Valjevu, kojima su rukovodile isključivo nemačke vlasti.

Prema Bećarevićevom mišljenju, ova lica bi mogla u većim industrijskim centrima, na poljoprivrednim dobrima ili u rudnicima osnovati partijske ćelije i među srpskim radnicima sprovoditi komunističku propagandu. Zato se predlaže da se preko Biroa za staranje o radnicima iz Srbije, koji se nalaze u Berlinu, sačine spiskovi svih radnika i dostave Specijalnoj policiji radi kontrole i pronalaženja sumnjivih lica. Posle toga bi se u Nemačku uputila specijalna komisija koja bi izdvojila komuniste i prema njima postupila na osnovu dobijenih instrukcija.⁹¹

Redovna kontrola građana vršena je u preduzećima, radionicama, školama, ustanovama, pa i bolnicama. O tome rečito govori traganje za Milošem Bajićem⁹² učiteljem iz Gornje Toplice, koji je bio u partizanskim redovima, te ga je potraživao predstojnik policije u Valjevu. Pronađen je i uhapšen 23. oktobra 1942. godine na grudnom odeljenju Opšte državne bolnice. Već sledećeg dana Bećarević je uputio šefu bolnice oštro pismo, u kome traži objašnjenje zašto Bajićevo lečenje nije prijavljeno policijskoj vlasti i postavlja pitanje na temelju čega je lečen kao državni službenik kome je služba prestala marta 1942. godine. Podseća se na naređenje koje je doneto krajem 1941. godine da se spiskovi svih bolesnika koji se leče u bolnicama dostavljaju Upravi grada Beograda. U odgovoru na ovo opasno Bećarovićevo pismo zamenik upravnika bolnice branio se odgovorivši da je Miloš Bajić primljen na lečenje pre objavljivanja ove odluke i da je prvi spisak dostavljen UGB za bolesnike primljene 31. decembra 1941. godine.⁹³

⁹¹ I AB UGB SP IT-Q-10/32.

⁹² Miloš Bajić živi u Beogradu kao penzionisani profesor Akademije za likovne umetnosti, Generala Zdanova 80.

⁹³ IAB UGB SP IV-Q-12/115-A.

Kontrolišući profesionalna udruženja Specijalna policija je vodila prepisku sa Lekarskom i Advokatskom komorom. Interesovala se za lica u koja je sumnjala i nalagala komorama da ih isključe iz svojih registara. Zanimljivo je pomenuti da se na listi sumnjivih advokata nalaze imena dr Ivana Ribara, Fadila Maglajića, Borislava Prodanovića, Čedomira Plečevića iz Aranđelovca, Vladimira Radičevića iz Kraljeva i drugih. Neki od njih bili su kasnije zatočenici logora na Banjici.⁹⁴

U prepisci sa Lekarskom komorom Specijalna policija obaveštava sekretara komore da je Pantelić Marinković Svetislava, ginekolog, živela 4 godine u Sovjetskom Savezu, gde je njen muž ostao. Na studijama u Pragu upoznala se sa Nebojšom Marinkovićem, za koga se udala. Mada je Svetislava poricala svaku političku delatnost, upućena je u logor na Banjicu 1942. godine.⁹⁵

Dr Julijana Marić, koja je uhapšena kao predratni komunist, puštena je na intervenciju generala Joksimovića, preko Turnera, a Specijalna policija je budno pratila njeno kretanje. Njen islednik nije krio razočaranje što je Julijanu morao da pusti.⁹⁶

U gotovo svim lokalima sa življim prometom, posebno kafanama i restoranima, specijalna policija je imala poverioce koji su je izveštavali o dolascima sumnjivih lica, sastajanjima i razgovorima.⁹⁷

Služba državne bezbednosti, čiji je šef bio Dragomir Jovanović, vodila je čestu prepisku sa Specijalnom policijom vršeći s njom razmenu obaveštenja. U jednom od takvih pisma šef Srpske službe bezbednosti izveštava Specijalnu policiju da je u Beogradu viđena krajem 1942. godine jedna grupa komunista iz Velike Drenove, među njima i Dobrica Čosić, te se zahteva preduzimanje odgovarajućih mera. Na stranu koliko su ovi podaci provereni i tačni. Činjenica je da je postojala uzajamnost ove vrste obaveštavanja.⁹⁸

⁹⁴ I AB UGB SP IV-Q-13.

⁹⁵ IAB UGB SP IV-Q-156/23 i 2/13.

⁹⁶ IAB UGB SO IV-Q-163/3.

⁹⁷ IAB UGB SP IV-Q-47.

⁹⁸ IAB UGB SP IV-Q-170/32.

Specijalna policija je imala punu inicijativu u »hapšenju, mučenju i isleđivanju komunista«. Međutim, i u tom pogledu je ponekad morala da se povinuje naređenjima Gestapoa i da hapsi lica po spiskovima koje joj dostave nemačke vlasti. Tako su na osnovu izražene sumnje Gestapoa pohapšeni i upućeni u logor na Banjici Brana Petrović, Jovan Popović, Milisav Mitrović i Lazar Popović iz okoline Ljiga, gde su navodno održavali vezu s partizanima."

Na dan 1. novembra 1941. godine šef Operativne grupe (EG-J) uputio je Specijalnoj policiji dopis sa zahtevom da se sprovede istraga u električnoj centrali »Snaga i svetlost«, gde je prema obaveštenjima nemačkih informatora postojalo jako uporište Komunističke partije.¹⁰⁰ Posle ovog pisma usledilo je hapšenje u električnoj centrali. Nekoliko lica, među kojima su bili Vasilije Ćirković, Milić Šćekić, Božidar Milenković, Zivan Andrejević i Rade Mandić, upućeni su u logor na Banjici. Kasnije je električna centrala bila pod budnom prismotrom, pa je izvršeno još nekoliko provala među ilegalne radnike.¹⁰¹

Na sličan način Gestapo je naložio Specijalnoj policiji da zbog komunističke aktivnosti uhapsi u Kragujevcu 1942. godine 22 lica. Na priloženom spisku prvi po redu bio je Branislav Nikolić, učenik osmog razreda gimnazije.¹⁰²

Ako je imala izvesnu samostalnost u hapšenju, Specijalna policija nije imala takve samostalnosti prilikom puštanja zatočenika iz Banjičkog logora. Za puštanje je na osnovu prijavljenih mišljenja lokalnih kvislinških vlasti bilo potrebno dobiti odobrenje Gestapoa. Međutim, kada su takva mišljenja i prosleđena, Gestapo je često bez posebnog obrazloženja ove predloge odbijao.¹⁰³

Od mnogobrojnih slučajeva ove vrste izdvaja se primer Jelene Matić. Gestapo je zabranio da se ona pusti »do konač-

⁹⁹ IAB UGB SP IV-Q-21/19.

¹⁰⁰ IAB UGB SP IV-Q-96/1 i 96/13.

¹⁰¹ IAB UGB SP IV-Q-170/18.

¹⁰² IAB UGB SP IV-Q-135.

¹⁰³ IAB UGB SP IV-Q-189/33; AVII NdA reg. br. 12/5—6, k. 58; IAB UGB SP IV-Q-172 itd.

nog nemačkog odobrenja iz logora«, mada ju je Bećarević nagovorio da se stavi u službu Specijalne policije.¹⁰⁴

Od jeseni 1943. godine puštanja iz Banjičkog logora bila su sasvim obustavljena. To se vidi iz više dokumenata. Jedan od njih je odgovor Specijalne policije s potpisom Rađana Grujičića na molbu Vukosave Jovanović, činovnika Ministarstva finansija, da se iz logora na Banjici pusti njen otac Velimir Jovanović, opančar iz Aranđelovca, koji je 27. oktobra 1942. godine osuđen na izdržavanje kazne od godinu dana u logoru na Banjici. Grujičić je odgovorio da je obustavljeno puštanje političkih krivaca.¹⁰⁵

Slučaj Jelene Matić otkriva da je Specijalna policija često pribegavala oprobanoj metodi obračuna s aktivistima komunističke partije Jugoslavije: okretala je protiv njih dojučerašnje drugove, koji su izdali pokret. Od lica koja su se držala izrazito izdajnički neka su dobila kasnije zvanje islednika ili agentski bič i palicu. Među njima su poznati po brutalnosti bili Tenko Dalović, Branko Mišković-Bliher i Đorđe Jovanović-Žuća, uhapšeni prilikom martovske provale.

Druga lica u službi policije radila su tajno. Među njima su poznati Đorđe Dožić, koji je operisao pod lažnim imenom Sotir Sotirović i drugim nadimcima, zatim student Miša Trajković, vinovnik hapšenja Janka Lisjaka i ranijeg otkrivanja Mesnog komiteta u Kraljevu. Bilo je i drugih, manje poznatih dostavljača. Primer je hapšenje Nikole Matića od načelstva sreza kolubarskog. (10. aprila 1943. godine.) Brzo se na saslušanju utvrdilo da je ranije, istina, bio levičarski nastrojen, ali da je kasnije postao poverenik Gestapoa, koji je doprineo provalama u partijske organizacije u Valjevu, Kraljevu, fabrici »Rogožarski« i na drugim mestima. Pušten je, ali ga njegovi gestapovski gospodari nisu poštedeli. Pod misterioznim okolnostima ubijen je u Beču 1944. godine.¹⁰⁶

Bećarević je imao običaj da s intelektualcima za koje je ustanovio da su teorijski potkovani, vodi duge razgovore u če-

¹⁰⁴ U *Prilozima* pismo kojim se Specijalna policija obaveštava da ne može pustiti Jelenu Matić. Ona je kasnije ipak puštena i postala je policijski konfident, zbog čega je MK KPJ za Beograd odlučio da se na nju izvrši atentat.

¹⁰⁵ IAB UGB SP IV-Q-189/33.

¹⁰⁶ IAB UGB SP IV-Q-177/18

tiri oka, u nameri da ih pridobije da postanu konfidenti. Neke od njih Bećarević je držao na ličnoj vezi. Imao je o njima i njihovom radu poseban registar sa šiframa i držao ga je uvek pod ključem u posebnom sefu.¹⁰⁷

Uprava grada Beograda bila je obavezna da o svojim ot-krićima političkih protivnika obaveštava sledeće nemačke vlasti: Upravni štab, Višeg vođu SS i policije Majšnara, Gestapo i Feldkomandu.¹⁰⁸

U borbi protiv aktivista Komunističke partije i narodno-oslobodilačkog pokreta bili su uključeni železnički komesarijat i Komesarijat za brodski saobraćaj, kao i policijski organi beogradskih kvartova. Zato je za komesara Železničke policije postavljen Borivoje Mirković, nekadašnji šef I odseka Specijalne policije.¹⁰⁹

Redovna saradnja postojala je sa okružnim i sreskim načelstvima, predstojništvima policije u unutrašnjosti, pa i seoskim predsednicima opština. O svojim zapažanjima oni su slali Specijalnoj policiji povremene izveštaje. Posle analize tih informacija, u »vruća« područja odlazile su ekipe Specijalne policije.

Ljotićevska omladina pomagala je još pre rata rad činovnika Opšte policije UGB. Iz njenih redova upućivani su u burnim godinama borbe za autonomiju Univerziteta na pojedine fakultete provokatori koji su dostavljali policijskim činovnicima podatke o najborbenijim studentskim kadrovima. Među njima se nalazio i Radan Grujičić, student prava, koji se izdavao za levičara i katkada držao na Univerzitetu vatrene govore protiv buržoazije. Bio je u dosluhu s policijom. Kasnije je svoj rad legalizovao, postao policijski komesar, a za vreme okupacije po zlu čuveni islednik.¹¹⁰

Međutim, saradnja između Specijalne policije i Ljotićevih dobrovoljaca bila je često opterećena međusobnom surevnjivošću. Islednici Specijalne policije često su optuživali Ljotićev-

¹⁰⁷ AVII, NdA, reg. br. 19, f. 7, K. 1.

¹⁰⁸ Isto, str. 24.

¹⁰⁹ I AB MG 626.

¹¹⁰ Radan Grujičić živi u Kanadi, gde ima veliku knjižaru. Kanadska vlada pokrenula je tek 1988. godine postupak za ispitivanje njegove odgovornosti za počinjene ratne zločine. U tom smislu obratila se i našim nadležnim organima sa zahtevom da joj prezentiraju potrebnu dokumentaciju.

ce da im zbog nestručnosti kvare posao, a ljotičevci su tvrdili da su činovnici Uprave grada Beograda »suviše elastični«. U jednom od pisama generalu Nediću, odsek »C« pri narodnom pokretu »Zbor« optužio je Bećarevića za popustljivost zbog puštanja nekoliko lica koja su prema ljotičevskim obaveštenjima »opasni komunisti«. ¹¹¹

Specijalna policija održavala je povremene kontakte s nemačkom vojnom obaveštajnom službom (Abwehr), a kasnije i s komandama i obaveštajnim punktovima ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića. Saradnja sa četnicima bila je obično porazna za učesnike narodnooslobodilačkog pokreta, koji su bili kažnjeni na vremenske kazne i kasnije puštani iz logora na Banjici. O njihovom puštanju su po pravilu obaveštavane terenske službe organizacije Draže Mihailovića koje su puštena lica najčešće ubijale.

Dragomir Jovanović potvrdio je na posleratnom saslušanju da je sporadično bio u kontaktu s organizacijom DM. On pominje problematičan datum od sredine jula 1942. godine kao početak svoje saradnje s funkcionerima ravnogorskog pokreta. To je teško prihvatljivo. Naime, pouzdano je utvrđeno da su nemačke obaveštajne službe stupile u kontakt s Dražom Mihailovićem već u ranu jesen 1941. godine, pa je teško pretpostaviti da Jovanović nije sledio primer svojih gospodara.

Na posleratnim saslušanjima šef srpske bezbednosti nije krio da se zauzimao za uhapšene članove pokreta DM kod Nemaca, da je taj nacionalistički pokret pomagao novčano, oružjem, hranom, odećom i obučom i da su u tom cilju postojali poverljivi krediti Uprave grada Beograda. ¹¹²

Još jedna pojedinost je vredna pomena. Među licima s kojima je održavao vezu Dragomir Jovanović pominje i Neška Nedića, komandanta valjevskog četničkog korpusa, koga je Gestapo kasnije uhapsio. Njemu i još trojici pripadnika vojno-četničkog pokreta, koji su iza sebe ostavili krvave tragove, bilo je organizovano bekstvo iz logora na Banjici 6. oktobra 1944. godine.

, Na saradnju Boška Bećarevića s ravnogorskim pokretom ukazuju takođe mnoge okolnosti. U svakom slučaju ostali su

¹¹¹ A VII, NdA, re. br. 3/2—2, K. 92.

¹¹² A VII, NdA, reg. br. 19/7, K. 1, str. 37—41.

primeri koji dokazuju da se Bećarević zauzimao za pohapšene pripadnike organizacije DM, a koji su na svoj način karakteristični i za odnose Specijalne policije i Gestapoa. Juna 1943. godine Gestapo je uhapsio Božidara Milankovića, trgovca rodom iz Božurevca, upravnika monopola u Trsteniku. Na njegovom dosijeu islednik Gestapoa je zapisao opasku: »Ne egzekutirati, ali ni puštati. Aktivno je pomagao pokret DM. Za njega se interesovao Bećarević.« Krajem septembra Milanković je doveden u logor na Banjicu. Trebalo je da bude upućen na prinudni rad, ali nije otputovao zbog »preloma prsta«. Njegovi zaštitnici su želeli da ga izbave iz ovog transporta, koji je otišao u Mauthausen. Ali Gestapo nije dozvoljavao da se u njegove poslove mešaju ni najverniji poslušnici. Milanković je streljan 2. jula 1944. godine.¹¹³

Islednici i agenti Specijalne policije dobij ali su poseban dodatak na platu iz fonda za suzbijanje komunističke delatnosti koji je formirala kolaboracionistička uprava. Osim toga, Bećarević je raspolagao posebnim dispozicionim fondom, kojim je nagrađivao, a ponekad i čašćavao starije islednike priređujući duge sedeljke.

I Gestapo je davao nagrade za uspehe u borbi protiv komunizma. Na jednog službenika Specijalne policije dolazilo je 10 do 20 hiljada dinara. Najčešće su nagrade primali Bećarević, Grujičić, Sterić, Pajević, Miloradović, Kosmajac i Golubijev.¹¹⁴

Predsedništvo Nedićeve vlade ustanovilo je posebne nagrade za lica koja uhvate ili prokažu istaknutog komunistu.^{11,5} Tako je, na primer, predložena nagrada licima koja su dovela Milenu Jevtić, apsolutna prava, krivca I kategorije, koja je pobijala sve optužbe. Čak je za rođenu sestru rekla da je ne poznaje.¹¹⁰ Međutim, prilikom upotrebe nagradnog fonda često je dolazilo do sporova, verovatno i potkradanja.

Iz poverljivog akta Srpske poljske straže trnavskog sreza u Čačku, od 3. avgusta 1942. godine vidi se da je za »odbeglim komunistkinjama« Milenom Jevtović, Nadeždom Matijević i

* IAB, fond BdS M-1798.

¹¹⁴ AVI I, NdA, reg. br. 19/7, K. 1.

H5 AVII, NdA, redlog Milana Nedića šefu Upravnog štaba Turneru, reg. br. 20, f. 3—2, K. 1.

¹¹⁵ IAB UGB SP IV-Q-185/29.

Verom Rađosavljević raspisana nagrada od po 20.000 dinara. Tri pomenute aktivistkinje uhvatili su policijski agenti Specijalne policije. Usledila je prepiska između Bečarevića i starešina SDS za trnavski srez, koja se završava zaključkom da bi nagradu trebalo da isplati Predsedništvo vlade, »jer je ono davalo takve nagrade za komunističke vođe«. ¹¹⁷

Drugi primer je drastičniji. Opština beserovačka u čačanskom srezu izdala je uverenje Dobrosavu Ordagiću da je uhvatio i predao komandi mesta u Bajinoj Bašti šest partizana i da zbog toga traži nagradu, »koja pripada njemu i njegovim četnicima«. ¹¹⁸

Zlostavljanje uhapšenika

Jedna od prvih mera okupatora bila je po dolasku u našu zemlju da proširi i ojača postojeće zatvore. Na osnovu direktive Gestapoa Upravi grada Beograda raspisan je konkurs za izvođenje bravarskih radova na mansardi zgrade na Obilićevom vencu broj 6, gde je već pre rata izgrađen zatvor. Zato i danas nekadašnji uhapšenici Specijalne policije često kažu da su bili zatvoreni na mansardi i da su tu preživeli najteže trenutke.

Cilj naručenih bravarskih radova bio je da se pojačaju rešetke na prozorima i reze na vratima zatvorskih prostorija. To je bilo priprema za predstojeća hapšenja i progone. ¹¹⁹

Za krivce Specijalne policije izgrađen je kasnije zatvor i u Đušinoj ulici, u suterenu bivše konjičke kasarne, na mestu gde se danas nalazi Rudarsko-tehnoški fakultet. Zatvor je imao deset ćelija nastalih pregrađivanjem jedne velike kasarske prostorije, kao i četiri sobe za islednike i saslušanja. Kao i na mansardi zgrade na Obilićevom vencu ćelije su bile male i veoma tesne, bez prozora, slabo provetravane, ustajalog, vrelog vazduha. U svaku od njih bi pod normalnim okolnostima stalo tri do četiri čoveka, ali ih je trpano i do jedanaest. U

¹¹⁷ IAB UGB Sp IV-Q-177/34.

us AVII, NdA, reg. br. 57, f. 1, K. 29. (Prepis iz Arhiva Titovo Užice; dokument u Prilozima.)

¹¹⁹ *Prilozima* se objavljuju dve sačuvane ponude vlasniku bravarskih radionica za izvođenje radova u zatvoru na mansardi.

nehigijenskim prilikama ležali su po ćelijama pretučeni ljudi i puzali po hodniku na kolenima. Svuda je mirisalo na znoj i krv. Hranjeni su mizerno, čorbom od kupusa ili tarane, spravljane od mekinja i komadića proje. Njihovi uboji i rane bili su zagnojani. Najteži trenutak za svakog od njih bio je kad se začuje zvonce za saslušanje. Međusobno su previjali rane i hrabрили se da istraju.¹²⁰

Filijalom u Đušinoj ulici rukovodio je do odlaska u Kra-
gujevac Stevan Šterić. Najpoznatiji islednici bili su Tenko Da-
lović, Branko Mišković »Bliher«, Popović »Čora«, Duško Jo-
vanović »Zuća«, Vitas i Novaković. Policijski agenti zaposleni
u Sterićevom zabranu sami sebe su nazivali »leteća brigada«.
Gotovo da nisu izlazili iz zatvorskih prostorija; u njima su
jeli, pili i opijali se, pa se prihvatili »saslušavanja« ne preza-
jući ni od kakvog zločina. Bili su zapušteni i prljavi, naoruža-
ni kao banditi. Hranili su se pretežno iz paketa koje su poro-
dice uhapšenika donosile često otkidajući od svojih usta.

Neposredno po ulasku nemačkih okupacionih trupa u Beo-
grad, Gestapo je za svoje potrebe preuzeo zatvor bivšeg Okruž-
nog suda u Aleksandrovoj ulici 5 (danas Bulevar revolucije)¹
popularno prozvanog »seljački sud«. Isledivanja su vršena u
podrumu, gde se nalazio pretežan deo zatvorenika. Ova zgrada
je posle rata srušena. Nalazila se na prostoru koji je posle
oslobođenja preuređen u Trg Marksa i Engelsa. Upravnik za-
tvora bio je gestapovski narednik Kenig, a njegov pomoćnik
takođe esesovski podoficir Urlih (Ulrich).

Podrumske prostorije Ratničkog doma (danas Dom JNA)¹
bile su isto tako pretvorene u zatvor Gestapoa. U njima je bio
izgrađen veći broj samica, u kojima se tamnovalo u mraku i
bez dovoljnog pritanja svežeg vazduha. Slaba svetlost dopi-
rala je samo kroz »špijunku«, mali kružni otvor na vratima.
Komandant zgrade Ratničkog doma, koji je u celini služio za
potrebe Gestapoa, bio je SS poručnik Zak (Sack), kasnije po-
stavljen za jednog od rukovodilaca gestapovske ekipe (Sonder-
komande), koja je organizovala i obezbeđivala »posao« za spa-
ljivanje leševa u Jajincima da bi se zatrli tragovi zločinstava.¹²¹

¹²⁰ Prema kazivanju autora Danke Karišić Bajić, Beograd, Ge-
nerala Zdanova 82.

¹²¹ Potraživan od jugoslovenskih vlasti kao ratni zločinac.

U svim navedenim zatvorima je primenjivan »isledni postupak«, koji se sastojao od upotrebe najbrutalnijih metoda za iznuđivanje priznanja. Zato je za mnoge uhapšeničke boravak u zatvorima bio predvorje pakla, to jest logora na Banjici, ponekad gore od logora. Ma kako čudno zvučalo, za najteže mučene zatvorenike odlazak u logor je značio izbavljenje od muka.

Od mnogobrojnih svedočenja o zlostavljanjima uhapšenika u zatvorima Gestapoa biće na čelnom mestu pomenuta izjava dr Dragomira Karajovića, lekara iz Kraljeva, data pred Državnom komisijom za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

Dr Karajović bio je lekar po zanimanju, pa je prema tome njegovo svedočenje u isto vreme i mišljenje medicinskog stručnjaka. Uhapšen je 30. oktobra 1941. godine. U gestapovskom zatvoru u Aleksandrovoj ulici ostao je do 14. februara 1942. godine. Kao lekaru bilo mu je dozvoljeno da vrši povremeni pregled bolesnika i da se uz pratnju kreće od ćelije do ćelije. Jednog dana pozvali su ga da ukaže pomoć zatvoreniku Nikoliću iz Jagodine, iznad kojeg su kao mumije stajali namrgođeni Henig i Urlih. Nikolić je ležao u lokvi krvi, polusvestan. Koža mu je bila odlepljena od ostalog tkiva, a glava i lice potpuno deformisani. Na celoj glavi su se videle rane iskrzanih ivica. Doktor Karajović je previo pretučenog uhapšenika, ali je on za 48 sati izdahnuo. Drugom prilikom kraljevački lekar je spazio iste gestapovce kako žestoko tuku zatvorenika Luja Mora. Tukli su ga danima. Tek kada je pao u agoniju sproveden je u bolnicu. U januaru 1942. godine dovedena je u zatvor grupa od desetine Jevreja iz Niša. Među njima se nalazio neki starac od preko 70 godina. Svi su bili puni uboja i rana. Stajali su bez kaputa, samo u košuljama, na mrazu i snegu u zatvorskom dvorištu. One koji su od iznemoglosti padali, gestapovci su nemilosrdno mučili. Sledećeg dana uputili su ih u logor na Starom sajmištu, gde su umoreni.

Sredinom januara 1942. godine došao je u zatvor da preda presvlaku uhapšenom bratu Marko Nikolić, poreski kontrolor iz Jagodine. Pri prolasku stražar ga nije propustio, već ga je predao naredniku Urlihu, koji ga je s ključarom Henigom tako pretukao da je iste večeri u zatvoru umro. Ovo je, po svemu

sudeći, bilo ubistvo iz obesti. Ubice niko nije pozvao na odgovornost.¹²²

U zatvoru u Aleksandrovoj ulici proveo je dosta vremena od jeseni 1941. godine i Aleksandar Matić, službenik Glavne pošte Beograd, saradnik Lole Ribara. U isto vreme bili su u susednim ćelijama Geca Kon, poznati beogradski izdavač, Mustafa Golubić, sovjetski obaveštajac, zatim šofer britanske ambasade u Beogradu Petrović, uhvaćen posle otkrivanja oružja u dvorištu ambasade, Pavle Bihalji, Ratko Mitrović i pet lica koja su 17. avgusta 1941. godine osvanula na vešalima na Terazijama. Njih petorica i Ratko Mitrović su strahovito mučeni.¹²³

Svedočenje Ilije Vojvodića zanimljivo je po tome što je video u dvorištu zatvora u Aleksandrovoj ulici kako gestapovci vezanog izvode na streljanje Petra Velebita, poznatog partijskog aktivistu još od pre rata i sekretara Okružnog komiteta KPJ za Pomoravlje. Pogubljen je sa još troje zatvorenika, među kojima je bila supruga doktora Kusovca. Streljao ih je lično SS narednik Henig u zatvorskom dvorištu.¹²⁴

Još jula 1941. godine uhapšenici su iz Aleksandrove ulice izvođeni direktno na gubilište. Iz sobe broj 23 izvedeno je jednog jutra u leto 1941. godine 20 ljudi i odvedeno u nepoznatom pravcu. U samom dvorištu zatvorske zgrade streljan je takođe Iliilrad Pokrajac, sedamnaestogodišnji skojevac, koji je pucao na nemackog podoficira i zbog toga kasnije obešen na Terazijama.¹²⁵ Dimitriju Pavićeviću, sekretaru udarne skojevske grupe u kojoj je delovao Pokrajac, gestapovski zločinci su jednim udarcem pištolja izbili nekoliko zuba.¹²⁶

Dr Radobir Milutinović jedva se kretao od batina i gladi. On tvrdi da su u vreme njegovog tamnovanja, septembra 1942. godine bili zatvoreni u Aleksandrovoj ulici petorica poljskih rodoljuba, među njima i bivši poljski oficir Gnjadecki,¹²⁷ a dr Žarko Fogaroš imao je prilike da vidi kako je bila mučena

¹²² Arhiv Jugoslavije, Iskazi svedoka pred Državnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, inv. br. 1936.

¹²³ IAB BL 606; sećanje Milovana Matića.

¹²⁴ IAB BL 142; sećanje Ilije Vojvodića.

¹²⁵ IAB BL 248; sećanje Jovana Todorovića.

¹²⁶ IAB BL 211; sećanje Cede Živadinovića.

¹²⁷ IAB BL 603.

grupa Jevreja iz Marselja, dospela u zatvor Gestapoa tek početkom 1943. godine.¹²⁸ U mračnim ćelijama u nekadašnjem Ratničkom domu (danas dom JNA), koje su zatvorenici nazivali »mrtvačkim sanducima«, bilo je i lakših »krivaca«: tamo je tamnovala kao taoc za kćerku partizanku Hristina Stanojević, učiteljica u penziji;¹²⁹ tamnovao je i Dragoslav Damjanović, agronom u penziji, koga je uhapsio gestapovac Vince iz Štutgarta samo zato što je išao kod brata u Vreoce. Agronom Damjanović preživeo je aprilska saveznička bombardovanja 1944. godine, kada je zgrada Gestapoa u Ratničkom domu bila pogođena jednom bombom, dok je druga pala u dvorište. Posle bombardovanja Nemci su sve zatvorenike prebacili u logor na Banjici. Skupa sa Damjanovićem pešice su doterani na Dedinje američki vazduhoplovci koji su padobranima iskočili iz svojih letećih tvrđava nad Beogradom.¹³⁰

U zatvorima Specijalne policije na Obilićevom vencu i u Đušinoj ulici mučenja su bila rafiniranija. Obično su izvođena u etapama. Prvi stepen mučenja primenjivan je za lica za koja policijski agenti nisu imali nikakvog stvarnog dokaza da su uestvovala u ilegalnom radu. Drugi i treći stepen mučenja primenjivan je za lica na koja se sumnjalo da imaju rukovođuću ulogu u revolucionarnom radu.¹³¹

U trećem stepenu mučenja nije bilo nikakvih ograničenja: mogli su se prelamati udovi, izbijati oči, ubadati ekseri u telo. Primenjivane su metode mučenja najbližih članova porodice pred očima uhapšenika i najzad vršena sadistička umorstva. Zato su ponekad i najtvrdi ljudi umirali pod batinama. Takva smrt zadesila je, na primer, Đuru Strugara, pravnika, člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, Šćurlu Josipa »Mačka«, građevinskog radnika, člana MK SKOJ-a za Beograd. Drugi uhapšenici su umirali neposredno posle saslušanja u pritvoreničkom odeljenju Opšte državne bolnice. Među njima je bio Janko Lisjak, sekretar Mesnog komiteta KPJ za Beograd (umro januara 1943), Josip Kiseljak, radnik Direkcije tramvaja i osvetljenja i član KPJ (umro decembra 1942), Vojislav Vučković, kompozitor, član KPJ od 1933. godine i njegova supruga Fani

¹²⁸ IAB BL 775.

¹²⁹ IAB BL 745.

¹³⁰ IAB BL 885.

^m IAB BL 746.

Politeo, istoričar umetnosti (umrla prilikom prevoženja iz zatvora u bolnicu 1942) i mnogi drugi. Izvršili su samoubistva da na saslušanju ne bi došli u iskušenje Todor Borocki, lekar, oktobra 1942. godine, Danilo Janjatović, grafički radnik, član rejonskog komiteta KPJ, decembra 1942. godine, Obrad Pele-miš, mehaničar, januara 1942. godine Mija Kovačević, kera-mičarski radnik, član Okružnog komiteta KPJ za Beograd, ma-ja 1942. Đelmaš Radomir, pravnik, član Trećeg rejonskog ko-miteta u Beogradu ubio se pred VI muškom gimnazijom u Beogradu da ne bi pao policiji u ruke. Više istaknutih ilegala-laca poginulo je u direktnom oružanom sukobu s policijskim agentima.¹³² Najveći broj polupreždravelih zatočenika preba-civan je iz Pritvoreničkog odeljenja Opšte državne bolnice u logor na Banjici, gde su po pravilu streljani.

Posle otmice Ivanke Muačević s akušerskog odeljenja Op-šte državne bolnice početkom 1942. godine, Specijalna policija je premestila pritvoreničko odeljenje iz Vidinske ulice u krug Glavne vojne bolnice. Izabrana je jedna manja zgrada na kra-ju bolničkog kruga. Zgrada je bila opasana snopovima bod-ljikave žice i obezbeđena sa dva spoljna stražarska mesta. Ispred ulaza bio je na nekom postolju postavljen teški mitra-ljez. Treći stražar je stajao u hodniku iza ulaza, a pred ula-zom u bolničke sobe poslednji.

»Hirurški slučajevi« bili su većinom žrtve policijskog mu-čenja u toku saslušanja. Bili su tučeni po celom telu. Najčešće po tabanima. Batinanje po tabanima izazivalo je velike pot-kožne krvne podlive, koji su se kasnije inficirali i zagnojili. Gnoj nije mogao probiti debelu kožu na tabanu nego sa strane i to tako da je obično u jednom komadu otpadala koža s tabana u vidu otkinute pendžete, ostavljajući otvorene i bolne rane koje su zjapile od prstiju do pete. Bilo je strašno gledati ove mučenike kako zbog bolova ne mogu da leže već sede, držeći se rukama za noge, sa licem izbezumljenim od bolova.«¹³³ Pritvorenici više nisu smeli biti upućivani na lečenje u druga bolnička odeljenja. Sve intervencije, kako hirurške, tako i gi-

¹³² I AB BL 250; I AB BL 629; IAB BL 621; I AB BL 422; rukopis pokojnog Dragoljuba Galantića, predat autoru.

¹³³ prema sećanju dr Veljka Majstorovića. (*Narodnooslobodilački pokret Beograda 1941—1944. godine u sećanjima učesnika*, Beograd 1974, str. 162.

nekološko-akušerske, morale su se vršiti na pritvoreničkom odeljenju. Uslovi za lekarski rad bili su gotovo nemogući. Baratalo se instrumentima koji su bili predviđeni za rashod.

Spisak onih koji su odoleli svim tim mučenjima i uzdignutog čela otišli na stratište bio bi preširok da bi se o svakom po nešto zabeležilo. Imena nekih od njih zauvek su upisana u knjigu narodnih heroja Jugoslavije. U logoru na Banjiei streljano ih je jedanaestorica: Miloš Matijević »Mrša«, tekstilni radnik, sekretar Mesnog komiteta KPJ za Beograd, streljan 17. decembra 1941. godine, Vukica Mitrović »Šunja«, tekstilna radnica, član Mesnog komiteta KPJ za Beograd, streljana takođe 17. decembra 1941. godine u Jajincima, Zagorka Malivuk, tehničar po zanimanju, kurir Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, streljana 7. jula 1942. godine, Jelena Četković, sekretar Mesnog komiteta KPJ za Beograd, streljana 14. maja 1943. godine, Đurđelina Dinić »Duka«, kožarska radnica, član Mesnog komiteta KPJ za Beograd, streljana pod imenom Mirjana Obradović, 25. maja 1943. godine, pošto ni svoje pravo ime na saslušanju nije rekla, Drinka Pavlović, učiteljica, član KPJ od 1938. godine, uhapšena u Nišu kao rukovodilac tehnike Okružnog komiteta, streljana 14. maja 1943. godine, Servo Mihalj, politički sekretar Okružnog komiteta KPJ za severni Banat, streljan 16. septembra 1941. godine, Milorad Petrović, politički sekretar Suvoborskog partizanskog odreda, proveo 11 godina na robiji u Sremskoj Mitrovici kao politički krivac, streljan 11. avgusta 1942. godine, Trajko Stamenković, student prava, takođe višegodišnji robijaš u Sremskoj Mitrovici, predratni sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, streljan 11. avgusta 1942. godine, Olga Petrov, učiteljica, partijski aktivista u južnom Banatu, streljana 9. maja 1942. godine, i Mića Stojković, student medicine, borac i partijski radnik na terenu Kosmajskog partizanskog odreda, uhvaćen posle junačkog otpora 17. septembra 1942. godine, poznat u logoru kao »partizan bez noge«, streljan 19. februara 1943. godine.^m

O njihovim zatvorskim i banjčkim danima ostalo je zabeleženo relativno malo podataka i to uglavnom onih koji po-

¹³⁴ Narodni heroji upisani su u knjigu o evidenciji zatočenika pod sledećim brojevima: 2071, 2064, 6537, 5281, 11910, 6542, 137, 5701, 5799, 1696 i 10631; u *Prilozima* se donosi dokument o traganju za Drinkom Pavlović.

tiču iz sećanja preživelih zatočenika. Za Miloša Matijevića? Mršu je ispričano da je prebijen doveden 28. septembra 1941. godine u zoru Bečareviću i da mu je ironično čestitao unapređenje, pošto Nemci cene savesnost svojih slugu. Bečarević je ljutito vrisnuo, što je bio signal za policijske agente da skoče na Mršu s novom žestinom. Rekli su mu da ga očekuju mnogo strašnije muke, a on je zadihano jedva uspeo da odgovori: »Svestan sam toga i zato nećete doznati ništa!«¹³⁵

Olgu Petrov je saslušavao čuveni banatski gestapovac Špiller. Sadistički je uživao u mučenju mlade učiteljice, a ona je ćutala. Kada se posle saslušanja vratila u ćeliju napisala je na zidu: »Ponosno umirem za KPJ.« U ženskoj sobi u Banjičkom logoru patila je od čestih glavobolja, pošto joj je Špiller gvozdanim obručima stezao glavu, ali od nje nije izvukao nikakvo priznanje.¹³⁶

Marija Vuković seća se Zage Malivuk iz zatvora na Obilčevom vencu. Posle svakog saslušanja dovlačila se u ćeliju na kolenima i laktovima. Iz dana u dan puzala je sve teže. Kada su je sprovodili u logor na Banjici ipak nije dozvolila žandarmu da je prenese do »marice«. Dopuzala je stopu po stopu sama.¹³⁷

Voja Tutunović pamti jedan događaj koji se odigrao bez velikih reči, ali je doprineo da slabi ojačaju, a jaki ne malakšu. Nadeždu Purić, svu isprebijanu, bacili su policijski agenti u čebetu u ćeliji. Pored nje se našla Vukica Mitrović i sama na velikim mukama. Nacedila joj je nekoliko kapi limuna na skorele usne. Nada je otvorila oči i prošaptala: »Ništa nisam priznala!«¹³⁸

Kristinu Kovačević, starog sindikalnog i partijskog radnika, Vujković je poznavao otpre rata i koristio je svaku priliku da je udara i šikanira. Ona je sve to mirno podnosila i ponašala se prema ostalim zatočenicima u svojoj sobi s nežnošću i skoro materinskom pažnjom. Na sličan način Vujković je maltretirao Slavku Đurđević, Olgu Jovanović, Olgu Kršulj, ali nije uspeo da ih slomi.¹³⁹

¹³⁵ A. Tadić, »Radnik«, br. 335 od 20. septembra 1956.

¹³⁶ B ran i si a v Božović, *Odgovor je — ne*, »Narodna knjiga«, Beograd 1977. Napis pod naslovom »Ko je Mister?«

¹³⁷ IAB BL (sećanja o Banjičkom logoru) br. 613.

¹³⁸ IAB BL 621.

¹³⁹ Prema kazivanju autoru Danke Karišić Bajić. Beograd, Generala 2 dano va 82.

Ali bilo je i ljudi koji su imali male funkcije, a veliko srce. O imenu Mije Bošnjaka, stolarskog radnika, malo se zna u istoriji, a on se u nju ugradio. Svojim izuzetno hrabrim «držanjem podizao je moral u zatvorskim ćelijama. Njegovi sapatnici previjali su mu ruke i noge iz kojih su virili delovi kostiju. Aleksandar Pavlović, penzioner iz Beograda, nekadašnji skojevski aktivista pod Zvezdarem, ne može da zaboravi lik mladog obučarskog radnika, jedva punoletnog, Radu Kozomaru, izbeglicu iz Bosne, kome su takođe iz gnoja virile kosti na stopalama. Optužen je da je iz preduzeća »Nebojša-Bata« iznosio kožu i od nje pravio obuću za partizane. Islednicima je rekao: »Moju majku su ubile u Bosni hrvatske ustaše, a ja sam dospeo u ruke srpskih ustaša!« To je izrekao i začutao. Kada je sproveden u logor na Banjici bio je svestan da će biti streljan. Jednog dana rekao je Aci Pavloviću : »Sutra idem za Jajzberg!« Nije želeo ni stratište na koje su ga ubrzo odveli da nazove imenom srpskog sela Jajinci.¹⁴⁰

Ostaće zaboravljeni mnogi bezimeni heroji. A bilo ih je na svakom koraku. Zivan Mitrović, zemljoradnik iz Begaljice, uhvaćen u proleće 1943. godine u zasedi kao partizanski kurir, ne krije da se nekoliko puta premišljao da progovori. U trenucima krize uvek mu je priskakao u pomoć jedan, kako kaže pretučeni i izmršaveli student, odnekuda iz Homolja, čije ime nije zapamtio. »Deset puta si izdržao — govorio mu je — strpi se još jednom.«¹⁴¹

U sačuvanim neprijateljskim arhivama postoje mnogi tragovi o mučenjima. U njima se često govori da »i pored pojačanog pritiska« uhapšenik čuti ili da se ne ponaša lojalno u istrazi. Bilo je i slučajeva ludila od pretrpljenih mučenja. U zatvoru je poludeo Isak Davičo, poznati beogradski omladinac i kasnije partizanski borac. Prema tvrđenju Anđe Kojić privremeno je poludela i Veselika Lazović, student medicine.¹⁴²

Jednom je čak policijski agent Tenko Dalović, koji je pretukao zatočenicu Milenu Uskoković iz Prokuplja, bio prinuđen da se pravda svojim šefovima, pošto se ta drama pročula. »Priznajem da sam je tukao više nego što je trebalo — kaže

no prema kazivanju Ace Pavlovića autoru.

¹⁴¹ IAB BL 666.

¹⁴² IAB BL 631.

se u Dalovićevom izjašnjenju — ali ne iz svog čefa, već zato što sam bio ubeđen da je partijski kurir i da pohvatam sve njene veze u Beogradu. Obećala je da će da govori, vodila nas je na dva mesta, ali ne kod stvarnih krivaca, već tamo gde je privatno činila usluge... Sve što sam uradio, uradio¹⁴²³ sam u interesu službe.«¹⁴²³ Više podataka o mučenjima može se naći u uputima pretučenih zatvorenika za lečenje u pritvoreničkom odeljenju Opšte državne bolnice. U dijagnozama se obično prikrivao pravi razlog telesnog oštećenja. Na primer, prilikom upućivanja na lečenje pretučenog učitelja iz Kiseljeva u istočnoj Srbiji Dušana Veličkovića, zapisano je da boluje od akutnog bronhitisa i tuberkuloze pluća.¹⁴³ U pojedinim aktima dijagnoza se i ne navodi, već se samo konstatuje da se zatvorenik teško razboleo. Tako je postupljeno u aktu kojim se u bolnicu upućuje Mirjana Kocić-Stojanović, učiteljica iz Leskovca.¹⁴⁴

Istina se nije mogla sakriti u slučaju smrti uhapšenika u pritvoreničkom odeljenju kada je rodbina obaveštena da preuzme telo preminulog. U nalogu Specijalne policije IV kvartu u Beogradu doslovno se kaže: »Molite se da pozovete suprugu Lazara Višića ... i saopštite joj da je njen suprug bio uhapšen od strane ovog odeljenja 3. marta 1943. godine i istog dana preveden u Pritvoreničko odeljenje Opšte državne bolnice, gde je odmah preminuo.«¹⁴³

Zlostavljanja su postojala, naravno, i u drugim zatvorima u kojima su tamnovali rodoljubi, kako policijskim, tako i dobrovoljačkim, četničkim ili bugarskim, Najgore su prošli zatvorenici koji su se selili iz zatvora u zatvor, a na kraju ipak dospeli na mansardu ili u Đušinu ulicu. O mučenjima u četničkim i bugarskim zatvorima postoje mnoga svedočenja, Ovde će biti pomenut samo još jedan eklatantan primer potvrđen lekarskim nalazom. Decembra 1941. godine bila je zatvorena u četničkoj komandi u Belanovici grupa zarobljenih partizana. Neki od njih su zbog zlostavljanja pokušali da izvrše samoubistvo presecanjem vena na rukama. Bio je pozvan lekar sre-

¹⁴²³a IAB UGB SP IV-Q-12/163 i 142/58.

IAB UGB SP IV-Q-183/1.

¹⁴⁴ IAB UGB SP IV-Q-12/163.

¹⁴⁵ IAB UGB SP IV-Q-6/54 i 185/4.

ske zdravstvene zadruge da im ukaže pomoć. O njegovoj le-
karskoj intervenciji sačuvana je pismena potvrda.¹⁴⁹

Krajnjom svirepošću prilikom saslušavanja isticali su se Boško Bećarević, Radan Grujičić, Stevan Sterić, Dušan Pavlović, Branko Mišković, Tenko Dalović, Sergije Golubijev, Hajdukveljković, Sremčević-Jeremić zvan »Leš«, Popović zvan »Čora«, Kosmajac i Zalad.¹⁵⁰ Svoj sadizam izražavali su često nezgrapnim pokušajima duhovitosti. U nekim sećanjima postoje veoma plastični opisi prvih trenutaka u isledničkoj kancelariji i kasnijeg postupka, čiji je epilog bila nemilosrdna tučnjava.^{151*}

Posle završenog istražnog postupka najveći broj uhapšenika sproveden je u logor na Banjici. Obično su transportovani iz zatvora policijskim kamionetima zvanim »marica«, a kada su transportovane veće grupe, kamionima s obaveznom naoružanom pratnjom policijskih agenata ili gestapovaca. Su-

¹⁴⁹) u *Prilozima* je objavljen faksimil lekarskih uverenja; IAB SP 9/2.

¹⁴⁷ Saopštenje Državne komisije za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomoćnika broj 44.

¹⁴⁸ Prema sećanju Svetomira Stojanovića (IAB BL 394), učesnicima u mnogim skojevskim akcijama u Beogradu, počevši od lepljenja plakata po tarabama i pisanja parola crvenim minijumom preko unapred pripremljenog šablona, od sabotaža firmi »Godjevac« gde je radio s Jankom Lisjakom i paljenja nemačkih automobila sa Cvijetom Milošević, do upućivanja na partijsku vezu vojnika Vermahta Harija, koji će kasnije postati junak Posavskog partizanskog odreda, — gotovo svaki islednik je pedantno poredao po stolu »instrumente za razvezivanje jezika«: korbače, palice, pendreke, lance, gvozdene boksere i uvek prisutni revolver. Neki od njih nadevali su tim rekvizitima za mučenje ženska imena. Jedan od njih je zapitao Setu: »Hoćeš li da te upoznam sa Micikom? A sa Dorom? Ili sa Rosom? Pri tome je pokazivao na izložene »instrumente«.

Jednom prilikom, prema Stojanovićevom sećanju, neki policijski agenti pokušavajući da se našale sa jednim seljakom obrativši mu se pitanjem: »Zašto si ti, gejače, ubio kralja Aleksandra?« Kada je on odbio i samu pomisao da tako nešto učini, navalili su svojski da ga batinaju, dok nije »priznao« da je odista pucao na kralja. »Sa koliko metaka? — pitali su dalje. — Sa koliko vi kažete! — odgovarao je seljak. Sledećeg dana su kružili oko njega čupajući ga za brkove: »Pazi koga smo uhvatili? Maksima Gorkog!« Pošto je odgovorio da se ne zove Maksim Gorki, već da ima svoje rođeno ime i prezime, opet su navalili da ga tuku. Posle se zlosrećni izabranik policijskih šala interesovao ko je bio taj Gorki, zbog koga je izvukao debele batine. Tako je počelo njegovo prevaspitavanje u ćeliji.

đenja i presude nije bilo. Postojala su samo rešenja Specijalne policije, koja su na predlog islednika potvrđivale komisije za kategorizaciju, a potpisivao šef Antikomunističkog odseka Boško Bećarević, ili za uhapšeničke Gestapoa najčešće majori SS Zatler i Brant. U rešenjima Gestapoa predviđala se u većini slučajeva i buduća sudbina konfiniranih lica. Na predmetima je stajala napomena: predviđeti za sledeću egzekuciju, ili uputiti u koncentracioni logor Mauthausen, Aušvic i druge »sanatorijume« Trećeg Rajha, ili se pak u najlakšim slučajevima predviđalo upućivanje na prinudni rad, slobodan rad, u zarobljeničke logore, pa i puštanje na slobodu.

Manje grupe iz unutrašnjosti sprovedene su u logor na Banjici autobusima, kamionima, pa i brodovima (na primer grupe uhapšenika iz Sapca i Grocke). Veći transporti sprovedeni su vozovima, na primer veliki transporti iz zapadne Srbije krajem 1941. i početkom 1942. godine. S beogradske željezničke stanice sprovedeni su uz mnogobrojnu pratnju nemačkih vojnika ili kvislinških oružanih formacija do logora na Banjici, gde ih je prihvatilo osoblje logorske uprave i raspo-ređivalo po sobama.

Tako su iz zatvora u Beogradu i unutrašnjosti Srbije, logorskih predsooblja, zatočenici dospevali iza logorske kapije. Jedan pakao zamenjivali su drugim, čiji režim su propisivali logorska komanda i uprava.^{11*9}

Logorska uprava

Nemačke vlasti, koje su u svojim rukama držale sve konce vojnih, upravnih i policijskih poslova na teritoriji okupirane Srbije, mada su prividno prepustile izvesnu samostalnost kolaboracionističkoj upravi i policiji, bile su pravi zatočenici i gospodari koncentracionih logora, pa i logora na Banjici.

U raznim periodima okupacije rukovodeću ulogu u organizovanju i funkcionisanju logora imale su razne okupacijske službe. Ali samo formalno. U centru zbivanja bila je uvek, van svake sumnje, Tajna državna policija, svemoćni Gestapo.

149 u *Prilozima* dokumenti o upućivanju u bolnicu Dušana Veličkovića, Lazara Višića i Mirjane Kocić.

Po toj šemi logor na Banjici nalazio se do septembra 1941. godine u nadležnosti vojnoupravne komande za grad Beograd

— Feldkomandature 599. Do 9. februara 1942. godine na čelu ove feldkomandature bio je pukovnik Ernst fon Kajzenberg, koji je potpisivao najranije dokumente o logoru na Banjici. Međutim, pošto je već od kraja avgusta 1941. godine logor na Banjici obuhvatao šire područje Srbije, a ne samo beogradsku oblast, o čemu postoji posebna odluka vojnoupravnog komandanta Srbije Dankelmana, svi dokumenti, pa i oni o streljanjima, nose njegov potpis. Najzad, od februara 1942. godine nema više nikakve nedoumice. Policijski zadaci, uključujući i službu bezbednosti vojnoupravnih komandi, prešli su u nadležnost novoformirane ustanove Komandanta SS i policije SS generala Augusta Majsnera, koji je imao i titulu rajhsfirera, što ga je stavljalo u poziciju da rukovodi takođe organizacijama Nemačke narodnosne grupe — Folksdojčera. Najveći broj spiskova za streljanje i odmazde nosi Majsnerov potpis. Majsnera je nasledio Berents, a po zlu je čuven i Majsnerov ađutant Kajzer.¹⁵¹

Službe BdS (Der Befehlshaver der Sicherheitspolizei uin des SD) odlučivale su o kategorizaciji zatočenika, o njihovom životu i smrti. Slale su zatočenike u logore izvan Srbije i određivale liste onih koji će popuniti kvotu za odmazde.¹⁵² Samo po sebi se razume da je i u obaveštajnom i u ekzekutivnom pogledu BdS-a stajao na raspolaganju celokupni aparat Uprave grada Beograda, posebno Specijalne policije.

Pri logoru na Banjici BdS je imao svoj Specijalni odred (Sonderkommando beim KCL Banjica), koja je sačinjavala faktičku upravu logora. Kao pandan ovakvom vidu organizovanja, Komanda srpske državne straže pri Upravi grada Beograda imala je svoj odred u logoru na Banjici, koji je brojao 50—100 ljudi.

Komandant logora na Banjici najduže je bio nekadašnji berlinski policajac, gestapovac Fridrih Vili. Svoj posao obavljao je pedantno, ali bez sadističkih izliva. Bio je sklon pijanstvu. U logor, među zatočenike, nije rado zalazio, a kada je to či-

i5« Nacionalni arhiv Vašington (dalje NAV) T-501, B-249, C-862.

¹⁵¹ AVI I, NdA, reg. br. 19, f. 7, K. 1.

¹⁵² Muharem Kreso, n. d., str. 91, 92.

nio, pojavljivao se obično sa svojim velikim psom, nemačkim ovčarom.

Pre Fridriha Vilija bili su kraće vreme vršioci dužnosti komandanta logora SS poručnik Šubert, SS potporučnik Ler i SS poručnik Vinter. Mada se nije dugo zadržao, Ler je zapamćen po surovosti prema zatočenicima.¹⁵³

Sačuvan je dokument kojim se Uprava grada Beograda obaveštava o postavljanju Fridriha Vilija za komandanta Banjičkog logora. »Radi značaja koji ima prihvatni logor na Banjici — kaže se u ovom službenom aktu — određen je sa stalnom službom u logoru SS hauptšarfirer Fridrih. S molbom na znanje i naređenje da se imenovani uvek pravovremeno obaveštava o nameravanom puštanju zatočenika, koji za srpsku policiju sede u zatvoru.«¹⁵⁴ Pismo nosi datum od 24. avgusta 1942. godine.

Kada je jula 1944. godine rasformiran logor na Sajmištu i preostali kažnjenici prebačeni u logor na Banjici, premešten je i njegov komandant poručnik Beker, koji je nasledio Vilija. Sa Bekerom je došla na Banjicu bulumenta batinaša na čelu s ustašom Kisićem i ostalim zatvorenicima »proizvedenim« za logorsku policiju, kriminalcima i izdajnicima. Među njima se na svom izdajničkom putu našao i borac Valjevskog partizanskog odreda Sava Jovanović, abadžija.¹⁵⁵

Posle odlaska poručnika Bekera, za komandanta Banjičkog logora došao je SS poručnik Gustav Kemper, koji je ranije bio komandant nekog logora u Belgiji. On je uveo, ili bolje reći presadio, neke nove metode mučenja zatočenika. Zaveo je princip kolektivnog kažnjavanja soba, nagonio je ljude da trče do iznemoglosti po logorskom krugu i da se valjaju po šljaci, pri čemu su šibani korbačima.¹⁵⁶

Još duže od Fridriha Vilija zadržao se na Banjici Folksdojčer iz Crvenke Peter Kriger, nekadašnji raznosac robe u beogradskoj trgovačkoj kući Mitić. Najpre sprovodnik i ključar, zatim pomoćnik komandanta logora, Kriger se »proslavio« sadističkim mučenjem zatočenika.

¹⁵³ Saopštenje br. 44 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, str. 540.

¹⁵⁴ AVII, NA, 34/5—2, K. 58; pismo u *Prilogima*.
iss prema kazivanju autora Lazara Nikolića, prvoborca iz Valjeva.

¹⁵⁶ Saopštenje br. 44, str. 543.

Prema iskazu Svetozara Vujkovića na posleratnom saslušanju, prva dva gestapovca dodeljena logoru bili su podoficiri Robert i Karlo, čija je prezimena zaboravio. Zvanično su štitili logorsku zgradu, ali su u stvari bili postavljeni da kontrolišu rad srpske uprave. Međutim, kao alkoholičari, oni su se pokazali nepodobnim za obavljanje poverenog zadatka.¹⁵⁷

Na spiskovima lica koja je Jugoslavija potraživala kao ratne zločince ostala su zabeležena imena još nekolicine gestapovaca iz Specijalne komande pri Banjičkom logoru. Među njima su SS šarfirer Smit, Johan Renard iz Velikog Sentmikloša u Rumuniji, unteršarfirer Zak, koji je već pomenut kao komandant zgrade u Ratničkom domu, zatim podoficiri Franjo Hercog i Hajnc Hajneman, rodnom iz Zemuna, esesovci nadzornici i ključari Johan Sumer, poreklom iz Rumunije, Karlo Knap, Koh (ime nepoznato), Stefan Lotringer iz Austrije, Klaust Kenig, Petar Bašić, Folksdojčer iz Banata i drugi.

Posebno mesto i ulogu u Banjičkom logoru, kao i u zatvorima Gestapoa pripada dr Herbertu Jungu, SS majoru, šefu saniteta, čija lekarska revnost se svodila na isprobavanje bokerskih udaraca. On je za svoja nedela odgovarao pred vojnim sudom u Beogradu i osuđen je na smrt. Pred sudom je takođe odgovarao i komandant logora Fridrih Vili¹⁵⁸ i niz pomenutih lica.

Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača proglasila je navedena lica krivim kao funkcionere, nadzorne organe i neposredne izvršioce mnogobrojnih zlodela u Banjičkom logoru. »Mučili su glađu i lošim smeštajem zatočenike — kaže se u saopštenju Komisije broj 44 — tukli ih, vređali i, bez presude suda, tupim oružjem, vešanjem, otrovnim gasom i vatrenim oružjem lišavali života Srbe i pripadnike ostalih naroda Jugoslavije, među kojima je bilo i dece i odojčadi, ili odrasle slali na prinudne radove u Nemačku, ili im mučenjem trajno narušili zdravlje.«

Od kolaboracionističkih organa za logor na Banjici bili su nadležni Uprava grada Beograda i preko nje Ministarstvo unutrašnjih poslova Nedićeve vlade. Međutim, ove veze su postajale vremenom sve labavije, tako da je »domaća« logorska

¹⁵⁷ SSUP, zapisničko saslušanje Svetozara Vujkovića.

¹⁵⁸ Reg. KUN: 14/636, avgust 1946. godine.

uprava bila tešnje povezana s nemačkom Sonderkommando be-
im KCL Banjica i zavisila više od Gestapoa, kao što je uosta-
lom i policijski aparat Uprave grada Beograda bio izuzet iz
domena neposrednog rukovođenja kolaboracionističke vlade i
podređen komandi SS i policije, čija je naređenja bez pogovora
izvršavao.

Osoblje Banjičkog logora za svoj deo »krivaca« postavljala
je Uprava grada Beograda, a osoblje za pokopavanje strelja-
nih davala je gradska opština.¹⁵⁹

Na položaj šefa logora na Banjici postavljen je Svetozar
Vujković, dugogodišnji policijski islednik, bivši šef IV odseka
Odeljenja Opšte policije u Kraljevini Jugoslaviji, neškolo-
van, ali iskusan policajac, proveren u predratnim akcijama protiv
Komunističke partije, koji se proćuo po nećovećnim postupci-
ma prema svim zatoćenicima i cinićnim primedbama onima
od njih koje su izvodili na streljanje. Karton s lićnim podacima
o napredovanju u slućbi i preporuke Dragomira Jovanovića
za Vujkoviće-va unaprećenja potvrćuju da je Uprava grada
Beograda izabrala »pravu lićnost« za funkciju šefa logora.¹⁶⁰

Poznaćujući Vujkoviće-vu mrćnju prema antifašistima, pre
svega komunistima i njegov ćudovišni postupak prema zatoće-
nicima Banjićkog logora, beogradska partijska organizacija
pokušala je da osujeti njegov dalji zloćinaćki rad. Petog avgu-
sta 1941. godine jedna udarna grupa izvršila je na Vujkovića
atentat kod mesta zvanog Šarena ćuprija, u trenutku kada je
izlazio iz logora vozeći se u prikolici motocikla. Tom prilikom
šef logora na Banjici je teće povrećen. Kada se oporavio još
besomućnije se ostrvio na logorske zatoćenike.¹⁶¹

Prvi Vujkoviće-ov pomoćnik bio je Đorće Kosmajac, bivši
nadzornik agenata Specijalne policije. On je dane i noći pro-
vodio u logorskoj zgradi i neprekidno maltretirao zatoćenike.
Njegov ulazak u sobe bio je po pravilu krvav: nemilosrdno je
bez ikakvog povoda tukao svakog ko mu se našao na putu.
Manji po zvanju od svog zloćinaćkog šefa, nastojao je da po
užas-
u koji je širio oko sebe bude od njega veći. Marta 1942.

iss AVII, reg. br. 19, f. 7, K. 1; saopšćenje broj 44 Drćavne ko-
misije za utvrćivanje zloćina okupatora, str. 484.

^{1.0} Isto.

^{1.1} O ovom atentatu biće više reći kasnije u odeljku o aktivnosti
beogradskih udarnih grupa.

godine grupa beogradskih udarnika, u kojoj su bili Đuro Mađerčić, Nikola Strineka, Miloš Martinović i Branko Bulat, izvršila je na uglu Zmaja od Noćaja i Cara Uroša ulice uspešan atentat na Đorđa Kosmajca i policijskog agenta Obrada Zalada. Nalog za izvršenje atentata izdala je pred svoje hapšenje tadašnji sekretar Mesnog komiteta KPJ za Beograd Jelena Cetković.¹⁶²

Kosmajac je na dužnosti pomoćnika šefa logora na Banjici nasledio Prvoslav Odović, a posle njega Vidosav Jevtić, policijski podnadzornik rodom iz Valjeva. Jevtić je od bliskih rođaka iznuđivao velike svote novaca ili dragocenosti da bi tobože intervenisao da se njihovi najdraži puste ili budu razvrstani u lakšu kategoriju. Uostalom, u toj raboti nije bio usamljen.¹⁶³

Kada je Jevtić nekoliko meseci pred rasformiranje logora premešten, za novog Vukovićevog pomoćnika postavljen je Radomir Carapić, referent u IV odseku Specijalne policije. Čarapić nije ni u čemu zaostajao za svojini prethodnicima, mada je pred oslobođenje pokušavao da se prikaže pomirljivijim.

Većina ključara je surovo postupala sa zatočenicima, svakodnevno ih kažnjavajući za nepoštovanje »kućnog« reda, a on je bio takav da je omogućavao zlostavljanje za svaku sitnicu. Još živi logoraši i danas se sećaju s gnušanjem četvorice ključara: Milana Kobiljskog, zvanog »Lala«, Radovana Gudelja, Milana Trifunovića, nazvanog »čika Milan«, i Obrada Belića. Pored njih dužnost ključara u delu logora namenjenog krivcima Specijalne policije povremeno su vršili: Veljko Andrić, Dragutin Zagorac, Gvozden Simeunović, Danilo Mirković, Arsen Srdić i Dragan Beronja.¹⁶⁴

Od agenata Specijalne policije na službu u logoru bili su dodeljeni: Ilija Jovanović, Cedomir Karanović, Slavko Stojanović, Slaviša Popović, German Miljanović, Simo Munjas i Gec Cvetković.

Svi su se oni nadmetali u pljački uhapšenika, naročito onih koji su odvođeni na streljanje. Rili su po stvarima kao svi-

¹⁶² IAB UGB SP IV-Q-73/96.

¹⁶³ Spomen knjiga *Banjica*, »KULTURA«, Beograd 1967, str. 22.

¹⁶⁴ Saopštenje br. 44 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, str. 537.

nje po brlogu i od odela i rublja uzimali sve ono što je bilo> vrednije. Zatočenik je prilikom dolaska morao da preda sve lične stvari, pa i eventualne dragocenosti. Oni koji su imali sreću da budu pušteni primećivali su da im uvek nešto od tih stvari predatili »na čuvanje« nedostaje, najčešće prstenje, srebrne tabakere, novo rublje, kožni koferi. Naravno i u pljački je postojala hijerarhija. Lavovski deo su uzimali najmoćniji.¹⁶⁵

Komandant logorske straže bio je Nedeljko Rajkov, zvani »Zlić«, poručnik SDS, a njegovi zamenici Žika Obradović i Relja (čije prezime nije utvrđeno), potporučnici po činu. Odred SDS pri Banjičkom logoru imao je preko 40 ljudi. Pored pomenutih među njima su se isticali: Mladen Vračarić, podnarednik, Blažo Vukotić, narednik-šofer, Vladimir Dožić, Dragutin Zagorac, Danilo Mirković, podnarednici i drugi.¹⁶⁶

U logoru na Banjici postojao je privid dvojne uprave: Gestapoa i Specijalne policije, nemačke komande i srpske uprave. Ali kada se zna kakav je odnos među njima postojao, jasno je da je ta dvojnost postojala samo radi lakšeg obavljanja nadzora nad zatočenicima. Svaki od ova dva partnera vodio je računa o onim krivcima koje je isleđivao i priveo. U tom smislu nadzor nad onim zatočenicima koji su bili pod istragom u Gestapou ili ih je privela neka od nemačkih policijskih ili vojnih jedinica, vršilo je osoblje nemačke Zonderkomande pri logoru na Banjici, a nad krivcima Specijalne policije i drugih organa kvislinške vlasti vodilo je »brigu« osoblje Uprave grada Beograda.

Prvih nedelja straže su bile mešovite. Zatim je stražarska služba poverena u potpunosti odredu Srpske državne straže pri Banjičkom logoru. Međutim, u jesen 1943. godine posle organizovanog bekstva grupe četničkih starešina — kapetana Ilije Orelja, poručnika Neška Nedića i Nikole Pašića, unuka nekadašnjeg poznatog prvaka Radikalne stranke, a prema nekim sećanjima i poručnika Blagoj a Ljumovića, s kojima su napustili stražarska mesta i neki pripadnici SDS da bi se svi skupa pridružili četnicima Draže Mihailovića, ponovo su stražarsku dužnost preuzeli i Nemci. Od tog dana skoro do rasfor-

¹⁶⁵ AJ, f. 552, j. 602, inv. br. 1937, Izjava Milana Kobiljskog pred istražnim organima.

¹⁶⁶ AVII, NdA, reg. br. 1—25, f. 8, K. 132.

miranja logora na osmatračnicama su se nalazili pripadnici stražarskog bataljona Zapovednika nemačke policije i službe bezbednosti.¹⁶⁷

Brojno stanje logora, sastavi i kategorizacija zatočenika

Koliko je stvarno prošlo zatočenika kroz logor na Banjici teško je konačno utvrditi. Cifre kojima se dosada operisalo kreću se blizu trideset do osamdeset hiljada.

Najvažniji izvor o broju i ličnim podacima zatočenika jesu osam knjiga (imenika) o pritvorenicima logora, koje ćemo dalje radi kratkoće nazivati »banjičke knjige«. U njih su dežurni policijski agenti, ponekad i ključari, upisivali imena novoprispelih grupa i pojedinaca. Ove knjige, od kojih samo jedna nedostaje, čuvaju se u Istorijskom arhivu Beograda. Na osnovu njih je izrađena i odgovarajuća kartoteka.

U banjičkim knjigama je od 9. jula 1941. godine, kada su pristigli prvi zatočenici, do 2. oktobra 1944. godine upisano 23.637 imena. Već jedan dan kasnije Banjički logor je rasformiran, a 4. oktobra 1944. godine otpušteni su poslednji zatočenici.

Međutim, cifra od 23.637 zatočenika ne može se smatrati verodostojnom iz više razloga. Prvi od njih je što same banjičke knjige nisu uvek vođene potpuno uredno. U njima se neki brojevi dupliraju. Pored uobičajenog rednog broja ponegde nose i oznaku slova »a«. Zato se može naići, na primer i na broj 1650 i na broj 1650a. Takav poremećaj je nastupio od brojeva 1640 do 1699 od početka decembra 1942. godine, ali i u kasnijim periodima.

Drugi, još važniji razlog je što pojedine grupe koje su se vrlo kratko zadržavale u logoru, obično samo jednu noć, da bi već sutradan bile izvedene na streljanje, nisu uopšte upisivane u banjičke knjige. Pouzdano je utvrđeno da grupa, koja je izvedena na stratište u Jajincima 8. oktobra 1942. godine, a sprovedena u Banjički logor iz zgrade Gestapoa u Ratničkom domu, nije upisana. Ova grupa provela je u hodnicima Banjičkog logora samo nekoliko sati, zatim su uhapšeni vezani, pročitana im je u logorskom krugu neka vrsta

^{1,7} AVII, NdA, reg. br. rev. 19, f. 7, K. 1, str. 63, 64.

presude na nemačkom jeziku, što je bila svojevrsna lakrdija, jer ju je malo ko razumeo, a nije se ni radilo o presudi, već o odluci Gestapoa, zatim su sprovedeni u Jajince i postreljani. Živi svedoci ovog događaja su dvojica zatočenika pobeglih prilikom izvođenja iz kamiona pred masovnu grobnicu, što je jedinstven slučaj u istoriji Banjičkog logora. Njihova imena su dr Radomir Milutinović i Stevan Stevanović.¹⁶⁸ Iskoristivši nastalu gužvu uspeo je da pobegne i Lazar Spalević učitelj iz sela Razbojna pod Kopaonikom. Svoje doživljaje prilikom bekstva i kasnije probijanje od Avale do blizu Trstenika njih dvojica su opisali u potresnim sećanjima, koja se čuvaju u Istorijskom arhivu Beograda.¹⁶⁹ Takvih grupa je po pamćenju bivših banjičkih zatočenika bilo više. Logor se ponekad noću punio, a već u zoru praznio, a da se o novoprispelim grupama, koje su odmah izvedene na streljanje, malo šta saznalo.

Treći razlog je veliki raskorak između broja zatočenika upisanih u banjičke knjige i broja streljanih boraca i žrtava fašističkog terora samo na stratištu u Jajincima. A takvih, istina nešto manjih stratišta, bilo je više. Prema podacima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača taj broj iznosi oko 80.000 lica¹⁷⁰ U posleratnim sudskim procesima pojedinim ratnim zločincima, na primer u optužnicama Dragomira Jovanovića, Tanasija Dinića, Đure Doikića i Koste Mušickog,¹⁷¹ tvrdi se da je u Banjičkom logoru streljano 70.000 ljudi, žena i dece. No, pri tome treba imati u vidu neke činjenice koje su mogle da izazovu zabunu. Niti su svi zatočenici Banjičkog logora završili životni put u Jajincima, već su vođeni na egzekucije i u druga mesta po Srbiji, niti su na stratištu u Jajincima streljani samo zatočenici Banjičkog logora. Naprotiv, dovođeni su zatvorenici i taoci iz svih zatvora Specijalne policije i Gestapoa, pa i grupe iz unutrašnjosti i iz drugih logora, najviše sa Starog sajmišta, direktno pred pušćane cevi na ovu najmasovniju grobnicu rodoljuba u Srbiji. Zato u cifru od 80 hiljada streljanih lica ne mogu biti ubrojani samo banjički zatočenici.

LAB UGB SP IV-Q-17/51.

¹⁶⁹ IAB BL 603, sećanja dr Radomira Milutinovića, Stevana Stevanovića.

¹⁷⁰ Saopšteaje br. 44.

¹⁷¹ A VII, reg. br. 1/3—10, K. 269.

U fondu Gestapoa pohranjenom u Istorijskom arhivu Beograda može se pronaći dosta imena lica koja su boravila u logoru na Banjici, a nisu ubeležena u logorske knjige, naročito u 1944. godini, kada je komandant Kemper zabranio da se podaci o uhapšenima Gestapoa dostavljaju »srpskoj upravi«. Iz Sapca i okoline pronađeno je 88 imena, iz Kraljeva i okoline 126 imena, od toga samo iz Razboj ne 30 lica, iz čačanskog zatvora 15 imena, uključujući i šest lica iz Leposavića, iz Požarevca 25 imena, iz Novog Pazara i Višegrada 12 imena, iz Niškog logora osam imena itd. Pored toga pominju se imena ili manje grupe iz Aleksandrovca, Aranđelovca, Beograda, Brčkog, Bitolja, Bečkereka, Bogovođe, Bele Palanke, Valjeva, Velike Plane, Duba, Donjeg Milanovca, Dubrovnika, Ziče, Zvornika, Zaječara, Kruševca, Kosovske Mitrovice, Loznice, Malog Požarevca i Siska. Među strancima neuvedenim u logorsku evidenciju navode se imena preko 30 Grka, još više Albanaca i preko tridesetorica interniraca dovedenih iz italijanskih logora preko Ljubljane posle kapitulacije Italije, odnosno u avgustu 1944. godine.¹⁷²

Svetozar Vujković i Boško Bećarević nisu na posleratnim suđenjima osporavali da je kroz logor na Banjici prošlo više lica nego što je bilo upisano u banjичke knjige. Ali kolika je bila gornja granica? Prema izveštajima koje je logorska uprava povremeno slala Specijalnoj policiji i Gestapou taj broj nije mogao osetnije preći cifru od 30.000 ljudi. Prema sačuvanom Vujkovićevom izveštaju šefu IV odseka Specijalne policije Bećireviću, na primer, od 5. januara 1942. godine do 5. januara 1943. godine kroz Banjički logor je prošlo 7.992 lica. Većih odstupanja nije moglo biti ni u ostalim periodima. Zato bi se moglo doći do zaključka da broj zatočenika nije mogao osetnije premašiti cifru od 30.000.¹⁷³

Prema delima za koja su okrivljeni zatočenici Banjičkog logora mogu se razvrstati u dve osnovne grupe: na političke krivce — oni su činili ogromnu većinu — i na kriminalce uhapšene po raznim osnovama.

U prvu grupu spadaju predratni komunisti, aktivni borci i saradnici narodnooslobodilačkog pokreta, borci stranih voj-

¹⁷² IAB, fond BdS, D-1093, D-2011/44, D-400, A-617, A-542, K-1110, T-681, B-1439.

¹⁷³ AVII, NdA, 15/6—2, K. 58; Dokument u *Prilozima*.

nih jedinica i pokreta otpora (na primer grčki partizani), pristalice ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića i veliki broj rodoljuba, poštenih građana koji se nisu mirili s okupacijom niti prihvatili kolaboraciju u bilo kom vidu.

Među pristalicama narodnooslobodilačkog pokreta zapaženo mesto zauzimaju borci partizanskih jedinica i mesnih partizanskih desetina iz svih krajeva Srbije, a delimično i iz drugih krajeva Jugoslavije, zatim članovi rukovodstava Komunističke partije Jugoslavije — mesnih, sreskih, okružnih komiteta, pa i pojedini članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i Centralnog komiteta KPJ. U velikom broju zastupljeni su sekretari i članovi partijskih ćelija, skojevci i skojevska rukovodstva, članovi ilegalnih narodnooslobodilačkih odbora i rukovodstava Narodnooslobodilačkog fonda. Bilo je, dakle, ljudi raznih političkih profila, od iskusnih partijskih kadrova do davalaca novčanih priloga, od intelektualaca s doktorskim titulama do nepismenih seljaka, od lica koja su sav svoj život posvetila revolucionarnoj borbi do žitelja pojedinih sela i krajeva zahvaćenih nemačkim racijama.

Kao politički nepouzdati smatrani su i zatvarani i članovi Narodne seljačke stranke Dragoljuba Jovanovića, pogotovo ako se pokazalo da ispoljavaju simpatije prema narodnooslobodilačkom pokretu, zatim napredni intelektualci koji nisu prihvatili kolaboraciju, rodoljubi koji su pružali otpor kvislinškim organima ili kritikovali njihovu saradnju s okupatorom, najzad lica čija se »krivica« sастојala samo u tome što su slušala neku stranu radio-stanicu ili izrekla i najmanju sumnju u dobronamernost okupacionih i kvislinških vlasti. Bilo je pojedinaca koji su odsedeli mesecima na Banjici bez ikakvog razloga, jer ih je neko denuncirao zbog zavade ili mržnje.

Pripadnici ravnogorskog četničkog pokreta bili su takođe zastupljeni u ne malom broju, naročito posle Majnsnerovog dolaska u Srbiju. Zapovednik policijskih snaga i sigurnosne službe u okupiranoj Srbiji August Majnsner nije štedeo pristalice četničkog pokreta kad god su ispoljili ma i najmanji stepen nepouzdanosti. U banjičke knjige upisana su imena nekoliko poznatijih četničkih vojvoda, ali i mnogobrojnih seljaka silom mobilisanih u četničke jedinice. Upravo oni sači-

njavaju gro lica koja su se u dokumentima BdS-a vodila kao pristalice ravnogorskog pokreta.

Posebnu grupu sačinjavali su zemljoradnici koji okupatoru nisu na vreme isporučili obavezne viškove žitarica. Kako je otkup obavljen preko Direkcije za ishranu, koju su po nemačkom nalogu osnovale kvislinške vlasti, ovi zatočenici su popularno nazivani »dirisovci«. Dovođeni su u logor u priličnom broju obično u jesen iz raznih krajeva Srbije.

Taoci u širem smislu reči bili su, prema nemačkim izvorima, svi zatočenici prema kojima su se mogle primeniti mere odmazde. Od tog zla praktično niko nije mogao biti izuzet. Međutim, taoci u užem smislu postojali su kao posebna kategorija zatočenika. To su bili članovi porodica lica »odbeglih u šumu«. Za istaknutije političke radnike dovođeno je i po više članova porodice. Taoci su puštani ako se utvrdi da je borac zbog koga su se našli na logorskom hlebu poginuo na bojištu.

Kao taoce nemačke vlasti smatrale su i grupu beogradskih intelektualaca i uglednih građana Beograda, proglašених za masone i pohapšenih nalogom nemačkih vlasti od 2. novembra 1941. godine. Među njima su se našle neke istaknute ličnosti kulturnog i naučnog života Srbije.¹⁷⁴

Opredeljenje nemačkih vođa da u toku rata konačno »reše jevrejsko pitanje«, to jest da sprovedu potpuni genocid prema Jevrejima, kojima su delimično pridružili i Rome (Cigane), imalo je za posledicu likvidiranje stanovništva jevrejskog porekla i na okupiranim teritorijama. Za Jevreje pohvatanе u Beogradu i Srbiji uspostavljen je poseban logor, najpre kod Topovskih šupa na Autokomandi, zatim na levoj obali Save kod (starog) Sajmišta, zvanično nazvan Zemunski logor.

Ipak je i kroz Banjički logor prošlo stotine Jevreja najrazličitijeg uzrasta, iz raznih krajeva Jugoslavije, zatim Mađarske, Grčke i onih koji su ranije bili izbegli iz Nemačke i Austrije. Na sličan način počela je racija na Rome iz okoline Beograda i kosmajskih sela, koji su dospevali takođe u logor na Banjici, dok su Romi iz okoline Niša završavali život u logoru na Crvenom krstu.

¹⁷⁴ AVII, NA, reg. br. 34, f. 17, K. 6. Dokument u *Prilozima*.

Lica zahvaćena u naletima nemačkih ili bugarskih kaznenih ekspedicija, ponekad meštani čitavih sela, prošla su u priličnom broju kroz banjičke sobe, a neka od njih su i streljana. To je jasan znak da je genocid prema srpskom narodu uzeo maha i da samo zahvaljujući sve nepovoljnijem stanju na frontovima za osovinske sile, nije dobio još veće razmere.

Na začelju ovog kratkog pregleda, o kome će u pojedinim glavama biti više govora, nalaze se lica osuđena za krivična dela. Dovođena su najviše iz Sremske Mitrovice. Neki od njih su osuđeni još pre rata, neki u toku okupacije u raznim mestima Srbije, poglavito u Beogradu. Dobrim delom su streljani, zatim upućivani u nemačke logore i u sasvim zanemarljivom broju u Požarevac na dalje izdržavanje kazne. Može se reći da je jedan od specijaliteta Gestapoa bio da u transporte političkih krivaca ubacuje kriminalce, od kojih se očekivalo da održavaju batinaški red i da uhode ostala deportovana lica.

Crnobrzijanci su bili podgrupa u ovoj vrsti kažnjenika. Osuđivani su po pravilu na kraće vremenske kazne od nekoliko nedelja do nekoliko meseci. Među njima je bilo trgovaca, gostioničara, zanatlija i drugih lica uhapšenih zbog kršenja uredbi okupacionih i kvislinških vlasti o maksimiranju cena, zbog šverca ili sličnih prestupa.

Pored stanovništva jugoslovenskog porekla, bilo je deportiraca iz drugih zemalja: najviše Grka, zatim Albanaca, Italijana i manjih grupa iz Sovjetskog Saveza, Velike Britanije, Rumunije, Čehoslovačke, pa i zarobljenih anglo-američkih vazduhoplovaca.

U prvim mesecima postojanja logora politički krivci nisu razvrstavani prema težini krivice. Odmazde su vršene bez ikakvog redosleda, atočenici su u pojedinim sobama deljeni na levu i desnu stranu, a jedna od tako izdvojenih grupa je vođena na streljanje. Zatim su dovođena u logor lica koja su osudili nedićevsko-nemački preki sudovi. Najčešće izricana kazna bila je smrt ili dugogodišnja konfinacija. Tek od proleća 1942. godine, na osnovu Nedićeve naredbe o kategorisanju lica u logorima i zatvorima,¹⁷⁵ počeo je da se sprovodi ovaj opsežan posao. Od tada je Specijalna policija u rešenjima o upućivanju u logor redovno navodila i kategorije za upućena-

¹⁷⁵ AVII, NdA, reg. br. 1, f. 3, K. 269.

lica. Uhapšeni su raspoređivani u I, II i III kategoriju. Formulacije policijskih organa za pojedine kategorije nisu uvek sasvim identične. Ponekad se za I kategoriju upotrebljava formulacija o »trajnoj eliminaciji iz društva«, ponekad o upućivanju u logor na neodređeno vreme, kao i za II kategoriju, s tim što su u I kategoriju svrstavani »najteži politički delikventi — funkcioneri i članovi KPJ«, a u drugu kategoriju »politički delikventi — članovi i aktivni simpatizeri komunističkog pokreta«. Samo III kategorija imala je vremensko ograničenje od tri meseca do dve godine dana konfinacije. U stvari, u I kategoriji su se nalazili osuđenici na smrt i kazna je izvršavana ubrzo posle dovođenja osuđenika u logor, dakle nije se čekalo na eventualne odmazde; u II kategoriji su bila lica koja su se mogla uzimati za odmazde ili za prinudan rad u Nemačkoj, a u III lica koja su posle određenog roka mogla biti puštena ili takođe upućena na prinudni rad u Nemačkoj. Ova dopuna datira od februara 1943. godine, kada je uvedena podkategorija 3/4. Razlika između II i III kategorije sastojala se posle ovih izmena uglavnom u tome što je za II kategoriju upotrebljena formulacija o upućivanju na »teže prinudne radove«, a za III kategoriju samo na »prinudne radove«. ¹⁷⁶ Međutim, rešenja o kategorizaciji nisu uvek poštovana. Bilo je slučajeva da se prvokategornici ne streljaju (verovatno zbog uspešnog podmićivanja ili jake intervencije), kao i slučajeva da se lica osuđena na vremenske kazne streljaju. ¹⁷⁷

U Banjičkom logoru većala je od leta do jeseni 1942. godine posebna komisija za kategorizaciju zatočenika, koja je vršila pregled postojećih dokumenata i raspoređivala krivce po kategorijama. Imala je kompetenciju da revidira i ranije predloge Specijalne policije. U Prilozima se objavljuje rešenje o postavljanju članova jedne takve komisije. ¹⁷⁸

U pogledu kategorizacije ima nekih nedoumica. U rešenjima Specijalne policije spominju se samo tri kategorije. U zapisničkom saslušanju Upravnika grada Beograda i šefa Srpske državne bezbednosti Dragomira Jovanovića, koji se mora smatrati kompetentnim, pominju se četiri kategorije.

IAB UGB SP IV-Q-243-A, IV-Q-157, IV-Q-70, IV-Q-202.

¹⁷⁷ Saopštenje br. 44 Državne komisije za utvrđivanje zločina -okupatora i njegovih pomagača, str. 485.

¹⁷⁸ AVII, NdA, reg. br. 4, f. 2, K. 115.

Prva je, prema njemu, bila predviđena za streljanje, druga za prinudan rad, u treću su svrstavani uhapšenici da borave u logoru najmanje godinu dana, a u četvrtoj do godine dana. Sličnu kategorizaciju vršio je i Gestapo.¹⁷⁹

Najzad valja dodati da je pred sam odlazak iz Srbije predsednik vlade »narodnog spasa« Milan Nedić spasavao stanovništvo svoje zemlje podelivši ga još rigoroznije u šest kategorija. Stavljanje u prvu kategoriju značilo je »trajnu eliminaciju iz društva«, u drugu eliminisanje na duži rok, u treću i četvrtu robovanje od 3 meseca do dve godine. Peta i šesta kategorija bile su rezervisane za taoce.¹⁸⁰

U komisiji za kategorizaciju pri Banjičkom logoru nalazila su se po dva činovnika Ministarstva unutrašnjih poslova, dva islednika Specijalne policije i neizostavni šef Banjičkog logora Vujković. Među licima koja su se na ovom poslu smenjivala Dragomir Jovanović navodi u svom poznatom saslušanju Miku Đorđevića, Sarapu, Petrovića i Putnikovića iz Ministarstva unutrašnjih poslova, Bečarevića, Sterića, Nikolića, Paranosu i Konstantina Zaho iz Specijalne policije i, naravno, Vujkovića.¹⁸¹

Većina zatočenika u logoru bili su muškarci. S obzirom na položaj žene u predratnom društvu bilo je dosta uhapšenica, posebno među intelektualcima i radnicama. Žene taoци su bile poglavito majke poznatih boraca narodnooslobodilačkog pokreta. Naravno, u ženskim sobama je bilo i kriminalki, kao i nekoliko prostitutki.

Prema polu logorski sastav je izgledao ovako: 21.430 muških i 2.267 ženskih zatočenika.

Struktura zatočenika prema godinama starosti bila je heterogena. Kreće se od novorođenčadi do staraca od preko 80 godina. Najviše je ipak bilo lica u mladičkom dobu, između 20 i 30 godina.

Tabelarni pregled po godinama starosti, ako se za bazu uzmu logorske knjige, bio je ovakav:

¹⁷⁸ AVII, NdA, reg. br. 19, f. 7, K.1.

¹⁷⁹ AVII, NdA, reg. br. 8, f. 6, K. 25.

¹⁸¹ AVII, NdA, reg. br. 19, f. 9, K. 1, str. 64.

Godina starosti**Broj zatočenika**

Do 7 godina	70 lica
Od 7 do 14 godina	101 lice
Od 17 do 21 godine	3598 lica
Od 21 do 35 godina	9598 lica
Od 35 do 50 godina	7030 lica
Preko 50 godina	2673 lica

Može se postaviti pitanje otkuda novorođenčad i deca od nekoliko nedelja do nekoliko meseci u logoru na Banjici. Neke uhapšenice su prilikom hapšenja bile bremenite. To nije smetalo organima gonjenja da primene uobičajene metode saslušanja, niti da buduću porodicu poštede smrtnu kaznu. Egzekucija je odlagana do porođaja. Pošto je nekoliko nedelja ostavljena da doji dete, mlada majka je vraćana u logor.

Karakterističan za odnose logorske uprave prema porodicama bio je slučaj Nade Vilimanović — Janković. Kada je dovedena u logor bila je u šestom mesecu trudnoće. Pred porođaj je prozvana na streljanje maja 1942. godine. Zene u sobi dočekale su prozivku protestima. Prema najverovatnijoj verziji, beogradska ilegalka Julka Oreščanin tom prilikom je uzviknula: »Vi za sebe tvrdite da ste kulturni narod, a streljate trudne žene!« Doktor Jung, obavezno prisutan u logoru pred streljanje, naredio je da mu se prevede šta žene pričaju. Nadu su ipak ubacili u »maricu«. Odvezli su je u Jajince, prisustvovala je streljanju, ali su joj na kraju po Jungovom naređenju presekli veze i vratili je u logor.

Pošto je dovedena sa stratišta šef logora Vujković i doktor Jung često su je obilazili i postavljali stalno jedno isto pitanje: »Kada ćeš da se rodiš?« Posle porođaja Nada je ostala sa svojim čedom u pritvoreničkoj bolnici oko mesec dana. Nadina ćerka Milka rođena je juna 1942. godine. Kasnije su odvojili majku i dete. Nada Vilimanović vraćena je u logor na Banjici. Streljana je 7. juna 1943. godine, pre nego što je njena devojčica navršila godinu dana. Bila je član Komunističke partije Jugoslavije i učesnik u organizovanju sanitetskih tečajeva za obuku partizanskih bolničarki.¹⁸²

¹⁸² Prema podacima koje je autoru dala Danka Karišić Bajić, koja je provela više nedelja u pritvoreničkoj bolnici

Radmila Rajković, beogradska ilegalska,¹⁸³ dovedena je u logor na Banjici još 15. oktobra 1941. godine. Bila je u trećem mesecu trudnoće. Rodila je kćer Dušicu maja 1942. godine i s njom se zadržala neko vreme u pritvoreničkoj bolnici. U logor je vraćena, da bi u njemu ostala sve do streljanja poslednje grupe žena 11. septembra 1944. godine.

Leposava Stamenković, koja je posle zloglasne Acimovićeve ofanzive u leto 1942. godine dobila zadatak da iz leskovačkog kraja pređe u Niš kao član Poverenstva KPJ za nišku oblast, uhapšena je 3. septembra 1942. godine. Iz niškog zatvora prebačena je najpre u pritvoreničku bolnicu, gde je februara 1943. godine rodila muško dete — Boška, a zatim u logor na Banjici u Beogradu. Posle dužeg istražnog postupka streljana je u Jajincima u velikoj odmazdi od 1. oktobra 1943. godine.¹⁸⁴

Anka Kumanudi, uhapšena u jesen 1942. godine u Beogradu kao član VI rejonskog komiteta KPJ, rodila je u pritvoreničkoj bolnici maja 1943. godine kćer Nenu. Vraćena je kasnije u Banjički logor, gde se nalazila u ženskoj sobi smrti broj 38. Poslednji je pušten zatočenik Banjičkog logora posle njegovog rasformiranja, 4. oktobra 1944. godine.

Beogradski skojevski rukovodilac Draginja »Dada« Konstantinović, uhapšena s februarskom grupom omladinaca 1942. godine, rodila je 18. oktobra iste godine kćer Svetlanu, koja danas živi u Beogradu. Njena majka streljana je 25. maja 1943. godine u Jajincima.

Nadežda Ranković, kosmajski borac, uhapšena je skupa s mužem Cedomirom, učiteljem iz Popovića, komesarom Prve kosmajске čete, rodila je sina Čedomira. Dala mu je muževljevo ime, pošto je on u međuvremenu streljan. Nadežda je puštena iz logora na Banjici.

Angelina Anga Nedeljković, sprovedena je u Beograd s tek rođenom kćerkom Natalijom 31. decembra 1941. godine. Pošto je dete još dojila premeštena je s Banjice u pritvoreničku bolnicu. Skupa s njima uhapšena je i Angelinina majka, koja se sa partizanima povlačila do Zlatibora. Obe su streljane: majka Natalija marta 1942. godine, a Angelina maja 1943. godine.

¹⁸³ Broj banjičke evidencije (dalje: BBE) 896.

¹⁸⁴ BBE 15.694.

Lidija — Milena Suput, uhapšena februara 1942. godine u Beogradu posle rada u tehnici Mesnog komiteta KPJ za Beograd, primer izuzetno hrabrog držanja u policiji, rodila je devojčicu Vesnu 19. aprila 1944. godine. Lidijina sudbina nije do kraja razjašnjena. Mesec dana posle porođaja sprovedena je sa novorođenčetom nazad u logor. Vesna je upisana u logorske knjige pod brojem 22.686. Podataka o sudbini njene majke nema. Može se pretpostaviti da je streljana, ali njeno ime nije pronađeno u postojećim spiskovima streljanih zatočenika.

Podaci za do sada navedene porodilje upisani su u banjičkim knjigama i potvrđeni svedočenjima zatočenica koje su bile s njima u bolnici, pa su poznata imena i njihove novorođenčadi. Za druge porodilje tako kompletnih podataka nema.

Prema podacima iz banjičkih knjiga u pritvoreničkoj bolnici porodile su se takođe Radmila Radovanović, borac Kolubarskog bataljona Valjevskog partizanskog odreda još pred kraj 1941. godine, zatim Piroška Hodžić i Julija Popović u 1942. godim. Iz Ginekološkog odeljenja Opšte državne bolnice u Beogradu oslobođena je akcijom grupe ilegalnih boraca banjička zatočenica Ivanka Maučević s tek rođenom kćerkicom.

Deca su u kasnijim godinama rađana i u samoj logorskoj ambulanti. Slobodanka Kraljević rođena je decembra 1943. godine, a Jovan Jović februara 1944. godine. Verovatno je bilo još sličnih slučajeva koji nisu zabeleženi u banjičke knjige. Jedan od njih ostao je u sećanjima saboraca, Desanke Mišević iz sela Vrbovca kod Smedereva. Desanka je doterana u logor na Banjici krajem oktobra 1943. godine, a porodila se u logorskoj ambulanti početkom septembra 1944. godine, ali taj podatak nije unesen u banjičke knjige. Posle porođaja Desanku je pokušao da napastvuje jedan žandarm na službi u logoru. Ona se usprotivila, a žandarm je našao načina da joj se osveti, pa je streljana u Marinkovoj bari krajem septembra, što takođe nije zavedeno u logorske knjige, mada je u njima Desankino ime upisano pod brojem 17.871.

Novorođenčad su odvajana od majki posle nekoliko nedelja dojenja i smeštana u dom za siročad, o kome se brinulo Materinsko udruženje Beograda. Blagodareći sporovima do kojih je dolazilo oko izdržavanja banjičkih beba, sačuvana je

pismena prepiska između Uprave logora na Banjici, Specijalne policije i Materinskog udruženja.¹⁸⁵

U pismu načelstvu u Jagodini, na primer, Boško Bećarević traži da se od porodice Radmile Rajković, u selu Belici, naplati dug za izdržavanje Radmilinog deteta. Slično je postupljeno i za Dragu Petrović, rođenu 1942. godine i Aleksandru Popović, rođenu aprila iste godine.¹⁸⁶

Na Banjici je boravilo još desetak majki sa sasvim malom decom, koje su brzo puštene. Ali nisu sve pošteđene. Nisu pošteđene ni njihove bebe. U optužnici podignutoj posle rata protiv Dragomira Jovanovića kaže se »da je u logoru na Banjici streljana jedna lekarka sa svojim detetom od šest meseci.«¹⁸⁷ U dokumentu se ne govori o kojoj je lekarki reč, ali indicije upućuju na dr Rahelu Mičić, lekara u partizanskoj bolnici u Krupnju. Ona je u logor na Banjici doterana iz Sabačkog logora 30. maja 1944. godine. Njen muž Borivoje Bora Mičić, advokat iz Loznice, takođe je skupa s njom uhapšen i streljan u Sabačkom logoru. Po dolasku na Banjicu Rahela je odmah raspoređena na rad u logorskoj ambulanti. Tačan datum njene egzekucije nije zabeležen, ali se pretpostavlja da se to desilo 1. oktobra 1944. godine, neposredno pre rasformiranja logora na Banjici. Rahela je u logoru boravila skupa s kćerkom Verom, rođenom 1940. godine u Krupnju, i sinom Veroljubom, rođenim marta 1944. godine u šabačkoj bolnici. Na streljanje je povedena sa oboje svoje dece. Međutim, Veroljuba je neko (pretpostavlja se da su u akciji učestvovali članovi muževljeve porodice) spasao u toku streljanja na Jevrejskom groblju, prebacivši ga preko ograde. Ovakav ishod dokazuje i jedan dokument iz Arhiva Jugoslavije, u kome se kaže da je 1. oktobra streljano deset lica, čija imena nisu poznata, a da je jedno od njih »pobeglo preko ograde.«¹⁸⁸ Veroljub danas živi kao inženjer u Beogradu.

Posebno poglavlje su jevrejska deca streljana skupa sa svojim majkama. Rut Kaufman iz Beča i Cecilija Gaon iz No-

¹⁸⁵ IAB UGB SP IV-Q-139.

^{CT} Još tri slična pisma navode se u *Prilozima* kao verodostojan dokaz o deci banjičkih zatočenika.

¹⁸⁷ AVII, NA, K. 269, br. 1/3.

¹⁸⁸ Na osnovu pričanja autora Vase Mićanovića iz Beograda, Vranjska 21; Godišnjak IA Sabac, VI, 1968, str. 452; Arhiv Jugoslavije, inv. br. 233/44.

vog Sada nisu još bile napunile ni godinu dana kada su streljane.¹⁸⁹ U grupi Jevreja koji su iz Niša sprovedeni na Banjicu 3. maja 1943. godine, streljano je desetoro dece porodica Svare, Smit i Fišer. Među njima su bili dvogodišnjaci Rudolf Kler, Paulina i Johana Smit.¹⁹⁰

Miris banjičke memle osetilo je preko 1000 nepunoletnih lica, od kojih mnoga nisu preživela logor.

Istina, postojale su inicijative da se prema maloletnicima zauzme blaži stav. Međutim, isto je tako istina da su pred streljačkim strojem okrutnog okupatora stajali mnogi maloletnici, među njima četrnaestogodišnjaci i petnaestogodišnjaci.

Najmlađi upisani logoraši su deca dovedena s majkama koje nisu imale kome da ih ostave na čuvanje. Ali to su ipak bili retki slučajevi. Malo odrasliji dečaci i devojčice dovođeni su i kao krivci. Bar su za takve proglašavani. Rakindža Jevtić imala je samo 13 godina kada je dospela u logor. Isto toliko, ili koji mesec više imali su Zorica Milosavljević, učenica iz Jagodine i Mičo Meltelija, uhapšen u martovskoj provali u Beogradu. On je bio jedan od najmlađih maloletnika prema kome okupator nije imao milosti. Streljan je 20. avgusta 1942. godine na grudobranu u logorskom krugu.¹⁹¹ U petnaestoj godini streljani su: Jovan Vitas, obučarski pomoćnik iz Beograda, Dragomir Rakić, zemljoradnik iz Velikog Vardišta, Vitomir Prvulović iz Užica. Sa 16 godina izvedeni su na stratište Borislav Jevtić, pekarski pomoćnik iz Sremske Mitrovice, Radmila Jović »Malecka«, učenica iz Beograda, Zorica Božović, učenica iz Beograda, Milan Simić, zemljoradnik iz Vrtoglava kod Valjeva, Miodrag Anđelković, zemljoradnik iz Stirižilova u Beličkom srezu, Milorad Mitrović iz Užica. Malo starijih bilo je znatno više.¹⁹²

Nepunoletna lica odvajana su i za transporte u druge nacističke logore: u Norvešku, Nemačku, Austriju, Francusku. Četrnaestogodišnjak Vojislav Rašić upućen je 12. aprila 1944. godine u Francusku; Martin Reh, sluga iz Pančeva, nije imao ni punih 14 godina kada je skupa sa svojim dve godine starijim bratom upućen u Nemačku na prinudan rad.¹⁹³

“• BBE 6980 i 7251.

¹⁹⁰ BBE 13.251—13.282.

¹⁹¹ BBE 5315.

¹⁹² Izvor podataka za sva navedena lica su banjičke knjige.

¹⁹³ Isto.

Poslednji streljani maloletnik upisan je u poslednju banjičku knjigu pod brojem 22.340. To je Momir Trajković, đak iz Beograda, rođen 1926. godine u Dalju. Streljan je 2. avgusta 1944. godine. Zločinci su ostali do kraja dosledni svojim zločinima.

ZATOCENICI PREMA ZANIMANJU

Pretpostavke o klasno-socijalnoj strukturi

Zahvaljujući pedantnosti fašističkog okupatora, logorska uprava ubeležavala je i zanimanje prilikom evidentiranja banjičkih zatočenika. To je dragocen podatak za istraživanje njihove klasne pripadnosti, tim više što slični podaci ne postoje za onu veliku masu boraca koja je ratovala u raznim jedinicama narodnooslobodilačke vojske i ginula širom Jugoslavije. Zato podaci o zanimanju sačuvani za preko 23.000 zatočenika Banjičkog logora mogu, u izvesnim uslovima i u izvesnoj meri, predstavljati i uzorak za sagledavanje najopštijih okvira klasno-socijalne strukture svih boraca našeg NOB i revolucije. Uzorak, naravno, nije statistički reprezentativan, ali u svakom slučaju pruža mogućnost za razne pretpostavke i podsticaj za dublja istraživanja.

Doduše, klasna pripadnost je rezultat više različitih društvenih obeležja kao što su vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, imovinsko stanje, društvena moć, zanimanje, obrazovanje. Međutim, u uslovima nedovoljno razvijene društvene strukture zanimanje sadrži u sebi i druga pomenuta obeležja. Znači da se preko zanimanja može u izvesnoj meri odrediti klasno pripadništvo zatočenika Banjičkog logora.

Način na koji je ovaj podatak iskazan u banjičkim knjigama zahteva ipak reviziju, odnosno primenu savremenijih metoda obrade, jer se raspolaže samo sa spiskom od 15 raznih zanimanja koji je sačinila odmah posle oslobođenja Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina.¹⁹⁴ Po toj obradi neka su zanimanja sažeta u veće grupe, a neka su pojedinačno

¹⁹⁴ Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina, saopštenje br. 44, str. 487.

zabeležena. Teškoća je u tome što nisu data objašnjenja kako je obrada izvršena. Nije jasno ko su među zemljoradnicima i zanatlijama vlasnici, a ko su najamna radna snaga. Ali, krupnih vlasnika i brojne najamne snage u tom istorijskom periodu našeg razvoja i nije bilo. Poslove su obavljali uglavnom sitni sopstvenici sa proizvodnjom zasnovanom na sopstvenoj radnoj snazi. Veće su teškoće kod takozvanih nemanuelnih profesija. Najvažnije među njima — advokati, trgovci, lekari

— iskazuju se kao posebna zanimanja. Nije jasno ni gde su svrstani učitelji za koje bivši zatočenici znaju da su bili jedni od osnovnih nosilaca progresa i borbe protiv okupatora u krajevima svog službovanja. Nije jasno ni ko predstavlja grupu »bez zanimanja«, mada se može pretpostaviti, zbog broja koji se navodi, da su to bila deca zatočenici.

Moguće je još jedno ograničenje. Neki zatočenici, politički više kompromitovani, u želji da sakriju svoj pravi identitet, navodili su lažna imena i zanimanja. Radnici i studenti, kad god su to mogli, izjavljivali su da su seljaci, a radnice i studentkinje da su domaćice. Međutim, bespoštedno isleđivanje uglavnom je otkrivalo pravi identitet, pa i pravo zanimanje.

Uzimajući u obzir sva ova ograničenja, ipak se može doći do značajnih zaključaka. Pre svega vidi se da je sastav Banjičkog logora po zanimanju njegovih zatočenika bio raznolik. Gotovo sva zanimanja koja su postojala u okupiranoj Srbiji bila su zastupljena i u logoru na Banjici. Na sledećoj tabeli sačinjen je pregled zanimanja po redosledu njihove zastupljenosti:

Naziv zanimanja	Broj	Procenat
1. Zemljoradnici	10805	46,39
2. Zanatlije	3322	14,26
3. Činovnici	1948	8,36
4. Slobodne profesije	1448	6,21
5. Radnici	1398	6,00
6. Domaćice	1555	5,81
7. Trgovci	781	3,35
8. Učenici	701	3,01

9. Vojna lica	519	2,22
10. Studenti	300	1,28
11. Pravnici	192	0,82
12. Inženjeri	148	0,63
13. Profesori	139	0,60
14. Lekari	124	0,53
15. Sveštenici	38	0,16
16. Bez zanimanja	70	0,30
	23288	100,00

Ukoliko se sažmu ovi podaci po karakterističnim obeležjima pojedinih zanimanja, po mestu koje su zauzimala u tadašnjoj društvenoj strukturi, ukazaće se približno verna slika o stepenu zastupljenosti pojedinih društvenih klasa u Banjičkom logoru.

Rang-lista klasno-socijalne strukture Banjičkog logora

1. Zemljoradnici	10805	46,4
2. Razna nemanuelna zan.	5337	22,9
3. Zanatlije	3322	14,3
4. Radnici	1398	6,0
5. Domaćice	1355	5,8
6. Učenici	701	0,3
7. Studenti	300	1,3
Bez zanimanja	70	0,3
	23.288	100,0

Otpor okupatoru privukao je sve društvene klase i slojeve, ali u apsolutnom broju prednjačili su zemljoradnici, koji sačinjavaju gotovo polovinu svih zatočenika. Odmah za njima bila je zastupljena dosta brojna grupa raznih nemanuelnih zanimanja (blizu jedne četvrtine), kao što su činovnici i različite stručne profesije. Iako je ova skupina uživala bolji

'društveni položaj, bila je u velikom broju uključena u organizovanu borbu za nacionalno oslobođenje. Zapaža se i veliko prisustvo zanatlija, za koje je poznato da su u Srbiji imali dužu slobodarsku tradiciju. Znatno manju zastupljenost pokazuju zatočenici koji su registrovani kao radnici. Njima se brojčano približava grupa žena registrovanih kao domaćice, dok su u apsolutnim brojevima najmanje zastupljene grupe učenika i studenata. Iako po definiciji grupe domaćica, učenika i studenata ne spadaju u određena zanimanja, već se statistički označavaju kao »izdržavana lica«, uzete su u obzir u analizama, jer se po učešću u narodnooslobodilačkoj borbi i tretmanu u logoru ničim nisu razlikovale od ostalih grupa zatočenika.

Manuelna i nemanuelna zanimanja bila su u ovom odnosu:

— Manuelna zanimanja (zemljoradnici, zanatlije, radnici)	15525	17,2%
— Nemanuelna zanimanja (činovnici, slobodne profesije, trgovci, vojna lica, pravnici, inženjeri, profesori, lekari, sveštenici)	5.409	25,8%

Oseća se potreba da se svi ovi podaci uporede s klisno-socijalnom strukturom Jugoslavije da bi slika bila potpunija. Kraljevina Jugoslavija je bila izrazito poljoprivredna zemlja s preko 80 procenata zemljoradničkog i seoskog stanovništva, s veoma malo razvijenom industrijom, malobrojnomo radničkom klasom i gradskim življem. Naravno, poređenja bi bila vernija ako bi njima bili obuhvaćeni podaci samo za Srbiju. Na žalost, takva obrada nije bila moguća, jer je tadašnja političko-administrativna podela, a time i statistička, bila zasnovana na veštački konstruisanim banovinama.

Imajući u vidu sve ove teškoće i smetnje, poređenja su ipak izvedena da bi se celovitije sagledala borbena angažovanost pojedinih društvenih slojeva zatočenih u logoru na Banjici.

*Klasno-slojne strukture stanovnika Jugoslavije i zatočenika
banjičkog logora*

Rang za Jugoslaviju			Rang za Banjički logor		
Zanimanja	Broj	«/o	Broj	»/o	
1. Poljoprivrednici	5.062.296	71,4	1. 10.805	46,4	
2. Radnici	755.168	11,3	4. 1.398	6,0	
3. Nemanuelna zanimanja	409.666	5,8	2. 5.337	22,9	
4. Zanatlije	208.416	3,1	3. 3.222	14,3	
5. Domaćice	—	—	5. 1.335	5,8	
6. Učenici	395.168	5,6	6. 701	3,0	
7. Studenti	15.530	0,2	7. 300	1,3	
Ostali i nepoznato	249.096	3,8	70	0,3	
Ukupno	7.093.340	100,0	23.288	100,0	

Zapaža se da su poljoprivrednici znatno manje zastupljeni u logoru nego što su zastupljeni u opštedruštvenoj strukturi. Ova pojava je još izrazitija kod radnika, kojih procentualno ima dvostruko manje u logoru nego u opštedruštvenoj strukturi. Uzroke treba tražiti u položaju, koje su ove dve najveće skupine aktivnog stanovništva imale u predratnoj, polukolonijalnoj Jugoslaviji. Teška borba za opstanak sputavala je često njihovo još veće uključivanje u tokove društvenih zbivanja. Međutim, velika brojnost seljačkih masa učinila je da one budu u odnosu na druge, znatno malobrojnije klase i slojeve, u ubedljivoj većini. I to kako u logoru na Banjici, tako i u celokupnom narodnooslobodilačkom pokretu.

Nasuprot ovome, neke skupine zanimanja bile su u logoru na Banjici izrazitije zastupljene nego u opštedruštvenoj strukturi. To se pre svega odnosi na studente, zatim zanatlije i razna nemanuelna zanimanja — stručne profesije i inteligenciju. Najveće se razlike pokazuju kod studenata, kojih je bilo relativno malo u predratnoj Jugoslaviji, ali ih je u logoru u odnosu na broj bilo procentualno šest puta više. Ova

^{19s} Poređenje je vršeno prema popisu stanovništva 1931. godine (Knjiga IV, Sarajevo, 1940, str. 2—23 i XII). Neka sažimanja izvršio je M. Jaačićević (*Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Institut društvenih nauka, Beograd 1984, str. 27.)

Statistika nigde ne iskazuje posebno domaće, te su morale biti isključene iz tabele za Jugoslaviju.

poređenja potvrđuju da je realna pretpostavka prema kojoj su politizacija studenata i njihova borbena spremnost bile visoko izražene. Moguće je takođe pretpostaviti da je veliki postotak studenata bio izvesna specifičnost Banjičkog logora. Beogradski univerzitet kao najmoćniji centar nekadašnjeg studentskog pokreta morao je platiti i obol u krvi Banjičkom logoru. Možda bi se s obzirom na starosno doba studenata moglo zameriti da su sličan stepen politizacije pokazivali i omladinci iz drugih skupina zanimanja. Međutim, velika borbena angažovanost studenata u logoru na Banjici bila je toliko izrazita da nema mesta sumnji u njeno realno postojanje.

Ostala nemanuelna zanimanja kao što su činovnici, razne stručne profesije, inteligencija, pokazuju takođe veću zastupljenost — oko četiri puta — u Banjičkom logoru nego u opštoj društvenoj strukturi. Možda ovaj podatak potvrđuje da je politička situacija pred drugi svetski rat u Jugoslaviji bila zrela za promene. Potvrđuje svu snagu i širinu delovanja komunističke partije Jugoslavije, ukazuje na spremnost gotovo svih klasa i slojeva tadašnjeg društva da se angažuju u ostvarivanju programa KPJ i da se bace u neravnompravnu borbu sa mnogostruko nadmoćnijim fašističkim neprijateljem.¹⁹⁶

ODMAZDE I GENOCID — PRAVI CILJ POSTOJANJA LOGORA NA BANJICI

Između nemačkih koncentracionih logora na teritoriji Trećeg Rajha i okupiranih evropskih zemalja i logora na Banjici ima sličnosti, ali i osetnih razlika. Osnovno je zajedničko: namera nacističkih službi da unište svoje političke protivnike. Zajednička je i želja da se uhapšenik dokraja ponizi, da se iscrpljivanjem gladu, batinama i drugim vrstama fizičke i psihičke torture ljudi dovedu do propasti.

Metodi uništavanja su različiti.

U većini nemačkih koncentracionih logora uništavanje protivnika je vršeno posle maksimalnog iskorišćavanja njihove životne energije i radnih sposobnosti uz najmanji utrošak

¹⁹⁶ Prema tekstu koji je za ovu monografiju napisala dr Olivera Burić, sociolog.

hrane i odeće. Uništavanje kroz prisilan rad bio je za vrhove nacističke hijerarhije posao koji se isplati. Otuda Himlerova krilatica: »Vernichtung durch Arbeit — das grosse Geschäft.« (Uništavanje kroz rad — velika dobit). Prema Hitlerovom dekretu od aprila 1942. godine proklamovano je neograničeno radno vreme za sve logoraše. Ishrana je bila takva da se moglo opstati od 3 do 9 meseci. Jeftina radna snaga bila je privlačna i za pojedine privatne firme. Dnevni prihod od rada iznosio je 6 maraka za prosečnog logoraša, a rashodi za ishranu 0,60, za odeću i sve ostalo još 0,10 maraka. Znači da se na svakom logorašu dnevno zarađivalo prosečno 5,30 maraka. Ako se ima u vidu da ih je kroz nemačke logore prošlo na milione, zarada zaista nije bila za potcenjivanje. Uz to je, na kraju, politički pritvorenik završavao u logorskom krematorijumu.

Pored neizbežne esesovske komande nad logorom, svakom radnom grupom i svakom barakom, unutrašnja uprava se nalazila u rukama samih zatočenika. To je bila posebna perfidia Himlerovih poslenika. Gotovo sve starešine baraka i soba bili su Nemci s dužim boravkom u logoru, a četiri petine od njih bili su kriminalci. Naime, nacisti su ukinuli kaznene zavode i svoje »odabrane pitomce« određivali za disciplinsko osoblje u koncentracionim logorima. Oni su dobij ali bolju hranu i mogli su nekažnjeno da pljačkaju i tuku ostale heftlinge, da im uskidaju od ionako nedovoljnog i nekvalitetnog sledovanja hrane, da ih šikaniraju danju i noću, pa i da ih ubijaju. Starešine blokova bili su u neposrednoj vezi s esesovcima Blockführerima, a predvodnici radnih komandi »kapoi« s esesovskim vođama radnih komandi — komandofire-rima. Tako se stvorila jedna vrsta robovske hijerarhije, u kojoj je običan zatočenik — heftling — bio na najnižoj lestvici, koga je svako mogao da gazi, da premešta s jednog radnog mesta na drugo, da pretvara u ličnog slugu. Drugim rečima, nametao mu se položaj bezvrednog helota. Iznad njega su bili i starešine blokova i soba i kapoi i pisari, čak i spremači soba. Daleko na vrhu nalazili su se esesovci kao kasta nedodirljivih.¹⁹⁷

¹⁹⁷ Biling Jozef: *Hitlerizam i sistem koncentracionih logora*, Paris, Presses universitaires de France, 1967. Decaux Alain: *Logori smrti (Les camps de la mort)*, Paris, Lično iskustvo.

U logoru na Banjici unutrašnji život nije bio organizovan na taj način, niti su metodi uništavanja bili sasvim isti. Na radove se odlazilo samo izuzetno i pri tom je malo ko stradao.

Logorska uprava je postavljala starešine soba koji su pred ključarima odgovarali za red, ali oni su većinom postupali humano prema svojim sapatnicima, ili su se bar trudili da budu snošljivi. Uticaj kriminalaca je bio znatno manji, mada su ponekad vrbovani za doušnike. Bili su pre svega malobrojni, gubili su se u moru političkih zatočenika, ali su ubacivani u sve sobe i često se od njih strepelo.

Ključari i logorsko osoblje bili su osnovna poluga preko koje su zatočenici mučeni fizički i psihički na najrazličitije načine, pre svega batinani za svaku sitnicu i ponižavani u svakoj prilici. Takođe su iznuravani glađu. Na psihiu zatočenika najteže su delovali dolazak policijskih agenata i ključara sa spiskovima za streljanja, prozivke, izvođenje prozvanih u sabirne sobe, gde su ponekad probdeli do jutra. U povoljnijem položaju bili su rokovci — osuđenici na vremenske kazne, i taoci. Oni po pravilu nisu uzimani za odmazde, mada je bilo izuzetaka, tako da se ni za koga nije moglo reći da ne nosi glavu u torbi. Osim toga, postojala je mogućnost naknadnih provala i ponovnih isleđenja, prebacivanja iz lakše kategorije u težu zbog bilo kakvog prekršaja »kućnog reda«, drugim rečima zatočenik je bio često prepušten na milost i nemilost logorske uprave.

Odmazde i genocid su zapravo bili razlog za otvaranje i postojanje logora na Banjici. Prvi dokaz za genocid se može izvući iz predhodne glave, u kojoj je opisano streljanje dece i maloletnika. Zar bi se tako postupalo da uništenje nije bilo osnovni cilj okupacionih vlasti? Drugi dokaz nalazi se u odluci vojnoupravnog komandanta Srbije Dankelmana da proširi namenu i značaj Banjičkog logora na celo područje Srbije. U tom smislu on je naredio trupama iz unutrašnjosti, koje su držale veliki broj zarobljenika i uhapšenika, da ih šalju u Beograd i to u trenutku kada je počela uveliko da se sprovodi u život monstruoza odluka o streljanju sto Srba za jednog poginulog nemačkog vojnika i pedesetorice za jednog ranjenog.¹⁹⁸

¹⁹⁸ Zbornik... T. I, knj. 1, str. 414.

Ova naredba potekla je iz Hitlerovog glavnog stana, pa' se ideja o kvoti 100 : 1 pripisuje vođi Rajha, za koga se zna kakvu je mržnju osećao prema srpskom narodu još iz prvog svetskog rata. Ona je preko Kajtelovih naredbi,¹⁹⁹ pretočena u zapovest komandanta Jugoistoka generala Lista, preko naredbi glavnokomandujućeg generala za ugušenje ustanka u Srbiji generala Bemea,²⁰⁰ do zapovednika Srbije, koji ga je nasledio. Mnogobrojni nemački dokumenti o odmazdama svedoče da je logor na Banjici bio jedan od glavnih rezervoara za vršenje odmazdi.

U nemačkim dokumentima postoje mnogobrojni dokazi izvršenja ovih naređenja. Navešćemo neke od njih:

U izveštaju šefa nemačke okupacione uprave u Srbiji od 16. septembra 1941. godine kaže se da je zbog napada na nemačke vojnike na železničkoj stanici Topčider za odmazdu streljano 50 okrivljenih komunista.²⁰¹

Na dan 29. septembra u Beogradu je streljano 150 komunista u znak odmazde zbog napada na nemačke vojnike.²⁰²

U naređenju opunomoćenog nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji od 4. oktobra 1941. godine traži se da se za odmazdu zbog pogibije 21 nemačkog vojnika između Beograda i Obrenovca strelja po 100 srpskih zatvorenika za svakog poginulog vojnika. Šef vojne uprave dobio je nalog da odredi 2100 zatvorenika iz koncentracionih logora u Beogradu i Šapcu (prvenstveno Jevreji i komunisti) i utvrdi mesto i vreme izvršenja.²⁰³

Višoj komandi za naročitu upotrebu LXV i stražarskom puku izdato je 19. oktobra 1941. godine naređenje da se za 10 poginulih i 24 ranjena nemačka vojnika u okolini Valjeva strelja 2200 Srba. Pri tome se precizira da će stražarski puk u Beogradu streljati 1600 pritvorenika.²⁰⁴

Samo do 30. oktobra 1941. godine streljano je na osnovu ovakvih naređenja u Beogradu 4750 lica. Ova streljanja su

¹⁹⁹ Isti dokument, sledeći stavovi.

²⁰⁰ Zapovest od 25. septembra 1941, NA, T-315, R-2124, dok. 1048 i 1049

²⁰¹ Zbornik, T. I, knj. 1, str. 436, dok.br. 161.

²⁰² Zbornik, T. I, knj. 1, str. 470, dok. br. 181.

²⁸³ Isto, str. 468, dok. br. 189.

²⁹⁴ Isto, str. 542, dok. br. 223.

vršena na više mesta: u Jabuci kod Pančeva, u šumi kod Kovina, a najčešće na bivšem strelištu u Jaj incima.²⁰⁵

U oktobru 1941. godine Beograd je posetio načelnik Gestapoa Miler. Na osnovu uvida u situaciju u okupiranoj Srbiji on je izdao posebnu direktivu »Suzbijanje komunističkog pokreta u bivšoj Jugoslaviji«, u kojoj se zaključuje da ustanički pokreti nisu delo pojedinaca ili »grupa koje nepovezano operišu«, već da njima rukovodi Komunistička partija Jugoslavije, koja ih je organizovala. Zato su policijskim i bezbednosnim službama u Srbiji date detaljne smernice za potpuno uništenje ili bar suzbijanje Komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije, uključujući i slanje agenata u njihove redove.²⁰⁶

Ovim dekretima data je veća podrška i podstrek drakonskim metodama ugušenja ustanka, kojima se general Berna rukovodio u Srbiji, služeći se ognjem i mačem u svim krajevima u koje su nailazile njegove kaznene ekspedicije. Sledstveno tome streljanja zatočenika Banjičkog logora postala su još češća.

Već 31. oktobra 1941. godine nailazi se na dokument u kome se kaže da će »zbog komunističkih prepada u selu Kusadku«, pošto su tom prilikom poginuli jedan nemački vojnik a dvojica ranjeni, biti streljano 200 talaca. Upravni štab staviće taoce na raspolaganje, a streljanje će izvršiti jedinice Komande grada Beograda.²⁰⁷

Prema izveštaju štaba 342. pešadijske divizije od 18. novembra 1941. godine do polovine tog meseca zatvoreno je 22.175 lica. Od toga brja streljano je i upućeno u koncentracione logore 21.875 lica. U primedbi se kaže da dalja streljanja nisu izvršena pošto su taoци odvedeni u koncentracione logore. Logičan zaključak je da su logori postali rezervoari za odmazde.²⁰⁸

U to vreme »pretresnik vlade narodnog spasa« Milan Nedić sekundira okupatoru u vršenju masovnih zločina: naređuje da se svi saboteri, njihovi podstrekači, komunisti —

²⁰⁵ Isto, str. 573, dok. br. 240.

²⁰⁶ Direktiva četvrte uprave RSHA br. 2549/41, Berlin, 22. oktobra 1941; M. Kreso, n. đ., str. 167.

²⁰⁷ Zbornik, T. I, knj. 1, str. 577, dok. br. 242.

²⁰⁸ Isto, str. 599, dok. br. 258.

aktivisti, njihove pristalice i uopšte svi koji su bilo rečju ili delom, aktivnošću ili pasivnošću »doprineli današnjoj narodnoj nesreći«, primerno i nemilosrdno kazne i u svakom pogledu onemoguće. Komandantima svojih odreda on nalaže da u tesnom sadejstvu s policijom predaju krivce prekim sudovima.²⁰⁰

Pošto je bilo vidljivo da se bezumna kvota od 100 : 1 ne može sprovoditi, izdata je na osnovu Hitlerovih direktiva o gonjenju krivičnih dela počinjenih protiv Rajha na okupiranim područjima i Kajtelove naredbe, koja se na nju oslanjala, naredba generala Badera od 5. decembra 1941. godine. U njoj je fiksirana nova kvota od 50 Srba za poginulog i 25 Srba za ranjenog nemačkog vojnika.²¹⁰ U ovom dokumentu prvi put se pominje i mogućnost otpremanja zarobljenika u Nemačku. Na osnovu te odluke kasnije će velike grupe zarobljenih partizana biti upućene u Norvešku.

Međutim, kasnije, naročito posle Majsnerovog dolaska na položaj SS generala policije u okupiranoj Srbiji, ponovo se primenjivala kvota od 100 : 1. Čak se pristupilo odmazdama i za lica iz kvislinških redova koja su se na bilo koji način nalazila u službi okupatora. Na njih se primenjivala kvota od 10 uhapšenika za jednog ubijenog kvislinškog vojnika ili funkcionera.

Majsner je ovu kvotu povećavao po svom nahođenju kada se radilo o istaknutim antikomunistima. Tako je 7. marta 1942. godine s Majsnerovim potpisom objavljeno streljanje 150 komunista Pančeva i Beograda. Ovo streljanje je izvršeno kao odmazda za ubistvo trojice policijskih agenata, među njima i zloglasnog Đorđa Kosmajca.²¹¹

Biće naveden još jedan primer, koji ukazuje na kontinuitet odmazdi. Radi se o streljanju koje se dogodilo godinu dana kasnije i to ponovo po kvoti 100 : 1. Naređeno je da se iz logora na Banjici strelja 400 lica baš u trenutku kada je u Beograd prispeo bolnički voz sa 419 zarobljenika—povratnika.²¹²

²⁰⁹ Isto, str. 619 i A20, dok. br. 272.

²¹⁰ Nirnberški proces ratnim zločincima, tom XXVI, str. 245—9; AVII, NA, Mf. V, T-313, R-430, S-67.

²¹¹ Zbornik, T. I, knj. 3, str. 370 i 371.

²¹² Zbornik, T. I, knj. 5, str. 436.

Posle Majnsnerovog odlaska odmazde su proređene, tako da nijedna veća odmazda nije zabeležena u 1944. godine. Ali nikada se od njih nije izričito i zvanično odustalo.

Svojevrsni dokaz da je Banjički logor bio rezervoar za odmazde jeste i činjenica što su iz njega zatočenici transportovani u druge krajeve i mesta radi ispunjenja tog suludog nacističkog zadatka.

Jedno od takvih mesta bilo je selo Skela na obrenovač-komm putu. U Skeli je izvršen jedan od prvih većih nacističkih pogroma u Srbiji posle šestoaprilskog rata. Iz logora na Banjici odvedeno je za ovu priliku 49 zatočenika 14. avgusta 1941. godine.²¹³

Kod Požarevca su 2. aprila 1943. godine ubijeni jedan Nemač, pripadnik organizacije TOT i jedan srpski kolaboracionista. Naređeno je da se iz logora na Banjici strelja 75 zatočenika.²¹⁴

Na dan 15. septembra 1943. godine napadnuta je na putu od Javora u Erceg nemačka patrola. U sukobu je poginuo jedan nemački vojnik. Naređeno je da se u Beogradu strelja 100 talaca.²¹⁵

Mogu se navesti još mnogi slični primeri, kao i primeri odvođenja banjičkih zatočenika na streljanja u drugim mestima Srbije. Ovi primeri potvrđuju tezu da je osnovni cilj postojanja Banjičkog logora bio da se iz njega uzima danak u krvi za nemačke »odmazde«. Istina, veliki broj zatočenika odveden je u nemačke logore širom Evrope. Ali ta činjenica ne opovrgava osnovnu tezu. Banjički zatočenici odvođeni su na prinudne radove u trenutku kada se u nacističkom Rajhu osećala sve veća žeđ za robovskom radnom snagom. Uostalom, i oni su najvećim delom postajali žrtve nacističke mašinerije uništavanja kroz rad.

Smanjenje učestalosti i postepeni prestanak odmazdi dovođi se u vezu s dolaskom u Beograd »letećeg nemačkog ambasadora«²¹⁶ Hermana Nojbahera (Hermann Neubacher). On u memoarima citira svoju depešu Ministarstvu inostranih poslova Rajha. U ovoj depeši se, između ostalog kaže: »Prosto je bezumno ubijati dojenčad, decu, žene i starce zato što su se

²¹³ Zbornik, T. I, knj. 1, str. 265 i 368.

²¹⁴ AVI I, NA, reg. br. 3, f. 1, K. 49, dok. J. 42.

²¹⁵ AVII, NA, reg. br. 3, f. 1, K. 49, dok. J. 44.

teško naoružane crvene bande sklonile za jednu noć u njihovim kućama ili što su u blizini sela ubile nekog nemačkog vojnika... Političke posledice ovakvog bezumnog proliivanja krvi prevazilaze, bez sumnje, potrebe naše borbe protiv komunizma .. .»²¹⁶

U nemačkim dokumentima o Banjičkom logoru se često govori kao o »prihvatnom logoru na Dedinju«. U dokumentima Uprave grada Beograda naziva se »Konzentracioni logor Beograd«. Pečat s aktima logorske uprave to potvrđuje.

U prepisci s mitropolitom Josifom predsednik vlade »narodnog spasa« Milan Nedić naziva Banjički logor prolaznim.²¹⁷ U izvesnom smislu on je to i bio, jer je za većinu zatočenika značio granicu između života i smrti. Iz njega su kao preko reke Stiksa prevožene duše samrtnika na onaj svet. Čutljivog prevoznika Arona iz grčke mitologije zamenili su poslenici Gestapoa, koji su zločinima stvarali svoju mitologiju zla.

Pismo mitropolita Josifa zbog njegove zanimljivosti objavljuje se u celini. Ono glasi: »Gospodine predsedniče. Kako na Dedinju postoji **stalni logor** za političke krivce to Nam je ovim čast umoliti Vas da se za verske duhovne potrebe zatvorenika, a pripadnika pravoslavne vere, dozvoli da možemo odrediti jedno svešteno lice. Ovo svešteno lice imaće zaduženost samo obavljanje čisto verskih potreba i duhovni napredak zatvorenika pripadnika sv. pravoslavne vere, i biće odgovorno lično nama kao nadležnom arhijereju. Nadamo se, gospodine predsedniče, da ćete ovaj Naš predlog kao umesan usvojiti i u tom smislu doneti potrebnu odluku ...«

Na gornjoj margini pisma Nedić je svojom rukom crvenom olovkom zapisao: »G. Đorđeviću, izvestite gospodina mitropolita Josifa da je to prolazni logor, te da nema potrebe za stalno svešteno lice. Đeneral Nedić.«

Naziv ipak nije presudan. Bio privremeni, prolazni, prihvatni ili stalni logor, na Banjici su vršena streljanja — genocid ili odmazde, što je, u stvari, drugi, perfidniji vid genocida.

am izveštaj letećeg diplomate, Getingen 1956, str. 138.

²¹⁷ AVII, NđA, reg. br. 14, f. 2—1, K. Ia.

Nojbaher je bio skupa s Mejsnerom u istražnom zatvoru u Beogradu i osuđen na višegodišnju robiju, dok je Majnsner obešen decembra 1946.

PRISTALICE NARODNOOSLOBODILACKOG POKAETA U LOGORU NA BANJICI

GODINA 1941.

Dok je nacistički zavojevač neposredno posle okupacije nastojao da stabilizuje okupacionu i kvislinšku upravu i koliko-toliko obnovi zakočeni privredni život zastrašujući građanstvo svakovrsnim pritiscima i pretnjama, Komunistička partija Jugoslavije se sistematski pripremala za oružanu borbu. Učvršćivala je organizacije svog članstva i omladine. Priступila je prikupljanju municije, oružja i sanitetskog materijala. Njeni aktivisti su uvežbavali borbene grupe u rukovanju oružjem i održavali sanitetske tečajeve. Partija je prelazila na vojnu organizaciju.

Od aprila 1941. godine, kada se iz Zagreba vratio Aleksandar Ranković i pozvao članove Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju da se prikupe u Beogradu, održano je nekoliko sastanaka, na kojima se raspravljalo o minulim istoriskim događajima i o načinu obnavljanja i jačanja partijskih organizacija.

Na majskom savetovanju u Zagrebu, posle svestranog anliziranja brzog poraza Kraljevine Jugoslviije u aprilskom ratu, Centralni komitet KPJ je uvrstio borbu protiv okupatora kao prvi i osnovni postulat svoje političke platforme. Ali već tada su htenja jugoslovenskih komunista bila usmerena ka nacionalnooslobodilačkim i ka klasnim ciljevima.

Još u toku aprilskog rata obrazovan je Vojni komitet CK KPJ, a u maju su formirane vojne komisije pri centranim, pokrajinskim i oblasnim komitetima. Posle dolaska generalnog sekretara CK KPJ Josipa Broza Tita u Beograd, 23. maja 1941. godine, iz njega su održavane veze sa svim krajevima Jugoslavije; u njemu je pet dana posle nemačkog napada na Sovjetski Savez obrazovan Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugosavije, koji su sačinja-

vali članovi Politbiroa KPJ. U Beogradu je donesena odluka o podizanju opštenarodnog ustanka, 4. jula 1941. godine, i ubrzo je u Beloj Crkvi kod Krupnja planula prva ustanička puška.

Još iz predratnih vremena okupatoru je bila poznata borbenost jugoslovenskih komunista. Od agresije na Sovjetski Savez otupljuje borba nemačkih policijskih i bezbednosnih službi protiv »zavereničkih krugova« iz martovskih dana. Uspostvlja se tešnja saradnja sa četnicima Koste Milovanovića Pećanca, koji je poznatom vidovdanskom naredbom zabranio svaku delatnost protiv nemačkih okupacionih snaga. Preko Milana Acimovića, Dragog Jovanovića i svojih obaveštajaca okupatori dobijaju sliku o stvarnoj snazi i orijentaciji »ostatata kraljevske vojske u otadžbini« i stupaju u prve kontakte s njenim predstavnicima. Ocenjuju da im glavna opasnost pretila od Komunističke partije Jugoslavije, koja je jedina očuvala sposobnost jedinstvenog delovanja na celoj teritoriji zemlje. Zato Gestapo u tom pravcu usmerava svoje udare.

U prvoj okupacijskoj godini najvažnije su bile ove grupe uhapšenika:

- preventivno uhapšeni komunisti, za kojima je potraga počela neposredno posle nemačkog napada na Sovjetski Savez;

- diverzanti i saboteri, kako ih je okarakterisao okupator, a u stvari pripadnici borbenih desetina, partijskih i skojevskih, formiranih u Beogradu i drugim gradovima još pre proglašenja ustanka;

- banatski komunisti i pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta na koje se Gestapo obrušio svom žestinom da ih šatre u začetku;

- intelektualci konfinirani kao taoci odlukom šefa Upravnog štaba Harolda Turnera od 2. novembra 1941. godine;

- članovi prvog okupacijskog Mesnog komiteta JPJ za Beograd;

- velike grupe partizana, zarobljene posle prve neprijateljske ofanzive, sprovedene naročito sa terena Podrinskog, Valjevskog, Užičkog, Cačanskog i Kraljevskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda.

Svi oni pojedinačno ne mogu se pomenuti. Može se barem u najvećoj meri odužiti dug prema onima koji su dali svoj život za slobodu na banjičkom poprištu s istom onom

hrabrošću kao i drugi borci u mnogim bitkama narodnooslobodilačkog rata širom Jugoslavije. Moraju se takođe pomenuti sve važnije grupe zatočenika. O nekim grupama, posebno kada su u pitanju zarobljeni partizani, zalaziće se i u narednu godinu. Jer, iako su svoju aktivnost počeli u ustaničkim danima 1941. godine, mnogi od njih su otkriveni znatno kasnije.

Preventivci — prvi zatočenici

Lica uhapšena neposredno posle nemačkog napada na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. godine, na osnovu plana »Internacionala«, bila su prvi zatočenici još nedovršenog logora na Banjici. Njihovo hapšenje pripremano je sistematski i držano u najvećoj tajnosti, kako bi se pod lagodnim zaklonom pakta Molotov—Ribentrop prikrla prava Hitlerova namera munjevitog prodora na istok.¹

Dragomir Jovanović i Milan Aćimović u velikoj meri su do tada reorganizovali i sredili Specijalnu policiju. Njoj je poveren zadatak da prikupi podatke o poznatim komunistima i dopuni policijske kartoteke, koje su u toku rata dobrim delom uništene.²

Načelnik Gestapoa general SS Miler uputio je iz Berlina 18. juna 1941. godine depešu u kojoj se zahteva mobilnost svih policijskih službi da bi se ušlo u ostvarenje plana »Internacionala«.

Na dan agresije na Sovjetski Savez šef Upravnog štaba nemačke okupacione zone u Srbiji dr Turner uputio je kvislinškom komesaru za unutrašnje poslove Milanu Aćimoviću poverljivo pismo, u kome mu naređuje da bez oklevanja pohapsi sve poznate komuniste. Oni bi bili zatvoreni na Adi Ciganliji, a docnije bi bili sa »ostalim zločinačkim elementima« sprovedeni u koncentracioni logor, koji je srpska komesarska uprava bila dužna, prema ranijem naređenju, da uspostavi

¹ Nemci su pripremali dva istovremena poduhvata: ostvarenje plana pod šifrom »Barbarosa«, pod kojim se podrazumevao napad na Sovjetski Savez i sprovođenje u život plana pod šifrom »Internacionalan«, pod kojim se krio prepad na komunističke partije širom Evrope. Vidi opširnije: Muharem Kreso, *n. d.*, str. 148.

² Dr Jovan Marjanović, *Beograd*, str. 36.

i organizuje. Turner je takođe zahtevao da se pohapse svi »borci crvene Španije«. Posebno je obratio Aćimoviću pažnju na gradove Niš, Kragujevac, Užice, Čačak i rudnike Bor Trepča i Rtanj.³

Čim je preko radio-talasa saopštena vest da su počele vojne operacije na istočnom frontu, sazvana je u Beogradu konferencija predstavnika okupatorske i kvislinške uprave. Predviđala se pojačana aktivnost pristalica Komunističke partije Jugoslavije. Šef nemačke okupacione uprave u Srbiji vazduhoplovni general Šteder insistirao je da hapšenja počnu istog dana. Za izvođenje ove akcije pribavljena je beogradskoj policiji i žandarmeriji nova količina oružja i municije.⁴

Racija na poznate komuniste i španske borce po unapred pripremljenim spiskovima trebalo je da traje do kraja jula, ali se ona u nekim mestima u unutrašnjosti Srbije protekla i na avgust. U stvari, ona nije ni prestajala do kraja okupacije. Kad god bi se za neko lice saznalo da je bilo osuđeno po Zakonu za zaštitu države Kraljevine Jugoslavije, ili da je bilo pod istragom, ono je hapšeno i konfinirano na Banjicu.

Specijalni izaslanici Aćimovićevog Ministarstva unutrašnjih poslova upućeni su sa spiskovima lica koja je trebalo uhapsiti u Kruševac, Kraljevo, Jagodinu, Niš, Leskovac, Čačak, Zaječar, Negotin. Njima je naloženo da osujete »komunističku opasnost« u bilo kom vidu se pojavila. Mesnim vlastima u unutrašnjosti naloženo je da iz državne službe »nedolžno odstrane sve one činovnike koji su poznati kao pristalice ili simpatizeri komunista«.⁵

Prve noći u Beogradu je uhapšeno 49 lica. Među njima je bilo 11 poštanskih službenika i dva policijska činovnika.⁶ U hapšenjima su učestvovali Gestapo, Specijalna policija i 20. grupa nemačke tajne vojne policije GFP. Od 193 lica koliko je uhapšeno od 23. juna u zoru do 7. jula, lavovski deo otpada na beogradsku Specijalnu policiju. Gestapo je uhapsio 15, a GFP 12 lica.⁷

³ Zb. NOR, I/1, str. 341, dok. br. 108.

* *Beograd u ratu i revoluciji*, str. 155.

³ Zr. NOR, I/1, str. 343, dok. br. 109.

⁶ AV II, mf. V. T-175, R-233, S-1368.

⁷ *Beograd u ratu i revoluciji*, Beograd 1985, str. 154.

U Niš je upućen iskusni policajac Ilija Paranos. Skupa sa šefom odseka uprave niške policije Mirkom Zivanovićem on je razradio plan hapšenja za nišku oblast. Hapšenjem je zahvaćen veći broj eksponiranih antifašista i levičara. Samo u Nišu i Kruševcu uhapšeno je tokom juna 39 lica, a u Zaječaru 8 lica. Ovi podaci uneseni su u izveštaj dr Fuksa, šefa Operativne grupe nemačke policije i službe bezbednosti.⁸ Ovoj podatak se ne slaže sa izveštajem niške policije, prema kome su u junu u kazneni zavod sprovedena 52 uhapšenika.⁹ Najveća racija izvršena je u noći između 23. i 24. juna. Uhapšeni su posle saslušanja prebačeni u kazneni zavod, a odatle su u tri grupe transportovani za Beograd.¹⁰

Svi oni nisu dospeli do logora na Banjici. Četvorica su izvedeni na streljanje direktno iz zatvora Uprave grada Beograda pre nego što je otvoren logor na Banjici. Većina ostalih streljana je u odmazdama tokom jula, avgusta i septembra 1941. godine. Najtragičniju sudbinu doživeo je Dušan Vitorović, učitelj, stari borac za socijalističke ideje. S Banjice je, istina, pušten 27. septembra 1941. godine, ali je ponovo uhapšen. Posle nekoliko meseci provedenih u logoru na Crvenom krstu u Nišu interniran je u Austriju. Dok je bio u internaciji ubijeni su njegova žena i sin Zoran, inženjer po profesiji. Kada se vratio nije zatekao nikoga živog iz svoje uže porodice.¹¹

⁸ Miroslav Milovanović, *Niški logor*, Institut za sa vremenu istoriju, Beograd 1983, str. 45.

⁹ Zb. NOR, XII/I, str. 78.

¹⁰ U prvom transportu upućeni su Upravi grada: Stanko Stanković, krojački radnik, Miodrag Bradonjić, bravarski radnik, Dragoljub Popović, strugarski radnik, Vidak Marković, profesor, Momčilo Popović, šumarski inženjer rodom iz Vranja i Nikola Dražić, stolarski radnik Železničke radionice. Transport je krenuo za Beograd 3. jula. Sledećeg dana sprovedeno je još šest zatvorenika za Beograd: Aleksandar Stojanović, modelar, španski borac, Dušan Vitorović, učitelj, Dimitrije Stojiljković, radnik koji je 1929. godine osuđen po Zakonu za zaštitu države na 6 godina robije, Sreten Stojanović, knjižar, Dimitrije Jovanović, kožarski pomoćnik, dr Petar Vučinić, lekar, za koga se u propratnom pismu tvrdi da je poznati komunistički propagator. U trećoj grupi, koja je iz Niša krenula 6. jula, transportovano je za Beograd 6 lica: Života Došić, advokatski pripravnik, Radomir Veselinović, stolar, Dušan Pavlica, kovač, Vukašin Jakovljević i Zdravko Vučković, činovnici. (M. Milovanović, n. d., str. 45.)

¹¹ Godišnjak IA Šabac, sveska III, 1967. str. 347.

U Zaječaru su od 22. do 24. juna uhapšena tri lica. U Knjaževcu su uhapšeni i sprovedeni u logor na Banjici Spasoje Milkić, kolar, streljan u Skeli i Stevan Lazarević — Čutka, kafedžija po zanimanju, koji je pušten.¹² U Andrejevcu su uhapšena četiri člana Komunističke partije Jugoslavije, a u Majdanpeku Sreten Vučković, student prava, koji je uspeo da pobjegne, ali je kasnije posle mnogih peripetija ipak nastradao.¹³

Kao izaslanik Aćimovićevog komesarijata u Čačak je doputovao Petar Kunovčić. Pod njegovim rukovodstvom uhapšeno je 40 muškaraca i 6 žena, uglavnom članova KPJ i SKOJ-a. Dvadesetorica od njih streljani su 20. jula 1941. godine na igralištu fudbalskog kluba »Borac«.¹⁴ Samo jedan uhapšenik iz čačanskog zatvora upisan je u banjичke knjige. To je Mišović Žižović Mihailo, student prava, rodом iz Gornjeg Branetića. Za istoriju Banjičkog logora je značajan što je prvi evidentirani zatočenik.

Iz Kragujevca je u novootvoreni logor na Banjici sprovedeno 9. jula 1941. godine sedam lica.¹⁵ Dvojica Arandelovčana, obojica osuđeni po Zakonu za zaštitu države, Ilija Milovanović, stolarski radnik i Zivan Ćosić, obučarski radnik, streljani već 17. jula 1941. godine u prvoj grupi lica izvedenih iz Banjičkog logora radi odmazde.¹⁶

Iz Užičke Požege među prvima je prispeo u logor Dragoljub Đorđević, sekretar Sreskog komiteta KPJ, iz Trepče Lazar Đurović, nastavnik, iz Novog Bečaja Andrija Bliher, trgovački pomoćnik, iz Mijatovca Mladen Aleksić, tekstilni radnik.¹⁷

Leskovačka partijska organizacija bila je obaveštena da se priprema hapšenje preko policijskog stražara Dragoljuba

¹² BBE 56 i 51.

¹³ Istorijski arhiv Negotina — V.

¹⁴ IA Čačak, sećanje iz NOB-a, red. br. 558.

¹⁵ Od Kragujevčana upisani su u logorske knjige s prvom grupom banjичkih zatočenika Branislav Milenković, student tehnike, Haim Levi, učenik gimnazije, Mihajlo Iveša, advokat poreklom iz Istre, Milovan Zoroja, kožarski pomoćnik, Milan Mitrović, radnik rodом iz Sikeševa i Johan Hartman, berber.

¹⁶ IAB UGB SP IV-Q-30/53; u *Prilozima* se objavljuju rešenja o upućivanju Milovanovića i Ćosića u logor i njihove lične iskaznice.

¹⁷ Izvor: banjичke knjige.

Vukovića. Neposredno po ulasku nemačkih jedinica u Leskovac grupa građana na čelu s Blagojem Nikolićem, članom Okružnog komiteta KPJ, zatražila je od sreskog načelnika Mirka Popovića da uništi spiskove komunista, ali on je odbio da ih posluša, pa su okupacione vlasti raspolagale potrebnim informacijama. Iako su neki partijski kadrovi sklonjeni iz grada, ipak je uhapšeno dvadesetak lica. Petorica od njih sprovedeni su 3. jula za Beograd i ubizo su se našli u logoru na Banjici.¹⁸

U Kraljevu je Aćimovićev izaslanik bio Boško Pavlović. On je u zoru 23. jula pokrenuo policijski aparat i na osnovu postojećih spisova antifašista, koje je sačuvao pisar Velimirović, uspeo da privede u zatvor 33 lica, većinom iz kralj evačke fabrike vagona. Među njima je bilo 11 članova KPJ, 7 članova SKOJ-a, 5 levičara naklonjenih Komunističkoj partiji, a za ostale nema pouzdanih podataka i izvora. Privedeni su bili takođe Olga Jovičić, član okružnog komiteta KPJ za Kraljevo, Dragomir Stefanović, član Sreskog komiteta SKOJ-a i Nikola Bugarčić, sekretar gimnazijskog aktiva SKOJ-a. Olga Jovičić je neko vreme zadržana u zatvoru, Nikola Bugarčić je pušten na osnovu garancije građana, a Dragomir Stefanović, tipografski radnik, sproveden je 3. jula za Beograd. Skupa s njim iza bodljivavih žica Banjičkog logora našlo se još šest Kraljevčana.¹⁹

Krajskomandant Sapca zatražio je od sreskog načelnika Milorada Antonijevića 23. juna da mu dostavi spiskove komunista. Pošto je Antonijević odgovorio da takvim spiskovima

¹⁸ Milivoje Perović, *Leskovac u ratu i revoluciji*, Beograd 1968, str. 100. i 101. Na Banjicu su sprovedeni: Dragan Tomić, student, Čedomir Sundrić, tekstilni radnik, dr Milan Dimitrijević, zubni lekar. Bora Mirković-Šiljkapa, tekstilni radnik i Kostadin Nedeljković-Čeća, fotograf. Na Banjicu je takođe sproveden Stevan Antić, učitelj iz sela Divljane.

¹⁹ Na osnovu podataka Vladimira Berežnova, istoričara u Istorijском arhivu Kraljeva, datih autoru. Iz Kraljeva su još sprovedeni: Tjubiša Petrović-Kico, pravnik i član KPJ, Slobodan Luković, student, takođe član KPJ, Milomir Rajević, student, Milan Gostović, krojački radnik, Slobodan Uskoković, student filozofije, i Stoianović, student medicine. Stojanović i Rajević su pušteni u septembru 1941. godine. Rajević je jedna od najtragičnijih banjičkih ličnosti. Izbegao je sakri-vanjem u klozetu streljanje u Skeli. Pušten je i kasnije ponovo uhapšen i streljan na Banjici. (BBE 14 i 9997.)

ne raspolaže, nemačka komanda je zatražila da u Šabac dođe Tahir Alagić, do rata komandir gradske straže, a posle okupacije ustaški funkcioner. Ovaj je po sećanju sastavio traženi spisak za preko 100 lica. Prva hapšenja izvršena su noću 25. juna. Međutim, aktivisti KPJ bili su na vreme obavešteni, pa je uhapšeno svega sedam lica, za koja je brzo ustanovljeno da nisu članovi KPJ.²⁰

Akcijom hapšenja komunista bio je zadovoljan šef Operativne grupe SIPO i SD dr Fuks. On je posebno izrazio zadovoljstvo zbog uspešnog »sadejstva Specijalne policije i Tajne vojne policije. Prema podacima iz njegovog izveštaja, u Srbiji je uhapšeno na osnovu plana »Internacionala« 731 lica.²¹

Milan Aćimović, bolji poznavalac prilika, nije bio oduševljen postignutim rezultatima. On se žalio da je dobra polovina »ekspoziranih komunista« pobegla iz gradova i sklonila se u šume. U izveštaju Odeljenja za zaštitu države Ministarstva unutrašnjih poslova komesarske uprave od 9. jula 1941. godine između ostalog se kaže: »U nekim mestima (Čačak, Užice, Valjevo, Kragujevac i Šabac), gde su hapšenja vršena od strane nemačkih vlasti, a usled toga što nije bilo prethodnog dogovora i sporazuma kako u pogledu lica koja treba uhapsiti, tako i u pogledu vremena hapšenja — pohapšen je izvestan broj lica koja treba pustiti.«²²

Policija se nije trudila da dokaže krivice prvih zatočenika Banjičkog logora popularno nazvanih preventivci, za razliku od aktivista. Kratko je u rešenjima konstatovano da se radi o ličnostima koje su zbog svog ranijeg stava i ponašanja ocenjene kao potencijalno opasne, pošto su se ekspozirale kao nepomirljivi komunisti i antifašisti.²³

Među prvim zatočenicima Banjičkog logora našlo se nekoliko ilegalnih radnika i boraca. Većina od njih je uhapšena u toku opšte racije na poznate komuniste i španske borce.

U ilegalnoj štampariji Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju uhapšeni su i sprovedeni kasnije u logor na Banjici Vladeta Popović Pinecki, španski borac, Ciril Zužek, vlasnik zgra-

²⁰ Godišnjak IA Šabac, sv. III, str. 346.

⁴¹ M. Kreso, *n. d.*, str. 150.

²² AVII, Nda, reg. br. 2, f. 18, K. 19.

²³ Ilustracije radi u *Prilozima* su obrazloženja o konfiniranju Dragutina Bukvića i Stojana Trifunca (AVII, reg. br. 27/6 i 27/13, k. 130).

de u Šumadijskoj ulici broj 187, u kojoj se štamparija nalazila, dr Radomir Gerić, lekar, koji je kao zakupac stana obavljao lekarsku praksu i bavio se propagandnom delatnošću.²⁴

Dostavom pod šifrom »Todor« Specijalna policija je bila obaveštena da u pošti Beograd II deluje jaka grupa komunista i da je Ciril Žužek jedan od njenih najaktivnijih članova. Pošto Cirila nisu našli u pošti, policijski agenti su upali u njegovu kuću. Kosmajac je prepoznao Vladetu Pineckog i odmah počeo da ga tuče. Policijski agenti su se razmyleli po kući, ali štampariju nisu pronašli. Trojicu navedenih lica su povelili, Ciril Žužek i Vladeta Pinecki su izvedeni na streljanje iz Banjičkog logora, a dr Gerić zbog nedostatka dokaza nije streljan, ali je preživeo mnoge teške dane u logorima na Banjici i na Sajmištu. Jedan je od prvih lekara koji je banjičkim zatočenicima ukazivao pomoć.²⁵

Sudeći po banjičkim knjigama u logor je 9. i 10. jula sprovedeno 81 lice. Među njima je bilo najviše uhapšenika iz Beograda i to počevši od dugogodišnjih partijskih i sindikalnih aktivista do omladinaca zapaženih po borbenosti neposredno posle okupacije.

Najstariji od beogradskih zatvorenika iz prve grupe bio je Zivko Madžarević, štampar, rođen 1883. godine. Njegova štamparija radila je za potrebe Mesnog komiteta KPJ za Beograd. U njoj je pred sam rat u tiražu od 5000 primeraka štampana poznata knjiga Ostrovskog *Kako se kalio čelik*. Povezano je samo prvih 1000 primeraka, koje je cenzura odmah zaplenila, a ostatak je posle bombardovanja Beograda prenet u stan Zivka Madžarevića. Na povezivanju je radila Amalija Podhraški, grafička radnica, uhapšena u martovskoj provali.²⁶ Na rasturanju knjige tokom maja i juna najviše se istakao Matija Bučan, trgovački pomoćnik, uhapšen ujesen 1942. godine i streljan u Jajincima 15. decembra 1942. godine.²⁷

Jedan od najstarijih uhapšenika bio je dr Petar Dragović, rođen 1891. godine na Cetinju. Njegova sudbina je zanimljiva

²⁴ IAB UGB SP IV-Q-10/1.

²⁵ Radomir Gerić upisan je u prvu banjičku knjigu pod brojem 34. Posle rata je radio na značajnim funkcijama u zdravstvenoj službi. Umro je u Beogradu 1984. godine. Ciril Žužek je upisan pod brojem 40.

²⁶ IAB UGB SP IV-Q-70-B.

²⁷ IAB UGB SP IV-Q-202/16.

po tome što je pušten, pa ponovo uhapšen i sproveden na Banjicu 12. decembra 1941. godine, a pet dana kasnije je streljan. U obrazloženju rešenja kojim je upućen u logor kaže se da je dr Dragović kao lekar Centralnog higijenskog zavoda izdao bez pregleda uverenje o bolesti Miroslavu Jovanoviću, činovniku pošte Beograd 1 i da je svoju tašnu ustupio grafičkom radniku Tadiji Timotiću »za prenošenje komunističkog materijala.«²⁸ Specijalna policija je oklevala da potvrdi izveštaj o Dragovićevoj smrti. Na dan 23. septembra 1942. godine, devet meseci posle Dragovićeve pogibije, Ministarstvo narodnog zdravlja Nedićeve vlade zatražilo je obaveštenje o datumu smrti Petra Dragovića, višeg zdravstvenog pristava, radi regulisanja prinadležnosti njegovoj porodici. Šef koncentracionog logora Vujković uputio je Specijalnoj policiji dopis 3. oktobra 1942. godine. U dopisu se tvrdi da se Dragović ne nalazi u logoru od 17. decembra 1941. godine. To je očevidno datum Dragovićeve pogibije.²⁹

Dr Velizar Kosanović, lekar, i Jovan Jovanović, novinar, bili su Specijalnoj policiji poznati po javnim nastupima i napašima u predratnoj štampi i časopisima. Za dr Kosanovića se tvrdi da je povremeno bio angažovan za potrebe tehnike Mesnog komiteta KPJ za Beograd, a za Jovanovića da je pripadao grupi istaknutih intelektualaca marksista, među kojima su se nalazili Đorđe Jovanović-Jarac, Dušan Jerković, Predrag i Dušan Mijatović.³⁰

Jedna od ličnosti koje su od prvog dana uživale u logoru na Banjici nepodeljene simpatije i ugled bio je Milutin Smiljanić, profesor, poreklom iz zlatiborskog sela Ravni. Predavao je matematiku, fiziku i herniju u Zemunu. Uhapsili su ga na ulici u Beogradu Svetozar Vujković i Đorđe Kosmajac.³¹ Zbog naprednih shvatanja i rada na okupljanju omladine bio je pre rata često premeštan, otpuštan iz službe i proganjan. U članstvo KPJ primljen je u Čačku još 1933. godine. Osnivao je čitaonice, knjižnice, trezvenjačka omladinska društva, u

²⁸ I AB UGB SP IV-Q-2/12 i 165/15.

²⁹ U prilogu se objavljuje snimak ovog karakterističnog Vujkoviće-
vog pisma.

³⁰ *Beograd u ratu i revoluciji*, 1984, str. 155.

³¹ I AB UGB IV-Q-11.

kojima je borbu protiv alkoholizma povezivao s političkom borbom.^{1*2}

Poreklom iz užičkog kraja, iz Prijepolja, bio je i Hašimbegović Muhamed, činovnik iz Beograda. Ekspozirao se kao rodoljub blizak pogledima KPJ i simpatizer ustaničkog pokreta.³³

Najmlađi zatočenik u julskim danima 1941. godine bio je Haim Levi, sedamnaestogodišnji učenik iz Kragujevca. Za njim slede Miloš Brdar, krznarski radnik, rođen 1921. godine u Glini, Mladen Aleksić, tekstilni radnik iz Mijatovca, rođen iste godine. Od žena je bila najmlađa Vasilija Stamenković, Haimova vršnjakinja, uhapšena ne kao preventivka, već zbog učešća u sabotažnoj akciji. Malo stariji bio je Bogdan Velašević, učenik srednje tehničke škole u Beogradu, poreklom iz Danilovgrada, važan pomena kao prvi streljani đak iz logora na Banjici. Njegovo hapšenje bila je svojevrsna drama, u kojoj je policija pokazala sa kako se malo obzira ophodi prema školskim institucijama. Poznajući Bogdana kao nepokolebljivog borca u predratnim aktivnostima naprednog srednješškolskog pokreta, policija je stupila u akciju čim je saznala za njegov dolazak iz Crne Gore u Beograd. Izvela je Velaševića iz školske klupe, u trenutku kada je polagao pismeni maturski rad iz pedagogije, 26. juna 1941. godine. Postoji zapisnik ispitne komisije u kome se kaže da je kandidat bio prinuđen da napusti polaganje ispita.¹¹ U sećanjima prvih zatočenika pominje se velika Velaševićeva politička angažovanost i u surovim zatvorskim prilikama. Ubrzo je prozvan na streljanje.

U telegramu nemačkog zapovednika na Balkanu Vrhovnoj komandi u Berlinu od 19. jula 1941. godine izveštava se da je 17. jula streljano u Beogradu 16 komunista.³⁷ U izveštaju nemačke policijske službe, koji nosi isti datum precizira se da je streljanje izvršeno zbog diverzije u noći između 16. i 17. jula, kada je presečen međunarodni telefonski kabl.³⁰ Kolabo-

³² Miodrag Avramović, *Profesor Milutin Smiljanić*, Titovo Užice 1981; BBE 11.

³³ Gojko Škoro, *Užičani u logoru na Banjici*, str. 108.

³⁴ IAB, sećanje Vere Eškenazi.

³⁵ Zb. NOR I/1, dok. br. 112.

³⁴ Isto, str. 348, dok. br. 113.

racionalistički list »Novo vreme« objavio je listu streljanih »komunista i Jevreja«.³⁷ Među njima su bila četvorica banjičkih zatočenika: Života Đošić, advokatski pripravnik iz Niša, Ilija Milovanović, stolar iz Aranđelovca, Zivan Ćosić, obučarski radnik takođe iz Aranđelovca i Bogdan Velašević, učenik iz Beograda.

U julu je dovedeno u logor najviše intelektualaca: četiri lekara, dva pravnika, dva novinara, tri inženjera, osam studenata, devet činovnika, jedan apotekar, jedan likovni umetnik (Trifun Mrkšić). Posle intelektualaca najviše su bila zastupljena radnička zanimanja: 12 radnika metalske struke, pet stolarskih radnika, jedan zidar (Franc Vizen, upisan pod brojem 81), zatim dva štampara, jedan fotograf i jedan zemljoradnik. Za ostale se prema raspoloživim podacima nije moglo zaključiti čime su se bavili. Ovi podaci su zanimljivi zato što se kasnije, s pomeranjem partijskih akcija u unutrašnjost Srbije, na područja pretežno van gradskih naselja, osetno menja socijalna struktura zatočenika. Sve češće se u logor dovode manje i veće grupe zemljoradnika, da bi već krajem 1942. godine njihov broj postao dominantan.

Sto se tiče sudbine prvih zatočenika, nema sumnje da je velika većina streljana: oko 70 do 100 lica dovedenih jula i u prvim danima avgusta. Neka od puštenih lica su ponovo hapšena, sprovedena na Banjicu i streljana. Pored dr Dragovića i Rajevića, to se desilo Mihailu Iveši.

Posebnu podvrstu među preventivcima sačinjavala su lica osuđivana na osnovu Zakona za zaštitu države, koji je obnarodovan 1921. godine u tek stvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Tada su se našla pod udarom diktature sva lica koja su širila komunističke i druge napredne ideje uperene protiv kralja, monarhije i centralističke vladavine.³⁸

Među licima uhapšenim zato što su bila suđena po Zakonu za zaštitu države bio je Servo Mihalj, krojač po zanimanju, istaknuti partijski radnik iz Petrovgrada, jedan od jedanaestorice zatočenika Banjičkog logora proglašanih za narodne he-

³⁷ »Novo vreme« od 19. jula 1941.

³⁸ Na osnovu ovog zakona poništeni su svi mandati legalno izabranim poslanicima na listi Komunističke partije. Rad KPJ je zabranjen i komunisti su stavljeni van zakona.

roje. U vreme hapšenja bio je politički sekretar Okružnog komiteta KPJ za severni Banat. Još od tridesetih godina bio je član Centralnog komiteta KPJ. Neko vreme je obavljao kurirske zadatke i donosio direktive iz Beča, gde je pre Titovog dolaska u Jugoslaviju bilo sedište Centralnog komiteta KPJ.³⁹

Već u julskim danima sprovedeno je u logor na Banjicu nekoliko komunista poznatih po predratnim procesima na osnovu Zakona za zaštitu države. Sledećih meseci njihov broj se stalno poovećavao.⁴⁰ U stvari, nemačke vojne i policijske vlasti neprekidno su se obraćale Specijalnoj policiji tražeći izveštaje o tome gde se nalaze pojedina lica kojima je suđeno na osnovu pomenutog zakona. Gestapo je, na primer, izvestio Specijalnu policiju da je Vladimir Aksentijević, student, bio osuđen 1940. godine skupa s Borivojem Stanojevićem, novinarom — obojica su poreklom iz Obrenovca — zbog rasturanja komunističkih letaka.⁴¹ Zahtevao je da se obojica pronađu. Zbog stalnog pritiska ove vrste Specijalna policija je zatražila od Ministarstva unutrašnjih poslova podatke o svim osuđivanim licima, o zatvorima u kojima se nalaze, ako eventualno izdržavaju kaznu i o presudama koje su im izrečene.⁴² Ova akcija nikada nije prestajala. Januara 1943. godine Dragomir Jovanović, stvarni rukovodilac kolaboracionističkih policijskih službi, zatražio je od ministra pravde u Nedićevoj vladi Bogoljuba Kujundžića da iz arhive izdvoji sve presude izrečene

³⁹ BBE 137.

⁴⁰ Već među zatvorenici dovedenim prvog dana na Banjicu bili su Mihajlo Ivić, metalski radnik, osuđen na osnovu Zakona za zaštitu države na osam godina robije, Ilija Milovanović, stolarski radnik iz Arandelovca, Dragoljub Popović, strugar, Miloš Gavrilović, stolar iz Rečice, Ljubomir Rasulić, šljager (BBE 47, 55, 59, 64, 69, 63). U avgustu su doterani Đorđe Nešić, obučarski radnik, Radomir Mijalković, tipografski radnik, oba iz Beograda, Branislav Todorović, činovnik iz Skoplja, istaknuti partijski rukovodilac, i Petar Plavkić, student tehnike iz Petrograda (današnji Zrenjanin. BBE 107, 108, 111, i 135). Tokom septembra i oktobra sprovedeni su u logor Jozef Skribar, radnik, Dušica Zivković Stefanović, doktor filozofskih nauka, Radojica Radosa vi jević, obučarski radnik iz Čačka, Ivanka Muačević, apsolvant medicine, Milan Milošević, abadžija.

⁴¹ IAB, fond BdS, A-107.

⁴² AVII, NdA, reg. br. 13, f. 2, K. 130.

po Zakonu za zaštitu države, bez obzira na to da li su bile oslobođaj uče ili nisu/*³

Na spiskovima potraživanih lica kojima je suđeno po ovom zakonu nalazili su se Ivan Kolendić, keramičar, dr Dragoljub Jovanović, Petko Miletić, Dura Pašalić, Sava Medan, Žarko Zrenjanin i Ivan Kalapiš, sve poznate ličnosti radničkog i opozicionog pokreta u predratnoj Jugoslaviji. Od potraživanih lica s ovog spiska pronađeni su i streljani samo Sava Medan i Ivan Kalapiš. Čak je izdato naređenje da se posle streljanja Kalapiša prati kretanje članova njegove porodice.⁴⁴ Slično je postupljeno i prilikom potrage za Aleksandrom Turkom, livcem, koji je takođe streljan u logoru na Banjici.⁴⁵

Državni sud za zaštitu države nije osuđivao samo komuniste već sva lica koja su ugrožavala raniji centralistički monarhistički režim. Vasa Begović, iz Osijeka, bio je u jesen 1930. godine osuđen zato što je izdao brošuru **Život zarobljenog vođe i stvaraoca Jugoslavije Svetozara Pribićevića** u vreme kada je Pribićević došao u sukob s dvorom. Ovaj proces je zanimljiv po tome što je branilac okrivljenih bio dr Ivan Ribar.⁴⁶

Lica osuđivana po Zakonu za zaštitu države konfinirana su u logor na Banjici, jer se, kao i za ostale policiji poznate komuniste, pretpostavljalo da će, na osnovu ranijeg političkog angažovanja »uzeti ili već uzimaju učešća u komunističkoj akciji«. Na primer, navode se rešenja o upućivanju u Banjički logor Sende Popović Kornelije, studenta medicine i učesnika u španskom građanskom ratu,⁴⁷ i Dušice Stefanović Živković, činovničkog pripravnika u Ministarstvu poljoprivrede,⁴⁸ koja se objavljuje u **Prilozima**.

Kada su u pitanju bila lica koja su se otpre rata nalazila u kaznenim zavodima, policijske vlasti su ponegde bile u nedoumici da li da ih preseljavaju u logor na Banjici ili da ih ostave u zatvorima u kojima su se zadesila. Nije se još stivalo da će Banjički logor postati nešto sasvim drugo od kazne-

⁴³ IAB UGB SP IV-Q-233-B.

⁴⁴ IAB UGB SP IV-Q-233/5-21-41-61.

⁴⁵ IAB UGB SP IV-Q-121/2.

⁴⁶ IAB, fond BdS, B-774; u *Prilozima* prva strana zapisnika.

⁴⁷ IAB UGB SP IV-Q-6/11.

nih zavoda. Upravnik policije u Nišu postavio je Aćimovićevom Ministarstvu unutrašnjih poslova pitanje da li da Upravi grada Beograda sprovede Đorđa Nešića, obučarskog radnika iz Smederevske Palanke i Milana Miloševića, abadžiju iz Mrčajevaca, ili da ih zadrži u zatvoru. Aćimovićevo ministarstvo odmah je odgovorilo da se navedena lica upute u Beograd radi smeštaja u logor.⁴⁹

Nemačka i kolaboracionistička policija tragale su takođe za licima koja su bila konfinirana u logorima predratne Jugoslavije, Bileći i Višegradu. Jedan od onih koji su u Bileću sprovedeni u prvoj grupi sa Mošom Pijade, Ivanom Milutinovićem i Đorđem Andrejevićem-Kunom bio je stari radnički borac Nikola Stegarević, tekstilac, koji je doteran na Banjicu s prvom grupom zatočenika 9. jula 1941. godine. Dvadeset dana kasnije prozvan je za jedno od prvih streljanja.⁵⁰

Preventivno su hapšena pojedina lica i iz drugih razloga. Zoja Tumin, poreklom Ruskinja i njen brat Vsevolod konfinirani su na Banjicu zato što su bili povezani s porodicom Srzentić, u čiju levičarsku političku orijentaciju policija nije sumnjala.

Dragoljub Sretenović, šef lekara beogradske trgovačke omladine potraživan je zato što je 1938. godine pokrenuo »Narodnu čitanku«, koja zbog naprednih stavova nije bila po ukusu vlastima. Pošto u vreme potrage nije bio u Beogradu, uhapšen je tek 3. marta 1942. godine i sproveden u logor na Banjici.⁵¹

Prilikom potrage za Borislavom Prodanovićem, advokatskim pripravnikom, koji nije pronađen, uhapšeni su njegov otac Jaša Prodanović, istaknuti republikanac, i supruga Milica. Ubrajaju se u prve taoce Banjičkog logora.⁵²

Dušan Đorđević uhapšen je kao »pronosirani komunista«, mada je policiji bilo poznato da se već 15 godina ne bavi aktivno politikom. Ovaj beogradski profesor dao je na saslušanju izjavu koju vredi zabeležiti: »Komunističko-partizansku akciju u Srbiji nigde ne propagiram, niti branim, a i ne osuđujem je, dosledno svom stavu političke apstinencije, pošto neću da

⁴⁹ AVII, NdA, reg. br. 20, f. 2, K. 92.

⁵⁰ IAB, fond BdS.

⁶¹ IAB UGB SP IV-Q-2/32.

⁵² IAB UGB SP IV-Q-13.

se bacam blatom na moje bivše političke drugove. Smatram da se pravim komunistom može smatrati samo onaj koji je aktivan borac.⁵³ Đorđević je ipak streljan na Banjici.

Gestapo je među prvima uhapsio Dragutina Galogažu, pravnika. Uskoro je ustupljen Specijalnoj policiji kao jedan »od najjačih komunističkih intelektualaca«. Sproveden je na Banjicu bez velikih proveravanja i streljan.^{54*}

Za Milorada Petrovića-Ćuraka, obučarskog radnika iz Obrenovca, bilo je fatalno što je još novembra 1928. godine sa Avdom Čardžićem i Samuelom Majerom bio na kongresu KP Nemačke u Sokelandu kod Drezdena.⁵⁵

Bez argumentovanog obrazloženja sprovedeni su u logor na Banjicu Anđelija Zivković Kustudić i Aleksandar Božić, tipografski radnik i Ljubomir Pecović, glumac,⁵⁶ koji je pušten zahvaljujući izuzetnoj blagonaklonosti Vujkovića. Inače je rodbini streljanih zatočenika koja se za njih interesovala odgovarao u svom stilu: preuzet od nemačkih vlasti i odveden neznano kuda.

Prema godišnjem izveštaju Specijalne policije za 1941. godinu u logor na Banjici je sprovedeno 510 lica. Među njima je bilo 12 španskih dobrovoljaca, 104 ranije osuđivana komunisti, 172 komunisti koji su bili pod optužbom i 56 policijski kažnjavanih i ranije konfiniranih lica. Pored njih uhapšeno je šest partizanskih kurira i 160 novootkrivenih članova Komunističke partije.⁵⁷

Neđelju dana posle muškaraca prispele su na Banjicu prve uhapšene žene. To su bile: Mitra Mitrović-Đilas, profesor, Nevenka Vujić, privatni činovnik, Stojanka Jovanović, službenik,⁵⁸ Jelena Matić, advokatski pripravnik,⁵⁹ Slobodanka Đorđević,⁶⁰ sve četiri iz Beograda, kao i Slavka Vučković, činovnik iz Niša.⁶¹ One su bile kao i muškarci poznate policiji

⁵³ IAB UGB SP IV-Q-11/96.

⁵⁴ IAB UGB IV-Q-233/37.

⁵⁵ IAB UGB IV-Q-11/47.

⁵⁶ IAB UGB IV-Q-238/39, 264, 208/10.

⁵⁷ IAB UGB SP IV-Q-107.

ss RBE 82, 83, 34.

⁵⁹ Jelena Matić postala je izdajnik i na nju je odlukom MK KPI izvršen u jesen 1942. godine atentat

⁶⁰ BBE 87.

⁶¹ BBE 85.

po predratnoj aktivnosti i uhapšene po unapred pripremljenim spiskovima.

Druga grupa žena pristigla je 2. avgusta 1941. godine. U ovoj grupi su se nalazile Mirjana Simović, student medicine, Ljubica Srzentić, činovnik, Leposava Smiljanić, domaćica iz Amerića, Vasilija Stamenković, krojačka radnica,⁶² i Zora Tumin, domaćica.

U toku avgusta dovedene su nove manje grupe žena. Neke od njih su bile odranije poznate policiji, kao Julija Marić, lekar, i Ivanka Nedić, student medicine; neke su uhvaćene prilikom potrage za starim komunistima kao Vera Lazović, student medicine prilikom potrage za dr Boškom Vrebalovom. Negosava Mijatović, zemljoradnik, dovedena je iz izbegličkog logora. Na Mariju Sabo, kućnu pomoćnicu, i Katarinu Čordašev, tkačku radnicu, sumnjalo se da su učestvovala u julskim akcijama paljenja neprijateljske štampe na beogradskim ulicama. Majka i kćerka, Jelena i Danica Cvetković, uhvaćene su posle eksplozije u Dragačevskoj ulici u Beogradu. Valerija Teodosin, domaćica iz Velikog Bečkereka (Petrovgrad, danas Zrenjanin) prebačena je na Banjicu skupa s grupom svojih sugrađana optuženih za saradnju u narodnooslobodilačkom pokretu.⁶³

Neke od navedenih žena brzo su upućene na lečenje u pritvoreničko odeljenje Opšte državne bolnice u Vidinskoj ulici. Za njihova imena posredno ili neposredno vezana su prva bekstva uhapšenika uz tuđu pomoć.

Zahvaljujući upornosti Gruje Lazovića, studenta tehnike, čija sestra Vera je bila uhapšena sa Verom Vrebalov-Gucanjom, organizovana su jedno iza drugog dva bekstva žena s pritvoreničkog odeljenja bolnice.

Grujo Lazović pripadao je jednoj od udarnih grupa, kojima su u leto 1941. godine partijske i skojevske organizacije već bile premrežile Beograd. Naumio je da uz njihovu pomoć oslobodi svoju sestru i Veru Vrebalov.⁶⁴

Konkretan plan za izvođenje akcije Lazović je podneo ondašnjem sekretaru Narodnooslobodilačkog fonda za Beograd

⁶² Vasilija Stamenković je uhapšena prilikom paljenja neprijateljske štampe.

⁶³ Izbor: banjičke knjige.

^M IAB UGB SP IV-Q-4/21 i 6/2.

Mihailu Švabiću, današnjem članu Saveta federacije. Prihvativši u načelu Grujin plan, Švabić je preko Vukice Mitrović obavestio Mesni komitet KPJ za Beograd da se poduhvat priprema.¹⁵

Vukica Mitrović se založila da se pričeka još nekoliko dana dok u pritvoreničku bolnicu ne budu prebačene Mitra Mitrović, profesor, i Natalija Hadžić, novinar, predratni aktivisti Komunističke partije, da bi se organizovalo šire bekstvo.

Natalija Hadžić i Mitra Mitrović premeštene su u bolnicu 27. jula. Mesni komitet dao je saglasnost da se prepad izvede. Međutim, prilike su uticale da se akcija još jednom odgodi.

Do promene stava došlo je posle iznenadnog hapšenja Aleksandra Rankovića, tada sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Istorijat njegovog hapšenja je poznat: zatečen je na sastanku, koji je bio zakazan u jednom poprečnom sokaku na završetku Sumatovačke ulice. Trebalo je da se sastane s Josipom Nemanjićem,⁶⁶ koji je predviđen za jednog od izvršilaca krupne sabotažne akcije — dizanje u vazduh radio-stanice na Makišu. Međutim, u diverzantsku grupu je uspeo da se ubaci agent Specijalne policije Milutin Spartalj. On je s grupom gestapovaca pratio Nemanjića do mesta sastanka s Rankovićem. Na kraju Sumatovačke ulice obojica su uhapšeni. Josip Nemanjić je posle isleđenja sproveden u Banjički logor 11. septembra, a streljan 29. septembra 1941. godine. Ranković je prilikom saslušanja povređen i onesvešćen, pa je prebačen u pritvoreničko odeljenje Opšte državne bolnice, gde su se već nalazile Vera Vrebalov, Natalija Hadžić, Vera Lazović i Mitra Mitrović. Neke od pritvorenica prepoznale su Rankovića. Vera Lazović je predala svom bratu Gruji, koji je došao da je obiđe, ceduljicu s obaveštenjem da se Ranković nalazi u Vidinskoj ulici. Ceduljica je predata Švabiću i preko njega je stigla dalje do viših partijskih foruma. Po drugom kanalu Mitra Mitrović je o Rankovićevom prisustvu u bolnici obavestila Olgu Alkalaj, istaknutog beogradskog partijskog aktivistu.

Kada je ova činjenica postala poznata, partijsko rukovodstvo je otkazalo prvobitnu akciju koju je zamislio Grujo

⁶⁵ Beograd u ratu i revoluciji, str. 166. i 167.

⁶⁶ BBE 210/1.

Lazović i umesto nje preduzelo drugu, znatno opsežniju, čiji je cilj bio da se iz pritvoreničkog odeljenja izvuče Aleksandar Ranković.

Ova akcija, koja je već detaljno opisana, bila je važna ne samo po broju učesnika i po izuzetno disciplinovanom izvršenju zadataka već i po besprekornom funkcionisanju svih linija organizacije. Njen odjek se osetio i u logoru na Banjici. Kad se vratila iz bolnice u logor, seća se Ivanka Nedić, po sobama se već pričalo o Rankovićevom bekstvu. O tom slučaju govorilo se kao o primeru snage i sposobnosti boraca KPJ, koji je pobuđivao nadu, zapravo podsticao uverenje u konačnu pobjedu.⁶⁷ Kasnije, kada su iz pritvoreničkog odeljenja vraćene Slobodanka Đorđević »Boba«, i Vera Lazović iznošene su nove pojedinosti o ovoj akciji. Vera Lazović je bila ponosna što je njen brat Grujo učestvovao u prepadu na bolnicu u kojoj se nalazio Ranković.⁶⁸

Još dok se Vera Lazović nalazila u bolnici Grujo je bio inicijator nove akcije, izvedene na drukčiji način, bez angažovanja partijskih kadrova kao glavnih činilaca poduhvata. Bekstvo je pripremano uz pomoć dvojice naoružanih žandarma — Momčila Dinića i Mihaila Rajanovića — pridobijenih za rad u narodnooslobodilačkom pokretu, kojima je Grujo Lazović obećao da će posle izvedene akcije biti upućeni u partizanski odred. U njihovoj pratnji, svukavši sa sebe bolesničke mantile, uspele su da izađu iz bolničkog kruga Mitra Mitrović, Natalija Hadžić i Vera Vrebalov, koje su bile upućene na pregled na rentgenološko odeljenje. Tako Grujo ipak nije uspeo u onome što je stavljao na prvo mesto: da oslobodi sestru.

Ova akcija je važna pomena i po tragediji njenog glavnog aktera i dvojice žandarma, koji su želeli da odu u partizane. Sva trojica su uhapšeni. Grujo Lazović je verovatno ubijen u zatvoru, a Rajanović i Dinić su provedeni u logor na Banjici, gde su pogubljeni.

Film događaja protekao je ovako: u zakazno vreme, 28. avgusta, pojavio se Dinić i s Verom Vrebalov otišao u pripremljeni stan kod Nikole Milića u Hadži-Milentijevoj ulici

^{*7} IAB, fond memoarske građe, sećanje Ivanke Nedić.

Isto, sećanje Slobodanke Đorđević Dimitrijević.

broj 12, a Dinića je Grujo Lazović odveo u knjižaru Vlade Muškatirovića u Kralja Aleksandra ulici (današnji Bulevar revolucije). Drugog stražara Rajanovića, koji je sprovodio Mitru Mitrović i Nataliju Hadžić prihvatili su Giga Lakaj i Branko Gleda,⁶⁹ i takođe prebacili u Hadži-Milentijevu ulicu. Već istog dana tri zatočenice su odvedene do Lisičijeg potoka, odakle su se uputile u partizane.

Lakaj, Gleda i Lazović krili su stražare Dinića i Rajanovića dvadeset dana, pribavili im lažne legitimacije i civilna odela. Nastojali su da ispune obećanje i da ih ilegalnim kanalima upute u partizane. Jedno vreme su bili sklonjeni kod Adama Božanovića, Folksdojčera. Na nesreću, prilikom polaska u partizane bili su prepoznati i uhapšeni. Tada su pali u ruke policiji osim njih dvojice i Grujo Lazović, Nikola Milić, takođe student tehnike, knjižar Muškatirović, Božinović i još 14 lica.⁷⁰

Knjižar Muškatirović doveden je u logor 3. oktobra, a već sledećeg dana je streljan.⁷¹ Adam Božanović stigao je na Banjicu 15. oktobra a streljan 17. istog meseca.⁷² Bivši policijski stražari Rajanović i Dinić sprovedeni su u logor na Banjicu 6. novembra, a streljani 17. decembra 1941. godine.⁷³

Od žena sprovedenih u logor u prvim nedeljama streljane su 16. septembra Ljubica Srzentić, činovnica, rođena u Ulcinju 1909. godine i Leposava Smiljanić, radnica iz Amerića, suđena po Zakonu za zaštitu države. U stvari one su uvrštene u grupu banjičkih zatočenika, 50 na broju, koji su pogubljeni zbog napada na nemačke vojnike na železničkoj stanici Topčideru. Pored njih dve na spisku za streljanje se tog dana našlo još 9 žena: Marijana Gregoran, Stana Radišić i Nevenka Zeković, radnica, koje su kao istaknuti aktivisti provele u logoru samo jednu noć, zatim Jovanka Radaković, suplent gimnazije, u logoru od 3. septembra, Ljubica Velebit, tekstilna radnica, u logoru od 11. septembra, Milica Mihaljica, krojačka

⁶⁹ Lakaj Istvan »Giga«, pravnik, bio je član I rejonskog komiteta i instruktor MK Beograd, Poginuo je 8. X. 1941. godine u Venčanima. Branko Gleda, član III rejonskog komiteta KPJ za Beograd poginuo je u Surduku 1943. godine.

⁷⁰ *Beograd u ratu i revoluciji*, str. 225.

⁷¹ BBE 747.

⁷² BBE 868.

⁷³ BBE 1036 i 1037.

radnica, u logoru takođe od 11. septembra, Anđa Kustudić Zivanović, suplent trgovačke akademije i najzad Cveta Milošević, zvaničnik Ministarstva socijalne politike, i Marija Pajić, student medicine, koje su u logor dovedene 12. septembra zbog učešća u sabotažnim akcijama.⁷⁴ Datum kada su njih 11 izvedene, 16. septembar, značajan je za istoriju Banjičkog logora, jer je tog dana prozvana na streljanje prva grupa žena. Pre njih streljana je samo jedna žena — Danica Cvetković — i to 29. avgusta 1941. godine.⁷⁵

U septembru je dovedeno u logor još nekoliko manjih grupa žena. Među njima su bile Jovanka Popović, student iz Beograda, Stanica Načević, tekstilna radnica, koja je hrabro izdržala sva mučenja u Specijalnoj policiji, zatim prve dve partizanke uhvaćene u gročanskom srezu, sestre Mileva Bandić, radnik i Darinka Bandić, učenica učiteljske škole,⁷⁶ a na kraju meseca grupa uhapšenica iz Velike Kikinde, koje su početkom januara 1942. godine ponovo transportovane u zavičajni grad.⁷⁷

Sa ćuprijskom grupom uhapšenika, koja je dovedena u logor na Banjici vrlo rano, još 1. septembra 1941. godine, zbog nedokazane sumnje Specijalne policije da omladinci iz ovog grada na Moravi sarađuju s narodnooslobodilačkim pokretom, prispele su i četiri žene: Vera Cenić, Zorka Damjanović, učenica gimnazije, Darinka Pleša, suplent filozofije i Ljubica Marković, takođe omladinka.⁷⁸ Pošto sumnje nisu bile potvrđene cela ćuprijska grupa je puštena iz logora 9. oktobra 1941. godine.

Prema sećanju Jovanke Popović, jedina ženska soba prvih meseci bila je trinaestica. Zajedno su bile smeštene i uhapšene Specijalne policije i Gestapoa, od kojih je zapamtila An-

⁷⁴ Zbornik, T. I, knj. 1, dok. br. 161.

⁷⁵ BBE 122.

⁷⁶ Mileva i Darinka Bandić su streljane 29. septembra 1941.

⁷⁷ Iz Velike Kikinde su dovedene sledeće žene: Julija Fejš, Smilja Olčikov, Zorka Sdvčev, Jelena Bordaški i Jelisaveta Kljajin. Vrlo brzo su puštene Stanica Radovanović i Desanka iz Vinče, Branka Petrović, omladinka iz Arandelovca, i Jolanda Gilbo, artistkinja, Francuskinja po nacionalnosti.

⁷⁹ Ćuprijska grupa je upisana u prvu banjičku knjigu od broja 140 do broja 187.

kiču Joksić i Jelisavetu Starčević, tekstilne radnice. Bilo je* takođe nekoliko Jevrejki koje su odvedene u logor na Starom sajmištu. Austrijanka Hilda Lorenc, koja je u Jugoslaviju došla neposredno pre rata, bila je starešina sobe. Nemci su je uhapsili nekoliko nedelja posle okupacije Jugoslavije, ali je početkom 1942. godine puštena iz logora. Nije zloupotrebila svoj položaj sobnog starešine, već se držala pošteno i gotovo uvek se solidarizovala s ostalim zatočenicama.⁷⁹

Pohapšeni učesnici u diverzantskim i saboterskim akcijama

U trenutku kada su veličani munjeviti prodori Hitlerovih armija na sovjetsku teritoriju, u leto 1941. godine narušavale su okupatorsku stegu i spokoj iznenadne eksplozije u Beogradu i drugim gradovima okupirane Srbije, napadi na kvislinške bojovnike raznih vrsta i nemačke vojnike, na njihove kamione i automobile, presecani su telefonski stubovi i kablovi, razarana su železnička postrojenja i uređaji.

U izveštaju kojim je policijska garnitura Dragomir Jovanović, Ilija Paranos i Božidar Bećarević pokušavala da odobrovolji svoje gestapovske gospodare predočavaju im se činjenice o rezultatima IV antikomunističkog odeljenja Specijalne policije. Prema ovom izveštaju otkrivena su i uhapšena trojica: konstruktora paklenih mašina i pet njihovih pomagača, zatim dva atentatora na nemačke vojnike i policijske organe, dok se trojica još nalaze u bekstvu; priznaje se da je u Beogradu tokom leta 1941. godine bilo 17 »važnijih sabotaža«, da su većinom rasvetljene i počinioци upućeni u logor na Banjici, da su u pet slučajeva akcije ostale nerazjašnjene i da je bilo 11 sabotaža manjeg značaja; prilikom pretresa pronađeno je pet pušaka, devet revolvera, četiri bombe i u nekoliko prilika dosta eksplozivnog materijala.¹

Očevidno je da su se građani Beograda u primernom broju odazvali na poziv Komunističke partije Jugoslavije da ustanu u borbu protiv zavojevača.

⁷⁹ IAB, memoarska građa, sećanje Jovanke Popović.

¹ IAB UGB SP IV-Q-107, izveštaj Specijalne policije Gestapou; za 1941. godinu.

Eksplodije mina

U Dragačevskoj ulici 17 (danas ulica Filipa Kljajića), u stanu Danice Cvetković, supruge advokata Fadila Maglajića, odjeknula je sredinom jula snažna eksplozija. Ranjenik koji je istrčao iz stana sa raznesenim šakama ubrzo je uhvaćen. Prilikom izviđanja policijski organi su zaključili da je begunac u kutijama cigareta »Ibar« razlivao eksplozivnu masu, koju je kanio upotrebiti »za razaranje železničkih objekata u Beogradu i okolini«. Kao laborant mu je pomagala Milica Šuvaković, privatni činovnik iz Zemuna, koja je uspjela da pobjegne. Lice uhapšeno pod imenom Mitar Dobanović naselilo se u Dragačevskoj ulici preko glumice Mile Veličković, članice Narodnog pozorišta, koja nije pronađena u Beogradu.² U Specijalnoj policiji Danica Cvetković i njena majka Jelena Cvetković optužene su kao glavni pomagači u izradi i razlivanju mina.³

Tek znatno kasnije utvrđen je pravi identitet »konstruktor paklenih mašina«. Bio je to Mate Vidaković, opančarski radnik, rodom iz sela Crkovca kod Vinkovaca, učesnik u španskom građanskom ratu i osuđenik na trogodišnju robiju po Zakonu za zaštitu države. U prvu knjigu zatočenika Banjičkog logora uveden je pod brojem 129 kao Mitar Dobanović. Pod tim imenom i streljan je u selu Skeli. Danica i Jelena Cvetković evidentirane su jedna pokraj druge pod brojevima 123 i 124. Jelena je živela dve godine duže od svoje kćerke. Bila je prinuđena da doživi njenu prozivku i izvođenje na streljanje. Danica je pogubljena 29. avgusta 1941. godine, a njena majka 15. avgusta 1943. godine.

Pošto je Daničin muž Fadil Maglajić bio poznat policiji otpre rata, zatražio je preko nemačkih policijskih ispostava njegovo hapšenje u Banja-luci i prebacivanje u Beograd. Posle isleđenja, na kome se hrabro držao, sproveden je u logor na Banjici i streljan/

Pretpostavlja se da je Mate Vidaković posle hapšenja i ubistva Mustafe Golubića rukovodio grupom sovjetskih oba-

² Milu Veličković i njenog supruga Milorada zaklali su četnici Draže Mihailovića u okolini Kučeva 1943.

³ IAB UGB SP IV-Q-203; »Novo vreme«, 7. decembra 1943.

⁴ »Novo vreme«, 7. oktobra 1943.

veštajaca u Beogradu.⁵ O njegovom hapšenju Josip Broz Tito je obavestio Kominternu, a Mesni komitet KPJ za Beograd dobio je zadatak da organizuje njegovo bekstvo iz bolnice u kojoj su viđali Vidakovićeve rane, da bi ga kasnije podvrgli još surovijoj torturi.

Posle druge, isto tako snažne eksplozije, koja se začula julsldh dana 1941. godine u Beogradu u Kotorskoj ulici 9 (danas ulica Vlade Zečevića) uhapšeni su i sprovedeni u logor na Banjici inženjer Jovan Božović i njegov pomoćnik u izradi eksploziva Stevan Janković. Inženjer Božović je upisan u prvoj banjickoj knjizi neposredno ispred Mitra Dobanovića pod brojem 128. Pored njihovih imena upisana je opaska: atentator. Termin »atentator« kao i termine »diverzant« i »saboter« upotrebljavamo uslovno. Radi se, naravno, o pokušaju okupatora da razne vidove oružanih akcija svede u okvire terorističkih akcija da bi opravdao svoje pogrome prema stanovništvu.

Krajem jula došlo je do eksplozije i u stanu inženjera Iva-
na Perišića u Hadži-Milentijevoj ulici broj 68. Inženjer Lazar Simić, nekadašnji španski borac i ilegalni radnik u tehnici Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, koji je prekinuo vezu s partijskim forumima kada je počeo da radi za sovjetsku obaveštajnu službu, i njegova supruga Rahela Baruh, tekstilna radnica, ozleđeni su prilikom baratanja eksplozivom, te su neko vreme proveli u pritvoreničkom odeljenju Opšte državne bolnice, gde je bilo dosta banjickih zatočenika. Doktor Zagović je operisao Rahelu i često obilazio njenog muža.⁶ Iz pritvoreničkog odeljenja bolnice bračni par Simić je ponovo sproveden u Specijalnu policiju. Na streljanje su izvedeni direktno iz zatvora.

Doktor Radomir Gerić, uhapšen u štampariji Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, prvi lekar kome je dozvoljeno da brine o povređenim zatočenicima Banjickog logora, seća se kada su krajem jula 1941. godine bili sprovedeni u logor Mate Vidaković i Jovan Božović. Vidakoviću su bili amputirani prsti na obe ruke, a Božoviću je bilo povređeno oko, pa ih je

⁵ *Beograd u ratu i revoluciji*, str. 158—159.

⁶ IAB BL 197, sećanje Ivanke Nedić.

dr Gerić previjao i lečio, ali je svoju profesionalnu dužnost obavljao uz prismotru stražara i policijskih agenata.⁷

Omladinci zatočeni zbog saboterskih akcija

Prva grupa mladića okrivljenih za vršenje saboterskih akcija dočarana je u logor na Banjici 15. avgusta 1941. godine. Među njima su se nalazili Adolf Nakvasin, šegrt, rođen 1924. godine, Joca Živić, krojački radnik, rođen 1916. godine, Jovan Gajger, učenik VII razreda gimnazije, rođen 1923. godine, i Stevan Milovanović, kalfa, rođen 1920. godine. Gestapo je svu četvoricu zajedno sa još 22 banjička zatočenika odveo 29. avgusta 1941. godine u nepoznatom pravcu, kako je upisano u rubrici za primedbe prve knjige o evidenciji zatočenika, u stvari na streljanje.⁸

Jovan (Johan) Gajger, pripadao je udarnoj grupi skojevac VI muške gimnazije, koja je sekla telefonske kablove, pokušala da zapali skladište municije i eksploziva na Tašmajdanu, palila nemačke automobile, čak uspela da prebaci tajnim kanalima u Posavski partizanski odred Nemca Harija, vojnika Vermahta, koji se proćuo po junačkim podvizima.⁹ Od trojice mladića denunciranih da seku telefonsko-telegrafski stub na liniji Beograd—Smederevo žandarm je uspeo da šćepa Jovana Gajgera, a ostala dvojica su pobegli.¹⁰

Adolf Nakvasin, učenik u privredi, sedamnaestogodišnji skojevac, uhvaćen je prilikom paljenja garaže u Masarikovoj ulici broj 3, u kojoj je nemačka vojska opravljala automobile. Prilikom pretresa u njegovom džepu pronađena je fosforna kockica pomoću koje je palio automobile.¹¹

Uskoro je uhapšena i grupa omladinaca iz Cukaričke saboterske desetine, koja je presecala telefonske stubove i kablove duž pruge Beograd—Obrenovac. Prilikom jedne takve akcije zatečeni su Košta Popović, metalostrugar, i Slobodan Stanić,

⁷ IAB BL 197, sećanje dr Radomira Gerića,

⁸ BBE 115, 116, 117, 118.

⁹ IAB BL 393, sećanje Svete Stojanovića.

¹⁰ IAB UGB SP IV-Q-263.

¹¹ Odveden od SS 28. IX 1941.

mehaničarski radnik.¹² Usledila je brza policijska akcija, u kojoj su pored dvojice navedenih sprovedeni u logor na Banjici Vladimir Dujć, metalostrugar u Rakovici, Branko Blašković, koji će kasnije biti izveden na streljanje, Aleksandar Vučković, maturant srednje poljoprivredne škole i Ljubomir Jović, mehaničar iz Rakovice.

U logoru na Banjici odbrojavalo je svoje poslednje dane i nekoliko učesnika u jednoj od najvećih sabotažnih akcija u Beogradu jula 1941. godine, u paljenju garaže »Ford« u Grobljanskoj ulici (danas Ruzveltova ulica). Izvršioi ove sabotaže povukli su se bez gubitaka ostavivši za sobom pravi vatromet goriva i maziva, u kome je sagorelo 25 automobila, 10 autobusa i potpuno uništena radionica za popravku vozila. Međutim, neki od učesnika u ovoj velikoj sabotaži ipak su kasnije uhapšeni, često drugim povodima i sprovedeni u logor na Banjici.

Najpre je nezavisno od ove grupe dospeo na Banjicu Filip Macura, student medicine, koji je čuvao stražu pred kućom Vladimira Ribnikara u trenutku zasedanja Centralnog komiteta KPJ na dan donošenja odluke o podizanju opštenarodnog ustanka.¹³ Uhapšen na osnovu dostave policijskog agenta Tošića, Macura nije nijednom rečju pomenio akciju u Grobljanskoj ulici, mada je po nekim kazivanjima i on u njoj učestvovao. Odbio je i optužbu da je delovao kao komunist među studentima.¹⁴

Omladinci Dragutin Lenard, firmopisac, i Aleksandar Pavlović koji su obavili najteži deo posla prilikom paljenja garaže »Ford«, dospeli su u logor 15. septembra i već sledećeg dana su streljani.¹⁵ Dragutinov brat Ljubomir prispeo je na Banjicu 22. septembra s većom grupom zatvorenika Specijalne policije. On je posle dva meseca obešen u logorskom krugu.

Do hapšenja braće Lenard došlo je u noći između 3. i 4. septembra 1941. godine u stanu u Vojvode Brane broj 10, u kome su se zadesile Cveta Milošević, službenik, sekretar aktivna SKOJ-a na Mirijevskom putu i Marija Pajić, student medicine, član KPJ, veoma zaslužna za razvoje srednješkolskog

¹² IAB UGB SP IV-Q-172.

¹³ IAB MG, sećanje Jare Ribnikar.

¹⁴ IAB UGB SP IV-Q-183/23.

¹⁵ BBE 448 i 465.

pokreta u Beogradu. Poznato je takođe da je pokušala da zapali stolarsku radionicu Josipa Mojzeša u blizini Gradske bolnice.¹⁶

Svi oni su uhapšeni na osnovu iskaza Vladimira Rajkovića, molar, posle pokušaja sabotaže na antimasonskoj izložbi. Nije pri tom pošteđeo ni svoju suprugu Radmilu Rajković, koja je u zatvor na Obilićevom vencu došla u bremenitom stanju. Kao taoc dovedena je u logor i majka Vojislava Crnjanskog, koji je nabavio oružje za učesnike u paljenju garaže »Ford«.¹⁷

Među uhapšenima sprovedenim u logor 17. septembra 1941. godine nalazila se veća grupa stanovnika Kneževca i Rakovice, selā na domaku Beograda. Optuženi su da su vršili pripreme za rušenje pruge Beograd—Niš. Čuvši za planove ilegalnih borbenih desetina u ovim selima od Martina Konšaka, koji se pokolebao, nemački vojni komandant Srbije naredio je da se blokira Kneževac. Svi meštani su morali da se okupe. Uhapšeno je 25 lica, a prilikom pretraživanja sela pronađeni su jedan mitraljez, jedna puška i nešto municije. U Gestapou je najžešće mučen Božidar Jeremić, za koga se pretpostavljalo da je visoki partijski funkcioner. Pored toga, uhapšeno je još devet fabričkih radnika iz Rakovice.¹⁸

Zbog pokušaja rušenja pruge u blizini Piromana optužen je Zivorad Stolić, obućarski radnik iz Obrenovca, inače odra-nije policijski evidentirani komunista. U logor je sproveden 17. septembra 1941. godine i odmah streljan.¹⁹

Krajem decembra uhapšena je Božidarka Maksimović, domaćica iz Belanovice posle anonimne dostave da je komunista. U Božidarkinom policijskom dosijeu se konstatuje da je njen muž konfiniran u logoru na Banjici zbog učešća u rušenju

¹⁶ IAB UGB SP IV-Q-32/4 (dosije Rajković).

¹⁷ BBE 217, 218, 446 i 448.

¹⁸ Od pohapšenih u pripremi ove akcije streljani su: Momčilo Mitrović, bravar, Dragoljub Krunic, bravar, Zivan Mitrović, radnik, Dušan Tanić, šofer, Luka Marković i Dragoljub Milanović, zemljoradnici, Mirko Parapid, industrijalac, Živadin Đodević, bravar. Dragoljub Lazarević, fizički radnik, Petar Stojanović, mesar, Ratko Mitrović, strugar, Momir Milovanović, fizički radnik, Dragoslav Mitrović, štampar, Petronije Cvetić, mehaničar, Dobrivoje Lučić, limar, Vojislav Jevtić, mehaničar i Bratislav Cvetić.

¹⁹ IAB UGB SP IV-Q-21/39.

puta' kod Belanovice »u vreme zajedničke četničko-partizanske akcije«. Ovaj predmet je zanimljiv i zbog toga što se u njemu nalazi nalog za pretres stana Desanke Maksimović, književnice, očigledno rođake uhapšene Božidarke. U izveštaju policijskog agenta koji je izvršio pretres kaže se da nije pronađeno ništa kompromitujuće »u kom slučaju bi na osnovu* nalaza« Desanka Maksimović mogla biti uhapšena.²⁰

Partijska organizacija sa Zvezdare, čiji je sekretar jedno vreme bio Mihailo Pjevač, moler, rođen u Pomišlju, pripremila je miniranje fabrike »Beometal« u Beogradu u ulici Kralja Aleksandra 403 (danas Bulevar revolucije), koja je proizvodila avionske delove za rumunsku vojsku. Pošto je omladinac Valentin Čebokli, alatničar, koga su Pjevač i Anka Kumanudi (kasnije takođe uhapšena) angažovali za izvršenje sabotaže, uspeo da pobegne, Gestapo je uhapsio njegovog stanoдавца Romana Furmana i Alojza Antonića, koji ga je preporučio prilikom zapošljavanja i sproveo ih u logor na Banjici.²¹ Mihailo Pjevač je uhapšen znatno kasnije na osnovu izjave nekoliko lica koja su znala gde ovaj ilegalac kupuje cigarete. Uhapšen je baš pred samom trafikom.²²

Kao akt sabotaže smatralo se posedovanje oružja i municije. U avgustu 1941. godine uhapšen je Mija Ikavac, obučarski radnik, član kvartovskog aktiva SKOJ-a. Kod uhapšenog je pronađen revolver.²³ Nije izašao iz logora na Banjici. Kasnije je zabeleženo više sličnih slučajeva. Stradali su čak i neki kvislinški oficiri. Zbog toga što je dao revolver Petru Bulajiću, činovniku Komesarijata za cene, optužen je Dušan Jolić, kapetan Srpskog dobrovoljačkog korpusa.²⁴ Stolar Radomir Radaković optužen je da je za jednu udarnu grupu, u kojoj su većinom bili obučarski radnici, pribavio dva revolvra. Nisu mu pomogla uveravanja da je revolvra želeo da proda da bi pribavio materijalnu korist.²⁵ Oružje je na tavanu kuće u kojoj je stanovala, u Gepratovoj ulici, skrivala Mileva

²⁰ IAB UGB SP IV-Q-11/23.

²¹ « IAB UGB SP IV-Q-24/64.

²² IAB UGB SP IV-Q-73/91.

²³ IAB UGB SP IV-Q-196/18.

²⁴ IAB UGB SP IV-Q-165/46.

²⁵ IAB UGB SP IV-Q-21/19.

Marković. Upućena je kao i svi pomenuti u logor na Banjici, mada je tvrdila da ne zna za poreklo pronađenog oružja.²⁶

Franjo Osmanlić, špediterski radnik, član KPJ, skrivao je od prvih dana ustanka oružje u svom stanu u Rada neimara ulici. Osim toga špediterom koji je kupio Draško Dinić prevezio je materijal za mesnu partijsku tehniku.²⁷ U njegovom stanu krio se Boža Rakas posle hapšenja Adele Vranić Šinko. Od rana zadobijenih u sukobu s policijom Osmanlić je umro u bolnici januara 1943. godine.

U stolarskoj radionici »Uzor«, čiji je vlasnik bio Folksdojčer Armin Vegt, a njegovi radnici pretežno takođe domaći Nemci, došlo je do eksplozije 1. avgusta 1941. godine. Radionica je do temelja izgorela. Uhapšen je i sproveden u logor Krsta Gatović, kod koga je pronađeno najpre šest, a kasnije još 18 letaka. Tada je dospeo u zatvor Gestapoa i Rajko Tomović. Iako je uporno poricao da pripada bilo kojoj borbnoj grupi, zadržan je u logoru mesec dana.²⁸

Jedan od organizatora udarnih jedinica na teritoriji III rejonskog komiteta Slobodan Papakoča uhapšen je sa svojim pomoćnikom Mihailom Mandićem 17. novembra 1941. godine u Njegoševoj ulici broj 17. Na istom mestu pao je u ruke policiji i Božin Vulić, tehničar III rejonskog komiteta. Oni nisu imali dovoljno snage da sačuvaju ljude s kojima su radili. Vlasnik stana u Njegoševoj ulici Nada Purić, član KPJ, uhapšena je jedan dan kasnije. Prilikom isleđenja poricala je sve optužbe. Od batina je izdahнула u policiji.²⁹ Proglašena je za narodnog heroja.

Zbog sabotaže, koja je posebno iritirala policijske činovnike, dovedeni su u logor i kasnije streljani Jovan Zarković, šofer poštanske autogaraže, i Petar Nikezić, automehaničar u garaži. U stvari, njih dvojica su po nalogu Petra Subotića,

²⁶ IAB UGB SP IV-Q-27/6 i 314/4.

²⁷ Prema sećanjima Draška Dinića ispričanim autoru.

²⁸ IAB UGB SP IV-Q-45/4.

²⁹ IAB UGB SP IV-Q-118/1; prema kazivanjima Slobodana Papakoče pripreman je atentat i na Milana Nedića. Za mesto atentata izabran je Nedićev stan u Nemanjinoj ulici. U stan su već bila ušla dvojica dimničara pod izgovorom da čiste dimnjake. U poslednjem času njih dvojica su se pokolebali i odustali od sprovođenja u delo ove zamisli. Slobodan Papakoča je podmićivanjem uspeo da iznese živu glavu iz logora na Banjici.

inženjera, prikupljali adrese agenata Specijalne policije koje je trebalo likvidirati. Subotić je tada izmakao policijskim poterama i otišao u partizane u okolini Požarevca, ali će i on kasnije pasti u ruke neprijatelju i biti streljan. Specijalna policija uhapsila je Subotićevu ženu i dve kćerke, Sofiju, rođenu 1928. godine i Milku, rođenu 1926. godine. Podvrgla ih je torturi kao da su odrasle osobe. Da bi došla do podataka, policija nije prezala ni od brutalnih postupaka prema deci.³⁰

Kao akt svojevrstne sabotaže ocenjen je i pokušaj šumarskog inženjera Dimitrija Milojevića da za potrebe partijske organizacije prisvoji milion dinara. Po nalogu svog rukovodstva Milojević je pratio i doveo u stan svoje majke u Balkanskoj ulici 39 službenika računovodstva Direkcije državnih šuma u Nišu, koji je trebalo da preda Ministarstvu šumarstva milion dinara. Tu mu je Milojević oduzeo novac i uspeo da ga preda Veselinki Malinskoj, 8. novembra 1941. godine. Na nesreću nije bilo prilike da odmah ode u odred, pa je sredinom novembra uhvaćen i sproveden u logor na Banjici.³¹ Bez obzira na to koliko se sa današnjeg stanovišta mogu opravdavati ili osporavati postupci ovakve vrste, Milojević je izvršio direktivu i kasnije izgubio glavu.

Okupacioni listovi i automobili u plamenu

U Banjičkom logoru pogubljeni su mnogi omladinci koji su učestvovali u masovnim akcijama paljenja okupacione i kvislinške štampe, kamiona i automobila na beogradskim ulicama. U arhivi Specijalne policije sačuvane su čitave kolekcije parola i plakata. Neke od njih navode se u Prilozima s primedbama njihovih sakupljača.³² Zabeleženo je nekoliko slučajeva u kojima su policijski poverenici tvrdili da su pojedine omladince zatekli prilikom lepljenja plakata sa antifašističkim sadržajem. Uhapšenici su ih na razne načine demantovali. Miroslava Bugarski, na primer, učenica III razreda trgovačke akademije, uporno je tvrdila da je njena namera bila da pocepa, a ne da prilepi plakat s kojim je sprove-

³⁰ IAB UGB SP IV-Q-10/17 i 10/17a.

³¹ IAB UGB SP IV-Q-127.

³² IAB UGB SP IV-Q-280/24 i 44/XX.

dena u policiju.³³ Drugi su tvrdili da su hteli da precrtaju ili premažu ispisane parole s antifašističkim porukama. Međutim, mnogi su dospeli u logor na Banjici. Vojislav Acić, strugarski radnik, koji je streljan januara 1942. godine, član omladinske udarne grupe s Karaburme, bio je, između ostalog, optužen za »lepljenje komunističkih parola po istaknutim mestima«. U grupi s Acićem sprovedeni su u Banjički logor i streljani Dušan Mihailović, krojački radnik, i Julka Orešković, tekstilna radnica, kod koje je pronađeno više letaka i plakata.³⁴

Paljenje neprijateljske štampe bio je komplikovaniji zadatak od pisanja parola. Morao se obavljati u sred dana, kada se štampa prodaje, naočigled prolaznika. Obično su novine palili po dvoje, troje, pa i šestoro omladinaca. Zato su i žrtve bile neminovne. Najmasovnija akcija paljenja neprijateljskih listova izvršena je 27. jula 1941. godine, kada su svežnjevi »Novog vremena«, »Donauzeitunga«, »Obnove« i »Signala« plamteli istovremeno u raznim krajevima grada. Tom prilikom uhapšeni su Mirko Teker, obučarski radnik, u ulici Vojvode Gligora i Nikola Korać, učitelj, u Karađorđevoj ulici.³⁵

Prvo lice sprovedeno u logor na Banjici zbog paljenja štampe bila je Vasilija Stamenković, krojačka radnica, rođena 1923. godine. Zatečena je u trenutku kada je sa svojim drugaricama zapalila 200 primeraka »Novog vremena i »Donauzeitunga«. Mladalački žar nije joj dozvolio da izostane iz ove akcije, mada se još nije bila dovoljno oporavila od operacije slepog creva, pa je zaostala u bekstvu. Bilo je to 28. jula 1941. godine. Vasilija je za nekoliko dana sprovedena u Banjički logor. Uz njeno ime upisana je opaska: odvedena od Gestapoa 29. avgusta.³⁶

Aleksandar Ignjatović, časovničarski pomoćnik, koji je pokušao da otme Vasiliju iz ruku piljara, koji je pomagao žandarmima, takođe je uhapšen. Kasnije je taj mladić svojim držanjem zadivio gestapovce.³⁷

Konstantin Kovač »Kokan«, strugarski radnik, rođen 1924. godine, učestvovao je u paljenju novina na Crvenom krstu i

³³ IAB UGB SP IV-Q-168/14.

³⁴ AVII, NdA, reg. br. 27/5, f. 6, K. 130.

³⁵ IAB BL 197, sećanje Ivanke Nedić.

³⁶ BBE 102.

³⁷ IAB UGB SO IV-Q-156.

na Dušanovcu. U Ibarskoj ulici uhvatio ga je na delu jedan nemački stražar. Iz logora na Banjici izveden je na streljanje 9. marta 1942. godine s još 97 zatočenika. Kovač je inače bio član V rejonskog komiteta SKOJ-a.³⁸

Mada je pobijao sve optužbe, rešenjem Specijalne policije od 6. maja 1942. godine u logor je zbog paljenja novina sproveden Živojin Jovanović, firmopisac, koji se u trenutku hapšenja nalazio u Kladovu, kuda se preselio iz Beograda. Opštinska uprava i građanstvo Kladova zatražili su od Specijalne policije da se uz njihovu garanciju okrivljeni pusti iz zatvora. Bečarević je njihovu molbu sa preko 70 potpisanih glatko odbio.³⁹

I drugi omladinci koji su palili novine u leto 1941. godine hapšeni su znatno kasnije, kao Živojin Jovanović. Poznati »atentator« Radovan Simić, palio je štampu najčešće u ulici Franša Deperea.⁴⁰ Neki od njih su se posle prve neprijateljske ofanzive vratili iz svojih odreda u Beograd, gde su pokušali da legalizuju boravak, ali su brzo pohvatani. Među njima su bili Darinka Pavlović, student, kurir Glavnog štaba NOV za Srbiju, i Sava Knežević, limar, član KPJ. Oboje su optuženi za učestvovanje u sabotazama i za paljenje novina.⁴¹

Napadi na nemačke kamione i automobile bili su još opasniji. Beogradska omladina je i ove zadatke prihvatala sa žarom. Na raznim ulicama i raskršćima u leto 1941. godine često su plamtela neprijateljska vozila. Samo 25. jula, na primer, bačene su boce s benzinom na nemačke automobile u Ivan-

³⁸ IAB UGB SP IV-Q-32/18.

³⁹ IAB UGB SP IV-Q-3/27.

⁴⁰ IAB UGB SP IV-Q-12/6.

⁴¹ IAB UGB SP IV-Q-18/7. U Banjičkom logoru bilo je zatočeno još nekoliko lica za koja postoje podaci da su učestvovala u paljenju novina. Među njima su Đorđe Kršulj, električar, Marko Kecman, obalski radnik, Milan Jovančić, učenik i Predrag Tođorović, učenik, kod koga je policija prilikom pretresa pronašla materijale s tekstovnim Antifašističkog omladinskog kongresa koji je održan u Moskvi 28. septembra 1941. godine. Među tekstovima je pronađen i govor Veljka Vlahovića. (IAB UGB SP IV-Q-17/1, 11/8, 168/1.)

Učesnici u paljenju neprijateljske štampe, zatočenici Banjičkog logora, pominju se u memoarskoj građi. Odoljen Gavrilović Seka palila je štampu u ulici Kraljice Marije (27. marta) i Grobljanskoj ulici (Ruzveltova). Uhapšena je kasnije, posle pada tehnike MK KPJ za Beograd, na osnovu iskaza Adele Šinko.

kovačkoj ulici, ispred hotela »Roajal«, u Zafarskoj ulici i na nenavedenom mestu, na nemački automobil PKV II br. 55848. Povodom tih napada feldkomandant je naredio strogu istragu/*²

U evidenciji banjičkih zatočenika pod brojem 194 zavedena je Zorka Božović. Imala je 16 godina kada je streljana 17. oktobra 1941. godine. Ova hrabra devojka bila je član skojevskog aktiva u II ženskoj gimnaziji. Sa svojom školskom drugaricom Nadom Aksentijević zapalila je nemački automobil 26. jula pred zgradom broj 23 u Siminoj ulici. Za Nadom Aksentijević je raspisana poternica, a Zorka Božović je uhvaćena.⁴³ Zatočenice koje su s njom delile istu koru hleba, sačuvala su Zorku u sećanju kao devojku punu života, svesnu da ide u smrt.

Na osnovu »otkrića« Specijalne policije da se Zorka Božović družila sa Eliasom Almulzinom-Gutom, Jevrejom po nacionalnosti, vojni zapovednik okupirane Srbije naredio je da se strelja 100 Jevreja. U izveštaju nemačke policijske službe od 29. jula 1941. godine potvrđuje se da je »kao mera odmazde streljano u Beogradu 100 Jevreja i 22 komunista.⁴⁴

»Atentatori« u logorskom krugu

U leto 1941. godine, kada se plamen opštenarodnog ustanaka nezadrživo širio Srbijom, delatnost beogradskih borbenih grupa bila je trn u oku okupatoru. Zato je odlučeno da se pored već preduzetih mera odmazde nemirno stanovništvo Beograda natera na pokornost spektakularnim zastrašujućim činom. Sef Gestapoa Beograda Karl Kraus i upravnik grada Beograda Dragomir Jovanović, Krausov stari saradnik, kojima je povereno sprovođenje u delo ove zamisli, naredili su da se nasred Terazija obese petorica zatvorenika. Iz ove kombinacije nije izostao ni Banjički logor.

Posle dvodnevnoг zatočeništva u logoru na Banjici našao se 17. avgusta 1941. godine među petoricom boraca obešenih na tramvajske stubove na Terazijama Svetislav Milin, obućarski radnik iz Beograda, rođen u sremskom selu Maradiku

⁴² IAB UGB SP IV-Q-23/47, str. 8.

⁴³ IAB UGB SP IV-Q-92/9 i 178/3.

⁴⁴ Zbornik NOR, I/1, dok. br. 115.

1915. godine. U logoru je sproveden zbog »poseđovanja revolvera kojim je trebalo da vrši teroristička akta«⁴⁵

Za ime drugog od petorice obešenih zatvorenika, Milorada Pokrajca, sedamnaestogodišnjeg učenika, izbeglog iz okoline Vinkovaca, koji je pokušao da izvrši atentat na nemačkog narednika Lapa, vezani su hapšenje i sprovođenje u Banjički logor trojice omladinaca: Stevana Babica, takođe sedamnaestogodišnjeg učenika, još dve godine mlađeg Jovana Todorovića i studenta Akademije umetnosti Dimitrija Pavićevića⁴⁶ Slobodan Babić je pušten početkom decembra 1941. godine, dok je petnaestogodišnji Jovan Todorović presedeo u logoru gotovo punu godinu. Treći uhapšenik iz ove grupe, Dimitrije Pavićević, smatran je za kolovođu i streljan je 17. decembra 1941. godine, pošto je ponovo saslušan.

Pokušaj još jednog atentata neposredno je vezan za vešanje na Terazijama. Policijski agent Života Jeremić organizovao je početkom avgusta 1941. godine hapšenje Dragutina Stojnića, tkača, rođenog 1920. godine u Dubici, sekretara SKOJ-a na teritoriji od Lipovog Lada do smederevske trošarine i njegovih saradnika Milorada Maljevića i Aleksandra Todorovića. Stojnić je bio veoma omiljen omladinac i učestvovao je u nekoliko zapaženih sabotažnih akcija.⁴⁷ Nekadašnji članovi njegove udarne desetine Jovan Janković i Milan Miljanović, krojački radnici, sačekali su agenta Jeremića kod Đerma u nameri da osvete svog druga. Na njihovu nevolju nisu imali ispravne pištolje, pa je iskusni policajac uz pomoć jednog izdajnika uspeo da uhvati Jovana Jankovića, koji se takođe našao među petoricom obešenih rodoljuba na Terazijama.

Saslušanje Dragutina Stojnića u Specijalnoj policiji se odužilo, tako da je u logor sproveden tek 16. septembra 1941. godine, skupa s Marijanom Gregoran, tekstilnom radnicom, članom Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Srbiju, Stanom Radišić, Dragutinom Lenardom, Brankom Hercegom, Lazarom Mamuzovićem, članom Sreskog komiteta KPJ za Zemun, Marjanom Tomovićem, obučarskim radnikom, Dragoljubom

⁴⁵ BBE 130.

⁴⁶ IAB UGB SP IV-Q-21/23 i 238/22; BBE 479, 490, 512.

⁴⁷ IAB UGB SP IV-Q-153. Jedna od poslednjih akcija koje je produžio Stojnić jeste sečenje telegrafskog stuba u Kaluderici.

Mladenovićem, radnikom fabrike »Moravija« i Aleksandrom Pavlovićem, takođe optuženim za sabotaže.

S Dragutinom Stojnićem tesno je sarađivao Živoj in Bezanović, krojački radnik, skojevac iz 1938. godine. Njihova udarna grupa optužena je i za presecanje telefonskog stuba na putu Beograd—Smederevo/*⁴⁸ Bezanović je uhapšen 8. avgusta, kada je jurnuo na policijskog agenta Živojina Jovanovića, koji je sprovodio u zatvor Julišku Salaj, tekstilnu radnicu, sekretara jedne terenske organizacije na Zvezdari. Agent Jovanović je bio veštiji, uspeo da savlada Bezanovića i da ga odvede u zatvor/*⁴⁹ Hapšenje Juliške Salaj bilo je jedno u nizu hapšenja tekstilnih radnika. Otkriveno je da ih potkazuje Milka Vukelić, radnica u štofari Vlade Ilića. Odlučeno je da se Milka kazni. Ovu akciju izveli su trojica omladinaca: već pomenuti Vojislav Acić, Sreten Bošković i Borislav Jovanović.⁵⁰ Na drugoj strani na udaru se našao policijski agent Zivojin Jovanović, koji je uhapsio Bezanovića i više omladinaca sa Zvezdare. Njega su pokušali da likvidiraju članovi udarne omladinske grupe Dragan Rajkov, krojački radnik, Milan Branković, takođe krojački radnik i Vasilije Todorović, stolarski radnik. Prilikom ovog pokušaja policijski agenti su ispred stana agenta Jovanovića u Gospodara Vučića ulici savladali Rajkova, dok su se ostali omladinci povukli.⁵¹

Hapšenja među tekstilnim radnicima su nastavljena. U štofari Vlade Ilića delovala je jaka partijska organizacija s borbenim grupama, u kojoj su glavni pokretači rada bili Marijana Gregoran, Jovan Benišek, student agronomije, Stanica Načević i Ljubinka Stričević, tekstilne radnice. Ovi partijski aktivisti većinom su streljani posle boravka u logoru na Banjici. Jovan Benišek, Ivanka Valgoni, kućna pomoćnica i Petar Bunalo, tekstilni radnik, članovi V rejonskog komiteta za Beograd, uhapšeni su sredinom avgusta 1941. godine u parku prekoputa »Tekstilne A.D.« Skupa sa Stanicom Načević prebačeni su u logor na Banjici 29. septembra. Svi su streljani izuzev Stanice Načević, koja je 6. oktobra sprovedena u bolnicu da zaleči povrede zadobijene na saslušanju.

⁴⁸ IAB UGB SP IV-Q-153.

⁴⁹ *Beograd u ratu i revoluciji*, str. 211.

⁵⁰ IAB UGB SP IV-Q-56/3.

⁵¹ IAB UGB SP IV-Q-153.

Inače je Specijalna policija zbog napada na Milku Vukelić osumnjičila širi krug tekstilnih radnika, među kojima su bili takođe Katarina Ćordašev, Angelina Jevremović, Ljubica Ve-lebit, Borivoje Kolaković i Dušan Mihailović.⁵²

Učesnici u julskom atentatu na šefa Banjičkog logora Svetozara Vujkovića nisu uhapšeni posle akcije, bez obzira na blokadu celog kraja oko Banjice. Njihova imena su poznata. To su Radomir Marković — Gembeš, Dragoslav Ilić — Son, Aleksandar Vićentijević — Cane, Mihailo Francezi i Milan Posavac. Oni su uglavnom otišli u partizane. Jedan od atentatora kasnije je dospeo u logor na Banjici i to baš Mihailo Francezi, koji je bacio bombu na prikolicu s Vujkovićem. Ovaj metalski radnik uhapšen je u zimu 1942. godine, a u logoru je proveo od 25. aprila do 9. maja iste godine, kada je streljan.⁵³

Za istoriju Banjičkog logora važno je pomenuti još trojicu omladinaca: Dragana Rodica, učenika, rođenog 1926. godine, Mihaila Anđelkovića, studenta prava, rođenog 1922. godine i Momčila Mitrovića, studenta agronomije, rođenog iste godine. Ova skojevska trojka izvršila je atentat na belogardejskog dobrovoljca Nesterenjka. Organizator akcije bio je Obrad Pelemiš, koji je nabavio oružje. Rodić i drugovi dovedeni su u logor 13. januara 1942. godine, osam dana posle izvršenog atentata. Već sledećeg dana izvršena je nad njima smrtna kazna u logorskom krugu. Mitrović i Anđelković su streljani na grudobranu, a Rodić je obešen. Pored njega su morali da prodefiluju mnogi zatočenici. U saopštenju koje je posle ovog zločina izdato kaže se i ovo: »Pošto je Rodić digao ruku protiv pripadnika ruskog zaštitnog korpusa, koji stoji pod komandom nemačke oružane sile, odmazda je bila kao da je izvršen napad protiv nemačkog vojnika...⁵⁴

U toku istrage protiv Rodića otkrivena je skojevska grupa Obrada Pelemiša i Ružice Šojić, članova Komunističke partije Jugoslavije i rukovodilaca Kwartovskog aktiva SKOJ-a na Bulbulderu, koja je bila u osnivanju.⁵⁵ Većina članova ove

⁵² IAB UGB SP IV-Q-92/2.

⁵³ BBE 5593.

⁵⁴ U *Prilogu* nemački plakat o vešanju Rodića.

⁵⁵ *Beograd u ratu i revoluciji*, str. 305; IAB UGB SP IV-Q-109/10, 109/13, 109/14.

udarne grupe sprovedena je posle istrage u logor na Banjici, a manji deo u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, izuzev samog Pelemiša, koji je izvršio samoubistvo iskočivši iz lifta u zgradi na Obilićevom vencu broj 6 prilikom srpovođenja na saslušanje.

Iz ove grupe 18. januara 1942. godine iza banjičkog zida našli su se: Ratko Gvozdenović, tipograf, Maksim Kranjčec, učenik, jedan od organizatora omladine na Karaburmi, Ružica Šojić, student medicine, Milorad Jovanović, tipograf, Svetozar Nikolić, trgovački pomoćnik, Jelena Jovanović, radnica, Dragoljub Mihajlović, učenik, Stevan Nešić i Julijana Nešić, službenici.⁵⁶

Krajem aprila 1942. godine u logorskoj ambulanti je umro Radovan Simić, jedan od najborbenijih omladinaca »atentatora«, rođen 1924. godine. Bio je do te mere pretučen i izmučen u policijskim zatvorima da njegov mladi organizam nije mogao odoleti zadobijenim povredama. Najveći broj borbenih akcija izvršio je u jesen 1941. godine.⁵⁷ Simić je pripadao udarnoj grupi s Voždovca, koju su pored njega sačinjavali Slobodan Tomić, Dušan Vitas, Petar Laušev i Branko Đurković, a povremeno se među njima nalazio i Ljubomir Zečević.⁵⁸ U nekim akcijama pominju se takođe Vlastimir Tomović, Rajko Sotra i Aleksandar Sekulić. Grupa je radila prema uputstvima Marije Rački, člana Mesnog komiteta

⁵⁶ Na dan 5. marta 1942. godine streljani su Maksim Kranjčec i Ružica Sojić, a 9. marta Julijana Nešić, Stevan Nešić i Svetozar Nikolić. Ostali članovi grupe su pušteni. Zbog bližih veza s Pelemišem izdržao je hrabro tešku torturu u Specijalnoj policiji i streljan posle boravka u logoru na Banjici Cvetko Vrbica, tekstilni tehničar. (IAB UGB SP IV-Q-109/31.)

⁵⁷ BBE 4762.

⁵⁸ *Beograd u ratu i revoluciji*, str. 313; IAB SP IV-Q-3/27. U policijskim dokumentima članovi ove grupe, većinom streljani posle boravka u logoru na Banjici ili upućeni u nemačku internaciju, izvršili su niz atentata i sabotaža: sečenje band era u urlici Jove Ilića, kod nekadašnjeg Doma staraca, paljenje novina u kraju kod Autokomande, lepšenje parola u Kumodraškoj, Tabanovačkoj i Borisavljevićevoj ulici, učešće u atentatima na Danilović dr Vladimira, poznatog ljotićevca, direktora saniteta Opštine grada Beograda, na policijskog agenta Miloša Pajića, na policijskog agenta Petra Simića, na policijskog agenta Tošu Markovića, na tumača nemačke komande Pecojevića itd. ecojević je kasnije prepoznao Radovana Simića, pa je ovaj uhapšen. (IAB UGB SP 177/6 i 3/27.)

SKOJ-a, krojačke radnice, koja je u vreme Simićevog hapšenja već bila streljana, mada se tačan datum njenog pogubljenja ne može precizno ustanoviti.⁵⁹

O poslednjim danima Radovana Simića u logorskoj ambulanti dao je nekoliko podataka autoru Tiosav Nikolić, koji je ležao u krevetu neposredno pored Simićevog. Zapamtio ga je kao potpuno ispošćenog bolesnika s teškim telesnim povredama. Poslednjeg dana pred smrt Simić je poverio Nikoliću da je učestvovao u nekoliko atentata i da mu nije žao što umire. Jedna želja ostala mu je neispunjena: kada mu je Marija Rački rekla da ide u partizane sa Slobodanom Tomićem, u dogovoreno vreme nije došla kurirska veza. Neko vreme Simić je posle toga boravio u Mladenovcu očekujući da će uspostaviti vezu. U prvoj polovini novembra 1941. godine uhapsili su ga četnici i sproveli u Specijalnu policiju. Usled nedostatka dokaza tada je pušten. Uspeo je da se zaposli kod Nemaca na prikupljanju autodelova, kada ga je prepoznao tumač Pecojević, na koga je pucao 9. oktobra 1941. godine.

Na dan 17. decembra 1941. godine streljan je posle baničkog zatočeništva Vojislav Popović, koji je skupa s Ivanom Lenardićem — Ninom, španskim borcem iz Gorice pokušao da razoruža nemačkog vojnika u Nebojšinoj ulici. Nemački vojnik je bio pribran, iskoristio je trenutak nepažnje dvojice ilegalaca, uspeo je da udari Lenardića snažno u glavu, ali je i sam pri tom pao, pa su Lenardić i Popović pobjegli. Za Popovića je to bio kratak predah, jer je uskoro uhapšen u Rankeovoj ulici.⁶⁰

⁵⁹ Prema delu *Beograd u ratu i revoluciji* Marija Rački je streljana 17. decembra 1941. godine. Međutim, njeno ime ne nalazi se u postojećem spisku Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača među 160 lica streljanih 17. decembra.

⁶⁰ BBE 1629; posle Popovića uhapšeni su Srđan Kumar, arhitekta, rodom iz Ljubljane i Sofija Bunović, krojačka radnica. Oboje su izvedeni na streljanje s Banjice 9. marta 1942. godine. Veliki broj učesnika u borbenim grupama tokom 1941. godine uhapšen je i sproveden u logor posle poznate martovske provale. Među njima su bili Sava Milić, koji je učestvovao s Karlom Lukačom, kelnerom, Predragom Vijorovićem, novinarom i Miloradom Stefanovićem u atentatu na starešinu kvarta Dragoljuba Sterića. Prilikom povlačenja ove udarne grupe Lukač je ubijen, a Vijorović i Milić su uhvaćeni. (IAB UGB SP IV-Q-156/37.) Sava Milić se nalazio u borbenoj jedinici sa Nikolom Rodićem, Stevanom Pavišićem i Stevanom Svetinom, koji su takođe

Iz prepiske Gestapoa i Specijalne policije može se naslutiti da su borbene grupe bile pred kraj 1941. godine veoma agilne na pošti Beograd II. U stvari, još od kraja 1941. godine, kada je Branko Krsmanović održao sastanak sa sekretarima partijskih organizacija poštara, Milan Drakulić je dobio zadatak da njegova jedinica pripremi plan za zauzimanje pošte Beograd II, a druga partijska ćelija, čiji je sekretar bio Doka Pavlović, da izradi plan napada na glavni telefon i telegraf. Neki od njih, kao Sava Veljković takođe su dospeli na Banjicu i streljani.⁶¹

U obrazloženjima rešenja o sprovođenju u logor članova borbenih desetina često je bila uobičajena formulacija da su »učestvovali u uličnim akcijama« ili pripadali »militantnim grupama.«⁶² Svi su oni postreljani. Neobičan izuzetak čini Ratko Sekulić, činovnički pripravnik, tesno povezan s Karlom Lukačem, koji je pušten iz Banjičkog logora po naređenju Gestapoa 27. juna 1942. godine, a da razlog ovog puštanja nije ničim obrazložen.⁶³

Po drugarskom držanju i hrabrom ponašanju u logoru na Banjici isticali su se učesnici u nekoliko borbenih akcija tokom 1941. i početkom 1942. godine Milić Martinović, obučarski radnik, Branko Bulat, mehaničar, Đuro Mađerčić, bravarski radnik i Nikola Strineka, krojački radnik. Poslednja akcija u kojoj su učestvovali bio je atentat na zamenika šefa Banjičkog logora Đorđa Kosmajca i policijskog agenta Odra-

bili banjički zatočenici. (IAB UGB IV-Q-156/43 i 156/40.) Među poznatijim učesnicima u dejstvovanju borbenih grupa koji su prošli kroz Banjički logor treba pomenuti Ivana Serbulu, obučarskog radnika, Miroslava Sneblića, poštanskog činovnika, Stjepana Ercega, stolarskog radnika, Ivana Radojčića, obučarskog radnika, Milorada Cukočana, koji je uhvaćen posle napada na Karla Lenca, podoficira Više nemačke komande za posebnu upotrebu 65, Jovana Vitasa, koji je operisao skupa sa Radovanom Simićem, Radovana Gerasimovića, kelnera, koji je zarobljen kod Kadine Luke kao borac Posavskog partizanskog odreda, Ratka Cerovića, limarskog radnika, koji je s grupom atentatora izvršio napad na istaknutog ljotićevca Omiljena Milića i druge. (IAB UGB SP IV-Q-165/38, 165/70, 165/38, 165/37, 16/17, 72/131.)

* LAB UGB SP IV-Q-10/17.

* Primer Milana Vukašinića, mehaničara IAB UGB SO IV-Q-156/44.

⁶³ IAB UGB SP IV-Q-156/41.

da Zalada.⁶⁴ Bili su to mladići od 19 do 25 godina, sva četvorica poreklom iz Korduna. U banjičku suterensku sobu broj četiri, u kojoj su bili smešteni, prispeli su 9. maja 1942. godine i u njoj proveli gotovo tri meseca. Za to vreme upoznali su ih i sa njima se družili neki zatočenici koji su sticajem okolnosti ostali u životu. Svojim kazivanjima, koja se razlikuju u nebitnim detaljima, sačuvali su od zaborava poslednje trenutke života ovih izuzetnih boraca. Na vest da se u logoru nalaze četvorica atentatora na Kosmajca i Zalada sjatila se u maju 1942. godine u »četvorci« bulumenta gestapovskih oficira, na čelu sa doktorom Jungom, lekarom ubicom. Predstavnici »herenfolka« zahtevali su od atentatora da istupe nasred sobe, unosili su im se u lica i postavljali pitanja. Doktor Jung zatražio je da stupe korak napred ona dvojica koja su pucala na policijske agente. Mađerčič i Martinović su mirno stali pred njega. Gestapovski major ih je zatim upitao da li im je žao što su ubili ljude iste nacionalnosti kao što su oni. Jedan od atentatora je odgovorio da oni i nisu bili ljudi, a da im je nacionalnost bila batinaška. Drugi je zapitao Junga da li ponekad razgovara sa svojom savešću što skupa sa svojim zemljacima izvršava naloge po kojima se strelja 100 Srba za odmazdu za jednog nemačkog vojnika. Uskoro su se i ostala dva atentatora priključila i poravnala sa svojim drugovima u istu vrstu želeći da pokažu da između njih četvorice ne treba praviti nikakvu razliku, bez obzira na to ko je pucao u omražene policijske zločince, a ko čuvao stražu u pobočnim ulicama.⁶⁵

Radi tematske celine u ovaj odeljak se uvršćuje i deportovanje u Banjički logor atentatora na Jelenu Matić, advo-

⁶⁴ 5801 (Strineka), 5802 (Bulat), 5812 (Mađerčič) i 5813 (Milić Martinović, streljani su 11. avgusta 1942. godine. Zadatak da obrazuje borbenu grupu za izvršenje atentata na Kosmajca dobio je Petar Ristić, član Mesnog komiteta KPJ za Beograd od Jelene Cetković, sekretara komiteta. Milorad Stefanović, sekretar III rejonskog komiteta pronašao je iskusne borce za napad. Sava Aleksić, strugar, dobio je sa skladišta oružja u radionici Jura Čula na Zelenom vencu revolver. Svi oni su uhapšeni posle Ristićevog izdajstva i izvedeni na streljanje iz logora na Banjici. (IAB UGB SP IV-Q-156/31, 156/32, 156/33, 156/34, 156/39.) Ristić, koji je takođe streljan, bio je podvrgnut bojkotu ostalih zatočenika.

• Prema kazivanju Milomira Mićevića-Mićine.

katskog pripravnika, nekadašnjeg člana KPJ, koju je Specijalna policija privolela da joj se stavi u službu. Da je sumnja partijskih foruma u Jelenu Matić bila opravdana vidi se iz odgovora Specijalne policije Ministarstvu prosvete, koje je tražilo hapšenje Jelene Glavinić, diplomiranog filozofa i ponovno hapšenje Jelene Matić.⁶⁶ U dopisu Specijalne policije Ministarstvo se izveštava da Jelena Glavinić nije mogla da bude pronađena, a da Jelena Matić sarađuje s policijom i da je dala dosta podataka o levičarima. Trojica atentatora upali su u stan Jelene Matić u Aleksandra Nenadovića ulici predstavljajući se kao organi Uprave grada, oborili je na zemlju i zadali joj nekoliko udaraca nožem. Mada je bila teško ranjena, Jelena Matić je u trenucima očaja uspela da se otrgne i da iskoči kroz prozor. Dvojica atentatora su pobegla, ali je Ilija Mrgić, krznarski radnik, savladan i uhvaćen.⁶⁷ Njegov pad u ruke policiji izazvao je lančanu provalu u beogradskoj partijskoj organizaciji. U logor na Banjici sprovedeno je 71 lice. Ilija Mrgić je streljan 11. decembra 1942. godine s mnogim licima pohapšenim tokom septembra i oktobra. Organizator atentata na Jelenu Matić Radomir Đelmaš izvršio je 16. oktobra 1942. godine samoubistvo pred VI beogradskom gimnazijom, kada je Miharem Čehić izveo policiju na mesto gde je trebalo da se sastanu.

Otmice banjičkih zatočenika

Iz Opšte državne bolnice, gde je Komunistička partija Jugoslavije imala jaka uporišta, beogradske udarne grupe oslobodile su u nekoliko mahova ih pokušavale da oslobode istaknutije borce radničkog pokreta, među kojima je bilo i zatočenika Banjičkog logora.

Borcima s teritorije III partijskog rejona, u kome su prema sećanju Stevana Jovičića već u julskim danima 1941. godine delovala četiri bataljona, pao je u deo zadatak da oslobode iz bolnice Matu Vidakovića.⁶⁸ Trebalo je najpre pronaći

⁶⁶ IAB UGB SP IV-Q-11/49.

⁶⁷ IAB UGB SP IV-Q-202 (prema saslušanju prvookrivljenog Ilije Mrgića).

⁹⁸ *NOP Beograda u sećanjima učesnika*. Izdanje Istorijskog arhiva Beograda, 1974, str. 34.

u kojoj se bolnici nalazi, zatim ga oteti i prevesti automobilom na zakazano mesto.

Posle izviđanja koja su uspešno izvršili članovi udarne grupe, konstatovano je da se Vidaković nalazi na prvom spratu ondašnjeg grudnog odeljenja Opšte državne bolnice. Jedan policijski agent bio je smešten u njegovoj bolničkoj sobi, a druga dvojica su stražarila pred vratima. Milentije Popović, koga je vođa udarne grupe Slobodan Papakoča obavestio o pripremama, preporučio je da se oružje ne upotrebi bez preke potrebe. Međutim, prilikom upada u bolnicu sledećeg dana članove udarne grupe čekalo je iznenađenje: pred vratima više nije bilo agenata, a soba je bila ispražnjena. Zakasnili su za jedan dan. Mate Vidaković je već bio prebačen najpre u zatvor Specijalne policije, zatim u logor na Banjici. Akcija više nije bila izvodljiva.⁹⁹

Oktobra 1941. godine pao je Specijalnoj policiji u ruke Boža Stamenković, član Gradskog komiteta SKOJ-a. On je u grupi s još dvojicom omladinaca krenuo sa Zvezdare na Pašino brdo. Kada su ugledali policijski automobil bilo je već odviše kasno da ga zaobiđu. Dvojica mladića su krenula nazad k Zvezdari, a Boža Stamenković prema Crvenog krstu. Pri pokušaju da preskoči neki plot sustigao ga je hitac iz Kosmajčevog revolvera. Bio je teško povređen. Jedan od policijskih agenata je hteo da ga dokrajči. Kosmajac ga je spečio rekavši da Specijalna policija baš za tim mladićem po-
odavno traga.⁷⁰

Udarne grupa, u kojoj se nalazio Draško Dinić, dobila je zadatak da spase Božu Stamenkovića. Pretpostavljalo se da se nalazi u bolnici, da policija želi da ga sačuva za kasnije saslušanja. Ali u kojoj bolnici?

Proteklo je nedelju dana pre nego što se saznalo da je i Boža Stamenković smešten na grudnom odeljenju, kao ranije Mate Vidaković. Tu zakasnelu novost ispričao je Mari Jović, članu KPJ, student medicine s kojim se bavljala. Pripreme za otmicu bile su dobro obavljene. Jedanaest boraca bilo je rešeno da otme, iznese iz bolnice i štiti Božu

⁹⁹ Isto, str. 106.

ⁿ Ovu verziju je prema tvrđenju Duška Dinića ispričao lično njemu pred samo streljan je u logoru na Banjici Boža Stamenković.

Stamenkovića. Među njima je bio Draško Dinić, tada tehničar u Mesnom komitetu KPJ za Beograd. Međutim, kada su spremni za akciju došli u bolnicu, saznali su da je Boža Stamenković prebačen u Vojnu bolnicu, a njeno obezbeđenje je bilo tako jako da bi svaki pokušaj upada predstavljao pravu avanturu bez realnih izgleda na uspeh.

Zelja da se Boža Stamenković spase time nije završena. Odlučeno je da se spase podmićivanjem preko Ankice Flanjak, žene lakog morala, ljubavnice gestapovskog majora. Pošto je Boža Stamenković bio prijavljen pod lažnim imenom Stevan Popović, nije se verovalo da će policija brzo saznati njegov pravi identitet. Draško Dinić je Ankici Flanjak ispričao ne baš ubedljivu priču o svom drugu Stevanu Popoviću, koji je ni kriv ni dužan nastradao kao meta u obračunu policije s komunistima. Ankica je uz dobru nagradu pristala da za njegovu sudbinu zainteresuje svog ljubavnika gestapovca. Međutim, gestapovac se u Specijalnoj policiji dobro raspitao o kome se radi, pa je posle izveštaja koji je dobio pripremio zasedu i Drašku Diniću. Tako je umesto da spase Božu Stamenkovića iz logora i sam Draško Dinić zapao u logor.

Uhapšena je bila i stanodavka Bože Stamenkovića, primitivna Folksdojčerka, koja je rekla u policiji da ga je primila na stan po preporuci Desanke Jović, rođene Stamenković, Božine sestre. Odmah je i ona uhapšena, a ubrzo posle isleđivanja sprovedena na Banjicu 24. oktobra 1941. godine. Sef logora Vujković dočekao ju je na kapiji rečima: »Da znaš streljao sam ti sestru (Vasiliju Stamenković), streljaću i tebe!«

Boža Stamenković streljan je skupa s Milošem Matijevićem i drugim članovima Mesnog komiteta KPJ za Beograd, 17. decembra 1941. godine. Pokušaj da se spase podmićivanjem nije uspeo. Ali baš primer Draška Dinića potvrđuje da se podmićivanjem ponekad mogla sačuvati glava.⁷¹ Po sećanjima Šaka Frankovića o radu II rejonskog komiteta KPJ za Beograd, Mile Zlatanović, vlasnik stana u Drinčićevoj ulici na Bajlonovoj pijaci, stavljenog na raspolaganje partijskoj organizaciji, skupio je zajedno s Milanom Đorđevićem — Šucom novac u zlatu za izabavljenje od smrti i ubacivanje u transport za Norvešku Draška Dinića. Zahvaljujući ovoj akciji, za koju

⁷¹ Događaj je ispričan prema kazivanju Draška Dinića autoru.

se saznalo tek posle oslobođenja, Draško je ostao živ vrativši se posle rata iz Norveške.⁷²

Treći pokušaj spašavanja otmicom bio je uspešan.

Ivanka Muačević, zatočenica Banjičkog logora, sprovedena je u bolnicu radi porođaja 20. januara 1942. godine. Na dan 25. januara iste godine tri naoružana lica ušla su u Ginekološko odeljenje Opšte državne bolnice, razoružala stražara pred Ivankinom sobom, izveli porodilju s tek rođenom kćerkom i izgubila se u nepoznatom pravcu. Posle otmice Aleksandra Rankovića, ovo je bio drugi slučaj slične, munjevitio izvedene i dobro pripremljene akcije beogradskih udarnih grupa.

Alarmirani o otmici agenti Specijalne policije dojurili su u bolnicu i odmah počeli da saslušavaju bolničko osoblje, ali nisu došli ni do kakvih rezultata u istrazi.⁷³ U pismu Obaveštajnom odeljenju Srpskog dobrovoljačkog korpusa Bećarević je krajem marta bio prinuđen da prizna neuspeh istrage.

Ivanka Muačević bila je udata za dr Gojka Nikoliša, španskog borca, koji se nalazio u partizanima.⁷⁴ Zbog toga je Specijalna policija udarila na porodice Nikoliš i Muačević. Počelo je hapšenjem Gojkovog rođenog brata Dušana, koji je pre rata skupljao priloge za španske borce iz Jugoslavije i pošto je radio kao činovnik Presbira u Beogradu bio je u mogućnosti da uspostavlja kontakte sa češkim, poljskim i drugim dobrovoljcima u španskom građanskom ratu. Prirodno pitanje je i za otmicu, ali od njega se nije moglo ništa saznati. Izdahnuo je u isledničkoj kancelariji. Krajem marta uhapšena je Paula Jurak, Dušanova nevenčana žena pod lažnim imenom Mara Petrović. Streljana je sa poslednjom grupom banjičkih žena 11. septembra 1944. godine.⁷⁵

Tokom januara uhapšeni Dragomir Nikoliš, pešadijski kapetan, koji je proveo dva meseca u Podrinskom partizanskom; odredu, i Miodrag Nikoliš, inženjer tehnologije, stričevići Dušanovi i Gojkovi. Skupa s njima rešenjem Specijalne policije od 2. februara 1942. godine sproveden je u Banjički logor

⁷² *NOP Beograda u sećanjima učesnika*, Istorijski arhiv Beograda 1974 19[^]

⁷⁵ IAB UGB SP IV-Q-201/29.

⁷⁴ Dr Gojko Nikoliš je bio šef saniteta pri Vrhovnom štabu.

⁷⁵ BBE 6290.

Vojin Mrčalica, pravnik, sa suprugom Zorkom, koji su primili u svoj dom Ivanku Muačević.⁷⁶

U februaru su uhapšena još četiri Nikoliša: Nenad, Svetozar, Nemanja i Nedeljko. Hapšena je i Gojkova sestra Milena i druga lica poreklom iz Banije i Korduna, koja su održavala veze s Nikolišima.⁷⁷

Početkom februara uhapšeni su članovi Ivankine porodice: otac Branko, lekar, majka Ljubica, činovnik u biblioteci, i brat Petar, student tehnike. Islednik je zabeležio da nije moglo biti utvrđeno da su učestvovali u otmici. Otac i sin ipak su sprovedeni u logor na Banjici, gde su nekoliko meseci, do Ivankine pogibije, proveli kao taoci.⁷⁸

Tek prilikom prolećnih saslušanja Specijalnoj policiji je pošlo za rukom da otkrije jednu partijsku agitacionu grupu u bolnici, za koju se pretpostavljalo da je bila povezana s otmicom Ivanke Muačević. Kao aktivisti iz bolnice su sprovedeni u Banjički logor Bogdan Divjak, službenik, Milutin Božinović i Đorđe Soleša, kuvari, Josip Bašić, bolničar, Mojsije Mihajlović služitelj i Dobrosav Stanimirović, šofer, na koga se sumnjalo da je odvezao Ivanku posle bekstva. Svi su oni bili povezani sa Svetislavom Parnickim, bolničkim vratarom, inače španskim borcem, čije hapšenje je navelo dr Todora Borockog da se izgubi iz Beograda. Za njega će se znatno kasnije utvrditi da je bio jedan od organizatora akcije.

Policija je i dalje tapkala u mestu. Doduše, uhapšen je jedan od učesnika u vršenju sitnijih usluga, dr Anđelko Anđelković, koji je priznao da ga je za pripreme na izbavljenju Ivanke Muačević angažovao dr Todor Borocki, kome se nije moglo ući u trag. U vrtlog hapšenja ipak je uvučeno još jedno lice: Vladimir Vučinić, apsolvant veterine, koji je prihvatio obavezu da čuva stražu na jednom uglu pred bolnicom iz zahvalnosti prema dr Anđelkoviću, jer ga je pomagao kao izbeglicu.⁷⁹

Bilo je potrebno sačekati da se klupko poznate beogradske martovske provale odvije do kraja, pa da Bećerević i njegova izdajnička ekipa povežu niti organizacije na spasava-

⁷⁶ BBE 4121, 4122, 4123.

⁷⁷ IAB UGB SP IV-Q-9/54.

⁷⁸ BBE 4223 i 4224.

⁷⁹ IAB UGB SP IV-Q-201/9, 201/10, 201/11.

nju Ivanke Muačević. To se desilo u maju 1942. godine, kada je Petar Ristić dopunjavao svoje iskaze.⁸⁰

Ukupna slika otmice bila je ovakva: pripremama je rukovodio Stevan Jovičić, trgovački pomoćnik, tada član III rejonskog komiteta u koji je potpadala organizacija kliničkog centra. Udarnu grupu predvodio je Nino Lenardić, tehničar, koji je pored sebe kao pripomoć imao Vojislava Popovića, gimnazijalca. U neposrednom izvršenju akcije učestvovali su poznati članovi beogradskih udarnih grupa: Karlo Lukač, Milić Martinović, Branko Bulat, Nikola Strineka, Rajko Vičentijević i Sava Milić. Njihov glavni saradnik bio je Svetislav Parnicki, vratar Opšte državne bolnice.

U samoj bolnici pripreme je sprovodio dr Todor Borocki, Sa njim su sarađivali dr Anđelko Anđelković, dr Olga Dedić, dr Kaja Marjanović i dr Nada Petrović. Sudeći po opisu žandarma Stevana Đurića, koga su članovi borbene grupe razoružali, u sobu porodilje upali su Sava Milić i Nikola Strineka. Branko Bulat je kasnije sam izjavio da je branio odstupnicu na glavnim ulaznim vratima Ginekološkog odeljenja. Nino Lenardić se pobrinuo za naoružanje i opskrbu udarne grupe. Ostale pomenuta i nepomenuta lica brinula su se za obezbeđenje i za prevoz porodilje na zakazano mesto. Većina lica uhapšenih povodom otmice Ivanke Muačević boravila su u logoru na Banjici. Dr Todor Borocki, uhapšen znatno kasnije, u jesen 1942. godine, izvršio je samoubistvo skočivši kroz prozor zatvora na Obilićevom vencu da ne bi odao svoje saradnike.

***Pad i deportovanje u Banjički logor članova
prvog okupacijskog Mesnog komiteta KPJ za Beograd***

Veliki su bili uspesi beogradske partijske organizacije u podsticanju borbenog raspoloženja stanovništva i organizovanju raznovrsnih sabotažnih akcija na gradskim ulicama u 1941. godini. One neprijatelju nisu dozvoljavale miran san. Međutim, nesrazmerno su bili veliki i gubici partijskih kadrova i samopregorne omladine koji ostvarene uspehe pomračuju.

⁸⁰ NAB UGB SP IV-Q-73/96.

U septembarskim odmazdama nestajale su kolone na'J-borbenijih aktivista.⁸¹ Septembar je bio koban i po hapšenju nekoliko članova Mesnog komiteta, na čelu sa Milošem Matijevićem — Mršom.

Poznat policiji po svom veoma angažovanom predratnom sindikalnom i partijskom radu, Miloš Matijević je 1929. godine osuđen na šest godina robije, gde je skupa s Mošom Pijade i Pavlom Gregorićem spadao u najborbeniju grupu zatvorenika, koji su pristupili poznatom štrajku glađu. Posle povratka s robije bio je član i organizacioni sekretar Mesnog komiteta u Beogradu i kao takav pokretač velikih akcija radničke klase i omladine u 1939. i 1940. godini. Učestvovao je kao delegat na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu, kada je izabran za člana Centralnog komiteta KPJ. Posle aprilskog rata i okupacije zemlje držao je partijsko članstvo u mobilnom stanju. Kao politički sekretar neposredno je rukovodio sabotažnim akcijama beogradskih udarnih grupa, a u nekima je i sam učestvovao. Kako je Specijalna policija ušla u trag Matijeviću nije do kraja razjašnjeno. Lanac hapšenja počeo je polovinom septembra u II partijskom rejonu. Posle hapšenja Radiše Timotića i Radoslava Ilkića, policija je doprla do sekretara II rejonskog komiteta Nenada Parente. Timotić i Ilkić streljani su na Banjici, a dr Parenta nije ni dospeo iza banjičkih zidina, jer su ga Dragomir Jova-

⁸¹ Nedelju dana posle velikog streljanja od 16. decembra 1941. godine sprovedena je u Banjički logor nova grupa beogradskih ilegala: Dragoljub Mladenović, strugar, Dimitrije Perković, moler, Aleksandar Božić, tipograf, Radovan Anđelković, obučarski radnik, Isak Karaoglanović, činovnik. Svi su oni streljani 29. septembra. Istog dana dovedeni su Radosav Damnjanović, firmopisac, Ljubomir Lenard, firmopisac, Jovan Matić, poštanski činovnik, Evica Dikić, radnica. (BBE 463—472.)

S Jovanom Benišekom, studentom agronomije, i Petrom Bubalom, O kojima je već bilo reči, dovedena je 23. septembra iz Smedereva, koje je pripadalo pod Okružni komitet za Beograd, grupa pekarskih radnika: Đuro Lalić, Ljubomir Mitić, Branislav Stanković, Borislav Jevtić, 1 Vitomir Jurić, koji su optuženi zbog sabotaže i streljani.

Tri dana kasnije prispela je još jedna beogradska grupa, u kojoj su bili: Mirko Konjević, trgovački pomoćnik, Vasa Dobanović, radnik, Bogoboj Mijatović, radnik, Mihailo Đoković, student tehnike, Lazar Matijaš, kolar. Dragan Kostić, bravar i Dragoslav Milković, obučar. Streljani su 29. septembra 1941. (BBE 671—678.)

nović i Nikola Gubarev odveli iz zatvora u »nepoznatom pravcu«. Za Ilkićevo ime vezuje se i otkrivanje Desanke Brkić,⁸² koja je bila upućena u rad partijske organizacije u Generalnoj direkciji srpskih železnica.

Prvi uhapšeni član Mesnog komiteta KPJ za Beograd bio je Luka Šunka. Zapisnici s njegovih saslušanja su obimni i u njima se govori o radu Mesnog komiteta KPJ za Beograd, kao i Pokrajinskog i Mesnog komiteta SKOJ-a. Otkrio je neke partijske punktove i veze.⁸³ Posle višemesečnih saslušanja u Gestapou i Specijalnoj policiji bio je moralno slomljen i Ratko Mitrović. Ali ni za jedno od ovih lica se ne može tvrditi da su odigrala presudnu ulogu u hapšenju Miloša Matijevića. Može se pretpostaviti da su okupatorska i domaća policija ostvarile svoj najveći uspeh u 1941. godini preko ranije ubačenih obaveštajaca u partijske redove, ali ni za tu pretpostavku nema opipljivih dokaza. Bilo kako bilo, agenti Specijalne policije su noću između 27. i 28. septembra opkolili kuću u Vojvode Bačevca ulici u Malom mokrom lugu, u kojoj je Mrša tada stanovao. S njim su se zadesili njegova drugarica Ljubinka Stričević, član V rejonskog komiteta za Beograd, i Mile Radosavljević-Abas. Troje ilegalaca pružali su otpor policiji dok su imali municije. Radosavljević je uspeo da se izvuče iz obruča i zamakne u kukuruzište, a Miloša Matijevića su policijski agenti zatekli u spaljivanju partijskih izveštaja i spiskova. Uhapšen je skupa s Ljubinkom Stričević, koja je sprovedena u logor na Banjici već 3. oktobra.⁸⁴

Rešenjem od 16. decembra 1941. godine Specijalna policija je uputila »na stalan boravak« u koncentracionom logoru sve pohapšene članove Mesnog komiteta Partije i SKOJ-a za Beograd: Miloša Matijevića, tekstilnog radnika. Vukicu Mitrović, rođenu Habuš, tekstilnu radnicu, Dušana Grubača, stolarskog radnika, Savu Stijepića, tramvajskog konduktera, Pavla Labata, stolarskog radnika, Mariju Rački, krojačku radnicu, Luku Šunku, stolarskog radnika i Božidara Stamenkovića češljarskog radnika.⁸⁵

⁸² BBE 871.

⁸³ *Beograd u ratu i revoluciji*, str. 241.

⁸⁴ BBE 743; IAB UGB SP IV-Q-40/2.

⁸⁵ IAB UGB SO IV-Q-181/1 i 422/2; dokument u *Prilozima*.

Stalan boravak, kako je stajalo u rešenju, trajao je samo jednu noć. Već sledećeg jutra svi su oni prozvani i odvezeni kamionom na stratište u Jaj inčima.⁸⁰

Računa se da je u septembru i oktobru 1941. godine bilo otkriveno oko 80 istaknutih članova Partije i skojevaca. Neki od njih su dospeli u logor znatno pre Matijevića i drugova. Već 3. oktobra, skupa sa Ljubinkom Stričević, prispeo je knjižar Vlada Muškatirović, kod koga su se krili žandarmi Rajanović i Dinić, pošto su pomogli Gruji Lazoviću u organizovanju bekstva četiri žene iz pritvoreničke bolnice. Njih dvojica su sa Dinićevim bratom Momčilom, koji je izveštavao rodbinu banjičkih zatočenika o tome kako se u logoru živi i postupa, sprovedeni na Banjicu 6. novembra.⁸⁰³

U drugoj nedelji oktobra policijski automobil prošao je kroz logorsku kapiju s još nekoliko istaknutih beogradskih ilegalaca i rodoljuba. Među njima su bili Mirko Kecman, obučarski radnik, Jovan Stojisavljević, metalski radnik, član Centralnog komiteta SKOJ-a, koji je uhapšen još u avgustu u Topčideru pri polasku na teren,⁸⁷ Josif Ivanović i Lazar Dimitrijević, bravarski radnici, i Božana Barošić polusestra Ive Lole Ribara, koja je bila optužena da je preko advokata Golišana pokušala da podmićivanjem spase iz zatvora Ratka Mitrovića.⁸⁸

Sredinom oktobra sprovedena je na Banjicu grupa omladinaca, uglavnom ispod 20 godina, članovi skojevskog aktiva na Bulbulderu. Bez obzira na mladost svi su postreljani, među njima i jedan šesnaestogodišnjak — Miodrag Nikolić.⁸⁹

Istog, dana kada i omladinci s Bulburdera prebačen je u logor na Banjici Ludvig Kovač, železnički činovnik, uhapšen prilikom otkrivanja partijske organizacije u Generalnoj direkciji železnica. Na osnovu dostave koju je dobila Ortskomandatura u Paraćinu, otkopan je u šumi pokraj kuće Vojmira

⁸⁶ BBE 2063—2073.

sea AVII, NdA, reg. br. 4/1, f. 4, K.130.

⁸⁷ BBE 773.

⁸⁸ IAB BL 758.

⁸⁹ Iz skojevske grupe s Bulbudera streljani su pored Miodraga Nikolića sledeći omladinci: Miroslava Mirčević, student, Vidosava Tankosić, domaćica, Stanko Prpa, trgovački pomoćnik, Slavko Čuković, pekarski radnik, Stevan Marković, zemljoradnik, Lazo Bupalj, trgovački pomoćnik.

Krštića, magacionera železničke stanice, sanduk s levičarskim knjigama koji je pripadao Kovaču.⁹⁰

U to vreme gotovo svakodnevna su bila hapšenja pojedina i manjih grupa optuženih za komunističku propagandu i delatnost. U tome je Gestapo bio jednako revnistan kao i Specijalna policija. Na liste za streljanja stavljeno je više lica zatvorenih na osnovu dostava za koje se većinom nisu mogle naći uverljive potvrde.⁹¹

Pre streljanja članova Mesnog komiteta KPJ za Beograd Specijalna policija je takođe sproveda u logor na Banjici još nekoliko manjih beogradskih grupa. Početkom novembra prisepela je grupa, u kojoj su bili najpoznatiji Ljubomir Ilić i Vladimir Gaćeša, mehaničari i Stevan Medved, strugarski radnik.⁹² Malo kasnije otkrivena je partijska organizacija berberskih radnika, čiji članovi su bili zaduženi da svaki osnuje svoju borbenu desetinu,⁹³ i skladište partijske tehnike u Nje-

⁹⁰ IAB UGB SP IV-Q-15/4; IAB UGB 208/27. Ovaj dokument je zanimljiv jer se u njemu navode knjige koje su pronađene u Kovačevom otkopanom sanduku: Krivični zakonik SSSR-a, Lenjinov Istorijski materijalizam, »Beđa filozofije« od Marksa, »Kritika političke ekonomije« od Marksa, studija »Od Platona do Marksa« od Božidara Adžije, »Moji poverljivi razgovori« od Raušninga, Moskva—Njujork—Madrid od Ernesta Tolera, Barbarstvo Krležinog Antibarbarusa od Ognjena Price itd.

⁹¹ Gestapo je sproveo u logor u to vreme: Branka Jenču, krojača, Mihajlo Iliju, rudara iz Jankovca, Vasu Klisa, kočijaša iz Rušnja, Branka Ilica, krojačkog radnika, Stojana Nedića, mesarskog radnika, Bogoljuba Nikolića, krojačkog radnika, Spasoja Jakovljevića, šofer. Pored njih streljani su Borivoje Jovanovdč, špediter, Đorđe Babić, električar, Božidar Dimić, ložać i Vječeslav Nikolajev, činovnik, uhapšeni na osnovu dostave da su komunisti, što su oni odlučno poricali, ali ih je zamenik šefa Gestapoa Hince ipak predložio za streljanje. (*Beograd u ratu i revoluciji*, str. 242. i 290.)

⁹² Sa Vladimirom Gaćešom i Stevanom Medvedom sprovedeni su u logor i streljani Rajko Đorđević, vojni činovnik, Ferdinand Basti, mehaničar rodom iz Hamburga, Nadežda Ilić, trgovački pomoćnik i Vuškašin Filipović, privatni činovnik. Iz ove grupe transportovan je za rad u Nemačku samo Dragoslav Radovanović, graver, koji je neko vreme radio u logorskoj radionici na Banjici. Svi ostali su streljani.

⁹³ Pohašeni članovi ove grupe transportovani su u nacističke logore u Norveškoj, 24. aprila 1942. godine. To su: Petar Višnjevski. Ljubomir Milin, Milorad Novakov i Zivan Marković, berberi, Stanojević Milan, berberski šegrt, Branko Kalanja, trgovački pomoćnik i Andrija Kokotović, činovnik.

goševoj ulici faroj 73, kada su uhapšeni Slobodan Papakoča, ekspeditor mesne partijske tehnike, Božin Vulić, tehničar III rejonskog komiteta.⁹⁴

Početkom decembra sprovedena je na Banjicu Olga Alkalaj, kratko vreme član Mesnog komiteta KPJ za Beograd i predratni član redakcije lista »Žena danas«. Za nju je u logorskim knjigama upisana primedba da je odvedena 9. decembra 1941. godine.⁹⁵ Skupa sa Olgom Alkalaj dovedeni su Mladen Anđelković, obučarski radnik, Miloje Mijušković, stolarski radnik i Obrad Kostić, bravarski radnik. I njih trojicu progutala je velika odmazda od 17. decembra 1941. godine.

Uhapšeni iz Banata u Banjičkom logoru

Dve veće grupe revolucionara, članova Komunističke partije Jugoslavije i SKOJ-a i učesnika u partizanskim oružanim akcijama protiv okupatora sprovedene su u jesen 1941. u logor na Banjici: kikindska grupa iz severnog Banata i vršačka grupa iz južnog Banata.

Narodnooslobodilački pokret u severnom Banatu doživio je teške udarce u avgustu 1941. godine posle sukoba Kikindskog partizanskog odreda⁹⁶ s nadmoćnim nemačkim snagama kod Simićevog salaša u blizini Velike Kikinde i posle hapšenja dvojice istaknutih partijskih radnika — Ratka Mitrovica »Šilje« i Milana Jovičina.

Ratko Mitrović, koji je u Banat upućen kao instruktor Centralnog komiteta KPJ, uhapšen je posle povratka iz bivaka Velikokikindskog partizanskog odreda 3. avgusta 1941. godine. Istog dana uhapšen je u Velikoj Kikindi i Milan Jovičin, član Mesnog komiteta SKOJ-a, zajedno sa svojim domaćinom Milošem Nedićem.⁹⁷ Fizički i psihički iscrpen muče-

⁹⁴ Vulin Božić uveden je u Banjičku evidenciju 28. decembra, a streljan 5. marta 1942. godine, a Slobodan Papakoča i njegov pomoćnik Mihailo Mandić sprovedeni su kasnije i transportovani za Norvešku, 24. aprila 1942. godine.

⁹⁵ IAB UGB SP IV-Q-13/45; BBE 1793.

⁹⁶ Velikokikindski partizanski odred osnovan je 28. jula 1941. Imao je 22 borca, od kojih je polovina izginula prilikom sukoba kod Simićevog salaša.

⁹⁷ Ljubomir Tabački, *Kikinda u NOR i revoluciji* Novi Sad 1982, str. 253.

njem, Milan Jovičin je otkrio saradnike iz partijske tehnike, kurirske veze i sve ono što je znao o boravku Ratka Mitrovića »Šilje« u Kikindi. Već 3. i 4. avgusta lišena su slobode 23 lica iz Kikinde.

Ratko Mitrović je prvih dana uporno odbacivao sva tereće tvrdeći da je u Kikindu došao samo radi zaposlenja. Njegovo slamanje izazvala su dva događaja: kada je pred Petrom Aldanom, bivšim članom KPJ, koji je kao provokator ubačen u njegovu ćeliju, pričao o predstojećim akcijama protiv okupatora u Banatu i kada je iz beogradske Specijalne policije stigao podatak o njegovoj ulozi i funkciji. Pritiscima je ipak odolevao sve dok nije prebačen u Beograd, gde je u istražnom zatvoru Specijalne policije izvršio provalu širokih razmera.

Krug uhapšenika proširio se posle pada Bogdana Lazičića, člana Mesnog komiteta SKOJ-a. Od 3. avgusta do početka oktobra samo u Velikoj Kikindi uhapšeno je 52 člana Komunističke partije Jugoslavije, SKOJ-a i drugih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, ali su hapšenja proširena na Mokrin i Brašaid.⁹⁸

Krajem septembra iz Velike Kikinde sprovedeno je u Beograd u zatvor Specijalne policije na Obilićevom vencu 57 lica. Posle kratkotrajne naknadne istrage neki od njih su prebačeni u logor na Banjici i to u dve grupe: 30. septembra upisano je u banjичke knjige 17 pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta iz Velike Kikinde i okoline, a 11. oktobra iste godine još 12 lica."

⁹⁸ Ljubomir Tabački, *Kikinda u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, Novi Sad 1982, str. 253—262.

⁹⁹ Od brojeva 694 do 707 upisani su u banjичke knjige: Julija Feješ, domaćica, rođena 1922. godine, Smilja Olićkov, domaćica, rođena 1917. godine, Zorka Sivčev, domaćica, rođena 1924. godine, Jelena Borjaški, domaćica, rođena 1886. godine, Leposava Kljajin, krojačica, rođena 1924. godine, Zaharije Otoranov, radnik, rođen 1911. godine. Ozren Subotički, bravar, rođen 1920. godine, Vladimir Bogosavljev, obučarski radnik, rođen 1921. godine, Jovičin Božidar, student prava, rođen 1917. godine, Milorad Arsenov, student veterine, rođen 1919. godine, Radivoj Ratarov, advokatski pripravnik, rođen 1914. godine, Obrad Trećakov, trgovački pomoćnik, Vojislav Cikić, krojački radnik, Frausnhofer Franja, student matematike, Nemac po nacionalnosti, koji je odveden od esesovaca. U grupi od 11. oktobra od broja 816 do broja 828 upisani su: Milenko Dudvarski, radnik, Veselin Kljajin, učenik, Đura Subotički, trgovački pomoćnik, Lazar Ostojin, učeaiik, Doka Terzin, bravar, Košta

Kikindska grupa nije se duže zadržala u logoru na Banjici. Već 25. oktobra sprovedena je u Petrovgrad (Zrenjanin) Jelija Feješ, domaćica, a svi ostali zatočenici vraćeni su u Veliku Kikindu 3. januara 1942. godine, da bi kasnije većina od njih bila streljana ili postradala u nacističkom koncentracionom logoru Bejsfur u Norveškoj.

Od Kikindžana koji su bili u logoru na Banjici među organizatore ustanka svrstani su Božidar Jovičić, student prava, član Mesnog komiteta KPJ, Milorad Arsenov, student veterine, član Mesnog komiteta KPJ i SKOJ-a, Radovan Brnčić, student tehnike, koji je priznao da je primao naloge za rad od Ratka Mitrovića.¹⁰⁰

Kao partizanski kuriri i »komunistički obaveštajci« optuženi su Srbobran Kaloper, učenik gimnazije, Angelina Mihajlov i Franjo Frajnhafer, koji je posle naknadnih saslušanja, po svemu sudeći, mobilisan u nemačke oružane snage.¹⁰¹

Ostala uhapšena lica koja su dospela u logor na Banjici radila su na organizovanju sanitetske službe za ranjene borce, učestvovala u radu tehnike Mesnog komiteta KPJ za Veliku Kikindu, prikupljala novac i sanitetski materijal.

Od zatočenika koji su 3. januara 1942. godine sprovedeni u Kikindu streljani su u svom rodnom gradu 9. januara iste godine: Božidar Jovičin, Dragoljub Gavrić, koji je učestvovao u oružanim akcijama Velikokikinskog partizanskog odreda, i Arsen Laković. U logoru Bejsfur u Norveškoj pobijeni su ili pomrli tokom 1942. godine: Zaharije Otoranov, Vladimir Bogosavljević, Radivoj Ratarov, Obrad Trećakov, Vojislav Čikić, Veselin Kljajić, Dura Subotički, Doka Terzin, Rade Stankov, Dura Terzin. Oni su u velikom transportu kikindskih rodoljuba sprovedeni u Norvešku tokom leta 1942. godine.

Glavnina vršačke grupe, u kojoj je bilo uhapšenika i iz drugih mesta južnog Banata, sprovedena je u logor na Banjici 6. novembra 1941. godine, pošto su neki od njih prethodno

Kmić, učenik, Rada Stankov, student tehnike, Stevan Sivčev, radnik, Dragoljub Gavrić, obučarski radnik, Simo Dokić, radnik, Pera Terzin, radnik, Arsen Laković, krojački pomoćnik i Angelina Mihajlbv, domaćica. Sve su to mladići od 18 do 23 godine izuzev Mihajlov Angeline, koja je rođena 1907. godine.

¹⁰⁰ IAB UGB SP IV-Q-163/1, 163/12 i 163/17.

¹⁰¹ IAB UGB SP IV-Q-163/20, 163/18, 163/16.

bili zatočeni u logoru nazvanom »Svilara« u Pančevu. U stvari, nacisti su u julu 1941. godine fabriku svile u Pančevu pretvorili u logor, u kome je tokom jula, avgusta, septembra i oktobra bilo zatočeno preko 500 ljudi iz Vršca, Pančeva, Bele Crkve i drugih mesta u južnom Banatu.¹⁰²

U najmasovnijem hapšenju koje je izvršeno istovremeno u Pančevu, Vršcu, Petrogradu (Zrenjaninu) i okolnim mestima

7. septembra 1941. godine u »Svilaru« je sprovedeno mnogo članova KPJ i SKOJ-a i rodoljuba koji su bili uključeni u antifašistički pokret još pre rata. Neki od njih su odmah ubijeni batinama, streljani ili deportovani u Nemačku, neki su pušteni kao mamci za nova hapšenja.

U noći 6. novembra 1941. godine ukrcano je u kamione i skelom preko Dunava stražarno sprovedeno u logor na Banjici 29 zatočenika. Kada im je komandant »Svilare« Vurc pred polazak transporta saopštio da će biti sprovedeni u Banjički logor, Smilja Stojanović »Mama«, najstarija među zatočenicama, uglavnom mladićima i devojkama, rekla je: »Ja sam primila u svoju kuću jednog mladića, koji je bio u nevolji. Ako mislite da treba za to da nas ubijete, ja ću da zagrlim svoju kćer, a vi pucajte!« Vurc je odgovorio: »Nećemo odmah da vas ubijemo. Prvo ćemo da vam pokidamo živce u logoru na Banjici.«

Celim putem do logora na banjici zatočenici su pevali. Najčešće su se vraćali na stihove: »Daleko si zavičaju, mi prognani smo, prognaše nas rad' zločina što te ljubimo ...«

Kada je grupa zatočenika postrojena u logorskom krugu, šef logora Vujković je rekao agentima da samo prebroje koliko ih ima, jer im imena više nisu potrebna. Kasnije su prema podnesenim spiskovima njihova imena ipak upisana u Banjičke knjige.¹⁰³

¹⁰² K. Mitrović, *Pod kulom vršačkom*, Novi Sad 1969, str. 143.

¹⁰³ BBE 1039—1070; upisana su ova lica: Zivan Marković, ćurčija iz Crvene Crkve, Milan Jakšić, činovnik iz Vršca, Ziva Samurov, stolar iz Vršca, Nikola Bojčić, radnik iz Ovče, Milan Bajčukov, zemljoradnik iz Cente, Košta Simin, stolar iz Cente, Mirko Dimitrić, krojač iz Pančeva, Milan Milenković, zemljoradnik iz Crvene Crkve, Branko Vujić, zemljoradnik iz Crvene Crkve, Dragan Stankov, zemljoradnik iz Crvene Crkve, Blaž Kučan, kolar iz Starčeva, Ratomir Ranisavljević, fabrički radnik iz Pančeva, Branko Ovčarev, stolar iz Uljme, Milan Tomašev, zemljoradnik iz Cente, Ziva Stojić, radnik iz Crvene Crkve,

Sedam žena iz Vršca isticale su se svojom borbenošću i hrabrošću. Iz sobe broj 13, u koju su bile smeštene, često su dopirali akordi narodnih i partizanskih pesama, koji su unosili mladalački duh bodrosti i vere u pobedu u celu sobu. Među njima je bilo dva člana Mesnog komiteta u Vršcu (Amalija Jakšić, Jelena Varjaški), jedan član Okružnog komiteta za južni Banat (Dragica Petrov), jedan član Mesnog komiteta SKOJ-a u Vršcu (Kornelija Ankucić), jedan član Komunističke partije (Koviljka Ivanović) i jedna skojevka (Ivanka Stojadinović). Zato je prema njima cela grupa iz »Svilare« nazivana vršačkom.^{1,y*}

Prema držanju u muškoj sobi isticao se svojim hrabrim ponašanjem Milan Jakšić, sekretar Mesnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Vršac, potomak pesnika Đure Jakšića, koji je strahovito mučen u vršačkom zatvoru. Još u logoru »Svilara« i kasnije na Banjici svima je poručivao da se drže hrabro i da ne klonu duhom pred neprijateljem i Ratomirovićem Ranisavljevićem, koji je postao izdajnik skupa s već pomenutim Petrom Aldanom,¹⁰⁵ takođe bivšim članom KPJ. Njih dvojica su se stavili u službu Gestapoa i doprineli otkrivanju mnogih partijskih organizacija. Ranisavljević je ipak dopao u logor na Banjici i kasnije je pogubljen, dok je Aldan dobijao nove uloge od Gestapoa.

Na dan 2. decembra 1941. godine sprovedena je u logor na Banjici Olga Petrov, učiteljica, član Mesnog i Sreskog komiteta KPJ za Pančevo, koja je po svom herojskom držanju postala primer za druge uhapšene i uživala najveće poštovanje i pažnju među banjičkim zatočenicima.

Uspela je posle partijskog sastanka 22. oktobra 1941. godine, koji je održan u prisustvu Stevice Jovanovića, sekretara Okružnog komiteta KPJ, da pobegne ranjena iz nemačkog

Zivko Štepin, zemljoradnik iz Cente, Sijakov Rada, kovač iz Cente, Matijas Mokriček iz S. Fahijana kod Bele Crkve, Vasa Petrović, papular iz Vršca, Sima Gvozdenov, činovnik iz Pančeva, Vasa Milaškov, student medicine iz Starčeva, Josa Baračević, gostioničar iz Starčeva, Dragica Petrov, suplent iz Vršca, Alma Jakšić, činovnik iz Vršca, Jelena Varjaški, učenica iz Vršca, Kornelija Ankucić, učiteljica iz Vršca, Ivanka Stojadinović, učenica iz Vršca, Smilja Stojadinović "-Mama-", •domaćica iz Starčeva, Ivanović Koviljka, učiteljica iz Vršca.

im p_{rema} tekstu koji je autoru dostavila Kornelija Ankucić.

¹⁰⁵ IAB, fond BdS, A-169.

okruženja, ali je već sledećeg dana uhapšena u rodnom mestu Barandi. Posle izdajstva domaćina kuće, koji se polakomio na 25.000 dinara — na tu sumu je Olga bila učenjena — u poteru za njom se nadao lično Juraj Spiler, jedan od najzloglasnijih banatskih mučitelja, kasniji komandant Odseka javne bezbednosti u policijskoj prefekturi za Banat. U zatvoru u Petrovgradu izdržala je najteže muke: stezali su joj glavu i udove gvozdanim obručem, palili vatrom dlanove, tabane i listove, puštali joj kap po kap vode na očištanu glavu. Njenim držanjem bili su zadivljeni čak i neprijatelji, pa su joj ponudili da s njima sarađuje. Olga je njihove ponude odbila s indignacijom rekavši: »Možda ja neću živeti, ali moj narod će pobediti«. A na zidu zatvorske ćelije u Petrogradu ostavila je iza sebe zapis: »Ponosno umirem za Komunističku partiju Jugoslavije.«¹⁰⁶ Za narodnog heroja proglašena je 27. novembra 1953. godine.

U sobi broj 13 Banjičkog logora, gde se odmah priključila svojim drugaricama iz južnog Banata, bez kose na glavi, s nogom nagorelom do kostiju u zavoju, s otocima i modricama po celom telu, u njoj je bilo teško prepoznati nekadašnju lepu, mladu i vedru Olgu. Prema nekim verzijama postojali su planovi da se organizuje i njena otmica iz pritvoreničke bolnice, skupa s otmicom Ivanke Muačević. Računalo se da će zbog teških povreda biti upućena na lečenje izvan logora, ali to se nije desilo.¹⁰⁷

Petorica zatočenika iz pančevačko-vršačke grupe transportovani su 24. aprila sa savskog pristaništa za Norvešku: Zivan Marković, Ziva Samurov, Nikola Bojčić, Dragan Stanković i Matijas Mokraček.

Od zadobijenih povreda prilikom istrage ili bolesti u logorskoj ambulanti su umrli Košta Simin, stolarski radnik iz Cente već 10. decembra 1941. godine i Mirko Dmitrović, krojač iz Pančeva 1942. godine.

Olga Petrov i svi ostali zatočenici iz pančevačko-vršačke grupe, izuzev Kornelije Ankucin, ugušeni su gasom 9. maja 1942. godine. Pored Milana Jakšića iz vršačke grupe izvedene su sve ostale zatočenice: Dragica Petrov, Alma Jakšić, Jelena

¹⁰⁴ Branislav Božović, *Odgovor je — ne*, Beograd, »Narodna knjiga« 1977. Odeljak »Gde je mister«.

¹⁰⁷ Na osnovu kazivanja autora Kornelije Ankucić, Beograd.

Varjaški, Koviljka Ivanović, Ivanka Stojadinović i njena majka Smilja Stojadinović. Iz pančevačke grupe izvedeni su: Milan Balujkov, Milan Milenković, Blaž Kučan, Branko Vujić, Branko Ovčarov, Milan Tomašev, Živko Stepin, Ziva Stojić, Rada Šiljakov, Vasa Petrović, Sima Gvozdenov, Vasa Milaškov, Josa Baračević. Izveden je i Aldanov saradnik Ratomir Ranisavljević.¹⁰⁸

Kornelija Ankucić, učiteljica, za koju nije bilo dokumenta, zadržana je u banjičkoj sobi broj 68. Pošto su fašisti utvrdili njen identitet i na intervenciju roditelja, čija je sestra kćerka Lukrecija već bila streljana, sprovedena je u Specijalnu policiju, odakle je posle pet nedelja u grupi od 11 uhapšenika sprovedena u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci. Tu je provela od 19. januara 1943. godine do rasformiranja ovog omladinskog logora u jesen 1944. godine.

Najzad, valja pomenuti da je na Banjici tamnovala Draginja Savković-Simka, učiteljica, rođena 1910. godine (u banjičkim knjigama upisan je pogrešan datum) u Crvenoj Crkvi, član Komunističke partije Jugoslavije od 1935. godine, koja je već pre rata bila više puta hapšena. Iz sobe broj 16 puštena u jesen 1942. godine.

Hapšenje intelektualaca

Suočeni sa snagom opštenarodnog ustanka nemački okupatori su zazirali od svakog ko se u prošlosti negativno izražavao o nacionalsocijalističkoj ideologiji i praksi. Posebno su strahovali od intelektualaca naprednijih shvatanja, koji nisu sebi dozvolili da budu na bilo koji način uvučeni u kolaboraciju.

U Beogradu kao univerzitetskom i kulturnom centru nalazila se većina istaknutih kulturnih i javnih radnika, prijatelja knjige i nauke, koji su bili pod stalnom prismotrom okupacionih vlasti. U njima su fašisti videli potencijalne protivnike, čija bi gledišta i stavovi u inače rovi toj situaciji u Srbiji nastaloj posle ustanka, mogli predstavljati dodatnu opasnost.

¹⁰⁸ Izvor: banjičke knjige. Olga Petrov upisana je pod brojem 1696. Draginja Savković BBE 7031.

Zato se okupaciona vojna uprava odlučila da tu opasnost eliminiše konfiniranjem istaknutih javnih i kulturnih radnika.

U ime komandujućeg generala u okupiranoj Srbiji šef privrednog štaba Turner potpisao je 2. novembra 1941. godine naređenje da Operativna grupa nemačke policije i službe bezbednosti u saradnji s beogradskom Specijalnom policijom preduzme opsežnu akciju protiv intelektualaca, »čije je držanje proteklih godina bilo protivnemačko« i koji su u najvećem delu »pripadnici lože slobodnih zidara (masona) i komunisti.«¹⁰⁰

Na osnovu ovog naređenja izvršeno je u Beogradu 4. novembra 1941. godine masovno hapšenje intelektualaca. Oni su dovedeni u logor na Banjici i smešteni su u posebne prostore, odvojene od ostalih zatočenika. To su bile sobe broj 3, koja je za njih ispražnjena, 35 i 36, koje su ih čekale pripremljene. Tretman za pohapšene intelektualce i ugledne građane bio je nešto povoljniji i blaži. Imali su krevete i posteljinu, koju su dobijali redovno od kuća, dužu šetnju u logorskom krugu, manje zlostavljana od strane logorskog osoblja. Ostali zatočenici nazivali su deo logora u kome je bila smeštena ova grupa intelektualaca »masonskim sobama«.

Turnerovim planom bilo je predviđeno da se pohapsi oko 700 talaca ove kategorije, koji treba »svojim životima da jamče za bezbednost u srpskom prostoru«. Računa se da ih je privedeno u Upravu grada Beograda blizu 400, a u logor na Banjici je u prvoj grupi do 16. novembra dospelo 152 lica. Istina, dovođeni su i kasnije, tokom novembra i početkom decembra, tako da ih je u logoru bilo blizu 200.¹¹⁰ Među njima je bilo najviše profesora i nastavnog kadra Beogradskog univerziteta, nekoliko poznatih profesora beogradskih srednjim školama, bivših ministara, privrednika, književnika i umetnika, advokata i lekara.

U stvari, postoje dva verodostojna dokumenta o uhapšenim beogradskim intelektualcima: spisak zatočenika uhapšenih 4. i 5. novembra, koji je na licu mesta, dakle u logoru na Banjici, sastavio Svetozar Tomić, profesor i senator, a drugi je sastavljen i čuva se u arhivu Srpske akademije nauka u Beo-

AVII, NA, reg. br. 34, f. 17, K. 6. Dokument se donosi u *Prilozima*.

¹¹⁰ Vidi banjičke knjige od broja 1185 pa dalje.

gradu.^{1,1} Prvi spisak je dobio od Tomića Aleksandar Deroko i predao ga upravniku Muzeja revolucije, gde se i danas nalazi. Spisak je rađen prema sobama u kojima su se uhapšeni intelektualci nalazili. Na spisku se nalazi 176 lica. Drugi spisak je kompletniji, jer se u njemu nalaze svi pohapšeni intelektualci, dakle i oni koji su po istoj Turnerovoj odluci sprovedeni u Banjički logor kasnije. Na njemu se nalazi 192 lica, od kojih su trojica dopisana kasnije.

Od renomiranih profesora Beogradskog univerziteta u grupi pohapšenih intelektualaca su bili: dr Matija Ambrožić, rođen u Hrastenicima 1899. godine, dr Dimitrije Antić, rođen u Negotinu 1871. (ili 1874) godine, akademik dr Aleksandar Belić, rođen u Beogradu 1876. godine, dr Borislav Blagojević, rođen u Valjevu 1911. godine, dr Milan Vlajinac, rođen u Vranju 1877. godine, akademik dr Nikola Vulić, dr Aleksandar Deroko, rođen 1894. godine, dr Ilija Dimitrijević, rođen u Beogradu 1896. godine, dr Ivan Daj a, rođen na Hvaru 1884. godine, dr Živojin Đorđević, akademik, dr Tihomir Đorđević, takođe akademik, rođen 1892. godine, dr Miloš Durić, dr Jovan Erdeljanović, rođen u Pančevu 1874. godine, akademik dr Toma Zivanović, rođen u Paraćinu, dr Miodrag Ibrovac, rođen u Gornjem Milanovcu 1885. godine, dr Mihailo Ilić, rođen u Beogradu 1888. godine, Dragomir Jovanović (bez preciznih podataka), Petar Kolendić, rođen u Dubrovniku 1882. godine, dr Aleksandar Lebedov, rođen u Petrovgradu (današnji Leningrad) 1876. godine, dr Aleksandar Leko, rođen u Beogradu 1880. godine, Milan Marković, rođen u Kolarima 1895. godine, dr Petar Matavulj, rođen 1890. godine, dr Miloje Milojević, kompozitor i profesor Muzičke akademije, akademik dr Vojislav Mišković, rođen u Fužinama (Gorski Kotar) 1892. godine, dr Milutin Nešković, rođen u Kragujevcu 1894. godine, dr Viktor Novak, rođen u Donjoj Stubici 1889. godine, Branko Popović, dr Dura Popović, rođen u Beogradu 1892. godine, dr Uroš Ružič, dr Milivoje Sarvan, dr Nikola Saltikov, rođen 1875. godine, dr Siniša Stanković, rođen u Zaječaru 1892. godine, (hapšen ponovo 1944. godine kao aktivan učesnik narodnooslobodilačkog pokreta), dr Milan Fotić, rođen u Sapcu 1884. godine, dr Mihajlo Čubinski, rođen 1871. godine, dr Vaso Ču-

^{1,1} Arhiv Srpske akademije nauka 13584.

brilović, rođen u Bosanskoj Gradiški 1897. godine, dr Ksenofon Šahović, zatim dr Radomir Aleksić, docent, rođen 1900. godine u Andželatima, dr Branislav Demetrović, docent Visoke komercijalne škole, rođen u Beogradu 1902. godine, dr Aleksandar Jovanović, rektor Visoke komercijalne škole, rođen u Donjem Milanovcu 1896. godine, Milenko Dabić, sekretar Univerziteta, rođen 1902. u Beogradu i Dragoš Denković, asistent Univerziteta, rođen 1910. godine u Solunu.

Među istaknutim predstavnicima kulturnog života u ovoj grupi su se našli: Divo Višić, novinar, rođen u Šibeniku 1893. godine, Borivoje Jevtić, književnik, Vladislav Ribnikar, direktor »Politike«, rođen u Beogradu 1900. godine, Risto Stijović, vajar, rođen 1890. godine, Veljko Petrović, književnik, rođen 1884. godine u Somboru.

Od bivših ministara i istaknutijih privrednih i državnih funkcionera prošli su kroz logor: dr Velizar Janković, Dragoљub Ikonić, Risto Jocić i dr Milorad Đorđević, bivši ministri, Dimitrije Aleksijević, veliki župan Bački, Dimitrije Bogojević, Aleksandar Bogojević i Boža Boukal, direktori banki, dr Milorad Vlaškalin, ban u Novom Sadu, Momčilo Zdravković, apelacioni sudija, Nikola Zuber, brodovlasnik, dr Miloš Ilić i Jezdimir Dokić, direktori banke, Dušan Janković, apelacioni sudija, Svetislav Jelić, direktor izvozne banke. Predrag Lučić, ban Drinske banovine, Marko Milutinović, blagajnik dvora, dr Dragomir Popović, direktor klasne lutrije, dr Dragutin Protić, guverner Narodne banke, Jovan Radivojević, ban Dunavske banovine, dr Dušan Uzelac, direktor Narodne banke i drugi.¹¹²

¹¹² Sva lica uhapšena u ovoj grupi igrala su značajnu ulogu tđc političkom i društvenom životu, pa valja pomenuti i većinu ostalih: Jakov Bajloni, industrijalac, Dobrivoje Branković, predsednik okružnog suda u Jagodini, Klementije Bukavac, predsednik Inženjerske komore, Ljubisav Vučković, industrijalac, dr Prvislav Gnizonogo, ministar u penziji, dr Milutin Jovanović, opunomoćeni ministar, dr Boško Mašić, saradnik Ministarstva trgovine, Raša Cuković, trgovac, generali u penziji Dušan Cvetković i Milutin Stefanović, dr Branko Pešić, načelnik Ministarstva poljoprivrede, Veljko Ramadano-
vić, upravnik Doma slepih, dr Velimir Stojković, načelnik Ministar-
stva trgovine, Miodrag Ugričić, instruktor Narodne banke i dr.

Dovedeno je i nekoliko istaknutijih profesora beogradskih gimnazija: Dušan Ivančević, Grga Bigljjević, Dragoljub Tančić, Božidar Tomić,

Pohapšeni taoci iz krugova inteligencije nisu se zadržali duže u logoru na Banjici. Puštani su sukcesivno tokom novembra i decembra 1941. godine, dok su samo nekolicina ostala do prve dekade januara 1942. godine. Među njima se našao i Veljko Petrović, koji je pušten 9. januara.

Nekoliko uhapšenika iz grupe »mason« zadržani su duže ili ponovo hapšeni i kasnije streljani. To su: dr Đorđe Tasić, dr Mihailo Ilić, profesori univerziteta, dr Milorad Đorđević i Voja Đorđević, bivši ministri, Gojko Terić, advokat i dr Pijade Bukić, lekar, koji je umro u logoru u nedovoljno razjašnjenim okolnostima.¹¹³

Gestapo je svakako prikupio više podataka »o antinemačkom stavu« ove šesterice intelektualaca i zaključio da ih treba »primerno« kazniti. U čemu se sastoje njihovi »smrtni grehovi« pokušaćemo da pokažemo na primerima Milorada Đorđevića, bivšeg ministra finansija i Mihaila Ilića, profesora univerziteta.

Ministar finansija u Uzunićevoj vladi Milorad Đorđević je otkriven »kao mason III stepena i pripadnik lože ‚Preporod‘«. Osim toga, održavao je tesne veze s britanskom obaveštajnom službom. Đorđeviću se prebacuje, između ostalog, učešće u aferi sa čekom od 10.000 funti sterlinga, koji je glasio na ime britanskog obaveštajca na Balkanu Hanaua. Finansijski je podupirao i beogradski list »Pravdu«, koji je nekadašnji ministar unutrašnjih poslova Korošec zabranio krajem 1938. godine, jer je ustanovljeno da preko Beogradske zadruge, jednog od bogatijih novčanih zavoda, prima znatne iznose novca iz inostranstva. A Milorad Petrović je bio član upravnog odbora Beogradske zadruge, koja je finansirala izdavanje Rauš-

Božidar Kovačević, Dušan Pavešić, Mirko Balubdžić, dr Ilija Galenišev-Kutuzov, Milan Pavlović i drugi.

Od poznatijih beogradskih lekara zabeležena su imena: dr Vojin Smodlak, dr Pijade Bukić, dr Mita Đukić, dr Vojislav Zarković, dr Miloš Đorić, dr Grga Bogić, dr Klementije Milošević, dr Milovan Danić, Dušan Kusovac.

Od poznatijih advokata uhapšeni su: Dragomir Bošković, dr Vojislav Vujanac, Nikola Đonović, Tripko Ninković, Dušan Ristić, Gojko Terić.

Bila su i tri sveštenika: Dimitrije Dimitrijević, katiheta, Dušan Kovačević i dr Nikola Kalodera, vikar biskupa starokatoličke crkve.

¹¹⁵ Arhiv Srpske akademije nauka, br. 13.584.

nigove knjige »Hitler mi je rekao«, koja je u svoje vreme bila na indeksu zabranjenih publikacija u Trećem Rajhu.¹¹⁴ Najzad, neoprostiva greška bivšeg ministra Đorđevića, za koga se tvrdi da je bio veliki prijatelj Jevreja, sastoji se u tome što je za vreme normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa putovao 1940. godine u Moskvu u sastavu jugoslovenske delegacije.¹¹⁵

Zla kob dr Mihaila Ilića ishodi iz izvršenja dr Valtera Gruber, dopisnika Nemačke novinske agencije (DNB) i Himlerovog obaveštajca u Beogradu, »o britanskoj propagandi u Jugoslaviji i njenim posledicama«. Gruber je, naime, u ovom izveštaju od decembra 1939. godine pomenuo među licima koja sprovode britansku propagandu i profesora Ilića, izdavača nedeljnog lista za narod »Napred«.

Nije pušten s ostalim intelektualcima, pošto su njegove brošure i publicistički napisi imali za osnovu »ideje francuske republikanske demokratije i kasnijeg Narodnog fronta«.

Prema oceni istražitelja Ilićevo negativno delovanje ogledalo se i u tome što se zalagao za uske veze Jugoslavije i Sovjetskog Saveza i za sporazumevanje sa hrvatskom opozicijom.

Prema naknadnom izveštaju svog poverenika »141«, koji je Ilića okarakterisao kao vođu levičarskih elemenata predratnog Beogradskog univerziteta i osnivača udruženja »Politika i društvo«, naklonjenog Englezima, rukovodioci beogradskog Gestapoa su odlučili da Ilića pogube.¹¹⁶

Bez obzira na priličnu zbrku u poimanju prilika u bivšoj Jugoslaviji, u ovom dokumentu se na svojevrsan način reflektuje pravo lice Trećeg Rajha i njegovih poslenika, koji su imali zadatak da odstrane sve idejne protivnike kako bi kasnije lakše realizovali svoje planove o kolonizaciji evropskog juga i podvođenja njenog stanovništva pod rasističku robovsku knutu.

Zanimljivo je da se za sudbinu dr Milorada Đorđevića interesovao predsednik vlade »narodnog spasa« general Nedić,

¹¹⁴ Rauschning Hermann bio je jedno vreme osoba od Hitlerovog poverenja. Posle emigracije u Švedsku objavio je delo *Gaschpräusche mit Hitler*.

¹¹⁵ IAB, fond BdS, D-3.

¹¹⁶ IAB, fond BdS, 1-14.

kome je Gestapo suvo odgovorio da se Milorad Đorđević »ne može pustiti, jer njegov slučaj još nije zaključen«.

Naravno, Gestapo nikada nije prestao da bude sumnjičav prema levičarski nastrojenim intelektualcima. Hapsio ih je i pre i posle akcije od 4. novembra 1941. godine. Povodi su bili različiti. Doktor Stefan Delineo, na primer, koji je presedeo u logoru na Banjici gotovo celu okupaciju uhapšen je na osnovu dostave da se dopisivao s ljudima iz Moskve, da je pokušao svojevremeno da izvadi pasoš za Sovjetski Savez i da je finansijski pomagao studente komuniste. Nisu uvažena objašnjenja dr Delinea da se po prirodi svog interesovanja dopisivao s naučnim radnicima raznih zemalja koji su se bavili istom naučnom disciplinom.¹¹⁷

Primer hapšenja Velibora Gligorića, književnog kritičara i esejiste, a posle rata jedno vreme i predsednika Srpske akademije nauka i umetnosti, pokazuje do kojih granica su okupacione i kvislinške policijske agenture pretresale prošlost svakog istaknutijeg kulturnog radnika. Gligorić je pozvan da obrazloži osnivanje časopisa koje je izdavao u predratnoj Jugoslaviji, počevši od »Nove svetlosti« koja je izlazila od 1923. do 1929. godine, preko »Raskrsnica«, čiji saradnici su, između ostalih, bili Miloš Crnjanski, Desanka Maksimović, pa i Dragiša Vasić, od časopisa »Umetnost i kritika«, u kome već preovladavaju kao saradnici kulturni radnici izrazito levičarskih opredeljenja kao što su Radovan Zogović, Jovan Popović, Nikola Petrović, Vojislav Vučković, kompozitor, koji će i sam kasnije postati žrtva mučilišta Specijalne policije.¹¹⁸ Izdavanje ovog časopisa bilo je presudno za Gligorićevo konfiniranje.

Književnika Dušana Matića saslušao je jedan od obrazovanih policijskih inspektora Radan Grujičić, poznat kao provokator na predratnom Beogradskom univerzitetu. Teško je pretpostaviti kako se Matić, književnik širokih pogleda, osećao pred Grujičićem i njegovim batinašima u skučenom prostoru isledničke sobe. Bio je prinuđen da mu objašnjava svoje pobude za saradnju u almanahu »Nemoguće« i u časopisu »Nadrealizam ovde i danas«, gde su se okupili tako vrsni intelektualci kao što su Marko Ristić, Milan Dedinac, Aleksandar Vučo,

¹¹⁷ IAB UGB SP IV-Q-11/15; BBE 2678a.

¹¹⁸ IAB UGB SP IV-Q-40/46; BBE 2679a.

Oskar Davičo, Koča Popović, Đorđe Krstić, a od mlađih Đorđe Jovanović »Jarac«, Radojica Živanović »Noje«, Rade Stojanović, slikar i drugi. Ili da obrazlaže razloge pokretanja časopisa »Naša stvarnost«, u kome su se okupili svi napredni elementi u srpskoj književnosti od radikalnih struja levice (Radovan Zogović, Milovan Đilas, Oskar Davičo, Jovan Popović i Veselin Masleša) do široko shvaćene građanske demokratije (Branislav Nušić, Jaša Prodanović, Desanka Maksimović i drugi). Naravno, pred Radanom Grujićem se nalazio i dosije Državnog suda za zaštitu države pred kojim je Matić odgovarao zato što je policija u njegovom stanu pronašla neke časopise i fotografije, koji su prikazivali scene iz španskog građanskog rata. Pošto je to bila opšta pojava u publikacijama i časopisima onog vremena, Matić nije osuđen. Ipak je konfiniran u logor na Banjici, ali je ubrzo blagodareći raznim intervencijama pušten.¹¹⁹

Januara 1942. godine Gestapo je preduzeo novu, manje poznatu akciju otkrivanja i proveravanja intelektualaca antifašističkog opredeljenja. Na jednom od prvih spiskova sačinjenih u tom cilju nalazili su se: Milan Bogdanović, Janko Đonović, Milan Dedinac, Čedomir Minderović, Aleksandar Vučo, Velibor Gligorić i Radovan Zogović, od književnika, zatim Koča Popović, Vilko Vinterhalter i Vladimir Dedijer od publicista, Selimir Jevtić, advokat, dr Dragoljub Jovanović i dr Velimir Kosanović od političara i Milo Milutinović, Petar Dobrović i Đorđe Andrejević Kun od poznatijih umetnika. Neki od njih su, srećom, već bili otišli na slobodnu partizansku teritoriju i učestvovali u ustanku od samog početka kao Koča Popović, Radovan Zogović, Đorđe Andrejević, Vilko Vinterhalter i Vladimir Dedijer, a drugi su bili u zarobljeništvu, tako da je samo manji broj saslušan.¹²⁰

Islednik je u ovom slučaju bio Radan Grujić. Kroz njegovu kancelariju prodefilovalo je tridesetak kulturnih i javnih radnika. Pored ranije navedenih od poznatijih valja pomenuti slikara Mila Milunovića, koji je s Tomom Rosandićem

* IAB UGB SP IV-Q-11/5 i 192/26.

¹²⁰ IAB UGB SP IV-Q-102/1—23. Većinu uhapšenih intelektualaca isledivao je Radan Grujić, koji je 1944. godine pobeo u inostranstvo. Danas se nalazi u Kanadi, gde mu se tek sada priprema suđenje kao ratnom zločincu.

i Petrom Dobrovićem bio izabran u prvi tročlani kolegijum Umetničke akademije 1937. godine, zatim slikara Radomira Zivanovića, upravnika izdavačko prosvetne zajednice Živoj ina Vukadinovića i druge.

PARTIZANI U LOGORU NA BANJICI

Partizanski borci i saradnici — teško je, neki put i nemoguće razlučiti jedne od drugih — pristizali su u logor na Banjici iz svih krajeva Srbije pojedinačno već od leta, a u manjim grupama od jeseni 1941. godine. Međutim, transporti koji su brojali stotinu, pa i više stotina lica, deportovani su iz unutrašnjosti tek posle povlačenja glavnine partizanskih snaga s Vrhovnim štabom iz okupirane Srbije u Sandžak, dakle od sredine decembra 1941. godine i u prvom tromesečju 1942. godine. Posle toga broj partizana »proknjiženih« u logorskoj evidenciji postepeno se smanjuje. Ali grupe od po nekoliko zarobljenih boraca ili uhvaćenih pojedinaca nisu prestale da se uključuju u kolonu banjičkih zatočenika sve do pred početak bitke za Beograd, odnosno do rasformiranja logora.

Partizani zarobljeni s oružjem u ruci za vreme Bemeove ofanzive i u kasnijim nemačkim operacijama po pravilu su streljani bez odlaganja. U mestu hvatanja, odnosno najbližem sabiralištu pri krajskomandaturama streljana su i ona lica za koja se prilikom »pročešljavanja« terena sa sigurnošću moglo utvrditi da su učestvovala u borbenim dejstvima. A »vođe bandi, političke komesare i kurire« trebalo je, prema zapovesti vojnoupavnog komandanta Srbije Paula Badera, po mogućnosti saslušati uz učestvovanje službe bezbednosti.¹

Nemački dokumenti, posebno izveštaji operativnih divizija u vreme Bemeove strahovlade preplavljeni su podacima o zločinima i pustošenjima, pa i deportovanjima stanovništva u logore. U njima se oseća opori miris paljevina, pljački i usirene krvi. Svoje jedinice nadahnjivao je na nedela komandujući general. U njegovoj poverljivoj direktivi od 25. septembra 1941. godine, na primer, kaže se i ovo: »Vaš je zadatak da prokrstarite zemljom, u kojoj se 1914. godine u potocima lila nemačka krv usled podmuklosti Srba muškaraca i žena. Vi

¹ NAV, mf. T-501, R-247, S-917.

ste osvetnici tih mrtvih. Za celu Srbiju ima se stvoriti zastrašujući primer, koji mora najteže pogoditi celokupno stanovništvo. Svaki koji blago postupa greši se o živote svojih drugova. On će biti pozvan na odgovornost bez obzira na ličnost i stavljen pred vojni sud.«²

Cela Srbija je bila pretvorena u ogromni koncentracioni logor. Na beskrajnoj traci uništenja iščezavali su ljudi, njihove kuće i imovina. General Beme je od svojih trupa zahtevao da spale naselja iz kojih se puca na nemačke jedinice, da se pohvata sve njihovo muško stanovništvo od 16 do 60 godina i uputi u sabirne logore, a kasnije »u naročite koncentracijske logore severno od Save, koje će ustrojiti zapovednik Srbije«.³

Kada je prva ofanziva prohujala Srbijom pretpostavljalo se da će veći deo ustanika pokušati da se probije do zavičajnih mesta. Zato je naređeno da te grupe »srpska pomoćna policija« hvata i smešta u logore, a da upravne vlasti ustanove liste iz kojih će videti ko su rukovodioci i članovi partizanskih jedinica i koja se lica posle dužeg odsustva vraćaju u svoja naselja. Takođe je naređeno da se pribeleže mesta koja su pružala pomoć partizanima. U njima će nemačke trupe u »aradnji s upravnim vlastima sprovoditi iznenadne racije.«⁴

Stanovništvo su prilikom »rešetanja« terena hvatali Nemci, četnici, pripadnici nemačkih oružanih formacija ili dobrovoljci vrbovani iz redova pristalica Ljotićevog pokreta »Zbor«. Oni čije pripadništvo u partizanskim jedinicama nije odmah sa sigurnošću moglo da bude utvrđeno upućivani su najpre u okružne i sreske zatvore, a zatim su pribirani u koncentracijske logore.

Mnoga pohvatana lica dolazila su u logore sa presudama na smrt. Presude su u početku izricali nemački vojni sudovi kombinovani s najposlušnijim domaćim garniturama. Kasnije je kolaboracionističkim vojnim i upravnim vlastima »ukazano poverenje« da mogu same izricati presude i izvršavati egzekucije.

Jedno od prvih naređenja Nedićeve vlade »narodnog spasa« bilo je donošenje Uredbe o prekim sudovima od 7. sep-

² Zb. NOR, I/1, dok. br.173.

* Zb. NOR, I/1, dok. br.168.

* Zb. NOR, I/1, dok. br.271.

tembra 1941. godine i njene dopune od 16. septembra iste godine.⁵ Prema ovim uredbama narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi proglašeni su za pobunjenički pokret i stavljeni van zakona, iako su po normama međunarodnog prava ispunjavali uslove da budu priznati kao zaraćena strana. Kasnije su donesene i obznane o prokazivanju simpatizera i pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta,⁶ naredba o kategorisanju lica zatvorenih u logorima i o osnivanju komisije u Banjičkom logoru koja bi vršila odbir za streljanje.⁷

Zarobljenici i uhapšenci koji su u logore bili dovođeni posle prve neprijateljske ofanzive često su podvrgavani naknadnim saslušanjima po dolasku u logor. Čvrste granice o tome gde će ko biti upućen nije bilo. Većinom su zatvorenici iz okoline Beograda, s područja zapadne i središnje Srbije upućivani u logor na Banjici. Lica pohvatana u operativnoj zoni 342. nemačke divizije, dakle u Mačvi, Pocerini i Rađevini, pa sve do Valjeva, našla su se u ogromnoj većini u Zabačkom logoru. Kasnije su ova lica često premeštana u logore na Banjici i na Starom sajmištu, odakle su dalje transportovani u nacističke logore širom porobljene Evrope. Najzad, uhapšeni s područja feldkomandature 809, čije je sedište bilo u Nišu, dospevali su mahom u logor na Crvenom krstu.

Kasnije je sve više partizana iz cele Srbije prolazilo kroz logor na Banjici. Može se tvrditi da malo koji partizanski narodnooslobodilački odred iz Srbije nije platio svoj danak u krvi Banjičkom logoru.

Iz Podrinjskog (Mačvanskog) partizanskog odreda kroz logor na Banjici prošlo je preko 30 aktivnih boraca, a znatno više saradnika narodnooslobodilačkog pokreta po raznim osnovama. Međutim, svi oni nisu prispeli u Banjički logor neposredno s terena. Većinom su prethodno bili konfinirani u logoru na Senjaku u Šapcu, a kasnije, često i znatno kasnije pristizali su na Banjicu u jednom od mnogobrojnih transporta tokom 1942. i 1943. godine.

Prvi Podrinac streljan u Banjičkom
Stanković, zemljoradnik iz Bačevca.

logoru bio je Cvetko
U logor jedoteran 13.

⁵ «Službene novine», br. 105 od 9. septembra 1941; «Službene novine», br. 109 od 23. septembra 1941.

• «Novo vreme», br. 128 i br. 189 od

10. decembra 1941.

⁷ AVII, NdA, br. reg. 1, f. 3, K. 269.

septembra 1941. godine s grupom Roma iz Umke, koji su tri dana kasnije svi do poslednjeg streljani.⁸ Dva dana kasnije, pre otvaranja Šabačkog logora, prispela je na Banjicu veća grupa Podrinaca i Mačvana. U njoj su se nalazila tri aktivna partizana i nekoliko pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta.

Dobrivoje Žunić, opančarski radnik iz Šapca, poreklom iz zlatiborskog sela Bela Reka, vraćen na početku ustanka iz Podrinskog odreda na pozadinski rad, uhapšen kao član Mesnog i Okružnog komiteta KPJ za Sabac⁹ zatim Arsenije Božinović zvan Piroćanac,¹⁰ borac, i Miodrag Kojić iz Badovinaca, kurir Podrinjskog partizanskog odreda.¹¹

Za jednog od njih, Arsena Božinovića, vezano je prvo vešanje banjičkih zatvorenika u logorskom krugu.

U stvari, obešeno je 8 lica 21. novembra 1941. godine. Osmorica banjičkih zatočenika optuženi su da su pripremali belcstvo. Šestorica optuženih sprovedeni su na Banjicu iz šabačkog zatvora. Među njima se nalazio jedan Beograđanin — Lenard Ljubomir, firmopisac, učesnik u diverzijama u Beogradu 1941. godine, između ostalog, i u paljenju garaže »Ford« u Grobljanskoj ulici.¹²

Postupak za njihovo vešanje pokrenuo je šef Banjičkog logora Svetozar Vujković. On je 20. novembra uputio Dragomiru Jovanoviću pismo sledeće sadržine: »Na inicijativu komunista od pre nekoliko dana, povedena je akcija među pritvorenima ovog logora da se oslobode daljeg zatvora. U vezi ovoga u jednoj sobi pristupilo se konkretnom izvođenju oslobođenja nasilnim putem, pa je tim povodom skrojen plan da se napadne i savlada stražar kod zatvora zatim njegovim oružjem stupi u akciju protiv drugih organa i tako omogućiti bekstvo svim pritvorenima. Obavešten o ovome, preko jednog pritvorenika, najhitnije sam preduzeo sve mere opreza i zaveo najstroži nadzor nad krivcima.

Povodom ovog u toku noći uspeo sam uz pripomoć nemačkih organa oberšturfirera gospodina Lira i naših organa

⁸ BBE 219—233.

⁹ Dragoslav Parmaković, (Mačvanski (Podrinjski) NOPO, Sabac 1973, iz priloženog spiska boraca: BBE 440.

¹⁰ BBE 424.

¹¹ Dragoslav Parmaković, n. đ., priloženi spisak.

¹² BBE 574.

da istragom otkrijemo ceo pripremani plan i time blagovremeno osujetimo izvođenje ove akcije.

Otkrivena su sledeća lica:

1. Vojislav Dukić, radnik ložać, rođen 1905. godine u Beogradu, 2. Ljubomir Lenard, firmopisac, rođen 5. 2. 1913. godine u Segedinu; 3. Dragutin Knežević, mašinbravar, rođen 12. 2. 1912. godine u Bosanskoj Gradiški; 4. Arsen Božinović, radnik, rođen 1916. godine; 5. Pavle Mandić, radnik, rođen 1899. godine u Pomijači; 6. Stanimir Mandić, zemljoradnik, rođen 1913. godine u Pomijači; 7. Dragutin Radovanović, radnik, rođen 1913. godine u Bogatiću i 8. Branislav Crnomarković, električarski radnik, rođen 12. 4. 1922. godine u Sapcu.

Glavni inicijatori i organizatori bili su Ljubomir Lenard i Božinović uz pomoć ostalih privedenih« ..¹³

Reagovanje Dragomira Jovanovića bilo je, nema sumnje, brzo. Već sledećeg dana sva pomenuta lica bila su obešena u logorskom krugu. Bilo je to prvo poznato vešanje u logoru na Banjici.

Od poznatijih organizatora ustanka u Mačvi i Pocerini kroz logor na Banjici prošli su: Mile Ivković-Cust (nadimak duuguje svojoj dužnosti predsednika Centralnog udruženja studenata tehnike u Beogradu), koji je obavljao dužnost instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju u šabačkom okrugu, Sreten Jovanović, komandir prve čete Mačvanskog bataljona, Momčilo Mihailović, profesor učiteljske škole, propagator marksističke ideologije i učesnik u podizanju ustanka, Vlada Laušević, student arhitekture, član KPJ od 1939. godine, na političkom radu u više četa Podrinjskog odreda,¹⁴ Dušan Vulešević-Tirke, jedan od osnivača Sindikata privatnih nameštenika u Sapcu, posle ustanka član Mesnog komiteta KPJ,¹⁵ Dušan Cucić, predratni član KPJ, koji je odigrao važnu ulogu prilikom prebacivanja odbeglih komunista iz kaznione u Sremskoj Mitrovici za Mačvu, komesar u Podrinjskom partizanskom odreda,¹⁶ Branislav Crnomarković, električar, član Mesnog komiteta KPJ, Velimir Stevanović-Bata, maturant iz

¹³ AIB UGB SP IV-Q-11/74.

¹⁴ Godišnjak IA Šabac, IV, 1967, str. 107.

¹⁵ Isto, str. 108 i 109.

¹⁶ Isto, V. 1967, str. 454 i 455.

Sarajeva, politički komesar čete u Podrinjskom partizanskome odredu i Dragomir Nikolić, kapetan bivše Jugoslovenske vojske, operativni oficir u Štabu odreda.¹⁷

Jedno od najznačajnijih imena je svakako Milorad Petrović-Ujka, obučarski radnik, član KPJ od 1920. godine; došao posle 9 godina robovanja u Sremskoj Mitrovici u Crnu Baru u Mačvi, gde je učestvovao u pripremanju ustanka. U Mačvanskom (Podrinjskom) odredu bio je komandir čete. Posle ranjavanja upućen je u Stab odreda. Kasnije je bio politički komesar Suvoborskog partizanskog odreda, koji je početkom. 1942. godine operisao u valjevskom okrugu. Zarobljen je kod Ljiga u proleće 1942. godine i posle teškog mučenja sproveden u logor na Banjici. Streljan je skupa s Vladom Lauševićem 11. avgusta 1942. godine. Pre streljanja je poliven benzinom i paljen u logorskom krugu. Proglašen je za narodnog heroja.¹⁸

Za istoriju narodnooslobodilačkog pokreta Srbije bilo je važno sprovođenje u Banjički logor Perse Vujković, prvoborca iz Tolisavca. Persa je kćerka Dragojla Dudića i sestra Zorke Dudić, borca Valjevskog partizanskog odreda, takođe zatočenika Banjičkog logora. Pred odlazak u Aušvic (Osvjenčin), Persa Vujković je poverila svojoj sestri Zorki gde je Dragojlo Dudić, legenda valjevskog kraja, sakrio svoj ratni dnevnik. Zahvaljujući tome, ovaj dragoceni rukopis je spašen i objavljen.¹⁹

S borcima su sprovedeni u logor i prvi taoci iz Podrinja i Mačve. Među njima su bili Ana i Jovan Blagojević, advokat, član KPJ od 1919. godine i nosilac kandidatske liste KPJ na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine, roditelji narodnog heroja Vere Blagojević.

Krajem marta 1942. godine oni su čuli potresnu vestr njihova kćerka Vera bila je zarobljena. Vest je objavljena u okupacijskom listu »Novo vreme«, koji im je doturila Vuka-Popović, talac Banjičkog logora. Pošto je Vera Blagojević posle dugotrajnog mučenja i junaštva dostojnog pravog revolucio-

¹⁷ BBE 451.

¹⁸ BBE 570.

¹⁹ Pored Perse Vujković u Aušvic su iz Šapca sprovedene Anka Pantelić, Natalija Marković, i Zlata Londrović, poznata kao Zlata partizanka. Izvor: banjicke knjige.

nara streljana, njeni roditelji su pušteni 10. maja 1942. godine.²⁰

Po aktivnosti u Banjičkom logoru isticala se Ljubica Petrović, krojačica i bolničarka, poreklom iz Korduna, borac u Noćajskoj četi Podrinjskog partizanskog odreda, odakle je prešla u Užički partizanski odred,²¹ Nevenka Tufegdžić, učiteljica, rođena u Badovincima, i Ostoja Selenić.

Nevenka Tufegdžić radila je kao kuvarica u policijskoj kuhinji i kao takva dolazila do vesti koje je saopštavala drugim zatočenicima, prenosila pisma i poruke kad god joj se ukazala prilika.

Ostoja Selenić, koji je iz Sabačkog logora prebačen u logor na Banjici tek marta 1943. godine, radio je neko vreme kao logorski berber, pa je bio u situaciji da u jednom delu zgrade ide iz sobe u sobu i pronosi vesti. Kasnije je uvršten u grupu zatočenika koja je radila na Senjaku prilikom utovara žita u vagone; ova grupa je vršila »tihe« sabotaze; kvasila je i cepala papirnate vreće sa žitom, a jednom prilikom je čak izazvala požar u skladištu autoguma na Senjaku. Posle nekoliko dana šef logora Vujković naložio je Seleniću da za ishranu njegove stoke i živine donosi pšenicu u džakovima. Dobar deo tog utovara dospevao je u logorske sobe kao dodatak mršavoj ishrani zatočenika.

Valjevski partizanski narodnooslobodilački odred platio je, kao i drugi partizanski odredi koji su operisali na teritoriji zapadne Srbije u 1941. godini veliki danak u krvi Banjičkom logoru. Računa se da je preko stotine boraca Valjevskog partizanskog odreda bilo rasuto po raznim logorima posle prve neprijateljske ofanzive. Većina je prošla kroz Šabački i Zemunski logor. Ipak su i u logoru na Banjici evidentirani aktivni borci svih bataljona Valjevskog partizanskog odreda. Najviše ih je bilo iz Kolubarskog bataljona, preko 20 lica, zatim petorica iz Rađevskog bataljona, sedmorica iz Podgorskog bataljona i šestorica iz Tamnavskog bataljona.

Prvo pogubljenje zatočenika sprovedenih na Banjicu iz valjevskog kraja zabeleženo je 17. oktobra 1941. godine, kada su streljana dva zatočenika s ovog područja.²² Još 13 lica iz

—²⁰ CKldlfni4k_IA_Sabac, IV, str. 110.

²¹ BBE 4811; TŠragoslav Farmaković, n. đ., (priloženi spisak).

²² BBE 780 i 792.

šire okoline Valjeva streljano je tokom jeseni 1941. godine bez preciznih podataka o razlozima njihovog hapšenja.²³

Okupatorske i kvislinške policijske garniture dugo su tragale za borcima koji su izvršili »napad iz teških i lakih mitraljeza« na nemački oklopni voz u blizini lajkovačke železničke stanice, izveden noću između 14. i 15. avgusta 1941. godine.²⁴ Posle dvonedelnog isleđivanja sprovedena je u logor na Banjici 10. decembra 1941. godine grupa meštana iz Lajkovca i ostalih sela pod sumnjom da su učestvovala u napadu na nemački voz. Pošto sumnja nije mogla biti dokazana, streljana su samo dvojica: Ilija Jeremić, kovač ložionice u Lajkovcu i Milorad Stefanović, ložač u radionici, rodom iz Rubrebreze.²⁵ Vukašin Zurovac, mašinovođa iz Lajkovca, gde je izbegao iz Mostara, koga je neko od uhapšenika označio kao komesara partizanske jedinice prilikom napada na Lajkovac, biće kasnije i sam uhapšen i streljan.²⁶

Tokom decembra 1941. godine iz Valjeva su transportovane na Banjicu tri velike grupe zatočenika: 9. decembra 39 lica; 5. decembra 353 lica; 19. decembra 32 lica.²⁷ Prvu grupu uhapsila je beogradska Specijalna policija. Veći deo ovih lica optuženih da su učestvovali u »partizanskim aktivnostima« streljan je ubrzo posle dolaska u logor, 17. decembra 1941. godine. Druge dve grupe bile su sastavljene pretežno od seljaka iz okoline Valjeva i Podgorine, a najviše ih je bilo iz sela Ba. Ova lica pohvatana su prilikom krstarenja 342. nemačke divizije po valjevskom području. U logoru na Banjici zadržala su se samo pet dana, pošto su već 20. decembra vraćena u valjevski zatvor, odakle su mahom puštena.

Među uhapšenim organizatorima ustanka i zarobljenim borcima Valjevskog partizanskog odreda najmarkantnije ličnosti su bile: Milka Minić, Valentin Kozomernik, Dara Pavlović, Neda Oklobdžija, Dragutin Andrić i Vida Jocić.

Milka Janković Minić, primljena je u članstvo KPJ još 1938. godine. Kao profesor valjevske gimnazije bila je član Okružnog komiteta KPJ i jedan od organizatora ustanka u

²³ Izvor: banjičke knjige.

²⁴ Zb. NOR, I/1, dok. br. 131.

²⁵ IAB UGB SP IV-Q-15/3.

²⁶ BBE 3629.

²⁷ IAB UGB SO IV-Q-177/27.

valjevskom okrugu. Uhapšena je u Ljigu marta 1942. godine. Teško bi se izvukla iz Banjičkog logora, pošto je policiji bio poznat njen predratni rad na Beogradskom univerzitetu, da na traženje Gestapoa nije sprovedena na naknadno saslušanje u Valjevo maja 1943. godine. Uspela je da pobegne iz valjevskog zatvora i da se ponovo uključi u narodnooslobodilački pokret. Vršila je dužnost organizacionog sekretara Okružnog komiteta KPJ za arandjelovačko područje.²⁸

Valentin Kozomernik, drvodelja po zanimanju, poreklom Slovenac iz Jesenica, vršio je dužnost komesara čete u Takovskom bataljonu, a zatim komandira čete u reorganizovanom Posavsko-tamnavskom odredu.²⁹

Dara Pavlović, student Ekonomsko-komercijalne visoke škole u Beogradu, predratni član KPJ, učestvovala je u diverzantskim akcijama na beogradskim ulicama. Kada je avgusta 1941. godine upućena u Valjevski partizanski odred održavala je vezu između Valjeva i valjevskih partizana, a zatim postala kurir Glavnog štaba za Srbiju.³⁰

Dragutina Andrića Brku zatočenici Banjičkog logora s kojima je u sobama smrti delio istu sudbinu, sačuvali su u sećanju kao nepokolebljivog borca, popularnu i druželjubivu ličnost, neumornu u političkom radu, oko koje se rado okupljala omladina. Nazivala ga je »komesar Brka«. Jedan je od organizatora ustanka u Pečkoj i Podgorini, gde je posle dolaska iz Sapca otvorio trgovinu.³¹

Neda Oklobdžija, profesor nemačkog jezika, bila je pre stupanja u Valjevski partizanski odred partijski aktivista u Valjevu. Iz Kolubarske čete prešla je u Ljuboviju, gde je prihvatila biltene Vrhovnog štaba i obezbeđivala njihovo prebacivanje preko Drine u Bosnu. Sa Cedomirom Milosavljevićem — učiteljem, predratnim komunistom i političkim komesarom Rađevskog bataljona, izvukla se iz Ljubovije u trenucima nemačkog nadiranja. U Sandžaku se našla u grupi boraca, koji su izrazili želju da se vrate u valjevski kraj, znajući da su neprijateljske i kvislinške snage preplavile slobodnu terito-

²⁸ IAB UGB SP IV-Q-11/58; *Zene Srbije u NOB*, »Nolit«, Beograd 1975.

^M IAB UGB SP IV-Q-65/79.

^M BBE 6541/IV.

¹¹ Godišnjak IA SA, III, 1966, str. 365.

riju. Na putu prema Bajinoj Bašti zarobili su je četnici skupa s Dragutinom Andrićem. U užičkom zatvoru pretrpela je užasna zlostavljanja. U logor na Banjici doterali su je s velikom grupom užičkih partizana decembra 1941. godine.

Na sličan način, prilikom povratka u Srbiju iz Sandžaka, zarobljena je Vida Jocić, danas vajar svetskog glasa. Međutim, ona je iz užičkog zatvora puštena. Uhapšena je kasnije u Beogradu kao aktivista u fabrici Rogožarski. Iz logora na Banjici, u kome se nalazila od decembra 1942. godine, transportovana je u Aušvic.

U umetničkoj ekipi Valjevskog partizanskog odreda radio je takođe Miloš Bajić, tada učitelj, danas profesor Akademije likovnih umetnosti u penziji. Zarobili su ga četnici u okolini Kosjerica, ali je uspeo da pobjegne. Specijalna policija pronašla ga je na grudnom odeljenju Opšte državne bolnice.

Najzad, u kulturnoj ekipi Valjevskog odreda radila je i Zagorka Dugalić, maturant iz Dragopolja, rođena 1920. godine u Negotinu. Član KPJ postala je 1941. godine. Marta 1942. godine nalazila se uz štab Suvoborskog odreda. Kada je ovaj odred rasformiran, u martu 1942. godine, zarobljena je u selu Golupcu i doterana u logor na Banjici.³²

Po pomoći i uslugama koje je pružao banjičkim zatočenicima, zapaženu ulogu imao je jedan od prvoboraca valjevskog kraja — Lazar Nikolić-Ćopa, koji je jedno vreme radio u logorskom kupatilu na kazanu za parenje odela, skupa s Danilom Maslešom. To je bio značajan punkt za sastajanje zatočenika, za obaveštavanje o novopristiglim uhapšenima i za prenošenje vesti.

Od pozadinskih radnika iz 1941. godine sproveden je u logor na Banjici i Vojislav Petrović, opančarski radnik iz Crepulje kod Krupnja, koji je posle rata sopstvenim sredstvima podigao spomen-dom Janka Jankovića, bivšeg šefa karto-teke Specijalne policije, koji je obavestavao Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju o saslušanjima i potragama. Spomen-dom i bista podignuti su u selu Zavlači kod Krupnja i dati skupa s parkom koji ih okružuje na čuvanje obližnjoj osnov-

³² Prema sećanjima bivših banjičkih zatočenika, posebno kazivanjima autora Nede Oklobdžije, Beograd, Dimitrije Tucovića 37 i Miloša Bajića, Beograd, Generala Zdanova 82.

noj školi. Petrović je jedan od onih zatočenika koji se izbio iz banjičke sobe smrti broj 66 zahvaljujući Janku Jankoviću.³³

Nekoliko članova porodice Dragojla Dudića, legendarnog vojnog i političkog starešine Valjevskog partizanskog odreda, bilo je zatočeno u logoru na Banjici. Stevka Dudić, Dragojlova žena i majka Miše Dudića, takođe narodnog heroja, uhapšena je već jula 1941. godine i malo kasnije sprovedena u logor na Banjici, u kome je ostala do aprila 1944. godine. Do rasformiranja logora ostala je u zatočeništvu njena kćerka Zorka, učiteljica u Zlatariću, u čijoj školi je Okružni komitet KPJ za Valjevo održao sastanak 22. juna 1941. godine. Druga Stevkina kćerka, Persa Vujkovac, bila je u dva maha na Banjici. Kao taoci bile su takođe u logoru Ljubica i Darinka Dugalić, majka i sestra narodnog heroja Dušana Dugalića.

Iz Posavsko-tamnavskog partizanskog odreda najveći broj zatočenika prispeo je u logor posle rasturanja ove borbene formacije 18. marta 1942. godine.³⁴ O tome svedoče izveštaji kvislinških vojnih jedinica. U izveštaju od 24. marta 1942. godine govori se, na primer, o prebacivanju 150 komunista iz kolubarskog u posavsko-tamnavski srez i o njihovom brojom opkoljavanju. Među 30 zarobljenih boraca bio je, kako se tvrdi, Bogdan Jakovljević, student, jedan od organizatora odreda.³⁵ Među nekoliko funkcionera, prema ovom izveštaju, poimenično se pominju: Radomir Đurić, Života Gavrilović i Života Dimitrijević.³⁶

Zapravo, od vojnih rukovodilaca Posavsko-tamnavskog odreda doterani su posle zarobljavanja u logor na Banjici Aleksandar Martić, zemljoradnik iz Sovljaga kod Bogatića, nosilac Karađorđeve zvezde i raniji komandir Tamnavskog bataljona, zatim Dobroslav Simić iz Brajkovca u kolubarskom srezu, Svetomir Ranković, komandir čete, Đukan Janković i Milivoje Vukotić komandiri vodova.³⁷ U većim grupama zatočenika bilo je lica uhapšenih zbog bilo kakvog kontakta s partizanima. U tom pogledu zanimljiv je slučaj Tomice Miloše-

³³ Prema kazivanju autoru Voje Petrovića, Beograd, Terazije 12.

³⁴ Institut za radnički pokret Srbije, dok. br. 1349.

³⁵ IAB UGB SP IV-Q-182/13.

³⁶ Zb. NOR 1/21, str. 236 i 251.

³⁷ IAB UGB SP IV-Q-65/79 i 65/104.

vica, upravnika pošte u Krupnju, koji je sproveden na Banjicu pod optužbom da je trgovao s partizanima. Kao dokaz za njegovu »krivicu« priložena je potvrda koju je dobio od ustaničkih snaga u Krupnju.

Iz Kraljevačkog partizanskog odreda prošli su kroz logor na Banjici takođe borci svih četa: Kruševičke, Čibukovačke, Kovanlučke i Prekomoravske, kao i nekoliko boraca na vojnim i političkim zadacima u Kraljevu i okolini. Iz kraljevačkog zatvora sprovedeni su u većem broju u dva navrata 21. i 27. decembra 1941. godine. O njima nije bilo pouzdanih podataka da su bili u sastavu oružanih partizanskih jedinica iz dva razloga: pohvatani su mahom prilikom ispada nemačkih trupa iz opkoljenog Kraljeva u okolna sela, a kasnije su se mnogi prikrili u četničkim jedinicama.

Naime, u Kraljevu i okolini uspostavljena je zarana dobra saradnja između partizanskih i četničkih jedinica i održavana sve do proleća 1942. godine, kada su već bili prohujali talasi najvećih čišćenja posle prve neprijateljske ofanzive.

Prva vojno oformljena grupa koja se okupila na Goču već 4. jula 1941. godine bila je zajednička. Njen komandant je bio Pavle Jakšić, a zamenik komandanta Velibor Radičević, advokat, koji će kasnije biti konfiniran u logoru na Banjici i streljan u Jajincima.³⁸ Advokat Raičević kasnije se izdvojio i prešao u Ibarski četnički odred pod komandom Vula Vukašinovića, fotografa, čiji život će se ugasiti na žicama oko niškog logora prilikom poznatog proboja zatočenika u proleće 1942. godine.

Zahvaljujući navedenim okolnostima borci Kraljevačkog partizanskog odreda »Jovan Kursula« bili su srećnije ruke od boraca ostalih partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji. Streljano je samo 7 partizana, manji broj je sproveden u Norvešku, a većina je vraćena u kraljevački zatvor i odatle puštena na slobodu.³⁹

Utvrdeno je da je 59 boraca Kraljevačkog partizanskog odreda boravilo u Banjičkom logoru: 23 iz Kruševičke, 8 iz

³⁸ Hronologija oslobodilačke borbe Jugoslavije, Vojnoistorijski zavod, Beograd, 1964. str. 67.

³⁹ IA Kraljeva, VI, referat o stanju i prilikama u okrugu, str. 6.

Čibukovačke, 10 iz Prekomoravske i 6 iz Komanlučke partizanske čete.

Iz kruševačke čete streljana su tri partizana: Miodrag Vučinić, abadžija, Radomir Taslaković, zemljoradnik, i Dragoljub Nikić, grafički radnik, rođen 1925. godine u Zajači/⁴⁰

Iz čibukovačke čete niko nije streljan. U Norvešku je transportovano nekoliko boraca: Života Luković, učenik trgovačke akademije, Jovan Pilić, student agronomije, komesar čete, Mirko Cerovnik, vojni činovnik, poreklom iz Metkovića, i Života Pilić, učenik iz Čibukovca.

Grupa partizana iz Kovanlučke čete vraćena je u celini Okružnom načelstvu u Kraljevu i puštena posle naknadnog isleđivanja.

Iz Prekomoravske čete su streljani: Milomir Rajović, student iz Kraljeva. Izbegao je streljanje u Skeli avgusta 1941. godine sakrivši se u klozetu. Kasnije je ponovo uhapšen, sproveden u logor na Banjici i streljan 1943. godine. Nekoliko boraca umrlo je u Norveškoj, mada u banjičkim knjigama nisu svi ubeleženi.

Od ostalih boraca Kralj evačkog partizanskog odreda izvedeni su na streljanje iz logora na Banjici: Miloško Bukvić, radnik iz Kraljeva, Dura Dukić, činovnik, rođen u Bosanskom Petrovcu, Milan Novaković, zemljoradnik iz Samaila, i Dragoljub Nikolić, šesnaestogodišnji šegrt (ugušen gasom 9. maja 1942. godine). Odvedeni su u Norvešku Radosav Strelo, strugarski radnik, rodом iz Splita i Branko Nakasenda.

Najmarkantnije ličnosti od kraljevičkih boraca koje su boravile na Banjici jesu Branko Nakasenda i Dura Dukić.

U analizama Kraljevičkog partizanskog odreda zabeležen je 27. septembra 1941. godine jedan redak događaj: iz okupiranog Kraljeva izašla je kompletna vatrogasna muzika i pristupila partizanima. Predvodio ju je njen kapelnik Branko Nakasenda. Sa svojim muzičarima pozvan je novembra 1941. godine u Vrhovni štab da svira u oslobođenom Užicu. Na žalost, ubrzo je počela prva neprijateljska ofanziva, pa oni nisu ni stigli do Užica. Branko Nakasenda zarobljen je u Čačku i odatle sproveden u logor na Banjici. Zbog svog drugarskog

⁴⁰ BBE 2663, 2667 i 4570.

odnosa i odmerenih postupaka bio je među zatočenicima veoma cenjen i poštovan.⁴¹ Streljan je u Tronzeu u Norveškoj.

Đura Dukić je bio obaveštajni oficir u Kraljevačkom partizanskom odred. Pre rata je bio isključen iz Trgovačke akademije u Banjaluci zbog političke aktivnosti, a kasnije je interniran u koncentracionom logoru u Ivanjici. Posle šesto-aprilskog rata došao je u selo Ribnica kod Kraljeva, gde je odmah uključen u opšte pripreme za podizanje ustanka. Među prvima je došao na planinu Goč, gde je obrazovao jezgro budućeg Kraljevačkog partizanskog odreda. Posle povlačenja ovog odreda bio je na partijskom radu u Kosovskoj Mitrovici i u Vrnjačkoj Banji kao organizator partijskih i skojevskih jedinica. Ekipa Specijalne policije opkolila ga je u Domu Zoraida skupa sa nemačkom feldžandarmerijom i četom bugarskih vojnika 12. decembra 1942. godine. Tu je Dukić pronađen i s lisicama na rukama sproveden najpre u kralj evački zatvor, zatim u logor na Banjici, 18. februara 1943. godine. Streljan je u Jajincima.⁴²

U Banjički logor je s grupom partizana doterano i nekoliko talaca iz kralj evačkog kraja: dr Radoslav Blagoj ević zbog sina Viadana koji se nalazio u partizanima, Jela Nikolić, učiteljica, zbog muža, rukovodioca u partizanskom odred, Vasilije Vilotijević, službenik u penziji, jer su mu sinovi otišli u partizane, Marija Radičević, supruga advokata Radičevića, Milena Bogavac majka poznatog političkog radnika Bogavca i Drinka Blagoj ević iz Vrnjačke Banje, zbog sina partizana/⁴³

Iz Užičkog partizanskog odreda prema približnim procenama, boravilo je u logoru na Banjici preko 300 boraca iz gotovo svih operativnih četa i bataljona. Tačan broj nije moguće utvrditi pošto su borci koji su pripadali Narodnoj miliciji i seoskim stražama u određenim trenucima vršili određene akcije po nalogu partijskih rukovodstava i štaba odreda. Bilo ih je i više ako se misli ne samo na borbeni sastav Užičkog partizanskog odreda već i na ljudstvo koje je s oružjem u

⁴¹ IA Kraljeva, biografije, zbirka ličnosti iz radničkog pokreta i narodnooslobodilačkog rata. Nakasenda je upisan u logorskoj evidenciji pod brojem 3287.

⁴² IA Kraljeva, biografije.

⁴³ Na osnovu banjičkih knjiga j kazivanja Vladimira Berežnova, istoričara u Istorijском arhivu Kraljeva.

ruci učestvovalo u sveukupnoj akciji za odbranu slobodne teritorije. Zato se u cifri od 1.490 lica iz užičkog kraja zatočenih u logoru na Banjici, do koje je došao Gojko Skoro prikupljajući podatke na terenu/⁴⁴ verovatno nalaze i borci čije učešće u oružanim akcijama nije otkriveno.

Jedna od prvih žrtava nemačke feldkomandature u Užicu i njene policijske ispostave kojom je rukovodio SS major Kenig, bio je Sigismund Borisavljević, student iz Užica, član KPJ i borac Užičkog partizanskog odreda, rođen u Jekaterinodaru na teritoriji današnjeg Sovjetskog Saveza. Kao kurir Okružnog komiteta KPJ za Užice održavao je vezu s Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju. Posle hapšenja u Užicu, 24. avgusta 1941. godine, prebačen je avionom u Beograd, gde je mučen u zatvorima Gestapoa i Specijalne policije. Iz logora na Banjici odveden je na streljanje 17. decembra 1941. godine.⁴⁴³

Najveći transport užičkih partizana otpremljen je u logor na Banjici iz užičkog zatvora 26. decembra 1941. godine. U transportu je povedeno 440 lica, ali je on kasnije dopunjavan. Polazak transporta slikovito je opisao Borisav Jokić, član Sreskog narodnooslobodilačkog odbora u Užicu 1941. godine:

»Pred zoru 25. decembra ceo zatvor je podignut na noge. Onako kako se ko zadesio, go, bos, bez marame, bez kape, isteran je u zatvorsko dvorište. Svuda naokolo bili su postavljeni mitraljezi. Svi smo mislili da je s nama gotovo, da nas vode na Krčagovo... Iza ugla kod bankarskih trezora okrenuli smo ka železničkoj stanici. Na stanici je čekao pripremljen voz od furgona za prevoz stoke. U svaki furgon stavljeno je 40—50 ljudi. Zatim su furgoni spolja zaključani i lokomotiva je pisnula: voz je krenuo prema Beogradu.«⁴⁵

Među šest žena osuđenih na smrt nalazila se Mileva Đurđić. Mada još nije bila prezdravila (uhvaćena je kao ranjeni partizan u kući Borisava Jokića u Staparima), ubačena je u

⁴⁴ Gojko Skoro, *Vžičani u KCL Banjica*, Užice 1983, str. 306. Od 1490 zatočenika najviše je bilo iz Užice Požege — 470, zatim iz Užica 230, iz Bajine Bašte 213, iz Arilja 159, iz Kosjerića 80 itd.

^{44a} IAB UGB SP IV-Q-61/1 ; BBE 1743.

⁴⁵ IATU, MG 651. Jokić je vraćen s Banjice u Užice na naknadno saslušanje 15. februara 1942. godine. Ponovo je uhapšen maja 1943. godine i pušten u decembru.

transport za Banjicu. Prema njenom sećanju, na usputnim stanicama priključivane su Užićanima grupe zatočenika iz Požege i u Požegu ranije prispelih Cačana i Kraljevcana, a najzad grupa iz Gornjeg Milanovca, tako da je u logor na Banjici stiglo 577 lica.

Čim se na beogradskoj železničkoj stanici voz zaustavio isterali su ih iz vagona i pgnali ulicom. Najpre Savskom, zatim Franse Deperea ulicom. Bio je hladan zimski dan, a zima 1941. godine bila je izuzetno oštra. Asfalt je bio klizav. Padao je sneg. Mileva je bila preslaba da prevali put do Dedinja. Pala bi i ostala na putu da je drugarice nisu između sebe pridržavale i pomagale joj da savlada prepreke.

»Na čelo kolone postavili su Slobodana Sekulića, komandanta Užičkog bataljona. Stalno su ga tukli i nagonili da ubrza. Od njegovog kretanja zavisilo je kretanje cele grupe. MJ go~mili sa strane, očevidno je bilo dosta ljotićevaca. Svakako im je bilo naređeno da iziđu na ulice. Psovali su i pretili uhapšenima smrću. Ali, ipak je bilo više čutljivog sveta, na kome se primećivalo da žali za izgubljenom nadom u brzo oslobođenje. Pored Mileve, bila je Cveta Dabić, koja joj je rekla: 'Vidiš da većina naroda preživljava sa nama'. I ta tvrda žena, koja nije pustila ni suze na mučenju, zaplakala je, ne od straha pred izvesnošću smrti, već od ponosa što se na ljudima primećivalo da saosećaju čak i kada svoja osećanja ne smeju javno da iskažu.«⁴⁶

Iz užičkog zatvora kretali su prema Beogradu u logor na Banjici mnogi transporti sa zarobljenim ili kasnije pohvatanim borcima Užičkog partizanskog odreda tokom 1941, 1942. pa i 1943. godine.

U jednom od sledećih transporta bilo je iz užičkog zatvora sprovedeno na Banjicu 50 lica osuđenih na smrt. Među njima su se na prvom spisku nalazili Gvozdenija Citić i 12 omladinaca, koji tek što su bili napunili 17 godina života/^{*7}

Kroz logor na Banjici prošlo je nekoliko desetina prvoboraca i starešinskog kadra Užičkog partizanskog odreda, istaknutih pozadinskih radnika i rukovodilaca ustanka.

Jedan od najpoznatijih bio je Slobodan Sekulić, poručnik bivše Jugoslovenske vojske, komandant Užičkog bataljona. 'U'

⁴⁶ Na osnovu kazivanja Mileve Đurđić iz Užica autoru.

* XAB UGB SP 4-Q-139-A.

knjizi »Užički odredi« Nikola Ljubičić kaže za Sekulića da je bio ne samo hrabar i umešan komandant već i da je sve ple-
nio svojim patriotskim, dobro smišljenim govorima/*⁸ Drugovi
s kojima je provodio poslednje dane u sobama 3 i 4 Banjičkog
logora sećaju ga se kao ponositog partizanskog komandanta i
druželjubivog čoveka, koji je dokraja ostao veran idealima
za koje se borio.

Za Sekulićevo ime vezano je pripremanje proboja iz lo-
gora na Banjici, zabeleženo u dokumentima Specijalne poli-
cije. Prema pismu koje je šef logora na Banjici Vujković upu-
tio Dragomiru Jovanoviću, može se zaključiti da se zarobljeni
komandant Užičkog bataljona nalazio među petoricom orga-
nizatora proboja i bekstva iz banjičkog suterena.⁴⁹ U posled-
njem času, samozvani četnički vojvoda Blagoje Ljumović, koji
se nalazio u istoj sobi, obavestio je logorsku upravu o pripre-
mama i one su nesrećno presečene.

U Vujkovićevom pismu Dragomiru Jovanoviću kaže se
doslovno: »Sinoć oko 9 časova (pismo je upućeno 8. marta
1942. godine) Ljumović Blagoje, biv. poručnik naše vojske,
ulučio je priliku da se neprimećen od ostalih zatvorenika nje-
gove sobe javi dežurnom ključaru i zamoli da ga hitno prijavi
meni na raport po jednoj važnoj i hitnoj stvari, koju mu ima
dostaviti. Odmah sam naredio da mi se iz zatvora privede u
kancelariju i tom prilikom je izjavio da je među komunistima-
prিতвореницима u sobi br. 3 posle streljanja od 5. ov. meseca
zavladala velika uznemirenost. Odmah su opasni komunisti
,Buđoni', .Timošenko', Drčelić Ratko, Radonjić Dušan đak
Učiteljske škole, doktor Sretenović Dragoljub, lekar i još neki
drugi počeli pripremati i organizovati napad na šefa logora,
nemačke organe, kao i ostale organe do kojih mogu doći.⁵⁰

Organizacija je izvršena na sledeći način: »Buđoni« je
određen za komandanta, koji će komandovati i dati znak za
napad uzvikom 'slobodo'! Ovo se ima izvesti onog momenta
kada se iz pritvoreničke sobe izvide u hodnik i hol radi vezi-

⁴⁸ Nikola Ljubičić, *Užički odred*, Beograd 1979, str. 82.

⁴⁹ IAB UGB SP IV-Q-58/67.

⁵⁰ Lice koje Vujković označava kao »Timošenka« je Slobodan
Sekulić, zarobljen 14. decembra 1941. godine. Lice pod pseudonimom
»Buđoni« je Božidar Đorđević, konjički kapetan, vojni starešina Po-
žarevačkog partizanskog odreda, u logoru od 23. februara 1942. godine.

vanja i daljeg transporta u automobile u dvorište (misli se na streljanje). Svi pritvorenici imaju napasti na organe i to 5 lica na šefa logora, koga neizostavno moraju zadaviti rukama. Ostali napadaju nemačke organe i naše organe, otimaju oružje i razvijaju borbu dalje do uništenja organa logorskih, a zatim se ima pristupiti otvaranju ostalih soba pritvoreničkih i puštanja zatvorenika iz logora ... Kako je ovo jedini način na koji bi komunisti-pritvorenici mogli ovakav pokušaj izvršiti, to sam odmah preduzeo protivmere. Pored toga smatram da glavne inicijatore i pokretače ove akcije treba u toku današnjeg dana i noći onesposobiti fizički, da ne bi mogli sutra ujutru dati makakav otpor.«

Ovaj gnusni događaj opisao je na svoj način jedan od najsurovijih logorskih klučara Milan Kobiljski-Lala u iskazu pred Državnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača. Prema njegovom svedočenju, Vujković i Kriger dohitali su u pratnji četvorice policijskih agenata čim su saznali za pripremanje »zavere«. U rukama su držali automatske puške i pištolje. »Bez oklevanja pozvaše — priča Kobiljski — Sekulića i Đorđevića te Vujković naredi da se sprovedu u kancelariju. Svakoga su držala po dvojica agenata, bolno im izokrenuvši ruke na leđima. Vratise ih premlaćene i čvrsto vezane. Dežurni oficir Zika Obradović naredio je da ih zatvore u sobu broj 10 i danjemu lično predaju ključeve od vrata. Agenti tako postupiše, zatim izvedoše drugu dvojicu ... Ukupno šestoro lica okrivljenih za kovanje zavere premlaćeno je namrtvo ime u logorskoj kancelariji.⁵¹

Kroz logor na Banjici prošlo je nekoliko istaknutih vojnih i političkih starešina Užičkog partizanskog odreda. Među njima su bili: Aleksandar Vučković-Seneka, student tehnike, koji je postao u Radoinju komandir Druge užičke čete,⁵² Milenko Topalović, krojački radnik, politički komesar Prve račanske čete, a kasnije Račanskog bataljona,⁵³ Miroljub Igumanović, student filozofije, jedan od organizatora ustanka u crnogorskom sre-

⁵¹ Arhiv Jugoslavije, f. 552, j. 602, inv. br. 1937. Iz grupe optuženih »kolovođa zavere« nije streljan samo Dušan Radonjić, učitelj, koji je jakim intervencijama i potpisima građana pušten iz logora. Poginuo je u Darosavi 1944. godine.

⁵² Gojko Škoro, *n. d.*, str. 173.

⁵³ BBE, 4821.

zu³⁴, Rajak Pavićević, učitelj, član Sreskog komiteta KPJ za račanski srez i kasnije komandant Račanskog bataljona.⁵⁵

Neposredno posle rata Velibor Gligorić, književnik, zapisao je u publikaciji »Kuća smrti« sledeće redove o grupi Bajinobaštanaca: »U šarenu sredinu, u kojoj je bilo mnogo raspr i sukoba, naročito oko hrane, uneli su notu čvrstine i ozbiljnosti«. Za Raj ka Pavićevića dodao je da je dopunjavao tu unutrašnju silu markantnom individualnošću čoveka iz naroda.

Valja još pomenuti Andriju Krstića, mehaničara iz Beograda, rođenog u Okletcu, najpre borca Romanijskog partizanskog odreda, zatim desetara u Trećoj račanskoj četi, Radomira Tadića, kafedžiju iz Bajine Bašte, člana KPJ, učesnika u atentatu na sreskog načelnika u Bajinoj Bašti i komandira voda u Prvoj račanskoj četi, i Milorada Radišića, studenta prava iz Božetića, najpre borca Moravske čete Užičkog odreda, a kasnije zamenika komandira bataljona na Zlataru.⁵⁶

Među ženama organizatorima ustanka istaknuto mesto zauzimale su Cveta Dabić, tekstilna radnica, i Mileva Đurđić, krojačka radnica, članovi Okružnog komiteta KPJ za Užice. Gvozdenija Čitić, radnica u fabrici oružja u Užicu, član KPJ, zapažena je po hrabrom stavu posle hvatanja. Dok su je sprovodili u zatvor pevala je partizanske pesme.

Kroz logor na Banjici prošli su takođe dr Avram Levi komesar partizanske bolnice u Užicu u jesen 1941. godine, koga su četnici uhvatili u Zljebu kod Višegrada, i njegova žena i saradnik Marija Bobić Levi. Lekarski pomoćnik kod doktora Levija bio je Predrag Hadnađov, apsolvent medicine, rodom iz Starog Bečaja.⁵⁷

U propagandnom odeljenju i umetničkim službama Užičkog partizanskog odreda, odnosno Glavnog štaba za Srbiju, radilo je nekoliko lica, koja su deportovana na Banjicu. Jedan od najpoznatijih bio je Dragoljub Vuksanović, na dužnosti u propagandnom odeljenju. Članovi umetničke sekcije odreda bili su Filip Marjanović, student prava, Aleksandar Todorović, student iz Prijepolja i Đorđe Marinković, maturant.⁵⁸

⁵⁴ N. Ljubičić, *n. d.*, str. 50.

⁵⁵ BBE, 4814.

⁵⁶ Izvor: banjčke knjige i arhiva Specijalne policije.

⁵⁷ IAB UGB SP IV-Q-166/6; predmet doktora Levija.

⁵⁸ IAB UGB SP IV-Q-139-a.

Sudbina se čudno poigrala s Filipom Marjanovićem. Prozvan je za pogubljenje, a ipak je ostao u životu. Njegovo sećanje na te dramatične dane zabeleženo je u Istorijskom arhivu Beograda.

»Prozvali su nas 220 — kaže Marjanović — a Vujković nam je rekao da ne uzimamo odela, već da iziđemo u donjem vešu... Pošto 'dušegupka' nije mogla sve da nas primi, pošla je prvo grupa od 100 ljudi, a ostali su čekali da se kamion vrati iz Jajinaca... Sa mnom u društvu su se nalazili otac i sin iz apoteke Trajković. Stari Trajković je imao u reveru otrov, za koji Nemci nisu znali i ponudio je meni i svom sinu da ga uzmemo i ne dozvolimo da budemo mučeni. Ja sam odmah pristao, ali me njegov sin odgovorio, rekavši da je bolje da umremo ovako. Poslušao sam Miroslava, ali stari Trajković nije hteo i uzeo je otrov ... Bio je mrtav već na drugom kilometru. U dušegupki smo bili jako zbijeni, jedan pored drugoga. Počeo je proces gušenja. Negde tri minuta posle zatvaranja, vrata su se ponovo otvorila. Ja sam prozvan i čuo sam svoje ime kao izdaleka. Izašao sam napolje. Čim me je video, Vujković mi je rekao: 'Ja ću te fizički likvidirati'.«⁵⁹

Za život banjičkih zatočenika važan datum bio je dolazak Mileta Milovanovića, učenika učiteljske škole, komesara čete u Četvrtom bataljonu Druge proleterske brigade. Odsečen sa grupom boraca posle bitke na Sutješci, vratio se u Užice, gde se krio nekoliko dana. Neko ga je pokazao, pa je uhapšen jula 1943. godine. U banjičku sobu smrti broj 66 sproveden je 30. decembra 1943. godine. Bio je veoma popularna i neumorna ličnost. Pričao je s omladincima o životu i bitkama Druge proleterske brigade. Znao je mnoštvo novih partizanskih pesama i često ih pevao.⁶⁰

Čačanski partizanski odred »Dr Dragiša Mišović«, najbrojniji po ljudstvu u okupiranoj Srbiji, platio je i najveći danak u krvi Banjičkom logoru. U osam banjičkih knjiga upisano je 1680 lica iz čačanskog kraja. Od tog broja pogubljeno je 350 zatočenika i to najviše iz gornjomilanovačkog atara —

⁵⁹ IAB, BL 627. Marjanović je u poslednji čas oslobođen intervencijom svog brata preko šefa Nedićevog Kabineta Đure Tripkovića. Policija je za Marjanovićevo puštanje dobila pozamašnu svotu od 2 miliona dinara.

⁶⁰ *Banjica*, grupa autora, Beograd 1967, str. 123.

168, zatim iz čačanske opštine 121, iz lučanske opštine 61 itd. Ovim ciframa treba dodati veliki broj pogubljenih i pomrlih u fašističkim logorima širom porobljene Evrope, u koje su sprovedeni pretežno iz logora na Banjici.

Prva grupa pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta do-terana je iz Čačka u logor na Banjici 14. decembra 1941. godine. U logorskom krugu dočekao ih je Svetozar Vujković, čiju su kuću u Gornjem Milanovcu zapalili borci Takovske čete još sredinom jula 1941. godine. Nazvao je nove logoraše ironično svojim Čačanima i zapitao ih šta misle da li su na Banjicu dovođeni da ih goje ili da im rebra broje.⁶¹

Isto onako kao što je užički zatvor bio centar za saslušavanje mnogobrojnih lica pohvatanih posle prve neprijateljske ofanzive u Užicu i okolini, Vojnotehnički zavod u Čačku postao je sabiralište za rodoljubivo stanovništvo čačanskog kraja.⁶²

Na dan 26. decembra 1941. godine otpremljeno je iz Vojnotehničkog zavoda u logor na Banjici 100 ljudi.⁶³ Prema sećanjima bivših zatočenika, ova grupa je stigla u Beograd pred samu Novu godinu. U banjickim knjigama, upisane su dve velike grupe Čačana: prva je zavedena 28. decembra

1941. godine od broja 3.458 do broja 3.584, a druga, od broja 3.706 do broja 3.942, upisana je tek 5. januara 1942. godine. U transportu (ili dva transporta), iz Vojnotehničkog zavoda nalazili su se zatvorenici iz samog Čačka i okolnih sela: Pridvorice, Preljine, Bresnice, Gorevnice, Sokolića, Trbušana, Turice, Ljubića, Međuvršja, Dučalovića, Vidove, Laništa. Mršinaca, Baluge, ali i Rtara, Pambukovice, Ivanjice i drugih mesta.

Maja 1942. godine prestala su saslušavanja boraca i saradnika Čačanskog partizanskog odreda u prostorijama Voj-

⁶¹ IA Čačka, Sećanje iz NOP, r. br. 595, str. 23, Sećanje Rađoja Jelića.

⁶² AVII, NdA, reg. br. 7, f. 3, K. 52. Prvi akt Ortskomandature u Čačku posle povlačenja partizana bio je da orgaeizuje preki sud. Na njegovo čelo postavljen je potpukovnik Majnhauze, a članovi suda bili su pored gestapovaca, provereni ljotićevci, koje je **predvodio** sveštenik Bulić. Gradsko poglavarstvo je po naređenju Nemaca obznanilo preko doboša da se moraju okupiti sva muška lica od 16 do 60 godina radi ispitivanja njihovog ponašanja u vreme partizanske vlasti.

⁶³ IA ČA, Sećanja iz NOB, r. br. 474.

notehničkog zavoda. Predstojnik čačanske policije dostavio je 13. maja dopis Ortskomandanturi, na čijem čelu se nalazio kapetan Gudelijus. U dopisu se izveštava da se u zatvoru nalaze još 47 lica. Prema naređenju Nedićeve vlade, trebalo je da se u to vreme likvidiraju zatvori u kojima su još držani »partizanski krivci«. Zato je predstojnik policije predložio da se na preki sud izvedu Sima Saraga, stolarski radnik, Tihomir Cutović, kafedžija iz Ježevica, Miloš Komadinić, zemljoradnik iz Slatine i Dobrivoje Petrović, limar iz Kragujevca, a da se u logor na Banjici sprovedu Dragan Topalović, Mileva Ilić, Milutin Trifunović, Veselin Tucović, Milan Tošić, Gvozden Perišić, Ivan Stabo, Milutin Krdžić, Gvozden Tripković, Pavle Drobnyak, Bogosav Zunić, Igrutin Vujović.^{64*}

Na terenu su nastavljena hapšenja boraca partizanskog odreda »Dr Dragiša Mišović« i u 1942. godini. Otkrivene su nove organizacije narodnooslobodilačkog pokreta. U Tijanju su 26. jula 1942. godine uhapšeni Vučko Milošević iz Mrakovice, Miloš Matijević iz Tijanja, Zivka Vujinović, učiteljica iz Tijanja, Jelisaveta Vujinović, domaćica iz Guberevca, Milena i Vera Lazarević, domaćice iz Guče i Miodrag Glavonjić, zemljoradnik iz Goračića. Oni su optuženi da su održavali »tajne političke veze i prikrivali odbeglu komunistkinju Milicu Vučetić«. Neki od njih su kasnije sprovedeni u logor na Banjici.⁶⁵

Svoj životni put završilo je u stratištu u Jajincima ili na grubodranu Banjičkog logora nekoliko istaknutih članova političkih i vojnih rukovodilaca u ustaničkoj 1941. godini. Već 10. oktobra 1941. godine sproveden je u logor Radojica Radosavljević, opančarski radnik, član Okružnog komiteta KPJ za Čačak. Miroljub Matijević, student medicine, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a, prispeo je početkom decembra 1941. godine.⁶⁶ Popović Đorđe, član Gradskog narodnooslobodilačkog odbora u Čacku, uhapšen je takođe krajem 1941. godine i transportovan u Norvešku.⁶⁷

⁶⁴ IA CA, F. II, br. 50 (prepis dokumenta).

⁶⁵ NOR, 1/4, str. 354. Milena Lazarević, član Povereništva za dragačevski srez od maja 1941. godine, streljana je u Jajincima 7. juna 1943. godine.

⁶⁶ BBE 779 i 3371.

⁶⁷ BBE 3672.

U toku 1942. godine uhapšeno je nekoliko političkih radnika, čija aktivnost datira od prvih ustaničkih dana. Među njima su: Vera Radosavljević Đokić, student prava, član KPJ, Nadežda Matijević Đokić, učiteljica, član KPJ, aktivista u takovskom srezu, Dragan Topalović, trgovački pomoćnik, sekretar Mesnog komiteta za Čačak, Milena Jeftović Vlastelica, student prava, član Okružnog komiteta KPJ za Čačak, Momčilo Vilimanović, učitelj, aktivista u trnavskom kraju, a pre toga borac Kragujevačkog partizanskog odreda, Sreten Jovašević, opštinski činovnik, nosilac Albanske spomenice, Milan Milošević, član Sreskog komiteta KPJ za ljubički srez, koji je sproveden na Banjicu kao preventivac iz niškog zatvora, gde je izdržavao kaznu na osnovu Zakona za zaštitu države, Miloje Stanojević — Mrtvak iz Mrčajevaca, sekretar Sreskog komiteta KPJ za ljubički srez, Dobrivoje Pavlović, maturant iz Mojsinja, član istog komiteta, Jovanka Radaković, profesor u Gornjem Milanovcu, član Sreskog komiteta za takovski srez, Velimir Erić, zemljoradnik iz Zablaca, učesnik u pripremama ustanka i drugi.⁶⁸

Iz borbenog sastava Čačanskog partizanskog odreda bilo je takođe nekoliko istaknutih pojedinaca pogubljenih u logoru na Banjici: Sredoje Markićević,⁶⁹ kapetan bivše Jugoslovenske vojske, rođen u Pilatovićima 1910. godine; bio je načelnik štaba Čačanskog partizanskog odreda, zatim Milutin Stojić,⁷⁰ zemljoradnik iz Banjice i član Sreskog komiteta KPJ za Trnavski srez, Milivoj Đilas,⁷¹ student agronomije, rođen u Podbišću kod Kolašina 1914. godine, politički komesar Takovskog bataljona, Milojko Bročić,⁷² pisar u Guči, gde je rođen 1917. godine, Milorad Jevtović, poznat u partizanima pod imenom Lako Smit, diplomirani pravnik, politički komesar Lipničke čete Trnavskog bataljona.⁷³

Najzad valja pomenuti i prve partizanske artiljerce Sredoja Vasilića, kovača iz Atenice, i Andriju Rajića, zemljorad-

⁶⁸ Na osnovu banjičkih knjiga i arhivske građe IA Čačak.

⁶⁹ *Cačanski kraj u NOB*, Hronologija, str. 91.

⁷⁰ IAB UGB SP IV-Q-46/6.

⁷¹ *Cačanski kraj u NOB*, str. 94.

⁷² *Pali borci i žrtve čačanskog kraja*, Čačak 1977, str. 19.

⁷³ *Cačanski kraj u NOB*, str. 127.

nika iz Banjice, vođe artiljerijskog odeljenja prilikom napada na Kraljevo.⁷⁴

Iz **Prvog šumadijskog odreda** sprovedeno je u logor na Banjici više desetina boraca iz ustaničke 1941. godine, s tim što su neki od njih otkriveni i uhapšeni kasnije.

Posle hapšenja preventivaca, već krajem leta 1941. godine, pristižu na Banjicu lica osumnjičena da podržavaju partizane. Na dan 17. septembra doteran je Miodrag Blagojević, učenik iz Kopljara, a odmah zatim Slavka Petrović, učenica iz Aranđelovca.⁷⁵ Oboje su zbog nedostatka dokaza pušteni. Na Miodraga Blagojevića je policija verovatno posumnjela da je u kontaktu s Milanom Blagojevićem, španskim borcem, pod čijim rukovodstvom je u Kopljarima 28. jula 1941. godine donesena odluka o formiranju partizanskog odreda u aranđelovačkom kraju.⁷⁶

Već sledeći uhapšenik Vladimir Stojković, saobraćajni činovnik iz Aranđelovca, streljan je 3. novembra 1941. godine.⁷⁷ U oktobru 1941. godine, prebačeni su iz istražnog zatvora u logor na Banjici Vladislav Nikolić, činovnik iz Brezovice u orašačkom srezu, Milan Aleksić, skretničar železničke stanice u Aranđelovcu, i Dušan Radonjić, učitelj iz Banje u orašačkom srezu.⁷⁸ Radonjiću je bilo povereno vršenje kurirskih zadataka između Aranđelovca i odreda, ali je već 7. oktobra uhapšen.

Među zarobljenim partizanima, prispeli su na Banjicu tokom 1941. godine Zagorka Dugalić, učiteljica, član KPJ od 1939. godine,⁷⁹ Branko Ilić, zemljoradnik iz Trešnjice, intendant odreda i Ljubomir Đurić,⁸⁰ takođe zemljoradnik iz Treš-

⁷⁴ Isto, str. 107.

⁷⁵ BBE 497.

⁷⁶ Već 2. jula održana je smotra 93 prvoborca. Krajem avgusta Odred je imao tri bataljona. Miloje Stanković, *Prvi šumadijski odred*, Beograd 1963, str. 1—7.

⁷⁷ BBE 734.

⁷⁸ Nikolić je streljan 1941. godine (BBE 795), a Aleksić i Radonjić su pušteni posle nepuna 3 meseca (BBE 916 i 993).

⁷⁹ BBE 780; *Zene Srbije u NOB*, Beograd 1975, str. 231; IAB UGB SP IV-Q-12/1.

⁸⁰ BBE 1678, 2478 i 3428.

njice, koji se našao u prvom stroju okupljenih partizana 2. jula 1941. godine, a kasnije i Desanka Mitrović Petrović, član KPJ od 1941. godine, koja je radila u tehnici Okružnog komiteta KPJ za Arandjelovac.⁸¹

Kod Valjeva je zarobljen, takođe u decembru 1941. godine Milovan Zivković, svršeni učenik poljoprivredne škole, rođen u Sakulji kod Lazarevca. Kada je pušten iz valjevskog zatvora vratio se u svoje selo i povezao sa Stanislavom Sremčevićem — Crnim. Bio je neko vreme član Sreskog komiteta KPJ za kolubarski srez. Ponovo je uhapšen i sproveden na Banjicu, odakle se izvukao zahvaljujući intervenciji sreskog načelnika u Lazarevcu.

Istaknuti politički radnik na terenu Prvog šumadijskog odreda u prvim ustaničkim danima bila je Zora Jovanović, poznata po radu još iz studentskih dana (potpisnik je apela protiv fašizacije Jugoslavije za vreme vlade Milana Stojadinovića, zatim je bila na radu u tehnici Okružnog komiteta KPJ za Arandjelovac).⁸²

Borci Prvog šumadijskog odreda zarobljavani su na različite načine. Među istaknutijim ličnostima iz boračkog sastava, pomenućemo Lazara Grubora, rudara u rudniku Kolubara, komandira četvrtе čete Drugog bataljona, i Pantu Stojanovića, obučarskog radnika iz Vinče, borca Trećeg bataljona odreda, koji je rasformiran na Rudniku 4. decembra 1941. godine. Njegovo hapšenje je simptomatično. Policiji su pali u ruke gotovo svi borci devete čete, mahom iz sela Vinča, koji su se razišli po kućama. Posle nemačkog proglasa da predaju oružje, u Topoli se prvi predao Panta, a za njim kao najstarijim i najpoznatijim, i ostali borci. Većina je streljana na Metinom brdu u Kragujevcu, a Panta Stojanović je sproveden na Banjicu.⁸³

⁸¹ *Pregled istorije NOB u Sumadiji*, Odbor za izradu Pregleda, Beograd, 1981. Još jednom je policija prodrla u partijsku tehniku septembra 1942. godine. Tada su na brdu Risovača kod Arandjelovca uhapšeni i sprovedeni na Banjicu Vojislav Cosić, knjižar, i Radoslav Krsmanović, opančar, koji su streljani, i Milomir Krstić, učenik, koji je umro u Guzenu, filijali logora Mauthausen.

•* U logoru na Banjici nalazila se od 31. avgusta 1942. godine. Streljana je 17. oktobra 1942. BBE 7057.

⁸³ Miloje Stanković, *rt. đ.*, str. 335. pa dalje.

Posle Stojanovića, od meštana Vince s Banjice je sproveden u Norvešku Mileta Zivanović, a Ljubica Ilić, pedesetogodišnja majka devetoro dece, ipak je puštena.⁸⁴

Sličnu sudbinu doživela je i osma četa istog bataljona. Razoružana je na spavanju u selu Vrbici. Na Banjicu su sprovedeni Sreten Dragičević i Živomir Gavrilović, kao i nekoliko aktivnih saradnika narodnooslobodilačkog pokreta.⁸⁵

Među borcima i pozadinskim radnicima Prvog šumadijskog odreda sprovedenim u logor na Banjici tokom 1942. godine, nalazili su se, između ostalih, Božidar Marinković, mlinar, član Sreskog narodnooslobodilačkog odbora za srez orašački i Marika Kotević — Stojanović, kurir između Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i Okružnog komiteta KPJ za Aranđelovac.

Na dan 18. juna 1942. godine iz sabirnog logora u Smederevskoj Palanci, u kome su do leta 1942. godine bili zatvarani zarobljeni partizani, preseljena je na Banjicu veća grupa zatočenika s područja Sumadije, od kojih je dobar deo streljan. Među njima je bilo boraca Prvog i Drugog šumadijskog odreda.

Među najistaknutijim ličnostima **Drugog šumadijskog odreda** koje su probdele poslednje dane u logoru na Banjici, ubrajaju se Dobrivoje Golubović, krojački radnik iz Smederevske Palanke, komandir čete, Jovan Torbica, metalostrugar iz Smederevske Palanke, poreklom iz Like, predratni član KPJ, koji je umoren u Mauthauzenu, Mladen Filipović — Mlađa, inženjer agronomije, i Andra Đorđević, činovnik Gradskog poglavarstva u Skoplju, komandant odreda.

Dobrivoje Golubović ubeležen je u drugoj banjičkoj knjiži pod lažnim imenom Dobrivoje Dobrosavljević, i možda bi uspeo da prikrije svoj identitet i provuče se kroz igiene uši logorskih čistki da nije denunciran logorskim vlastima. Zato je posle batinaškog postupka u Vujkovićevoj kancelariji izveden na streljanje u Jajincima pod svojim pravim imenom, koje je u banjičkoj evidenciji zapisano pored lažnog.⁸⁶

⁸⁴ IAB UGB SP IV-Q-252/37; BBE 2938, 4988 i 6080.

⁸⁵ Izvor: banjičke knjige.

⁸⁶ IAB UGB SP IV-Q-65/122; BBE 2051. Dvojica zatočenika iz Golubovićeve čete umrla su u logorskoj ambulanti, jedan je transportovan za Norvešku, a dvojica omladinaca sprovedeni su u Zavod za prinudno vaspitanje omladine.

Za ime Mladena Filipovića, koji je najpre ranjen, pa zarobljen kod Tuleža blizu Venčana,⁸⁷ vezana je jedna epizoda s neuspelim iznošenjem pisma iz logorskog suterena. Trebalo je da pismo iznese Mihailo Đurđević, učenik iz Svilajнца, borac Resavske čete Drugog šumadijskog odreda, kome je bilo obećano da će biti sproveden u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci. Mladen mu je dao pismo koje je trebalo da dospe do njegove porodice. Međutim, Đurđević je bio neoprezan. Sakrio je pismo u cipelu, ali je pri tom bio primećen. Denunciran je ključaru Lali Kobiljskom, koji mu je naredio da se izuje i pronašao pismo. Zbog toga je bio obustavljen Đurđevićev odlazak u Smederevsku Palanku.⁸⁸

Krajem februara 1942. godine završena je istraga protiv Andre Đorđevića, komandanta Drugog šumadijskog odreda. Skupa s njim uhapšena je Rodna Ćirković koja se priključila Andri i povlačila s partizanima do Sandžaka, kada su dobili naređenje da se vrate iz Radoinje na teren Drugog šumadijskog odreda. Pokušali su da se legalizuju, ali su uhapšeni⁸⁹

Među prvim, uništena je Palanačka četa Drugog šumadijskog odreda, iznenađena kod Gradišta, još sredinom jula 1941. godine. Najveći broj boraca ove čete postreljan je 20. jula i 26. avgusta u Smederevskoj Palanci. Ipak su trojica boraca iz ove čete dospeli do logora na Banjici.⁹⁰

Inače je kroz logor na Banjici prošlo najviše boraca Orašacke čete — oko 20, znatno manje boraca Račanske i Resavske čete.

Međutim, neki aktivisti s operativnog područja Drugog šumadijskog odreda prispeli su u logor na Banjici vrlo rano. S odlukom Prekog suda u Smederevskoj Palanci sprovedeni su već novembra 1941. godine Dragoljub Živković, zemljorad-

⁸⁷ IAB UGB SP IV-Q-9/55; BBE 8207.

⁸⁸ Na osnovu kazivanja Mihaila Đurđevića, koje je zabeleženo u Istorijskom arhivu Svetozareva.

⁸⁹ AVII, NdA, reg. br. 14, f. 1, K. 58. U rešenju o Đorđevićevom upućivanju u Banjički logor tvrdi se da je među borcima bio poznat kao Dejan Petrović i da je izvršio mnoga dela sabotaze.

⁹⁰ Od boraca Palanačke čete Drugog šumadijskog odreda tegobe banjičkog života iskusili su Sava Marković, zemljoradnik iz Kusatka, i Miodrag Mirić, student iz Smederevske Palanke, koji je transporlovan u Mathauzen 31. avgusta 1944. godine.

mk iz Goloboka, Dušan Marković, zemljoradnik iz Krnjeva, Tihomir Lazić, bravar iz Azanje, zatim Predrag Kršljanin, učitelj iz Krnjeva, Bogomir Milanović, zemljoradnik iz Male-Plane i T. Marković, narednik iz Velikog Orašja. Njih je osudio na smrt Nedićev Preki sud. Prva trojica sa spiska zaista su streljana 17. decembra 1941. godine. Zahvaljujući jakoj intervenciji, učitelj Kršljanin je pušten. Milanović i narednik Marković, odvedeni su na prinudan rad u Norvešku.⁹¹ Veoma rano, sredinom novembra 1941. godine, dočarana je na Banjicu grupa meštana iz sela Darosave, koje je kao izrazito partizansko selo bilo često na udaru ekipa Specijalne policije i Gestapoa. Od desetina lica sprovedenih u logor na Banjici streljan je 5. marta 1942. godine Dušan Ranković, osamnaestogodišnji omladinac, a u Norvešku su transportovani Vlastimir Radonjić i Milorad Grujić, zemljoradnici.⁹²

Na samom početku decembra 1941. godine pohvatani su na terenu, sprovedeni na Banjicu i ubrzo streljani pozadinski radnici Živoj iz Damnjanović, krojač iz Smederevske Palanke, Živko Stepanović, pinter iz Kusatka i Đurđe Jovanović, đak iz Božurnje.⁹³

Najveći broj boraca Drugog šumadijskog odreda pao je neprijatelju u ruke prilikom povlačenja posle prve neprijateljske ofanzive na teritoriji Užičke Republike, ali i posle pokušaja prikrivanja pojedinih boraca po selima.

Zanimljiv je slučaj Dušana Ignjatovića, učenika Trgovačke akademije iz Beograda, borca Oraške čete od početka avgusta 1941. godine, boravio je u dva maha u logoru na Banjici.⁹⁴ Budući da je rođen u bogatoj trgovačkoj porodici iz Velike Plane, njegov otac uspeo je prvi put da mu »otkupi« glavu, dajući pozamašnu svotu policiji. Međutim, posle nekoliko nedelja ponovo je uhapšen i ovog puta streljan.⁹⁵

Nadežda Carević, prema gestapovskoj arhivi borac Drugog šumadijskog odreda, otkrivena je na osnovu dostave koju je Gestapoa dobio od obergruppenfirera Kalivode iz 211. Obaveštajnog puka Četvrtre armije Vermalita koga su partizani bili za-

⁹¹ IAB UGB SP IV-Q-65/79.

⁹² BBE 1367—1375.

⁹³ BBE 1613, 1654, 1900.

⁹⁴ IAG UGB SP IV-Q-3/169.

⁹⁵ BBE 12794/5.

robili pred jesen 1941. godine »negde na prostoru 40 kilometara južno od Topole«. On je u zarobljeništvu zapazio i zapamtio lik Nadežde Carević koja je kasnije prišla četnicima Draže Mihailovića. Nemački islednici nisu se premišljali kako da odluče o daljoj Nadeždinoj sudbini. Odluka sa potpisom SS majora Zatlara lakonski je kratka: »Predati na sledeće streljanje«. ⁹⁶

Za prvu veću odmazdu nad zatočenicima Banjičkog logora nemačkim okupatorima poslužila je kao povod jedna akcija **posavskih partizana**. Kod jednog od četvorice pripadnika nemačkog policijskog bataljona 64 iz Šapca, čiji automobil je presrela kod sela Skele patrola posavskih partizana, pronađeno je karakteristično pismo, koje govori o zamahu naše oslobodilačke borbe. Književnik Jovan Popović preveo je okupljenim borcima ovo pismo, u kome se, između ostalog, kaže: »Pišeš mi, dragi Hans, da je naš prijatelj Johan poginuo u Jugoslaviji. Čudi me. Ta zemlja je osvojena. Pa šta je to? Strepim za tebe.. «.»⁹⁷ Samo jedan dan posle pogibije četvorice gestapovaca, možda baš u trenutku kada je prevođeno navedeno pismo, Nemci su izveli iz suterenskih prostorija Banjičkog logora 49 zatočenika, od kojih su 43 streljali za odmazdu u spaljenom selu Skeli.⁹⁸

Tih letnjih dana 1941. godine, četnici ovog kraja izvršili su prvi gnusni čin. Zarobili su i izbodenu noževima predali okupatoru Ciganku Milicu Katić, koja je sa dva sina stupila u Posavski partizanski odred. Posle lečenja i saslušanja, Milica Katić je sprovedena u logor u Smederevskoj Palanci, a odatle tek jula 1942. godine prebačena na Banjicu.⁹⁹ Skupa s njom dovedena je Sretenija Aničić, domaćica iz Ušća kod Obrenovca, koja je kasnije odvedena na prinudan rad u Banatskom Brestovcu.

Krajem septembra i u prvoj polovini oktobra 1941. godine u Banjički logor sprovedeno je dvadesetinu lica iz posavskih sela, koje je Gestapo optužio za saradnju s partizanima ili za

** IAB, fond BdS C-169.

⁹⁷ Pismo je citirano prema knjizi Milosava Bojića *Posavski partizanski odred*, Prosveta, Beograd 1954, str. 47.

⁹⁸ Dokument u *Prilozima*.

⁹⁹ BBE 6316 i 6319; Milosav Bojić, n. d., str. 57.

direktno učešće u oružanim akcijama. Većina uhapšenika iz ove grupe streljana je 17. oktobra 1941. godine.

Sredinom oktobra Nemci su zarobili kod Obrenovca četvoricu partizana, koje je Gestapo sproveo u logor na Banjici. To su Dragoljub Stepanović i Milisav Stepanović iz Draževca, Milutin Agorčević i Sava Nedeljković iz Velikog Polja.¹⁰⁰ U policijskim dokumentima se tvrdi da su uhapšenici pušteni, pošto su prisilno mobilisani. Međutim, Milisav Stepanović i Dragutin Agorčević su internirani u Norvešku. S njima u grupi Gestapo je dognao na Banjicu takođe Josipa Vladušića, radnika rodом iz Splita koji je interniran u Norvešku, i Anu Rutdojč, lekara iz Vranića.¹⁰¹

Početkom decembra načelstvo posavskog sreza sproveo je u Beograd još troje aktivnih partizana: Predraga Nikolića, podoficira BVJ, rodом iz Trstenice, Dušana Lazarevića, zemljoradnika, i Radojku Stamenić, domaćicu, oboje iz Stublina. Sve troje su okarakterisani kao partizani. Za Radojku Stamenić se pretpostavljalo da je bila jedan od kurira Posavskog partizanskog odreda, ali je ova nepismena seljanka to energično poricala.¹⁰²

Veći broj zarobljenih posavskih partizana pristigao je u logor s presudom Prekog suda Nedićeve oružane sile u Obrenovcu. S jednim od takvih dokumenata dospeli su Milorad Kovačević, Uroš Kuzmanović i Dragoljub Milutinović, zemljoradnici iz Grabovca,¹⁰³ a nešto ranije uhapšen je i streljan skupa s njima trojicom 17. decembra 1941. godine, Bratislav Đorđević, radnik iz Zabrežja, takođe posavski partizan.¹⁰⁴

Drugi primer su osmorica boraca Posavskog partizanskog odreda doterani u Banjički logor na samom prelazu iz 1941. u 1942. godinu. Oni su ugušeni gasom 9. maja 1942. godine.¹⁰⁵

Veća grupa posavskih partizana sprovedena je u logor na Banjici 18. decembra 1941. godine. U ovoj grupi su kao najopasniji »za javni red i mir« ocenjeni Svetozar Stanojević,

BBE 939, 949, 943, 883.

¹⁰¹ IAB UGB SP IV-Q-65/85 i 139/27; BBE 950 i 938.

¹⁰² IAB UGB SP IV-Q-65/24; U prilogu njeno saslušanje i akt četničkog vojvode Predraga Nikolića sreskom načelstvu.

¹⁰³ IAB UGB SP IV-Q-65/102.

¹⁰⁴ IAB UGB SP IV-Q-28/12 i 65/14.

¹⁰⁵ Arhiv VII, NdA, r. br. 25/5—3, k. 15; BBE 3410—3416.

zemljoradnik iz Piromana, i Zivko Stokić, obučarski radnik iz Obrenovca. Većinom su streljani ili internirani u Nemačku.¹⁰⁶

Među partizanima zarobljenim posle sloma Užičke Republike i transportovanim u logor na Banjici krajem decembra 1941. godine bilo je i nekoliko boraca Posavskog partizanskog odreda.¹⁰⁷

Kada je na sastanku Komiteta Posavskog odreda (izuzev treće čete koja je ostala u sastavu Združenih odreda u zapadnoj Srbiji, odlučeno je da se iscrpljeni borci skrivaju do proleća, brzo su u šumama Pambukovice opkoljeni i pali u ruke četnika. Oni su bili najpre u zatvoru na Ubu, a kasnije u manjim i većim grupama transportovani bilo u logor na Banjici bilo u logor u Smederevskoj Palanci.¹⁰⁸

U Prilozima se objavljuje koncizno rešenje o konfiniranju u logor Čedomira Todorovića, zemljoradnika iz Zvečke, takođe uhvaćenog u februaru, kao primer tipiziranih odluka o kažnjavanju zarobljenih partizana.¹⁰⁹

Tek krajem 1942. godine prispeli su na Banjicu borci Posavskog odreda koji su se u međuvremenu aktivirali u seoskim partizanskim desetinama. Među prvima iz ovih grupa prispeli su Dragutin Jeremić, limar, i Milorad Stevanović, stolar iz Barajeva, koji su optuženi za napad na četnički štab u Barajevu. Borci seoskih partizanskih desetina stizaće u logor na Banjici i kasnije tokom 1943. godine, kada je ponovo znatno porastao broj napada na opštinske uprave i žandarmerijske stanice, kao i manjih diverzija. Za njih se u mnogim dokumentima neprijateljskih arhiva kaže da danju mirno rade svoj posao, a noću preduzimaju oružane akcije protiv okupacionih i kvislinških vlasti.

¹⁰⁶ IAB UGB SP IV-Q-21/39; BBE 2091—2098.

¹⁰⁷ IAB UGB SP IV-Q-139-A.

¹⁰⁸ Aleksandar Vitorović, *Centralna Srbija u NOB*, Beograd 1967, str. 117.

¹⁰⁹ AVII, NdA, reg. br. 22/5—3, k. 58.

GODINA 1942.

Druga okupacijska godina bila je u logoru na Banjici najteža i po broju sprovedenih zatočenika i po masovnosti streljanja i po iznuravanju glađu. Bila je +o godina u kojoj su sile fašističkog trougla Berlin—Rim—Tokio bile na vrhuncu moći i u kojoj su se njihovi zločini penjali ka kulminaciji.

Posle povlačenja glavnine narodnooslobodilačke vojske iz zapadne Srbije u Sandžak i Bosnu u okupiranoj Srbiji je zavladao policijski teror pod rukovodstvom SS generala Avgusta Majsnera, kome su poslušno služile kolaboracionističke upravne i policijske vlasti.

Iz prepunih zatvora Gestapoa i Specijalne policije, sreskih i okružnih načelstava i četničkih mučilišta po selima, priticala je u logore reka zatočenika. Kroz logor na Banjici prošlo je u 1942. godini blizu šest i po hiljada ljudi. Samo kroz zatvore Specijalne policije u Beogradu prošlo je 5.456 uhapšenika, a od njih je 1007 lica sprovedeno u logor na Banjici.

Najvažniji događaji i grupe u tom periodu bili su:

- novi transporti partizana, koji su se s nesmanjenom intenzivnošću prikupljali posle prve neprijateljske ofanzive;
- velika hapšenja omladinaca u Beogradu tokom februara;
- martovska provala i pad drugog Mesnog komiteta KPJ za Beograd;
- pad Mesnog komiteta u Valjevu;
- velika hapšenja u Zaječaru i istočnoj Srbiji;
- policijski prodori u organizacije narodnooslobodilačkog pokreta u vračarskom, posavskom i kosmajskom srezu;
- oktobarska provala u Beogradu.

Nove grupe partizana

Kopaonički partizanski odred, koji je delovao u dolini Ibra i sarađivao s Kralj evačkim partizanskim odredom, došao je u jesen 1942. godine takođe pod žestok udar neprijateljske ofanzive. Njegovo jezgro sačinjavali su najsvesniji rudari Trepče, Baljevca i Jarandola i partijski aktivisti Raške i Novog Pazara.

Nije zato slučajno što je prvi zarobljeni partizan Kopaoničkog odreda bio rudar u Trepči. Nije slučajno ni što je svoje poslednje dane odbrojavao u logoru na Banjici. Bio je to Simo Labus, rođen 1913. godine u Velikoj Popini, u srezu Gračac, koga su trnoviti putevi siromaštva naveli da potraži uhleblje u rudniku Trepča. Zarobljen je posle napada na Trepčinu žičaru još 3. septembra 1941. godine, kod Borčana. U logor na Banjici doveden je 22. septembra 1941. godine skupa sa svojim drugovima iz ove poznate akcije Nikolom Manojlovićem i Jovom Kojićem.¹ Sva trojica ovih boraca Kopaoničkog odreda bili su poreklom Ličani — šumski radnici na planini Goliji Jovo Kojić, iz Jasenovog Potoka, a Trepčin radnik i član KPJ Nikola Manojlović iz Omčice u srezu Gračac.²

Mada je kopaonički predeo gravitirao ka Feldkomandaturi 809 u Nišu, koja je uspostavila svoj logor na Crvenom krstu, pa je većina partizana iz okoline usmeravana u tom pravcu, još nekoliko značajnih prvoboraca Kopaoničkog odreda je dospelo do logora na Banjici.

Tri učitelja — Predrag Vilimanović, Simeon Karamarković i Sveta Trifunović — bili su na rukovodećim dužnostima u kopaoničkom odredu »Todor Milićević«. Politički i razvojni put Vilimanovića i Trifunovića bio je sličan. Obojica su pred rat pripadala Narodnoj seljačkoj stranci, na čijem čelu je bio dr Dragoljub Jovanović, ali su se od nje odvojili zbog pasivnog stava većine rukovodstva u pripremama ustanka. Predrag Vilimanović je čak bio član Glavnog odbora stranke, kao i

¹ BBE 586, 587, 585; sva trojica su streljana 29. IX 1941.

* Podaci iz publikacije *Pali borci i žrtve fašističkog terora iz Titove Mitrovice i okoline*, 1983.

advokat Velimir Raičević iz Kraljeva, o kome je ranije bilo govora.³

Vilimanović se u potpunosti opredelio za antifašistički program KPJ i postao njen odan član. U Kopaoničkom partizanskom odredu, kome je pristupio od osnivanja, vršio je dužnost komandanta. Posle zarobljavanja podvrgnut je mučenjima u beogradskoj Specijalnoj policiji, a zatim sproveden u logor na Banjici 5. februara 1942. godine, da bi mesec dana kasnije bio pogubljen.⁴

Upravo u vreme Vilimanovićevog pogubljenja četnici su u Raškoj uhapsili nekoliko građana za koje se sumnjalo da pripadaju narodnooslobodilačkom pokretu. Zbog nedostataka dokaza su pušteni. Godinu dana kasnije hapšenje gotovo istih lica izvršio je Gestapo. Uhapšeno je devet lica: Dragan Marković, Slobodan Jevtić, Cedo Šoškić, M. Sekularac, Aleksandar Petrović, Slobodan Pešović, Rada Šumarac, Ranko Mitrović i Srba Jovanović. Od njih su iz logora na Banjici sprovedeni za Mauthausen Srba Jovanović, Aleksandar Petrović, M. Sekularac, Slobodan Pešović, Slobodan Jevtić i Rako Mitrović. Vratili su se živi samo Slobodan Jevtić i Rako Mitrović.⁵

Prvi borci s područja novopazarske opštine koji su stupili u Kopaonički partizanski odred bili su Sima Karamarković i Zenun Hasković. Njihova aktivnost je bila dragocena i specifična za istoriju narodnooslobodilačkog rata u Sandžaku, posebno Zenunova, pošto je bio Musliman. Karamarković i Hasković su dobili zadatak od partijske organizacije da preduzmu sve što mogu da se spreči bratoubilački obračun između Srba i Muslimana, a baš takav obračun su priželjkivali nemački okupatori i njihovi albanski sledbenici.

Simeuna Karamarkovića zarobili su krajem aprila 1942. godine četnici popa Selimira Popovića iz Stavlja i sprovedi ga u novopazarski zatvor. Posle dugotrajnih mučenja i poni-

³ Na osnovu referata dr Milice Bodronić održanog na simpozijumu »NOR i revolucija u Srbiji«, koji je organizovao Institut za radnički pokret Srbije 25. i 26. septembra 1971. na Zlatiboru.

⁴ BBE 4139.

⁵ Ejub Mušović i Miodrag Radović, *Borci novopazarskog kraja u NOB*, Novi Pazar 1984.

ženja sproveden je u logor na Banjici, gde je streljan na grubodranu 3. avgusta 1942. godine.⁶

Najveća Haskovićeva škola bila je organizacija KPJ na Beogradskom univerzitetu, a najburnija, verovatno i najsažajnija u životu bila je ratna 1941. godina. Pored saradnje s Karamarkovićem, našao se na sličnom poslu i s Miodragom Jovanovićem, mašinbravarom iz Novog Pazara, s kojim je drugovao od vremena dolaska u Kopaonički partizanski odred. Kada su krajem 1941. godine dolazili u Novi Pazar, neprijateljske straže, koje su obojicu dobro poznavale, pripremile su im klopku kod Petrove crkve, na ulazu u grad. Tadašnji nosioci proalbanske vlasti predali su ih preko Raške u Kosovsku Mitrovicu. Nakon dva meseca tamnovanja odatle su sprovedeni u logor na Banjici.⁷

Karakterističan je i slučaj Šabana Koča, sina uglednog trgovca iz Novog Pazara, koji nije bio aktivan borac Kopaoničkog partizanskog odreda, ali je bio jedan od najuspešnijih organizatora prikupljanja odeće, lekova i oružja za partizane u Ibarskoj dolini. Koristio je sve mogućnosti da svojim sugrađanima kaže pravu istinu o narodnooslobodilačkom ratu i o korjenima sukoba progresivnih i reakcionarnih snaga na našem tlu. Jedna od najznačajnijih akcija u kojima je učestvovao jeste rasturanje letaka po Novom Pazaru maja 1942. godine, čime je u priličnoj meri raskrinkana okupatorska i kvislinška vlast u gradu.

Patrola gestapovaca uhapsila ga je februara 1943. godine u Šutenovcu, na domaku Novog Pazara. Iz Kosovske Mitrovice transportovan je, pretučen i izmrcvaren, u logor na Banjici, gde je streljan 7. juna 1943. godine.⁸

Borci **Kragujevačkog partizanskog odreda** izvođeni su na streljanje u većem broju iz logora na Metinom brdu, u blizini grada, gde je pred kraj Bemeove ofanzive uspostavljen privremeni logor za pohapšene rodoljube Šumadije. Kroz nekoliko okupatorsko-kvislinških rešeta prošao je do logora na Banjici samo manji deo partizana iz kragujevačkog kraja. Ipak je nekoliko predratnih komunista i prvoboraca Kragujevačkog partizanskog odreda relativno rano dospelo na

⁶ BBE 6684; u Banjički logor prispeo 16. jula 1942.

⁷ BBE 6048 (Zenun) i 6052 (Sima).

⁸ Iz Kosovske Mitrovice sproveden je 18. IV 1943; BBE 12.864.

Banjicu. Među njima su tokom 1942. godine streljani: Miloš Petrović, radnik, član Mesnog komiteta KPJ za Kragujevac, Siniša Negedić, službenik, koji je umro u logorskoj ambulanti od povreda zadobijenih na saslušanju, Draga Ratinac, Radmila i Smilja Janjić, Natalija Nedeljković — Nana, a nešto kasnije njena kćerka Angelina Anga Nedeljković Milosavljević, Božana Prpić, član Mesnog komiteta na početku 1942. godine i Jovanka Jagodić Nevajdić.

Nataliju Nedeljković i njenu kćer Angelinu, koja je odgovarala zbog napredne aktivnosti još pre rata, jedno vreme član Mesnog komiteta SKOJ-a za Kragujevac i našla se u boračkom stroju Prvog šumadijskog odreda, uhvatili su u Grošnici i predali beogradskoj Specijalnoj policiji četnici vojvode beogradskog Lazarevića zajedno s grupom meštana Grošnice.

Pred njihov dolazak na Banjicu, 30. decembra 1941. godine, Bećarević je uputio šefu logora Vukoviću pismo, u kome kaže da su sva sprovedena lica — Milutin Milosavljević, zemljoradnik, Života Milivojević, zemljoradnik, Svetozar Vukсанović, zemljoradnik, Dragutin Vučković, opančarski radnik i Natalija Nedeljković, domaćica — osuđena na smrt zbog učešća u partizanskim borbama.⁹

Skupa s navedenim Grošničanima streljani su 5. marta 1942. godine trojica meštana sela Vinjišta, takođe kao učesnici u partizanskim akcijama.¹⁰

Prema Sandžaku se povlačila i Draga Ratinac, koja je skupa s mužem pristupila Kragujevačkom partizanskom odred. Zarobljena je u jednom kolubarskom selu i streljana u Jajnicima."

O prozivci Natalije Nedeljković ostali su zabeleženi podaci u knjizi Dragoljuba Petrovića *Prvi na rodnoj grudi*.

»Nana! — pronese se kroz sobu glas čuđenja. — Pa zar je moguće da će streljati staricu od 60 godina?« Doktor Jung se zainteresovao ko je ta Nana o kojoj se šapuće. Vuković mu je odgovorio da je majka sina i kćeri komunista i da ie i sama partizanka. Zatim je hladnokrvnim glasom i sa ci-

⁹ BBE 3419—3425.

¹⁰ Adam Gvozdenović Simić, Radenko Gavrilović i Buda Milovanović, koji je bio kurir u odre lu.

¹¹ *Zene Srbije u NOB*. Beograd 1975, str. 277; IAB SP IV-Q-126/1.

ničnim osmehom nastavio prozivku. Prozvao je deset žena za streljanje. Kada je pročitao ime Radmile Jović, rekao je Jungu: 'To je ona mala što pali automobile', a ovaj ga je zadovoljno potapšao.

Rada i Smiljka Janjić, koje su istog dana prozване, skinule su sa ruku satove i predale ih drugaricama u sobi da im ih ne uzmu Nemci. Nana ih je zagrlila i ljubila govoreći: 'Zbogom, deco moja! Držite se dobro'. Zatim se obratila sobi, zanemeloj i skamenjenoj: »Ako ostanete žive, pozdravite mi Agnu i Raju'«. ¹²

U Bečarevićevom pismu Vujkoviću Angelina se ne spominje. Ona je zadržana u Specijalnoj policiji, gde je morala da pretrpi duga i mučna saslušanja, posle kojih je poslata na lečenje u pritvoreničku bolnicu. Skupa sa svojim detetom bila je u porodijskoj sobi, mada je ono imalo već oko pet meseci. Tu su je upoznale i zadržale u najlepšoj uspomeni banjичke porodilje. Pošto je neko vreme bilo obustavljeno streljanje žena iz logora na Banjici, Angelina je nadživela svoju majku više od godinu dana. Uz sebe je uvek držala papučicu svog deteta. Govorila je da joj i ta papučica uliva hrabrost da istraje. Kada je zabrana za streljanje žena ponuđena, odvedena je na stratište u Jajincima 25. maja 1943. godine. ¹³

Partizani Kragujevačkog partizanskog odreda koji su izbegli prve nemačke potere i vraćali se u zavičaj, postajali su najčešće plen raznih četničkih grupa, a one su, kada je protutnjala prva neprijateljska ofanziva, nicalе kao pečurke u Gruži i Lepenici.

Zanimljivo je kazivanje Milana Spasojevića, borca Kragujevačkog partizanskog odreda, koji je prošao kroz nekoliko četničkih saslušanja. Poznavali su ga dobro, jer je skupa sa četničkim kapetanom Prodanovićem radio na uspostavljanju zajedničkih seoskih odbora u Gruži. Mučen je danima u Guncatima. Kaže da su se u batinanju zarobljenih partizana posebno isticali Bušat Ćirilović i braća Dukanci. Sproveden je posle dužih peripetija u logor na Sajmištu. Tu je ostao do 11. novembra 1942. godine, kada je s grupom logoraša svr-

¹² Dragoljub Petrović, *Prvi na rodnoj grudi*, »Svetlost«, Kragujeva 1978, str. 148—150.

¹³ U logoru na Banjici od 7. XI 1942. BBE 8414.

stan u radnu komandu u Ostrovičkoj Adi, a 25. decembra-sproveden je u logor na Banjici.¹⁴

Vreme provedeno na Ostrovičkoj Adi, dakle između boravka u logoru na Sajmištu i dolaska u logor na Banjici, proteklo je u nezapamćenom hodu po mukama. Te dane opisao je Spasojevićev sapatnik inženjer Sergeje Kompanjec, koji je uhapšen zato što nije želeo da pristupi ruskom emigrantskom korpusu. Vredi ih zapisati, jer podaci o Ostrovičkoj Adi verovatno nigde neće biti zabeleženi.

Prema sećanju Sergeja Kompanjeca, Ostrovička Ada nalazi se na Dunavu uzvodno od Kostolca. Ostrvo je bilo potpuno nenastanjeno, kada je šlepovima iz zemunskog logora dovežena grupa od 800 zatočenika za seču hrastove i breštove šume. Na radu, koji je tekao pod stalnim pritiskom i batinama 130 stražara, mahom Folksdojčera, uz boravak u zagušljivim magacinima šlepova, smrtnost je bila izuzetno velika, tako da je od 800 zatočenika Ostrovičku Adu preživelo svega 89.¹⁵

Pored Milana Spasojevića u ovom transportu bilo je još nekoliko boraca Kragujevačkog partizanskog odreda. Na Banjici su ostali do 14. januara 1943. godine, kada je formiran transport od 500 ljudi, koji je sproveden na prinudne radove u Grčkoj. Transport je bio mešovit po sastavu. Pored zarobljenih partizana iz raznih odreda u Srbiji, u njemu je bilo zarobljenika iz Bosne, Banije, Srema i Slavonije, ali i četnika-pohvatanih raznim povodima tokom 1942. godine.

Partizani Kragujevačkog partizanskog odreda zarobljavani su i u toku povlačenja za Sandžak. Jedan od njih bio je Milan Stefanović — Kića. Prema njegovom kazivanju zarobili su ga četnici Bože Javorskog, kada su jedinice Kragujevačkog odreda krenule prema Novoj Varoši. Imao je retku sreću da ga na Banjici sasluša Janko Janković. Sačinio je zapisnik na osnovu koga je Stefanović pušten.¹⁶

Na području Krajskomandanture Kragujevac preduzete su pred proleće 1942. godine tri velike akcije »čišćenja terena«

¹⁴ Prema kazivanju Milana Spasojevića autoru, Beograd, Gepratova 3.

¹⁵ IAB BG 607, sećanje Sergeja Kompanjeca.

*• Na osnovu kazivanja Milana Stefanovića-Kiće.

od lica za koja se pretpostavljalo da su bila u partizanima ili podržavala delatnost Prvog i Drugog šumadijskog i Kragujevačkog partizanskog odreda. Najpre je stupila u dejstvo Specijalna policija i sprovela u logor na Banjici 20 lica. Drugu akciju sprovela je četnička komanda u Kragujevcu u dogovoru s nemačkim okupacionim vlastima tokom februara 1942. godine. Tada su iz Kragujevca i okolnih sela sprovedena na Banjicu 42 lica. Nezadovoljna dotadašnjim akcijama treću raciju sprovela je sama Krajskomandatura. Najpre je Gestapo sproveo u logor na Banjici Prvoslava Đorđevića, učenika iz Aranđelovca i Dragoljuba Kovačevića, tašnerskog radnika iz Kragujevca. To je bio samo prvi nagoveštaj predstojećih velikih hapšenja. Na kraju ove velike racije Krajskomandature u Kragujevcu sprovedeno je 18. aprila 1942. godine na Banjicu 57 lica, koja su najvećim delom transportovana 24. aprila iste godine za Norvešku.¹⁷

Prvi zarobljeni borac **Kosmajskog partizanskog odreda** bio je Ratko Jević, uhvaćen u selu Drlupe već avgusta 1941. godine. Nešto kasnije u selu Stojniku razoružan je i uvučen ni kamionet u kome se nalazio Dragomir Jovanović s Nemcima, Velimir Jovanović Stanikić. Njih dvojica našla su se među petoricom rodoljuba obešenih na kandelabre na Terazijama 15. avgusta 1941. godine.¹⁸

U septembru su zarobljene sestre Bandić, Mileva i Darinka, istog dana kada su došle u Grocku da se pridruže partizanima.¹⁹

Rešenjem od 2. oktobra 1941. godine²⁰ sprovedeno je na Banjicu nekoliko lica, koja su poticala iz raznih krajeva zemlje: Miloš Milićević iz Sremske Mitrovice, Mladen Krnjajić iz Gunjevca kod Bosanske Gradiške, Čedomir Jovanović iz Sibnice, Dragoljub Mihajlović iz Rožanca u kosmajskom srezu i Dušan Tepavac iz Kneževca u vračarskom srezu. Svi su oni optuženi da su učestvovali u borbenim akcijama Kosmajskog partizanskog odreda.

¹⁷ Izvor: banjičke knjige.

¹⁸ Kika Damjanović, *Ja i moji ratni drugovi* Beograd 1978, str.

Od rukovodilaca ovog odreda sprovedenih na Banjicu najmarkantnije ličnosti su bile dva Beograđanina jevrejskog porekla: Isak Davičo i Bora Baruh.

Isak Davičo — Edi, nekadašnji član Mesnog komiteta SKOJ-a u Beogradu, mada dete imućnih roditelja, prihvatio je marksističku ideologiju kao »najzarazniju mešavinu nade i smila«. U Kosmajski partizanski odred stupio je 2. avgusta 1941. godine i bio je komesar čete. Ranjen je i zarobljen u borbi kod Venčana. U Beogradu mu je amputirana noga, zatim je u Gestapou zverski mučen, od čega je poludeo.²¹

Tridesetogodišnji pravnik i slikar iz Beograda Bora Baruh, komesar odreda, član KPJ od 1935. godine, otišao je u partizane istim kanalom preko Ripnja kao i Edi Davičo. Međutim, on je kasnije otišao u Valjevski partizanski odred i najzad pristupio Suvoborskom partizanskom odred. Zarobljen je krajem juna 1942. godine. U logor na Banjici sproveden je 2. jula iste godine, a dva dana kasnije streljan je u Jajincima.²²

Među najranije uhapšenim Kosmajskim partizanima našao se i Čedomir Ranković, učitelj iz Popovića. Bio je politički komesar prve kosmajске čete. Sa Čedomirom je uhapšena i njegova supruga Nadežda, takođe učiteljica i član KPJ. S Banjice je sprovedena u pritvoreničku bolnicu, gde je rodila muško dete. Kasnije je iz logora puštena, dok je Čedomir streljan pre nego što mu se rodio sin.²³

Još dve učiteljice, Jelica Milovanović i Aleksandra Marjanović, obadve primljene u KPJ pred rat 1940. godine, obadve posle okupacije zemlje članovi Sreskog komiteta KPJ za Kosmaj, bile su banjički zatočnici. Jelica Milovanović je streljana u Jajincima 17. decembra 1941. godine, a Aleksandra Marjanović 5. marta 1942. godine.

O odlasku Jelice Milovanović na stratište ostala je zabeleška Nadežde Ranković, koja je posle porođaja ostala još nekoliko meseci na Banjici.

»Stajala je kraj mene, kada su je prozvali — zapisala je Nada. — U tom momentu setila se da brzo skine cipele s nogu da bi ostale nekoj od drugarica koje će još živeti. Nemci

²¹ BBE 781.

- BBE 6539.

IAB UGB SP IV-Q-12/9 i 12/9a.

su je vraćali s vrata da uzme stvari, ali je odgovorila da nema stvari. Malo se zarumenila u licu, pogledala nas i izašla hrabro ta mlada učiteljica, koja nijedan svoj razred nije izvela do kraja.²⁴

Poznati aktivisti Kosmajskog odreda odlazili su u odred ili se iz odreda vraćali na teren, tako da je teško povući razliku između perioda kada su bili partizani, a kada su bili pozadinci. U 1942. godini dosta njih je palo policiji u ruke. Jedna od poznatijih ličnosti među njima bio je Mile Perić, električar, sekretar Mesnog komiteta KPJ u Mladenovcu i član Sreskog komiteta za Kosmaj. Skupa s njim streljan je pozadinski radnik Mića Dabić. U stvari Gestapo je u zimu 1942. godine pohapsio gotovo čitavu organizaciju u Mladenovcu.²⁵

Kao član Sreskog komiteta za Kosmaj streljan je nešto kasnije i Čedomir Gajić, zemljoradnik iz Malog Požarevca. U Gajićevoj kući su pronađeni skriveno oružje i municija, ali o stvarnom Gajićevom radu i sastavu komiteta policija tada nije ništa saznala.²⁶

Jedno vreme proveo je u logoru na Banjici Ljuba Živanović — Brka, koji je kasnije postao takođe član Sreskog komiteta za Kosmaj. Posle neuspele partizanske akcije na zatvor u Sopotu, Nemci su kamionima prebacili sve zatvorenike, među njima i Ljubu, na Banjicu. Tu se uverio da logor diše svojim životom, punim odricanja i junaštva, iako je svakodnevno nad zgradom lebдела smrt. Ne može da zaboravi onaj trenutak kada su ih doveli u logor, a žene sa sprata su vikale: »Živeli naši borci Kosmajskog odreda!« Pušten je zahvaljujući odvažnosti svog oca, solunskog borca, čiji je komadant bio Milan Nedić. S grudima punim odlikovanja, stari ratnik Sava Živanović je svašta izgovorio svom bivšem komandantu. To je upalilo.²⁷

Novi veliki talas hapšenja kosmajskih partizana i saradnika nastupio je posle borbe kod Tuleža februara 1942. godine. Oko 15 partizana koji su se s Miroslavom Vlajićem od-

²⁴ Kika Damjanović, *Ja i moji ratni drugovi*, str. 325.

²³ *Isto*, ftr. 217.

²⁸ IAB, fond BdS G-537.

²¹⁷ Kika Damjanović, *n. d.*, str. 164. i 165.

vojili od odreda posle ove bitke palo je u ruke neprijatelju. U logor na Banjici doterani su Jova Todorović, a nešto kasnije Živko Stanković i Milutin Petrović.

Zanimljiv zapis o logoru na Banjici ostavio je Voja Kosovac, koji nije streljan, već sproveden u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci.

»Iz zatvorske bolnice vratili su me u Specijalnu policiju — zapisao je Kosovac. — Saslušavali su me nekoliko puta, a onda uputili na Banjicu. Tamo nas je dočekaio zloglasni Vuković, postrojio, uzeo 'generalije', zagledao sa svih strana, ne bi li koga prepoznao ... Strpali su me u četvorku. Atmosfera teška. Glad, vaške, prebrojavanja pred streljanja, batinanje ... Tu sam sreo Mileta Ivkovića, studenta iz Čačka, Velibora Gligorića, Bogdana Jakovljevića, studenta, vodnika Posavotamnaskve čete, koji je potopio brod 'Kraljica Marija' na Savi, Miodraga Jakovljevića, seljaka književnika iz Miroslajaca, Đilineo, profesora biologije, Peru Stokića, Milutina Stojića iz Trnave i mnoge druge. U četvorci sam upoznao Branu Markovića, brata Mome i Draže Markovića. Bio je tužan, ali i ponosan. Znao je da će biti streljan ...«

Patrola četničkog vojvode Bože Torlačkog uhvatila je krajem 1942. godine šestoricu partizana. Prema vojvodinom izveštaju, u selu Rušanij obesio se Golub Rajić a Sava Crnojaković i Miodrag Stojić su ubijeni prilikom bekstva. Pošto je ovaj vojvoda bio poznat po naprasitosti, može se pretpostaviti da su »begunci« bili žrtve njegove zle čudi. Radivoje Bičarević, Jovan Stojanović i Jovan Todorović predati su Specijalnoj policiji, a zatim sprovedeni u logor na Banjici.²⁸

S proleća 1942. godine umesto torlačkog vojvode Pavla Stoka, koji je okupio oko sebe bandu okorelih kriminalaca, pa je i sam zbog neposlušnosti prema okupacionim vlastima okusio logorski hleb, u Grockoj se ustoličio znatno suptilniji vojvoda Petar Jovičić. Po njegovom nalogu u nekim selima su stvorene posadne čete, koje su ponegde, kao u Malom Požarevcu, bile sastavljene od partizana i njihovih saradnika. Ali kada su Voja Novaković i Vitomir Živković napustili partizansku jedinicu, on ih je predao Nemcima.²⁹

²⁸ IAB UGB SP IV-Q, 139/36.

²⁹ Dragoslav Dimitrijević, *Kosmaj u NOB*, Beograd 1973, str. 325.

Iz **Pomoravskog partizanskog odreda** bilo je u logoru na Banjici više boraca Beličke, Levačke i Rasinske čete, kao i pozadinskih radnika iz Čuprije, Svilajнца, Jagodine i Paraćina.

Prva velika hapšenja u Pomoravlju datiraju još od 6. avgusta 1941. godine, kada su iz Paraćinsko-čuprijske čete dezerterirali Dragomir Miletić i Dragan Matejić. Miletić je pominjao gestapovcima imena članova KPJ i SKOJ-a u Čupriji. Gotovo pedesetorica od njih, pretežno učenika srednjih škola, dočarani su posle toga u logor na Banjici 1. septembra 1941. godine, ali su svi oni pušteni već 14. oktobra iste godine.³⁰

Tokom jula izdajstvom je uhapšen Danilo Dimitrijević, student iz Mijatovca, rođen 1907. godine, sekretar Sreskog komiteta KPJ za Čupriju. Iz zatvora u Nišu sproveden je na Banjicu. U praznoj kutiji za šibice uspeo je pred smrt da proturi pisamce u kome je obavestio oca ko ga je izdao neprijatelju.³¹

Druga veća čuprijska grupa sprovedena je u logor na Banjici 14. septembra 1941. godine. U njoj je bilo uhapšenika iz Despotovca, Čuprije, Ravne Reke i drugih sela ondašnjeg ravaničkog sreza. Od 26 lica iz ove grupe streljana su Petorica.

Jedan od prvih zarobljenih partizana bila je Ružica Milanović, vezana za radnički pokret još od 1939. godine na beogradskom Medicinskom fakultetu, sanitetski referent Pomoravskog odreda. Prilikom povlačenja odreda zarobljena je kod Adžinih livada u trenutku kada je ukazivala pomoć jednom ranjenom borcu. Ponosno je odbila policijske pokušaje da je zavrbuju za svoju obaveštajnu službu.³²

Prema izveštajima kvislinških oružanih formacija, veći broj pomoravskih partizana zarobljen je tokom novembra. Prilikom napada na Rekovac, 3. novembra, četnički vojvoda Gordić zarobio je, između ostalih, kćeri »komunističkog vođe Milovana Zunića, učitelja«. S njima je uhapšena i njihova majka Marina Zunić, koja je ostala na Banjici do rasformiranja logora. Njena mlađa kćerka Krunica je brzo puštena, a starija

³⁰ BBE 140—187.

³¹ IA Svetozarevo. K-6-109/1232, str. 30, 31. BBE 504.

³² Zb. NOR, 1/21, str. 196, dok. br. 11.

Razumenka je sprovedena u omladinski logor u Smederevskoj Palanci, odakle je pobegla oktobra 1943. godine i stupila u Kosmajski partizanski odred. Četnici su je uhvatili i zaklali februara 1944. godine u Klenovcu posle ranjavanja.³³

Većina zarobljenih boraca Pomoravskog partizanskog odreda sprovedena je u logor na Crvenom krstu. Međutim, Rade Solunac, politički komesar Beličke čete, sproveden je iz zatvora Uprave grada Beograda u logor na Banjici i streljan avgusta 1942. godine na grudobranu.³⁴ Pored njega, dvadesetinu boraca i saradnika Beličke čete boravili su u logoru na Banjici, među njima i akademski slikar Petar Milojević, koji je ostavio iza sebe nekoliko skica.³⁵

Krajem 1942. godine u hajci na prikrivene partizane i aktiviste narodnooslobodilačkog pokreta pohvatana je krajem marta 1942. godine grupa boraca Resavske čete. Među njima je bio Petar Petrović, zemljoradnik iz Kušiljeva, zamenik komandira čete. Nešto kasnije, u aprilu, otkriven je Aleksandar Milovanović — Sanda, član KPJ, koji se zakonspirisao u bunkeru u štali kraj svoje kuće.³⁶

Dvojica uglednih rodoljuba iz Rekovca — Vojislav Ristić i Mladen Jovanović — prispeli su u logor na Banjici 20. marta 1942. godine. Ristić je bio jedan od organizatora ustanka U: levačkom kraju, veoma popularna ličnost, stari ratnik u balkanskim ratovima i u prvom svetskom ratu, »nekoliko puta ranjavan i krpljen«, kako se kaže u njegovom dosijeu u policijskom arhivu. Šef logora Vujković kategorično je odbio da ga pusti. Takav zahtev je postojao i bio potkrepljen jakim intervencijama. Dok je prepiska oko njegovog puštanja trajala, Ristić je umro u logorskoj ambulanti, a njegov sadrug Mladen Jovanović streljan je posle 11 meseci u Jajincima u velikoj odmazdi od 19. februara 1943. godine.³⁷

Sredinom marta 1942. godine žandarmerijska stanica iz Svilajнца sprovedla je na Banjicu nekoliko aktivnih saradnika Pomoravskog odreda iz Svilajнца. Svi oni su transportovani

³³ *Pomoravlje u NOB*, Svetozarevo 1961, str. 211.

³⁴ BBE 5596.

³⁵ IAB UGB SP IV-Q-121/3.

³⁶ IAB UGB SP IV-Q-139-A.

³⁷ IAB UGB SP IV-Q-65/203; BBE 4932. 4933.

za Norvešku.³⁸ Isto tako sresko načelstvo iz Jagodine sprovelo je u to vreme grupu omladinaca iz svog kraja. Dvojica od njih odvedeni su u nacističke logore u Norveškoj. Odmah zatim stigle su još po jedna grupa iz Svilajнца i Jagodine, iz kojih su za Norvešku transportovani Velizar Paunović, krojački radnik iz Svilajнца i Slavoljub Filipović, električar iz Jagodine.

U toku leta 1942. godine poslata je na rad u Paraćin Leposava Vujošević, profesor iz Beograda, sa zadatkom da uspostavi veze s partizanima Pomoravlja. U poslu je bilo malo uspeha, a Leposava je uhapšena prilikom jednog dolaska u Beograd, gde je ranije bila sekretar jedne partijske jedinice na Čukarici. U policiji je bila tako pretučena da su koža i meso otpadali s udova. Streljana je 25. maja 1943. godine.³⁹

Posle nje je u Paraćinu na okupljanju ljudi, omladine i žena radila Stojanka Radošević, takođe profesor, koja je u Paraćinu ostala odsečena sa još jednim drugom. Ulagala je napore da uspostavi vezu s Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju i ostacima Pomoravskog partizanskog odreda. Međutim, i njen rad je otkriven. Uhapšena je 23. avgusta 1943. godine, zatim je sprovedena u logor na Banjici, u kome je ostala do rasformiranja, istakavši se svojom aktivnošću, čiji je cilj bio jačanje međusobne pomoći i učvršćenje bodrog duha zatočenika.⁴⁰

Većeg uspeha u obnavljanju rada u Pomoravlju nije bilo sve do proleća 1944. godine.

Požarevački partizanski odred zauzima jedno od čeonih mesta po broju ljudstva sprovedenog posle zarobljavanja u logor na Banjici.

³⁸ Iz Svilajнца su sprovedeni na Banjicu, a odatle za Norvešku: Stojan Miloradović, služitedj u pošti, Zivan Stefanović, zemljoradnik, iz Lukovice, Živan Saranović, mehaničar iz Svilajнца, Mijat Stojanović i Radosav Milosavljević, zemljoradnik iz Kušiljeva.

U prvoj grupi iz Jagodine, koja je takođe transportovana u Norvešku zapisana su imena Dušana Jovičića, učenika gimnazije i Ljubomira Paunovića, zemljoradnika, dok je Predrag Stakić, sveštenik u Rekovcu, konfiniran u manastir Svetog blagoveštenja. (IA Svetozarevo, k-10-54/1076, str. 12.)

³⁹ IAB UGB SP IV-Q-234/49.

⁴⁰ BBE 18947.

Prvi zarobljeni partizan iz požarevačkog kraja, sproveden na Banjicu već 4. decembra 1941. godine, bio je Milan Bogdanović — Pljuca, politički komesar pete čete.⁴¹ Uхваćen je kod sela Dobra, pošto je 704. nemačka divizija u desetodnevnim borbama kod Velikog Gložana nanela uništavajući poraz odreda.⁴² U tim teškim danima nečasnu ulogu odigrali su prema posleratnim zapisima Mome Markovića četnički odredi i njihove starešine s kojima su partizanski štabovi potpisivali sporazume o saradnji.⁴³ Četničkim izdajstvom izručeni su okupatoru, između ostalih, Velimir Markićević, Konstantin Starčević, inženjer Ratko Draškoci, profesor Ilija Petrović, vazduhoplovni narednik Uroš Dimitrijević i Branko Mitić, krojački radnik, partijski aktivista iz Požarevca. Od njih su najranije dospeli na Banjicu inženjer Draškoci i profesor Petrović.

Za Ratka Draškocija, poreklom iz Lahotke u Čehoslovačkoj, u arhivskoj građi Specijalne policije se precizira da je bio politički komesar četvrtе čete Zviškog partizanskog odreda.⁴⁴ Za profesora Iliju Petrovića ostavio je u svojoj knjizi »Kuća smrti« Velibor Gligorić ovu zabeležku: »Bio je to moj stari znanac Ilija Petrović, profesor iz Požarevca, književnik, redaktor englesko-srpskog rečnika ... Osobenjak. Neko čudno jedinjenje patrijarhalnosti i revolucionarne krvi. S jedne strane čvrstim rukama vezan za porodicu i dom, s druge strane pasionirano bacan nekim unutrašnjim silama u ljute bitke. Kada je partizanska puška planula, došao je s jednim od komandira do Zagubice, gde je upao u klopku dojučerašnjih saveznika, oficira Draže Mihailovića, koji su ga zajedno sa Draškocijem predali direktno Nemcima.«⁴⁵

Ubrzo je zarobljena i Natalija Dugošević, supruga komandanta Požarevačkog odreda Veljka Dugoševića. U izveštaju kolaboracionističkih oružanih snaga od 31. novembra 1941. godine kaže se da je ona zarobljena prilikom čišćenj

⁴¹ IAB UGB SP IV-Q-65/121 ; BBE 1750.

⁴² U tim borbama herojski je poginuo komandant Požarevačkog (Zviškog) partizanskog odreda Veljko Dugošević.

⁴³ »Politika«, feljton od 22—27. maja 1961.

⁴⁴ IAB UGB SP IV-Q-11/32a.

⁴⁵ Velibor Gligorić, *Kuća smrti*, Beograd 1945. IAB UGB SP IV-Q-11/32.

terena kod Golupca/*“ Nekoliko puta je odvođena na saslušanja, dok nije streljana skupa s Draškocijem i Petrovićem u Jajincima.

Od političkih funkcionera Požarevačkog partizanskog odreda, pored pomenutih ličnosti, kroz logor, na Banjici još je prošao Dragoslav Milošević — Dronja, politički radnik u golubačkom srezu, kao partizan ranjen novembra 1941. godine i potom zarobljen.⁴⁷

Nekoliko zarobljenih partizana Požarevačkog partizanskog odreda, streljanih u logoru na Banjici ili kasnije interniranih u Norvešku, imalo je zapažene vojne dužnosti.

Na vojnim dužnostima u prvoj četi bili su Božidar Veljković, rođen u Aludovu 1916. godine, pogubljen 5. marta 1942. godine u Jajincima i Bora Pavlović, koji je interniran u Norvešku 7. maja 1942. godine.⁴⁸

Na vojnoj dužnosti u drugoj četi odreda bio je Petar Milosavljević, krojački radnik, rođen 1920. godine u Požarevcu. Posle zarobljavanja sprovela ga je u logor na Banjici požarevačka žandarmerija. I on je interniran u Norvešku 24. aprila 1942. godine.⁴⁹

Iz treće čete Požarevačkog partizanskog odreda na vojnim dužnostima bio je Dragiša Lazarević, krojački radnik, rođen u Požarevcu 1921. godine, doteran na Banjicu s većom grupom zarobljenih požarevačkih partizana 8. januara 1942. Poginuo je u Norveškoj.⁵⁰

Od vojnih starešina četvrte čete pominju se dva Požarevljana: Stevan Obradović — Čelik i Sava Todorović. Prvi je streljan u Jajincima, a drugi interniran u Norvešku.⁵¹ Iz ove čete prošao je kroz Banjički logor takođe Dragi Rajković — Dženin, koji u knjigama o evidenciji logorskih pritvorenika nije zabeležen. S osudom prekog suda na smrt sproveden je takođe na Banjicu Dragoljub Radovanović, koji je u policijskim dokumentima okvalifikovan kao opasan i tvrdokoran partizan.

⁴⁸ Zb. NOR 1/21, str. 176.

⁴⁷ IAB UGB SP IV-Q-12/10.

⁴⁸ Saša Marković, *Duge godine*, Požarevac 1965, str. 85.

⁴⁹ BBE 4111 i 3758.

⁵⁰ BBE 3994.

⁵¹ IAB UGB SP IV-Q-12/10a.

Streljan je na grudobranu u logorskom krugu 21. novembra 1942. godine.⁵²

U štabu sedme čete nalazio se je Dimitrije Lazarević — Čeba, krojački radnik, a u devetoj četi jednu desetinu je vodio Dragiša Životić — Zore, učenik gimnazije, koji je streljan 1943. godine u Jajincima.⁵³

Izdajstvom četnika zarobljena je gotovo cela četvrta četa Požarevačkog odreda kod Bresnice. Prema izveštajima Nedićevih komandanata, kod manastira Nimika je još u prvoj polovini novembra 1941. godine u okršaju opkoljena jedna grupa partizana. Verovatno se preteruje u tvrđenjima o broju poginulih i zarobljenih.⁵⁴ Ali činjenica je da su krajem novembra požarevački zatvori bili krcati zarobljenicima. Većina ih je kasnije sprovedena u logor na Banjici, gde je veći broj streljan, a manji interniran u Norvešku. Prva grupa od četiri zarobljena partizana prispela je već 22. novembra 1941. godine, a sredinom decembra iste godine još osam zarobljenika. Međutim, njihov izuzetno veliki priliv počinje od januara 1942. godine. Nemačka vojska je sprovedla 8. januara 24 lica iz požarevačkog kraja. Istog dana požarevačka žandarmerija sprovedla je grupu od nekoliko desetina zarobljenih partizana. Novi transporti usledili su 14. januara, 28. januara i 19. februara 1942. godine. Manje grupe stizale su i kasnije, sve do kraja 1942. godine.⁵⁵

Reorganizovani Požarevački partizanski odred »Veljko Dugošević« koji je Okružni komitet KPJ za Požarevac uspeo da obnovi pod komandom Konstantina Starčevića, zatim Božidara Đorđevića — Buđonija i političkog komesara Petra Stojanovića — Metalca, razbijen je posle nekoliko uspešnih akcija već početkom januara 1942. godine.⁵⁶ Konstantin Starčević, koji je skupa s Markovićem uspeo da pobegne iz požarevačkog zatvora, ovaj put je sproveden u logor na Banjici.⁵⁷

Posle razbijanja odreda »Veljko Dugošević« kod Rakovičkog Vrh, preostalo rukovodstvo je odlučilo da se borci raz-

⁵² BBE 3765.

⁵³ BBE 6265.

⁵⁴ Zb. NOR 1/21, str. 168.

⁵⁵ Izvor: banjčke knjige.

⁵⁶ AVII, NdA, reg. br. 4/411, K. 30 i reg. br. 30/3, K. 51.

⁵⁷ BBE 4149.

biju u petorke i u pogodnom trenutku ponovo okupe. Ovu odluku nije prihvatio Velimir Markićević, koji je s grupom boraca preduzeo »Krajinski marš« u nadi da će se spojiti s Krajinskim partizanskim odredom, koji praktično više nije postojao. U mukotrpnom povlačenju većinu njegovih boraca zarobili su gornjački četnici. Rukovodstvo su predali Nemcima, a ljudstvo nagovarali da im pristupi. Markićević je sproveden na Banjicu 3. februara 1942. godine, a ugušen je gasom skupa sa Starčevićem 9. maja iste godine. Istog dana na jajinačkom stratištu izgubilo je živote još deset požarevačkih boraca, dok je nekolicina internirana u Nemačku.⁵⁸

Na dan 11. februara 1942. godine zarobljen je Vlastimir Pavlović — Carevac, pravnik i poznati violinista, koji je ostavio posle rata duboke korene u našoj narodnoj muzici (Vodio je jedno vreme Narodni orkestar Radio-Beograda). O Carevčevom zarobljavanju kvislinška štampa zabeležila je ovu vest. »Jedna žandarmerijska četa zarobila je advokatskog pripravnika i primaša Vlastimira Pavlovića Carevca, koji se još letos nalazio na čelu jedne komunističke grupe.« Carevac je odveden u logor Dahau kod Minhena.⁵⁹

Od lica deportovanih u logor na Banjici do sredine 1942. godine iz požarevačkog kraja streljano je nekoliko desetina. U toku juna dovedena je veća grupa žitelja ramskog sreza. Tada su Nemci iznenadili Stišku četu i zarobili Petra Stojanovića — Metalca, komandira čete i nekadašnjeg političkog komesara obnovljenog Požarevačkog odreda »Veljko Dugošević«. Metalac je bio smešten u požarevačkoj bolnici, u kojoj je ležao skupa sa takođe ranjenim partizanom Berišom Pekovićem. Pripremana je njihova otmica iz bolnice, ali je akciju preduhitrio transport za Banjicu. Petar Stojanović je streljan 19. februara 1943. godine.⁶⁰

Krajem februara 1942. godine požarevački sreski načelnik D. Jevtić izjavio je da se s hapšenjem Božidara Đorđevića — Buđonija partizani postepeno predaju. Oni se sprovode Velikomoravskoj grupi oružanih odreda i odatle transportuju u logor na Banjici.⁶¹

⁵⁸ Izvor: banjčke knjige.

⁵⁹ »Obnova« od 13. II 1942.

⁶⁰ BBE 10651; Saša Marković, *n. d.*, str. 128.

⁶¹ AVII, NdA, reg. br. 47/4—1, K. 21.

Još jedan zanimljiv detalj vezan je za grupu bivših partizana Požarevačkog odreda, od kojih su neki dospeli na Banjicu. Radi se o borcima koji su priključeni četničkim odredima majora Dangića, koji je dobio od Milana Nedića dozvolu da pređe u Bosnu kako bi se proširilo područje njegovog delovanja na nekoliko bosanskih srezova nastanjenih srpskim življem. Taj pokušaj se završio neuspešno, jer nemački okupacioni krugovi nisu imali usaglašena mišljenja, pa je i major Dangić interniran. Okružni komitet KPJ za Požarevac bio je povezan s kapetanom Predragom Markovićem, koji se priključio Dangiću. Smisao ovog povezivanja bio je da se deo boraca partizanskih odreda iz istočne Srbije priključi partizanima u Bosni. Prva grupa koja je sa Markovićem prešla preko Drine odista se priključila borcima Prve proleterske brigade. Druga grupa je upućena u Han-Pijesak i vratila se sa četnicima u Srbiju, gde je razoružana i sprovedena u logor na Banjici. Među njima se nalazio Vladimir Buljubaša — Beli, krojački radnik iz Majdanpeka, jedan od retkih zatočenika, provoboraca Majdanpečkog partizanskog odreda, koji su se živi vratili iz internacije u Mauthausenu, gde su oterani posle jednodnevnog boravka na Banjici, 18. oktobra 1942.⁶²

Najzad, u julu 1942. godine uhapšen je Stevan Obradović, jedan od atentatora na Folksdojčera Brigela. Iz logora na Banjici uspeo je pred streljanje da uputi tajnim logorskim kanalima ceduljicu, u kojoj je zapisao: »Pozdrav ocu, majci, bratu, sestri i ostaloj porodici. Šaljem ove stvari: kaput, tabakeru, lanac i dve košulje, 1 deset dinara. Pozdrav svima Stevan Radunović, Požarevac.«⁶³

Borci Rasinskog, Svrliškog, Ozrenskog i Jastrebačkog partizanskog odreda dovođeni su u logor na Banjici u znatno manjem broju od boraca iz zapadne, centralne, pa i južne Srbije. Razlog je jednostavan: teritorija na kojoj su operisali ovi odredi potpadala je pod nadležnost Feldkomandature 809 sa sedištem u Nišu, a ona je uspostavila poseban logor na Crvenom krstu kod Niša. Nekolicina boraca partizanskih odreda koji su delovali oko Niša i Kruševca ipak je sprovedena na Banjicu tokom proleća i leta 1942. godine. Iz Rasinskog odreda bilo

®* Partizanskoj Prvoj proleterskoj pristupilo je 130 boraca s kapetanom Markovićem. Zb. 1/3, dok. br. 167. BBE 7878—7909.

⁶³ Stevan je imao dva prezimena Obradović i Radunović.

ih je četvorica, iz Svrliškog odreda desetorica, iz Ozrenskog odreda sedmorica i jedan borac Jastrebačkog partizanskog odreda.

Među njima je bilo nekoliko ličnosti koje su svojim političkim radom ostavile dublje korene u krajevima u kojima su živjele i delale.

Nikola Čirić, radnik Vojnotehničkog zavoda u Kruševcu, rođen 1919. godine, prvoborac Svrliškog partizanskog odreda, bio je član Sreskog komiteta KPJ za Selu Palanku. Zarobljen je aprila 1942. godine. Iz logora na Banjici odveden je za Norvešku.

Milić Karamarković, učenik železničke zanatske škole u Nišu, rođen 1923. godine, bio je politički komesar Prve čete Svrliškog partizanskog odreda. Zarobljen je u Zaplanju marta 1942. godine. Iz logora na Banjici odveden je u Norvešku, gde je streljan. Očevici pričaju da je prilikom egzekucije pevao partizanske pesme.

Stojan Živković-Stole, student prava, rođen u selu Trajane kod Zitkovca, pristupio je Ozrenskom partizanskom odredu 2. avgusta 1941. godine. Bio je član Sreskog rukovodstva KPJ za aleksinački i moravski srez tokom 1941. godine. Zarobljen je u Brdaračkim pojatama s grupom boraca. Streljan je 1943. godine u Jajincima.⁶⁴

U borbama protiv Svrliškog partizanskog odreda u proleće 1942. godine uhvaćena je i Nedeljka Hrvaćanin Tankosić, koja je tih dana radila u odredskoj tehničari. Na njenu sreću saslušavao ju je partijski obaveštajac u Srpskoj državnoj straži u Nišu, kapetan Jovan Tošić, pa je ostala živa. Iz niškog logora sprovedena je u proleće 1943. godine u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci. Posle bekstva grupe »pitomaca« ovog zavoda bila je pod istragom. U Smederevsku Palanku odvedena je preko logora na Banjici.^{64*8}

Iz niškog logora prebačen je u logor na Banjici u proleće 1943. godine poznati predratni sindikalni funkcioner iz Slovenije Jakob Zarga. Streljan je u Jajincima 9. maja 1943. godine.⁶³

⁶⁴ Dragoljub Mirčetić, *Ozrenski partizanski odred*, str. 40.

^{4,3} M. Milanović. n. d., str. 117; IAB UGB SP IV-Q-252/34-T.

⁸⁵ BBE 4925.

Paralelno s akcijama protiv partizanskih odreda koji su delovali na teritoriji nemačke Feldkomandature 809, preduzimate su policijske racije i hapšenja u njihovoj pozadini. U prvoj polovini 1942. godine Gestapo i Specijalna policija izvršili su prodore u partijske organizacije u Nišu, Beloj Palanci i Prokuplju, privremeno kidajući veze pozadine s odredima.

Početkom februara 1942. godine došao je u Niš opuno-moćenik Specijalne policije Nikola Gubarev s ekipom policijskih agenata. Već sredinom februara on je slavodobitno javio da je u Nišu uhapšeno 60 lica »iz foruma«.⁶⁶ Među njima je bio gotovo ceo Mesni komitet za Niš. Sekretar Komiteta Miroslav Stojanović-Janko, student Više ekonomske škole u Beogradu, ranjen u sukobu s policijom, sproveden je iz Niškog u Banjički logor. Pošto mu je majka bila Nemica, gestapovci su pokušali da ga vrbuju za rad u svojim službama, ali je on njihove ponude odlučno odbio odgovorivši da je na prvom mestu komunista.⁶⁷

Mesni komitet KPJ za Niš prestao je da funkcioniše posle ovih hapšenja. Bila je pošteđena tehnika Mesnog komiteta dobrim delom zahvaljujući snalažljivosti Drinke Pavlović i Radomira Spasića, koji su nastavili rad do 10. aprila 1942. godine. Tada su i oni pali. Prilikom pokušaja da za člana partijskog poverenstva Gligorija Diklića nabavi ličnu kartu, Drinka Pavlović je prepoznata na ulici. Iz niškog zatvora sprovedena je u logor na Banjici 17. aprila 1943. godine i posle punih mesec dana streljana u Jajincima.⁶⁸

U Prokuplju su Bugari uhapsili najpre 11 viđenijih građana. Tokom februara i marta 1942. godine hapšenja su nastavljena. Među uhapšenima je bila Vera Sokolova, profesor gimnazije, sestra narodnog heroja Mike Mitrovića-Jarca. Iz logora na Crvenom krstu u Nišu je puštena, ali je zbog nastavljanja ilegalnog rada u Beogradu ponovo uhapšena i streljana u Novom groblju 7. septembra 1944. godine kao banjička zatočenica.⁶⁹

Od 29 uhapšenih Prokupčana u drugoj polovini aprila 1942. godine dvoje je odvedeno u Beograd na dopunsko isleđenje i

⁶⁸ IAB UGB SP IV-Q-116/7a.

⁶⁷ IAB UGB SP IV-Q-116/67.

⁶⁹ BBE 6542.

⁸³ BBE 18856.

zatim u logor na Banjici. To su bili poznati predratni partijske i sindikalni aktivisti Julija Delere, krojačka radnica, i Kristina Kovačević, kožarska radnica. Obe su na partijski rad u Prokuplje posiate iz Beograda.

Julija Delere—Nada bila je sekretar Mesnog komiteta za Prokuplje. Krila se pod lažnim imenom Kosara Popadić. Identitet Kristine Kovačević, koja se krila pod imenom Milice Jovanović, izbeglica iz Skoplja, otkriven je tek u Beogradu. Ona je u logoru na Banjici bila česta meta Vujkovićevih zlostavljanja, jer ju je poznao iz predratnog perioda. Banjičkim zatočenicima ostala je u sećanju kao suvonjava, radom iscrpljena žena zašla u godine, ali mlada duhom. Svojim saveznicima pomagala je mlađima da ostanu dosledni i da stoički podnose teškoće.⁷⁰ Kristina i Julija otpremljene su u Jajince iz ženske sobe smrti istog dana kada i Drinka Pavlović. tj.

14. maja 1943. godine.⁷¹

Početkom septembra 1942. godine Specijalna policija je otkrila partizanski obaveštajni punkt u Srpskoj državnoj straži u Nišu. Uhapšeni su dr Radomir Milutinović, sanitetski kapetan, Jovan Tošić, sudski kapetan (koji je već pomenut prilikom isleđenja Nedeljke Hrvaćanin, Stevan Stevanović, avijatičarski oficir bivše Jugoslovenske vojske i Janez Stariha, kapetan.⁷²

Sva četvorica su isleđivana u zatvoru Gestapoa u Aleksandrovoj ulici 5 (današnji Bulevar revolucije), a decembra 1942. godine sprovedeni su u logor na Banjici. Ugurali su ih s dvadesetoricom zatvorenika Gestapoa u jednu od podrumskih soba. Ali ne zadugo. Već posle dva sata svezali su ih za streljanje. Sa samog stratišta u Jajincima dr Milutinović i Stevanović uspeli su da pobegnu, pošto su prethodno odvezali ruke. U bekstvu im se pridružio Lazar Spalević, ubitelj iz podkopaoničkog sela Razbojna. Za njima trojicom odmah je organizovana hajka, ali su sva trojica uspela da se spasu.⁷³ Posle mukotrpnog probijanja kroz pola Srbije, Stevanović i

⁷⁰ Prema kazivanju Danke Karišić Bajić autoru.

⁷¹ IAB UGB SP IV-Q-122/22.

⁷² Tada su uhapšeni takođe Vlada Popović, pečatorezac i njegova dva učenika, kao i Novica Petrović, službenik sreskog načelstva. Oni su bili angažovani na pravljenju lažnih isprava. U toku ove istrage još oko 30 saradnika NOP-a je uhapšeno.

⁷³ IAB UGB SP IV-Q-17/51.

Milutinović su se domogli kuće dr Milutinovića i uspeli da se posle lečenja njegovih rana priključe Ozrenskom odredu.^{74*}

U stanu Jovana Tošića, koji je 8. oktobra streljan u Jajincima s Janezom Starihom, uhvaćena je Leposava Stamenković, Član Poverenstva pokrajinskog komiteta KPJ za južnu Srbiju, a s njom i Tošićeva žena Zagorka, profesor Trgovačke akademije u Nišu.

Na zasedu su u to vreme naišli takođe Dragi Stamenković, član Poverenstva KPJ za južnu Srbiju, i Dušan Puđa, vršilac dužnosti sekretara Okružnog komiteta KPJ za Niš. Obojica su uspela da pobjegnu. Posle njihovog bekstva uhapšena je čitava porodica Puđja. U logor na Banjicu sproveden je Dušanov otac Pantelija, a ostali su pušteni.⁷⁵

Borce Krajinskog, Boljevačkog, Zaglavsko-timočkog i kasnije Timočkog partizanskog odreda, koji su operisali u severoistočnoj Srbiji, Nemci su posle zarobljavanja streljali najvećim delom u Majdanpeku, Zaječaru (na brdu Kralj ivici) i Boru želeći da odvrate okolno stanovništvo od svake delatnosti protiv okupacionih vlasti.⁷⁶

Tek krajem decembra 1941. godine četnici Voje Tribrodanina pohvatali su na prevaru ostatke partizanske čete »Senjanin Tadija«,⁷⁷ a među njima Velimira Markićevića, komandira čete, i Branka Perića, bivšeg komandanta Krajinskog partizanskog odreda. Velimir Markićević sproveden je u logor na Banjici.

Pored Markićevića, među ono malo boraca s područja, istočne Srbije koji su izvedeni na streljanje iz logora na Banjici, istaknuto mesto pripada Branki Dinić-Kačić i Svetomiru Milenkoviću.

Branka Dinić je iz borbenog stroja prebačena na partijski rad u Zaječar pred jesen 1942. godine. Posle otkrivanja kuće u kojoj je bila bazirana sa sekretarom Okružnog komiteta KPJ za Zaječar, naišla je na zasedu pripadnika Srpske-

⁷⁴ IAB BL 603, sećanja Milutinovića i Stevanovića.

⁷⁵ BBE 12811.

⁷⁶ Prvi partizan streljan je u Boru 4. oktobra 1941. godine. Zatim se nižu streljanja: 20. oktobra pogubljena su dva borca, 11. novembra 11 boraca, 29. novembra 13 boraca, a 30. novembra još jedan borac. (Istočna Srbija u ratu i revoluciji, hronologija, Zaječar 1984, str. 102., 110, 117, 122, 123.)

⁷⁷ Vid. str. 211. ove knjige.

državne straže. Posle strahovitog mučenja Nemci su je sproveli u Banjički logor.⁷⁸

Svetozar Milenković-Doktor, student medicine, prvoborac Zaglavsko-timočkog partizanskog odreda, uhapšen je oktobra 1942. godine u Boru s većom grupom partijskih radnika i skojevaca posle predaje Ljube Radunovića-Krnje.⁷⁹

Posle šestomesečnog tamnovanja u Banjičkom logoru Nemci su 9. marta 1943. godine streljali takođe Jovana Marjanovića, u čijem stanu u Zaječaru je održano više sastanaka Okružnog komiteta KPJ, a malo kasnije i aktivne saradnike narodnooslobodilačkog pokreta iz Rgotine Vladimira Veljkovića i Milivoja Milosavljevića, uhapšene još novembra 1942. godine, kao i Tomicu Milovanovića, bravara iz Bora.⁸⁰

Za zarobljene partizane Leskovačkog, Banjičkog, Jablaničkog, Topličkog i ostalih odreda koji su dejstvovali na području južne Srbije, bio je uspostavljen poseban logor u Leskovcu, u zgradi današnje škole »Svetozar Marković«. Prema spiskovima komandanta ovog logora Hranislava Đorđevića, oficira Srpske državne straže, u logoru se 10. aprila 1941. godine nalazio 101 zarobljeni partizan. Najveći deo ovih lica interniran je u Nemačku ili Norvešku tokom aprila i maja 1942. godine i to uglavnom preko logora na Sajmištu kod Zemuna.⁸¹

Inače je iz južne Srbije u raznim bitkama, okršajima ili logorima izginulo 2.607 boraca, a Nemci, Bugari i domaći izdajnici pogubili su u odmazdama zbog svojih neuspeha i gubitaka 1.442 lica iz redova nedužnog stanovništva.⁸²

Prva hapšenja partizana i pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta na području Krajskomandature 857, koja je obu-

⁷⁸ IA Zaječar — Zd. B i X, b. 1, k. IX.

⁷⁹ IA Za, Mh, 19, 14, II; AVII, reg. br. 1/7, f. 1, K. 29. Tada su uhapšeni, između ostalih, Predrag Radenković, sekretar mesne partijske organizacije, i Vidoje Jeremić, sekretar SKOJ-a.

⁸⁰ Tada je iz Rgotine i okoline sprovedeno u logor na Banjici 11 učesnika NOP-a. Na spiskovima streljanih našli su se: Dimitrije Gavrilović, zemljoradnik iz Neresnice, Dragiša Petrović, zemljoradnik iz Boljevca, Ikar Mići, radnik iz Krivog Vira, Vidoje Janković, partizanski kurir iz Dobrujevca, Milan Marković, zemljoradnik iz Mirova, Vitoimir Nikolić, zemljoradnik iz Ruj išta i Hristina Miletić, omladinka takođe iz Rujišta. Svi su oni pohvatani za vreme takozvane Aćimovićeve ofanzive u istočnoj Srbiji. (*Istočna Srbija u ratu i revoluciji*, str. 223.)

⁸¹ Miloje Perović, *Leskovac u ratu i revoluciji*, str. 303.

⁸² Josif Stefanović, *Žrtve fašizma...*, Leskovac 1969, str. 6.

hvatala leskovački, đobrinjski i kosanički srez, vezani su za ispade nemačkih, bugarskih i kvislinških jedinica iz opsednutih gradova, pošto je u južnoj Srbiji već u jesen 1941. godine nastala prostrana slobodna teritorija.⁸³

Partizani zarobljeni u ovim ispadima sprovedeni su u nemačke i norveške logore uglavnom preko logora na Starom sajmištu kod Zemuna.

U februaru i marta 1942. godine okupacione i kvislinške snage povele su novu, veoma jaku ofanzivu na partizanske odrede u južnoj Srbiji. Kod Kuršumlije, Lebana i Prokuplja poginuo je veliki broj partizana, a dosta ih je i zarobljeno.⁸⁴ Poneki od zarobljenih partizana u ovim borbama i kasnije uhvaćenih saradnika narodnooslobodilačkog pokreta prebačen je iz logora u Nišu u logor na Banjici marta 1943. godine.

Naročito veliki broj partizana Babičkog i Leskovačkog partizanskog odreda zarobljen je 13. marta 1942. godine. Preko logora na Starom sajmištu i oni su transportovani u nacističke logore u Norveškoj i Nemačkoj. Slavko Zlatanović, na primer, član Okružnog komiteta KPJ za Leskovac, ugušen je gasom u Mauthauzenu u Austriji.⁸⁵

Od nekoliko hapšenja pozadinskih radnika i omladinaca u Leskovcu u jesen 1941. godine, i početkom 1942. godine, tek posle septembarskog hapšenja 1942. godine koje je preduzela beogradska Specijalna policija, u logor na Banjici prispela je veća grupa ovih zatvorenika.⁸⁶

Među 28 muškaraca i 5 žena koji su posle velikog novembarskog hapšenja 1942. godine u Leskovcu i okolini sprovedeni iz logora na Crvenom krstu kod Niša u logor na Banjici, trojica su bili aktivni partizani: Zvonimir Kostić, borac Leskovačkog partizanskog odreda, Petar Đorđević-Stojanović, partizanski kurir, a Spasoje Đurić partizan i obaveštajac Babičkog odreda.⁸⁷

Ali i pre i kasnije je u logoru na Banjici streljano nekoliko partizanskih boraca s juga Srbije. Među njima su sa

⁸³ Već u 1941. godini delovali su Leskovački, Babički i Jablanički partizanski odred, a kasnije Vranjski i Crnotravski partizanski odred.

⁸⁴ Zb. NOR, isto, str. 140.

⁸⁵ Hronologija radničkog i NOP u leskovačkom kraju, 1961, str. 178.

⁸⁶ Isto, str. 124.

⁸⁷ IAB UGB SP IV-Q-141.

sigurnošću ustanovljena imena Uroš Miljković, zemljoradnik iz sela Sišava u vlasotinačkom srezu, borac Babičkog partizanskog odreda, Dušan Tančić, užar iz Donje Jajine, borac Kukavičkog (Leskovačkog) partizanskog odreda, Dimitrije Peškić, zemljoradnik iz Vlasotinaca, borac Crnotravskog partizanskog odreda, Nedeljko Dugović, radnik iz Leskovca, borac Jastrebačkog partizanskog odreda i Vlajko Biomarović, zemljoradnik iz Radonjice kod Vučja, borac 13. brigade. Od boraca partizanskih desetina iz logora na Banjici su izvedeni na streljanje: Mirko Zlatković, radnik iz Gornjeg Prisjana i Slavko Todorović, zemljoradnik iz Donje Banuše. Znatno više lica streljano je među pozadinskim radnicima.^{5*8}

Među borcima topličkog kraja, koji su na kratko vreme prebačeni s prinudnih radova u Banatu u logor na Banjici, da bi kasnije ponovo bili sprovedeni u Banat, bio je Radosav Đorđević — Balonče, član Mesnog komiteta KPJ za Prokuplje, koji će u jesen 1943. godine organizovati bekstvo grupe partizana iz Banatskog Brestovca.⁸⁹

Izuzetno veliki broj zarobljenih boraca, bilo učesnika u oružanim akcijama, bilo pozadinskih radnika s juga Srbije, rasejan je po mnogobrojnim logorima u Nemačkoj, Francuskoj, Austriji i Norveškoj.⁹ Ukoliko su manji ili veći transporti i prolazili kroz logor na Banjici, vrlo brzo su produžavali prema odredištima koja im je namenio Gestapo.

Najveći transport od 307 partizana i pripadnika narodno-oslobodilačkog pokreta u 1941. i 1942. godini koji su duže vremena boravili u logoru na Crvenom krstu kod Niša prispeo je na Banjicu 9. aprila 1943. godine. Ceo ovaj transport posle samo nekoliko dana provedenih u već podignutim barakama Banjičkog logora, utovaren je u voz 15. aprila 1943. godine i krenuo za Mauthausen.⁹⁰

Među njima je bilo nekoliko istaknutih pozadinskih radnika iz Niša, Prokuplja, Leskovca i Kuršumlje.

Iz Niša su 15. aprila 1943. godine između ostalih transportovani za Mauthausen: Branislav Milivojević, nadzornik pruge, Dobrivoje Minić i njegov sin Miloš, mašinbravari, Spa-

⁸⁸ Izvor: banjičke knjige.

⁸⁹ Vidi lujj. 2, str. 239, 240

⁹⁰ BBE 12331—12648

so Prcović, telegrafisi Ljubiša i Aleksandar Stojanović, strugarski radnici.

Iz Prokuplja su bili: Đorđe Jovanović, pekar, Petar Novaković, kovač, Zivojin Zlatanović, opančar, Radomir Rečkanović, krojač, Kratimir Kostić, Aleksandar Ristić i Vojislav Tasić, učenici gimnazije, Stevan Stefanović, frizer i drugi.

Od leskovačkih pozadinskih aktivista transportovan je Dragoljub Šantić, strugarski radnik, a iz Blaca pod Kopaonikom dr Pantelija Gajić, o kome je već bilo govora (Vid. str. 37).

Iz Kuršumlije su pošli istim transportom članovi mesnog partijskog rukovodstva Čedomir Dinić, limar, Puniša Mrvović, revizor, Vidosav Mitković, trgovački putnik i nekoliko skojevaca, među njima i Dušan Kalić, danas književnik u Beogradu, poznat po obradi tema iz logorskog života. Zanimljiva su njegova svedočenja o danima provedenim na Banjici.

Uprkos stalnim zlostavljanjima zatočenika i prozivkama za streljanja, prema Kalićevom sećanju, Banjički logor je već u to vreme bio dobro organizovana celina. U njemu su dominirali vera u pobedu, duh samopregora i pružanja pomoći onima koji su bili najugroženiji.

Već prvih dana po dolasku grupe iz južne Srbije stari banjički zatočenici su našli načina da ih putem slobodnjaka informišu o situaciji u logorskim sobama i da im doture nešto od hrane, mada su i sami bili polugladni. Te veze su ojačale kada se doznalo da je transport s juga gotovo u celini partizanski. Prema Kalićevim rečima, tada su on i njegovi drugovi osetili da nisu sami, da se ne nalaze u obeshrabrenoj sredini, već među ljudima koji se u nezamislivo teškim uslovima bore sa sobom i u svojoj okolini da osmisle možda poslednje trenutke života. Zato se predstava koju su stekli o logoru na Banjici, s njegovim kupolama, terorom ključara, izolacijom od spoljnog sveta i batinaškim nagonom policijskih agenata i Nemaca usidrenih iza logorske kapije, u nečemu bitnom izmenila. Spoznali su da logor na Banjici nije bio samo kuća umiranja, mada se u njoj umiralo često, već borbeno poprište, na kome se otporom svakoj pojavi malodušnosti najavio bespoštedan rat terorizmu, na kome se svesno ginulo, na kome borbeni moral nije splašnjavao, već jačao dobro smišljenim akcijama da se dogori dostojno, a dok se ne dogori da se ne životari pognute glave.

Taj duh odmah je našao put do novih zatočenika tek odvojenih od njihovih partijskih i skojevskih zadataka, snažno ih prožeo; oni su se s njim poistovetili, makar na Banjici proveli nekoliko nedelja ili dana. Trudili su se da ga sačuvaju u sebi i u okrutnoj sredini koja ih je dočekala u nacističkom logoru Mauthausen. Bila je to neugasiva luča, koja je svetlela u najtežim trenucima iskušenja, navodila ih da odolevaju beznađu i da svuda gde ih je sudbina odvela izađu iz patnji neokaljana obraza, da ne iznevere svoja ubeđenja. Zbog takvog držanja, kojim ih je zadojila narodnooslobodilačka borba protiv fašističkih agresora i njihove ideologije, a snažio banjčki moral i drugarstvo, jugoslovenski zatočenici uživali su veliki ugled i poštovanje među logorašima ostalih evropskih zemalja, bez obzira sa koje geografske koordinate su dolazili.⁹¹

Policijski prodori u partijska rukovodstva i organizacije

*

Dani prvobitnog ustaničkog zamaha, krupnijih vojnih operacija i stvaranja prostranih slobodnih teritorija u Srbiji bili su na izmaku. Posle povlačenja glavnine partizanskih jedinica iz Zapadne Srbije i prebacivanja rukovodećih vojnih i političkih struktura narodnooslobodilačkog pokreta u Sandžak,^a zatim u jugoistočnu Bosnu, nemački vojni i policijski ešeroni, uz izdašnu pomoć kontrarevolucionarnih garnitura svih boja, zaveli su na teritoriji okupirane Srbije neviđeni teror. Preduzimani su uzastopni pohodi na preostale delove slobodnih partizanskih teritorija u valjevskom i južnomoravskom kraju, uništavane su ili zarobljavane izolovane i desetakovane Partizanske jedinice, vršeno je sistematsko pretraživanje terena[^] hapšena su i deportovana u logore sva lica za koja je postojala ma i najmanja sumnja da su na bilo koji način učestvovala u ustaničkom pokretu, stanovništvo je podvrgnuto represalijama i racijama.

Bilo je to doba oseke oružane borbe, ali ne i oseke organizovanog rada u pozadini. Duh slobodarskog i antifašističkog raspoloženja i dalje je živio u narodu zapreten pod pepelom

⁹¹ Prema kazivanju Dušana Kalića autoru.

zgarišta i naleta kaznenih ekspedicija. Po gradovima i selima ponovo su se okupljali progresivni i slobodoljubivi ljudi obnavljajući ilegalne organizacije narodnooslobodilačkog pokreta. Okupator i njegovi pomagači znali su da te organizacije postaju novi stožeri za regrutovanje boraca i aktiviranje partizanskih jedinica. Zato su svu pažnju usredsredili na njihovo razbijanje.

Otkrivanjem rukovodstava i organizacija KPJ, kurirskih veza, omladinskih aktiva, ilegalnih narodnooslobodilačkih odbora i rukovodstava Narodnooslobodilačkog fonda, pristizale su nove grupe zatočenika u logore. Neki od njih su usmrćeni već prilikom saslušanja u policijskim zatvorima,¹ još više ih je podleglo kasnije od zadobijenih povreda u pritvoreničkom odeljenju Opšte državne bolnice ili u ambulanti Banjičkog logora.

Da se uprkos neizdrživom teroru narodnooslobodilački pokret održavao i napredovao svedoči njegov najljući protivnik, šef »srpske državne bezbednosti« Dragomir Jovanović u izveštaju šefu BdS Šeferu za 1942. godinu. Navodeći podatke iz arhive Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, koja je zaplenjena u januaru 1943. godine, Jovanović je prinuđen da prizna da je 1. januara 1942. godine bilo u beogradskom okrugu 243 organizovana člana KPJ i 1.538 »prilagača«. Početkom 1943. godine bilo je 252 člana KPJ i 1.758 prilagača. Porast je minimalan, zaključuje Jovanović: 9 članova KPJ i 175 prilagača. Ali taj »minimalni porast« zabeležen je u najtežoj ratnoj godini u Srbiji, kada su mnogi rodoljubi već bili pohapšeni i postreljani.

Istina, udarci koje su policijski organi zadali pozadinskim aktivistima bili su teški. U prve dve godine uhapšeno je i streljano nekoliko članova Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju: Miloš Matijević i Ratko Mitrović u 1941. godini, zatim Andrija Polgar, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, koji je uhapšen još jula 1941. godine pokušavajući da uspostavi vezu između Vojvodine i Srbije, i Bora Drašković, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, uhvaćen 1942. godine u Beogradu. Svi su oni posle boravka na Banjici streljani.

¹ Prema izveštaju Specijalne policije za 1942. godinu u zatvorima je ubijeno 13 lica. IAB UGB SP IV-Q-107.

Na početku 1943. godine u sukobu s policijskim agentima poginuli su na beogradskim ulicama Mirko Tomić, advokatski pripravnik, i Stanislav Sremčević, metalski radnik, članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.² U Jovanovićevom izveštaju se ne pominje kao član Pokrajinskog komiteta Đuro Strugar, koji je uhapšen u oktobru 1941. godine, pošto Specijalna policija nije saznala za njegovu pravu ulogu i funkciju u Partiji. Od zadobijenih povreda Strugar je umro u isledničkoj kancelariji. Isto tako, Specijalna policija je precenila ulogu Vojislava Ilica, advokatskog pripravnika, uhvaćenog avgusta 1942. godine. Bila je uverena da je član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, što on nije bio.³

Od članova Okružnog komiteta KPJ za Beograd pali su u prve dve ratne godine Mijo Kovačević, keramičarski radnik, ranjen i uhvaćen na ulici juna 1942. godine, a znatno ranije je uhapšen na beogradskim ulicama i Vidak Marković, član Okružnog komiteta KPJ za Niš.

Mesni komitet KPJ za Beograd pretrpeo je tokom 1941. i 1942. godine izuzetno teške gubitke. Posle pada članova prvog posleratnog MK KPJ za Beograd, tokom septembra i oktobra 1941. godine, u martu sledeće godine pohapšeni su mnogi beogradske partijske kadrovi, među njima i sekretar Komiteta Jelena Četković. Kasnije je veliki broj uhapšenika deportovan u logor na Banjici i likvidiran u Jajincima.⁴

Još krajem 1941. godine uhapšena je Olga Alkalaj, advokatski pripravnik, u stanu svoje sestre u Fruškogorskoj ulici.⁵ Bila je član privremenog Mesnog komiteta koji je formirao u Beogradu Milentije Popović. Međutim, Specijalna policija nije doznala kakvu je funkciju imala Olga Alkalaj, pa je nema u Jovanovićevom izveštaju Seferu.

U izveštaju nema ni Đurđeline Duke Dinić, kožarske radnice, člana Mesnog komiteta KPJ za Beograd, koja je uhapšena septembra 1942. godine. Otkrio ju je kao svoju višu vezu Radivoje Božić, član II rejonskog komiteta »Centar«. Ali on nije znao njeno pravo ime, već samo ilegalno ime — Mirjana Obradović. Iako je bila podvrgnuta najtežim mučenjima, Spe-

* IAB UGB SP IV-Q-107.

³ *Beograd u ratu i revoluciji*, Beograd 1984, str. 419—420.

⁴ IAB UGB SP IV-Q-73.

⁵ IAB UGB SP IV-Q-13/45; BBE 1793.

cijalna policija nije saznala Đukino pravo ime i funkciju. Streljana je pod imenom Mirjana Obradović.⁶

U velikom policijskom prodoru u partijske organizacije i rukovodstva u Beogradu poznatom pod imenom »martovska provala« palo je preko desetinu članova rejonskih komiteta. Imena većine od njih se u izveštaju Dragomira Jovanovića pominju, druga se iz policijskih razloga prećutkuju (pošli su putem izdaje), a veći broj istaknutih boraca i sekretara partijskih jedinica proglašavaju se za članove rejonskih komiteta, iako to u stvari nisu bili.⁷

• BBE 11910; Istog datuma, 25. maja 1943. godine od žena beogradskih ilegalki streljane su: Draginja Konstantinović, studen tehnike, Milanka Đuraković, student više komercijalne škole, Milica Radulaški, tkачka radnica, Jelena Nikolić, domaćica, Dragica Čarković, fabrička radnica. Leposava Vujošević, suplent gimnazije, Vida Milošević, penzioner, Basiljka Bačić i Anđelija Galović, krojačke radnice, Draginja Marinković Radovanović »Gina«, student, kurir Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.

Koliko je bila mučena Duka Dinić svedoče uhapšenice koje su se u isto vreme nalazile u zatvoru u Dušinoj ulici, među njima Danka Karišić, koja je skupa sa Zoricom Kulidžan Božović unela Duku u čeliju, jer nije mogla da se pokrene. Čule su takode kada je Sterić zvao Božića na razgovor. Osim toga, Julijana Dograjić, tehničar rejonskog komiteta, bila je sa Božićem u automobilu kada je vodio policiju do mesta gde su stanovala lica koja je poznavao. (Prema pričanju Danke Karišić autoru.)

Zanimljivo svedočenje o logorskim danima Duke Dinić ostavila je Zora Ristivojević iz Valjeva, koja ju je poznavala otpre rata. Kada su se njih dve srele i pozdravile u sobi broj 38, Duka je grleći Zoru rekla ... »Ovde mi niko ne zna pravo ime. Nemoj nikome pričati da se zovem Duka Dinić, već Mira Obradović. To mi je ilegalno ime i pod njim me svi poznaju. (Sećanje boraca Valjevskog NPO, T. I, Valjevo 1985. str. 474.)

⁷ Od članova beogradskih rejonskih komiteta streljani su posle boravka na Banjici: Sava Aleksić, kožarski radnik, član III rejonskog komiteta, Dragoljub Perišić, zubotehničar i Olga T. Jovanović, privatni činovnik, članovi istog rejonskog komiteta, Milovan Stefanović, sekretar II rejonskog komiteta, Marko Janković, privatni činovnik, sekretar IV rejonskog komiteta, Ljubomir Jordanov, obučarski radnik rodom iz Stipa, Ljubiša Stojanović, stolarski radnik, član IV rejonskog komiteta, Spasoje Grbović, obučarski radnik, sekretar VI rejonskog komiteta. Vasilija Ivanovića, inženjer tehnologije, koji je umro od povreda prilikom saslušanja, Specijalna policija je smatrala za člana novoformiranog Mesnog komiteta KPJ za Beograd, a bio je sekretar I rejonskog komiteta. Među članove rejonskih komiteta islednici Specijalne policije pogrešno su uvrstili takode Mihajla Pjevca, molar, Jovana Živkovića, činovnika Direkcije tramvaja i osvetljenja i Pavla Marinca, kamenoresca.

U oktobru 1942. godine, posle atentata na Jelenu Matić, policijskog doušnika, Specijalna policija je izvršila novi veliki prodor u beogradsku partijsku organizaciju. Tom prilikom otkriveni su Raša Đelmaš, diplomirani pravnik, Miloš Petrović, metalski radnik, i Milenko Grbić, slovoslagač, takođe članovi rejonskih komiteta, kao i Josip Kiseljak, instalater, tehničar rejona »Dorćol«. Njihova sudbina je različita. Raša Đelmaš je izvršio samoubistvo pred VI muškom gimnazijom da ne bi pao u šake policijskim agentima. Milenko Grbić je sa Banjice transportovan u logor Mauthausen. Josip Kiseljak je odoleo svim iskušenjima na saslušanju, ali je od zadobijenih povreda umro u Pritvoreničkoj bolnici, pre nego što je sproveden u logor.

Najzad, u januaru 1943. godine uhvaćen je Janko Lisjak, monter, sekretar Mesnog komiteta KPJ za Beograd, koji je takođe umro u Pritvoreničkom odeljenju Opšte državne bolnice.⁸

Pored rukovodećeg kadra Komunistička partija Jugoslavije izgubila je u Beogradu mnoge svoje predane članove i omladince. O njihovom hapšenju biće reči na narednim stranicama prema redosledu sprovođenju u logor na Banjici.

Naravno, hapšenja nisu vršena samo u Beogradu, gde su bila najobimnija. Specijalna policija slala je svoje ekipe i vršila masovna hapšenja u Zaječaru, Leskovcu, Prokuplju, Smederevskoj Palanci, Vlasotincima, Smederevu, Valjevu, Sapcu, Borskom rudniku, Požarevcu, Nišu, Kruševcu i manjim mestima po unutrašnjosti Srbije. O grupama uhapšenika iz ovih mesta, ukoliko su sprovedeni u logor na Banjici, biće takođe govora u nastavku teksta. Svi ne mogu biti pomenuti u jednakoj meri bilo zbog nedostatka dokumentacije, bilo zato što su mnogi već pomenuti u prethodnim odeljcima, pošto je partijski rad uvek bio tesno povezan sa aktivnostima i snabdevanjem partizanskih odreda. Teško ih je razdvojiti, ali se zbog sistematizovanja materije akcenat stavlja u ustaničkim danima na same odrede, a kasnije na pozadinski rad. Nastojanja su usmerena na to da ne promakne nijedna važnija grupa.

Najzad, policijske ekipe odlazile su »radi suzbijanja komunističke opasnosti u 1942. godini« u Banjaluku, koja je

⁸ Na osnovu arhivske građe Specijalne policije.

pripadala Pavelićevoj NDH, u Novi Sad, koji se nalazio pod mađarskom okupacijom, i u Kumanovo, koje su zaposele bugarske trupe.⁹ Mada su se međusobno gložili, trabanti fašističkog »novog poretka« nalazili su načina da sarađuju protiv narodnooslobodilačkog pokreta jugoslovenskih naroda.

Deportovanje beogradskih pozadinskih radnika na Banjicu

Niz hapšenja koja su agente Specijalne policije doveli do prodora u drugi posleratni Mesni komitet KPJ za Beograd i hapšenja njenog sekretara Jelene Četković, trajao je od samog početka 1942. godine sve do poznog leta. Mada sva ova hapšenja nisu imala neposrednog udela u otkrivanju gradskog partijskog rukovodstva, ipak su malo-pomalo omogućavala policiji da oko njega steže obruč.

Najpre je pohvatana veća grupa omladinaca, koja je upućene u logor na Banjici 18. januara 1942. godine. Pali su policijskim agentima u ruke prilično naivno, na žuru kod Milana Bogdanova u kneza Pavla ulici. Odjednom je uhapšeno preko 30 omladinaca, od kojih je četrnaestoro streljano 3. i 9. marta 1942. godine, četvoro upućeno transportom od 24. aprila 1942. godine u Norvešku, dok su ostali posle četiri do pet meseci pušteni iz logora. Samo jedna omladinka iz ove grupe upućena je u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci.¹⁰

⁹ IAB UGB SP IV-Q-107.

¹⁰ Ova grupa beogradskih skojevaca zavedena je u banjičkim knjigama od broja 3.945 do broja 3.978. Streljani su u Jajincima: Sreten Bošković, električar, Radmila Jović, učenica V razreda gimnazije, Milka Jovanić, tekstilna radnica, Janko Kresoja, radnik, Borivoje Filipović, student prava, Maksim Kranjčec, učenik, Miodrag Milosevic, bravar, Svetozar Nikolić, trgovački pomoćnik, Stevan Nešić, činovnik, Julijana Nešić, takođe činovnik, Pavle Nikolić, radnik, Ljubica Sojić, student medicine i Mihailo Šobić, berber.

Na prinudni rad u Norvešku su upućeni: Milan Bogdanov, berberski radnik, Jovan Matijević, tekstilni radnik, Vasilije Todorović, metalni radnik. S grupom omladinaca koja je stigla u logor 18. januara 1942. godine doteran je, iako nije bio s njom u neposrednom kontaktu, Radovan. Radić, trgovac. On je takođe upućen u Norvešku transportom od 24. aprila 1942. godine.

Dva dana kasnije prispela je nova grupa omladinaca. Otkriven je jedan od tri omladinska aktiva na Dedinju. Od 17 uhapšenih¹¹ šestoro je sprovedeno u logor na Banjici: tri sestre Ćuković: Olivera, član KPJ, rukovodilac omladine za region Rasadnik—Dedinje, Ivanka, član KPJ, Mirjana, član SKOJ-a,¹² zatim Života Petrović i Vladimir Vukoje, članovi KPJ i udarne grupe za sabotaže. Pošto niko nije otkrio svoje priparništvo Komunističkoj partiji, hapšenja su zaustavljena. Života Petrović i Vladimir Vukoje su streljani 9. marta 1942. godine. Puštene su tri sestre Ćuković i Rodoljub Andrić, koji je stupio u partizanski odred i nosilac je partizanske spomenice.¹³

Tih januarskih dana izuzetno hladne zime na početku 1942. godine našla se iza banjčkih zidina Zagorka Malivuk, tehničar, kurir Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Uhapšio ju je Gestapo slučajno, prilikom blokade pojedinih delova Beograda, u Poljskoj ulici broj 35. U njenoj tašni pronađena je knjiga »Antidiring« od Engelsa. Ovo je bio dovoljan optužni materijal da bude podvrgnuta »specijalnom postupku«. Gestapo je zatim ustupio Zagu Specijalnoj policiji, gde je saslušavana 11. i 12. decembra 1941. godine. Uprkos pronađenom kompromitujućem materijalu odbila je sve otpužbe. Ova hrabra 25-godišnja žena, predratni član KPJ, proglašena je za narodnog heroja. Islednici nisu čuli nijednu reč o njenom političkom radu i o licima s kojima je dolazila u dodir, a kao kurir Pokrajinskog komiteta znala je za mnoge partijske punktove i veze.¹⁴

U toku januara 1941. godine sprovedene su u logor na Banjici još dve manje grupe beogradskih pozadinskih aktivista. Za tri lica iz ovih grupa Bećarević je pretpostavljao da su članovi KPJ, pa je predložio da se »trajno eliminišu iz društva«, što je značilo streljanje.¹⁵

¹¹ IAB UGB SP IV-Q-56/163 i 73/163; BBE 4007—4012.

¹² Ivanka i Olivera ponovo su hapsene u martovskoj provali.

¹³ Nekako u isto vreme prispelo je još četvoro beogradskih omladinaca, od kojih su dvojica internirani u Norvešku: Dobrosav Nešić i Miodrag Novaković, trgovački pomoćnici. (SP 56.)

¹⁴ IAB UGB SP IV-Q-55.

¹⁵ To su Janko Lazić, krojački radnik, Pavle Spasić, mehaničar, i Miloš Aleksić, trgovački pomoćnik. (IAB UGB SP IV-Q-41/7.)

Početkom februara 1942. godine ubeleženi su u banjičku evidenciju članovi porodice beogradskog apotekara Svetolika Trajkovića: sin Miroslav, supruga Svetlana i kćerke Vera i Sloboda, verenica Lole Ribara.¹⁶ Proveli su na logorskom hlebu do 9. maja 1942. godine, kada su ugušeni gasom u kamionu specijalno konstruisanom za ove potrebe.

Istog dana kada i Trajkovići doterana je u logor grupa uhapšenika iz Privredno-agrarne banke, gde je sekretar ćelije bio Milorad Ašković¹⁷ i Stevan Bodnarov, vajar, rodom iz Gospođinaca kod Zabija.

Ašković je interniran u Norvešku, a ostali uhapšeni iz Privredno-agrarne banke su pušteni. Hapšenje Bodnarova vezano je za ustupanje ateljea u Ćirila i Metodija ulici broj 5 za potrebe KPJ.¹⁸ Ovaj vajar izradio je neposredno posle rata spomenik skroman po dimenzijama, u znak sećanja na borbe streljane u Jajincima.

U banjičku evidenciju uvedena je 9. i 10. februara 1942. godine veća grupa beogradskih uhapšenika. Među njima ima bivših partizana, koji su se posle prve neprijateljske ofanzive sklonili u Beograd, kao Dragoljub Ularđić, krznar, zatim aktivista optuženih za učešće u borbenim desetinama (Mile Šutija, keiner), kao i lica koja su činila Partiji razne usluge. Među njima je bio Momčilo Budisavljević, u čijem stanu u Njegoševoj ulici broj 28 su održavani neki sastanci Mesnog komiteta KPJ za Beograd, važan pomena kao jedan od prvih slobodnjaka Banjičkog logora, koji je svojom požrtvovanošću omogućio veću i bolju komunikaciju između zatočenika.¹⁹

Veliku štetu naneli su beogradskim omladincima i partijskim aktivistima Branko Mišković — Bliher, limarski radnik, nekadašnji član Mesnog komiteta SKOJ-a, Lazar Dožić, činovnik, član IV rejonskog komiteta KPJ a nešto kasnije

¹⁶ BBE 4185, 4201, 4234.

« BBE 4186—4196.

¹⁸ IAB UGB SP IV-Q-73/19.

¹⁹ Iz ove grupe su streljani: Mile Šutija, keiner, Dragoljub Ularđić, krznar, Dobrosav Milanović, kovač, Vasilije Medan, činovnik, Vlastimir Milojković, artist, Milan Mladenović, krojački radnik, Sreten Dokić, bravar i Mihajlo Kostić, glumac. U Mathauzen je odveden Momčilo Budisavljević (BBE 4229), a u Norvešku petoro zatočenika.

Aleksandar i Duško Jovanović i Tenko Dalović, koji su se posle hapšenja stavili u službu Specijalne policije.²⁰

Zavrbovan od Bećarevića, Mišković je drugog dana posle hapšenja (4. februara 1942) doveo policijske agente do ulice u kojoj su se obično sastajali članovi Mesnog komiteta SKOJ-a. Odmah su uhapšeni Dragutin Filipović — Jusa i Josip Šćurla

— Mačak. Krajem februara Mišković je otkrio i trećeg člana mesnog rukovodstva SKOJ-a Branislava Krstića. On je uhapšen s Draginom Konstantinović — Dadom, poznatom omladinom, učesnicom sabotaža.

Josip Šćurla je ubijen u policiji. Dragutin Filipović je odoleo svim mučenjima. Prazan je ostao i zapisnik Dade Konstantinović. Međutim, terećenja Miškovića značila su za njih smrtnu presudu, kao i za Svemira Jovanovića, limarskog radnika, člana VI rejonskog komiteta KPJ za Beograd, koji je takođe otkriven u februaru.²¹

Na dan 30. marta 1942. godine prispelo je na Banjicu još sedam lica, među njima Miodrag Nedeljković, tkač, član KPJ, koji je po dolasku u logor umro u ambulanti od zadobijenih povreda²² i Spiro Prostran, trgovac poreklom iz Benkovca, koji je sa svojom vezom Svemirom Jovanovićem držao jedan od punktova za odlazak u Kosmajski partizanski odred.²³ Pretpostavlja se da je Bliher ušao i u trag ovog partizanskog punkta i hvatanja jedne grupe koja se pripremala da ode u odred.²⁴

Beograd u ratu i revoluciji, str. 390. i 391; SP IV-Q-169/3.

^a U ovoj grupi sprovedeni su na Banjicu: Dragutin Filipović, električarski radnik, Jakov Zivanović, obučarski radnik, član V rejonskog aktiva SKOJ-a, Aleksandar Stanković, dnevničar Direkcije tramvaja i osvetljenja, Strahinja Petrović, student prava, Konstantin Kovač, metalostrugar, Jelica Purić, svršeni maturant, Krsta Nišić, privatni činovnik, Svemir Jovanović, limarski radnik i Branko Blašković, slovoslagač. (IAB UGB SP IV-Q-160/10 i 396/25.) U prilogu je rešenje Specijalne policije i saslušanje Dragutina Filipovića. Streljanju je izbegla samo Jelica Purić, koja je puštena blagodareći intervenciji. Istog dana dovedeni su u logor i streljani 9. marta 1942. godine Cvetin Tomić, mehaničar i Jovan Stojanović, činovnik i Franciska Plankl, radnica, rodom iz Vipave u Sloveniji.

^a IAB UGB SP IV-Q-73/71.

²³ Beograd u ratu i revoluciji, str. 492.

²⁴ Iz ove grupe upućeni su u Norvešku: Jovan Miletić, kožarski radnik, Pavle Milojković, pekar, Avram Todorović, slovoslagač, Špiro Prostran i njegov zemljak Spiro Subotić.

Tragajući za omladinskim grupama. Specijalnoj policiji je pošlo za rukom da krajem marta otkrije Milutina Doroslavca,²⁵ koji je posle hapšenja i ubistva Josipa Šćurle rukovodio Centralnim srednješkolskim aktivom. Ubrzo je uhapšena većina članova ovog aktiva. Iz ove grupe beogradskih omladinaca sprovedena je na Banjicu i streljana 25. maja 1943. godine Leposava Mitrović, rođena sestra Vukice Mitrović-Šunje i Ratka Mitrovića, koji su već bili streljani. Streljan je bio i treći, manje poznati brat Nikola Mitrović, jedan brat joj je poginuo u partizanima, a za najstarijim Stefanom Mitrovićem policija je uporno tragala.²⁶

S proleća 1942. godine uhapšena je još jedna veća grupa omladinaca, koji su na Banjicu prispeli takođe 10. jula 1942. godine. Među njima se nalazio jedan od uspešnih i predanih aktivista SKOJ-a Maksim Divnić, učenik, koga je Dragutin Filipović doveo iz Zemuna da od Dubravke Bijelić — Aše, kćerke poznatog slikara Jovana Bijelića preuzme grupu omladinaca i da obrazuje skojevski aktiv u Savamali. Posle njegovog pada ovaj aktiv više nije obnovljen.²⁷ Maksim Divnić je streljan 19. februara 1943. godine, a veća grupa omladinaca odvedena je u Zavod za prinudno vaspitanje omladine posle četiri meseca banjičkog zatočeništva.²⁸

Milorad Petrović — Lala je poslednji uhapšeni rukovodilac Centralnog srednješkolskog aktiva u Beogradu. Mada je svoj rad pokušao da zakonspiriše više nego do tada, kontaktirajući s rukovodiocima SKOJ-a u pojedinim školama preko kurira Marije Kijamatović i Desanke Mančić, nije izbegao sve policijske zamke. Posle njegovog pada prestao je da funkcioniše Centralni srednješkolski aktiv SKOJ-a u Beogradu.

²⁵ IAB UGB SP IV-Q-192.

²⁶ BBE 6220; IAB UGB SP IV-Q-192/69.

²⁷ IAB UGB SP IV-Q-111/1,

²⁸ U Smederevsku Palanku su sprovedeni: Avram Vasiljević, obučarski radnik, Sredoje Zubović, student tehnike, Milorad Feliks, advokatski pripravnik, Dragoljub Perišić, student medicine, Svetozar Dokić, obučarski radnik, Aleksandar Sekulić, učenik, Hristina Katić, činovnik i Jovo Bosnić, učenik. Od omladinaca koji su tom prilikom uhapšeni još je streljana Natalija Sarnesonov, poreklom Jevrejka, a iz redova studentske i radničke omladine Todor Pavićević, student i činovnik, Milan Barjaktarević, student medicine, Ranslav Zivković, saruč, Dimibrije Klobučarević, obučarski radnik i Sima Lazarević, bračarski radnik. (BBE 6201—6225.)

Bilo je to vreme u kome se moralo stalno biti na oprezu. Branko Mišković i Tenko Dalović su krstarili gradom. Tenko Dalović je prepoznao, među ostalima, u prvoj polovini jula 1942. godine, u ulici Stanoja Glavaša, Danicu Karišić, svršenog maturanta, u trenutku kada je očekivala da od svog kolege Dušana Tadića dobije objavu radi lakšeg odlaska u partizanski odred.²⁹ Danka Karišić je bila povezana s radnicima u pekari »Soko«, gde je najpre obrazovala skojevsku, pa partijsku organizaciju, ali je uprkos surovom postupku imala snage da prećuti sve što je znala.³⁰ Posle nekoliko meseci provedenih u pritvoreničkoj bolnici, ona je 23. decembra 1942. godine sprovedena u logor na Banjnici, gde je ostala do rasformiranja.³¹

Na drugoj strani Dušan Jovanović otkrio je neke skojevske organizacije u VI muškoj gimnaziji i Radoslava Paljić, studenta filozofije, sekretara jednog rejonskog komiteta SKOJ-a. Paljić, koji nije uspeo da odoli policijskim zamkama i mučenjima, proveo je u logoru na Banjici do 1. maja 1943. godine, kada je odveden u logor Mauthausen, gde mu se gubi svaki trag. Istim transportom odvedeni su Miodrag Nikitović, član Centralnog srednješkolskog aktiva³² i Blažo Barović, maturant, član VII rejonskog komiteta SKOJ-a.

Pohapšeni članovi Centralnog srednješkolskog aktiva i omladinci s kojima su radili nisu odmah sprovedeni na Banjicu. Zadržani su na »isledenju« i po dva do tri meseca. Najveća grupa srednješkolaca prispela je u logor 11. septembra 1942. godine. Iz ove grupe streljani su: Aleksandra Golubović, student prava, sekretar jednog kvartovskog aktiva,³³ Ibrahim Sedić, sekretar prvog rejona SKOJ-a,³⁴ Nada Đorđević, kurir Mesnog komiteta SKOJ-a,³⁵ Jovan Stojčević, mehaničarski radnik, Milorad Petrović, maturant,³⁶ Miodrag Kažić, maturant,

IAB UGB SP IV-Q-175/17.

³⁰ U *Prilozima* zapisnik o saslušanju Danke Karišić.

³¹ BBE 9585.

³² BBE 7167 i 8930.

³³ IAB UGB SP IV-Q-196.

³⁴ IAB UGB SP IV-Q-196/4.

³⁵ IAB UGB SP IV-Q-196/3.

³⁶ BBE 7168 i 7173; IAB UGB SP IV-Q-196/2.

član Mesnog komiteta SKOJ-a.³⁷ Veći broj omladinaca odveden je u Zavod za prinudno vaspitanje omladine.³⁸

Od beogradskih srednjoškolaca koji su prošli kroz Banjički logor svi nisu upisani u knjige o evidenciji pritvorjenika, jer su obično posle kraćeg vremena puštani. Među puštenima posle dve nedelje boravka u logoru nalazio se, na primer, Dragoslav Nikolić — Kića, koga je Milorad Petrović pomenuo kao člana predratnog užeg srednjoškolskog aktiva. Dragoslav Nikolić je posle rata objavio nekoliko zapaženih pripovedaka s tematikom iz narodnooslobodilačkog rata i posebno logorskog života.

Na drugoj strani, neki od omladinaca sprovedenih direktno u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, vraćeni su posle nekoliko meseci ili godinu dana u logor na Banjici, bilo zato što su se pokazali kao nepodobni za prevaspitavanje, bilo zato što su učestvovali u nekoj aktivnosti koja se upravi logora činila sumnjivom. Među njima su bili Aleksandar Zuržul, član Centralnog srednjoškolskog aktiva,³⁹ koji je uspeo da pobegne sa rada kao banjički zatočenik, a kasnije poginuo na sremskom frontu, Stevan Nikolić, koji se pominje takođe kao član užeg predratnog srednjoškolskog aktiva,⁴⁰ ili kasnije uhapšeni Ljubiša Tomić, student prava,⁴¹ takođe poginuo posle oslobođenja Beograda na sremskom frontu kao politički starešina.

³⁷ BBE 7177; IAB UGB SP IV-Q-196/1.

³⁸ Iz grupe omladinaca koja je dovedena u logor na Banjici 11. IX 1942. godine odvedeni su pred Branislava Krstića u Zavod za prinudno vaspitanje u Smederevskoj Palanci: Vesna Butijer, student ekonomije, Isidor Rajković, trgovački pomoćnik, Aleksej Ivanov, učenik, Dragoljub Jevtović, učenik, Ljubomir Mirčetić, trgovački pomoćnik, Grgur Popović, učenik, Milan Marković, student filozofije, i Stojan Gavrilović, učenik, koji je prispeo na Banjicu deset dana kasnije.

³⁹ IAB UGB SP IV-Q-196.

⁴⁰ Umro u Mauthausenu početkom 1945. godine.

⁴¹ IAB UGB SP IV-Q-14/31. Kada je posle 13 meseci boravka u Smederevskoj Palanci ponovo vraćen u logor na Banjici, Ljubišina majka je pokušala intervencijom da ga izvuče s Banjice. Boško Bećarević, šef Specijalne policije, odgovorio joj je bez uvijanja da puštanje njenog sina ne dolazi u obzir.

***Velika prolećna hapšenja beogradskih komunista 1942. godine
Pad drugog okupacijskog Mesnog komiteta KPJ za Beograd***

Naporedno s razbijanjem beogradskih skojevskih organizacija, na čije tragove su upućivali Mišković, Dalović i braća Jovanović, agenti Specijalne policije preduzimali su od proleća 1942. godine niz masovnih hapšenja komunista i članova Narodnooslobodilačkog fonda. U ovim hapšenjima je po svemu sudeći glavnu ulogu odigrao Lazar Dožić.

Već početkom marta 1942. godine sprovedeni su u logor na Banjici partijski aktivisti beogradske električne centrale. Oni su bili pod stalnom prismotrom policijskih agenata otkako je Gestapo 1. novembra 1941. godine upozorio Specijalnu policiju da je centrala »Snaga i svetlost« postala snažno komunističko uporište/⁴² Posebno su praćena lica koja su već bila hapšena i puštana, među njima Rade Mandić, ložać električne centrale. Pred proleće 1942. godine Specijalnoj policiji je najzad pošlo za rukom da otkrije i sprovede u logor na Banjici 12 radnika električne centrale, kojima je rukovodio Franjo Mirčeta, koji je pobjegao pred hapšenje.

U obrazloženju rešenja o upućivanju ove grupe u logor, ona je okarakterisana kao »finansijska«, što znači da su njeni članovi optuženi prvenstveno zbog prikupljanja priloga, širenja partizanske propagande i primanje na prenočište lica koja su se skrivala/⁴³ Najteže je optužen kao član »komunističke ćelije« Rade Mandić. Međutim, postojanje partijske jedinice tokom istrage nije bilo dokazano zbog uzornog stava uhapšenika.

Sva lica iz Mandićeve grupe transportovana su u nacističke logore za prinudne radove u Norveškoj, Nemačkoj i kasnije u Grčkoj.

⁴² Pismo se objavljuje na str. 46 ove publikacije.

⁴³ U Banjički logor su upućeni: Rade Mandić, ložać, Plavša Tatarin, mašinista, Borivoje Sarić, elektromehničar u Direkciji tramvaja i osvetejenja, Dragoslav Popović, mašinista, Dragoljub Galantić, stolarski radnik, Aleksandar Cirić, električarski pomoćnik, Milorad Pavlović, mašinbravar, Dimitrije Babić, ložać, Dragomir Davidović, električarski pomoćnik, Dorde Dević, stolarski radnik, svi iz električne centrale i Milutin Stanić, služitelj Beogradskog univerziteta sa suprugom Jelenom kao taoci. I AB UGB SP IV-Q-96-/13.

Hapšenja nisu proširena ni sredinom februara, kada su na sastanku VI rejonskog komiteta uhvaćeni Spasoje Grbović, sekretar i Anka Kumanudi, član ovog komiteta. Grbović je uporno ostao pri tvrđenju da su u radnju Živorada Andrejevića u Ulici kralja Aleksandra (danas Bulevar revolucije), gde su zatečeni na sastanku, dolazili jedan za drugim nepoznati mladići i interesovali se za popravku cipela. »Ja niti znam ličnosti koje su došle u Andrejevićeve radnju — rekao je — niti znam razloge zbog kojih su se sakupljali. Dok smo razgovarali nije bilo govora o politici ili o njihovom ilegalnom radu, te nisam mogao utvrditi da li su komunisti.« Hrabrim držanjem Spasoja Grbovića i Anke Kumanudi onemogućen je dublji policijski prodor u beogradsku partijsku organizaciju/⁴⁴

Međutim, posle hapšenja Lazara Dožića, takvi prodori su postali neminovni. Dožić je otkrio ceo sastav IV rejonskog komiteta, čiji je bio član, dodavši da u njemu deluje 11 partijskih jedinica. Ispunjeni su mnogi nalozi za hapšenja. Među prvima su pali u ruke policije Milun Anđelković, livac, i Mirko Ognjenović, sekretar Rejonskog odbora Narodnooslobodilačkog fonda, koji nisu imali dovoljno čvrstine da se odupru mučenjima. Tako je počela opsežna akcija hapšenja partijskih rukovodstava po rej onima i rukovodstava Narodnooslobodilačkog fonda.⁴⁵

Dožić je doprineo i padu drugog okupacionog Mesnog komiteta KPJ za Beograd. Pretpostavlja se, kako je zapisano u knjizi »Beograd u ratu i revoluciji« izdatoj 1984. godine, da je Dožić doveo policiju na sastanak Jelene Četković, sekretarom Mesnog komiteta, s Markom Jankovićem, sekretarom IV rejonskog komiteta u stanu Svetlane Krstić, učenice, u Ulici Žorža Klemansoa (Lole Ribara),⁴⁶ iako uverljivih dokaza za ovo tvrđenje nema. Naime, izvesno je da je Dožić bio veoma oprezan čim je zatražio da se članovi njegove partijske jedinice ostave na miru, kako se ne bi ušlo u trag njegovoj izdaji.

Hapšenje Jelene Četković, sekretara i Petra Ristića, prezimnog mehaničara, člana Mesnog komiteta KPJ za Beograd,

⁴⁴ IAB UGB SP IV-Q-134-A.

⁴⁵ *Beograd u ratu i revoluciji*, str. 393.

⁴⁶ IAB UGB SP IV-Q-73/96-A; *Beograd u ratu i revoluciji*, str.

policijski prodori u beogradsku partijsku organizaciju dostigli su kulminaciju. Petar Ristić je bio ona slaba karika koja je Specijalnoj policiji pomogla da preduzme nove potrage. Posle Ristićevih iskaza od 24. marta 1942. godine/⁴⁷ policijski agenti su priveli najpre sekretara III rejonskog komiteta Milovana Stefanovića i člana komiteta Savu Aleksića. Ubrzo su pohapšeni sekretari i članovi partijskih ćelija III, IV, VI, a delimično V i VII rejona, skladište oružja i municije na Zelenom vencu u radionici Jura Čula, organizatori i izvršioci atentata na Đorđa Kosmajca i Obrada Zalada. Posle nekoliko nedelja uhapšen je i Mija Kovačević, keramičarski radnik, član Okružnog komiteta KPJ za Beograd, zahvaljujući čijoj aljkavosti nije otkriven doušnički rad Lazara Dožića, mada je od Pokrajinskog komiteta dobio nalog da sprovede istragu/⁴⁸

Tako se stvarala malodušnost među uhapšenicima, kojoj su podlegli i mnogiiskusni članovi Partije. Nasuprot njima, mnogi drugi borci odolevali su svim iskušenjima i služili za primere na kojima su se zatočenici Banjičkog logora nadahnivali i vaspitavali. Po hrabrom stavu zaslužuju da se pomeni Olga T. Jovanović, član III rejonskog komiteta, koja je tvrdila da ne zna šta je rukovalo Milana Stefanovića i Savu Aleksića »da pred vlašću izjave da je bila član rejonskog komiteta,⁴⁹ Zivorad Avramović, obučarski radnik, koji je porekao sve optužbe, između ostalog i da je nagovarao ljude da idu u partizane;⁵⁰ Nikola Manojlović, keiner, koji je primio optužbu da je raznosio propagandni materijal, ali je čvrsto ostao pri stavu da ne poznaje nijedno lice od kojih je primao ili im davao letke;⁵¹ Milica Radulaški, tkačka radnica, koja je rekla da joj nije jasno zašto je terete da je bila član partijske ćelije;⁵² Vidosava Milivojević, sudski pristav, za koju je islednik zapisao da nije htela da prizna svoju ulogu; Radovan Perić, limarski radnik odbacivao je optužbe na ovaj način: »Do mog sastanka sa učenicom Danicom Đurović došlo je sasvim slučajno ... Ponovo kategorički tvrdim da rii-

⁴⁷ IAB UGB SP IV-Q-96.

⁴⁸ *Beograd u ratu i revoluciji*, 390—393.

⁴⁹ IAB UGB SP IV-Q-115/9.

⁵⁰ IAB UGB SP IV-Q-21/40.

⁵¹ IAB UGB SP IV-Q-73/67.

⁶⁸ IAB UGB SP IV-Q-73/101.

sam komunista, da sa komunistima nisam imao nikakve veze ... niti mi je poznato da se ona (Danica) bavila politikom .. .⁵³ Ovi primeri su izvučeni da bi se videla njihova protivteža onim pojedincima koji su pošli putem otvorene izdaje. Najveći broj uhapšenika primao je na sebe terećenja koja se nisu mogla opovrći, ali se trudio da ne optereti druge. Tako su postupili i atentatori na policijske agente Đorđa Kosmajca i Obrada Zalada, svesni da ovim priznanjem ne škode nikome, ali da omču oko vrata više ne mogu olabaviti od onog trenutka kada je Specijalna policija s više strana stekla uverenje o njihovom učešću u atentatima u raznim krajevima Beograda.

Rano su pohapšeni mnogi funkcioneri Narodnooslobodilačkog fonda. Ova organizacija tretirana je kao vanpartijska organizacija od velikog značaja za interese Komunističke partije Jugoslavije. Nastala od predratne Crvene pomoći, imala je posebnu organizacionu strukturu od Centralnog odbora za Jugoslaviju, preko pokrajinskih i mesnih odbora, do rejonskih odbora i pododbora po fabrikama i ustanovama. Specijalnoj policiji je pošlo za rukom da razori i pohapsi ceo Mesni odbor za Beograd, kojim je rukovodio Vojin Nikolić, članove dvaju rejonskih odbora i mnoge pododbore.³⁴

U martovskim hapšenjima otkrivena su i lica koja su pred rat i u toku okupacije rukovodila bolničkim tečajevima,

⁵⁵ IAB UGB SP IV-Q-73/85.

⁵⁴ IAB UGB SP IV-Q-73/272. Pored Vojina Nikolića kao članovi Mesnog odbora NOF-a uhapšeni su Đuro Lovreković, trgovački pomoćnik, blagajnik fonda, Marko Ognjenović, službenik DTO, Julijana Rajter, domaćica i Petar Tomić, koji je najviše pomogao policiji, postao njen saradnik, pa je pušten kući. Kasnije je ubačen u jedinice NOP-a, da bi bio otkriven tek 1945. godine posle oslobođenja. (*Beograd. u ratu i revoluciji*, str. 259.) Od članova rejonskih odbora sprovedeno je u logor dvadeset lica: Petruša Kočović, Miroslav Papakoča, Jakob Šantić, Josip Benković, Vasilije Aveić, Ratibor Petrović, Radmila Šnajder, Milan Barjaktarević, Spiro Prostran i drugi.

Blagajnik Centralnog odbora za Jugoslaviju Vukašin Antić-Dodić uhapšen je na osnovu plana »Internacionala« 23. juna 1941, godine i posle nepunih mesec dana je izveden na streljanje direktno iz zatvora Uprave grada Beograda. Njegovim padom rad Centralnog odbora nije obnovljen. Razišla se i većina članova predratnog Pokrajinskog odbora za Srbiju: u partizane su otišli Svetislav Stefanović-ćeco, Mihailo Svabić, Tadija Popović i Anđa Ranković, a pogubljen je Mihajlo Škerović.

»rikupljanjem lekova i sanitetskog materijala. Među njima je **jila** Anka Jandrijević, domaćica, koja je sprovedena u logor na Banjici kao krivac I kategorije. Deportovana su lica koja su stavljalna na raspolaganje svoje stanove za održavanje **stanaka** partijskih foruma. Među njima su Svetlana Krstić i **Desanka** Dinić, koje su posle nekoliko meseci provedenih u logoru puštene.

U velikom policijskom prodoru u beogradske partijske organizacije, odbore Narodnooslobodilačkog fonda, sanitetske tečajeva i druge oblike saradnje, poznatom u istoriji pod terminom »martovska provala 1942. godine«, koja se protekla sve do jeseni, uhapšeno je 323 lica, a može se računati da ih je blizu 200 prošlo kroz logor na Banjici.

prve manje grupe počele su da pristižu u logor već 31. marta, a srpovođenje većeg ili manjeg broja zatočenika trajalo je sve do jeseni, preciznije — do 21. septembra 1942. godine.

U najvećoj grupi koja je dovezena kamionima 11. aprila bilo je 73 lica. Među njima se nalazila Jelena Četković, sekretar Mesnog komiteta KPJ za Beograd. Streljana je 14. maja 1943. godine. Svojim ponašanjem ostavila je snažan utisak na sve zatočenice s kojima je tamnovala najpre u sobi broj 85, zatim u sobi broj 3S.⁵⁵

Desetak dana kasnije doterana je grupa od još dvadeset uhapšenika. Na dan 27. i 30. aprila stigle su dve manje grupe. Isto tako 4. i 5. maja. Grupa lica optuženih za vršenje atentata, među njima atentatori na Kosmajca i Zalada — Nikola Strineka, Đuro Mađerčić, Milić Martinović i Branko Bulat — obrela se iza banjičkog zida 13. maja 1942. godine.

Većina lica konfiniranih posle martovskih hapšenja streljana je bilo na Jajincima, bilo u logorskom krugu tokom 1942. i početkom 1943. godine. Pahopšene žene, među njima i Jelena Četković, streljane su 25. maja 1943. godine.

Rukovodioci i članovi Mesnog odbora Narodnooslobodilačkog fonda i rejonskih odbora Fonda nisu takđe doterani u isto vreme. Vojin Nikolić sekretar Mesnog odbora, prebačen je iz zatvora u logor 13. maja 1942. godine, Mirko Ognjenović,

⁵⁵ IAB UGB SP IV-Q-73; IAB 338 XII — 548. Jelena Četković je upisana u banjičke knjige pod brojem 5 283.

član Mesnog odbora, 21. jula 1942. godine, Dušan Nedeljković, trgovački pomoćnik tek 19. avgusta, a Slobodan Papić, student šumarstva s Jelenom Nikolić, bankarskim činovnikom, 3. septembra 1942. godine.⁵⁶

Mnoga od ovih lica, čije je hapšenje direktno proisteklo iz »martovske provale« ili se na nju oslanja daljim razgrnavanjem policijske akcije streljana su, manji broj je upućen transportima u norveške i nemačke logore. (Mauthauzen i Aušvic), još manje ih je pušteno, a neznatan broj je upućen u zavod za prinudno vaspitanje omladine.⁵⁷

U međuvremenu je iz Gestapoa upućena u logor na Banjici grupa poštanskih službenika, za kojima je policija tragala još od jula 1941. godine, kada je uhapšen i sproveden u logor Ciril Zužek, u čijoj kući je bila smeštena ilegalna štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Među uhapšenim poštarima su bili: Spiro Avramović, Bogdan Bilbija, Dušan Božić, Dragutin Glišić, Stevan Đurđević, Marko Pećo i Jovan Sterić.⁵⁸ Nekolicina iz ove grupe upućena je transportom od 24. aprila na prinudni rad iza polarnog kruga u Norvešku.⁵⁹

⁵⁶ BBE 5995, 6534, 6925, 7082.

⁵⁷ Pored već navedenih lica postreljani su: Danica Nedeljko, Draginja Marinković »Gina«, kurir PK KPJ za Srbiju i član KPJ od 1939. godine, koju je na ulici prepoznao Mišković Branko (BBE 5598) Stevan Todorović, pekar (BBE 5605), Luka Anđelković, radnik (BBE 5599), Ljubomir (Jordanov) Jordanović, obučarski radnik, član IV PK, koji je umro u logoru od tifosa pegavca februara 1943. godine (BBE 5601), Jakov Serfafi, ribar (BBE 5657), Ratko Cerović (BBE 5653), Petar Stanić, strugar, Stojan Trifunac, obučarski radnik, Jelena Rakić, krojački radnik, Milorad Petrović, obučar (BBE 5697—5701). Na dan 13. maja dovedeni su u logor: Teodosije Petrović, obučarski radnik, Jovan Šerbula, tašnerski radnik, Vojin Pajić, bravar, Jovan Vitas, obučarski radnik, Nikola Stanišić, metalski radnik, Jakob Šantić, cinkograf, Milan Dukić, stolar, Vajislav Gajić, obučarski radnik, Lazar Cvetičanin i Ratibor Petrović, bravari, Pavle Marinac i Jovan Ilić, radnici. Svi su oni postreljani tokom 1942. i početkom 1943. godine. (BBE 5974—5996) IAB UGB SP IV-Q-73/13. Milan Barjaktarević, student koji je na banjicu stigao znatno ranije takođe je okrivljen zbog prikupljanja priloga za NOF — 73/14, Jovan Vitas — 73/47, Ratibor Petrović — 73/115, Nikola Stanišić — 73/276, Jakob Šantić itd.

⁵⁸ BBE 5460—5465, zatim 5471 i 5472.

⁵⁹ U Norvešku su upućeni: Dragiša Đuričić, radnik Direkcije tramvaja i osvetljenja, Srboljub Kumbarić, trgovački pomoćnik, Ivan Sterc, mehaničar, Marko Punaš, činovnik Narodne banke (BBE 5465—5473).

Beogradska partijska organizacija dugo je morala da leci rane posle velikih hapšenja u proleće i leto 1942. godine. Kolaboracionistički dnevnik »Novo vreme« objavljivao je počevši od 23. marta 1942. godine za ono vreme obimne napise, u kojima su se pod krupnim naslovima slavili »veliki uspesi beogradske policije«, objavljivale fotografije uhapšenika, čak i slagališta zaplenjenog sanitetskog materijala. Udarac je bio težak, ali ne nenaknadiv. Da je Komunistička partija uspela da popuni svoje redove dokazuju već novo veliko »policijsko otkriće« u jesen iste godine.

Jesenja hapšenja u Beogradu 1942. godine:

Kobni tragovi jednog atentata

Iako je uništila Mesni komitet KPJ za Beograd marta 1942. godine Specijalna policija je iz iskustva znala da se partijske organizacije brzo regenerišu i popunjavaju novim grupama rodoljuba. Zato je neprekidno bila u pokretu vršeci probna hapšenja i koristeći svoju veoma razgranatu mrežu doušnika na svim javnim mestima, ulicama lokalima i nadležtvima.

Prvi policijski pokušaj da se ponovo prodre do jačih partijskih organizacija nije uspeo. Pred jesen 1942. godine uhapšen je Vlada Marinković — Striker, koji je rukovodio jednom partijskom agitacionom grupom na terenu VI partijskog regiona i prikupljao priloge za Narodnooslobodilački fond. U logor na Banjici doveden je potpuno sam 14. septembra 1942.

Od lica dovedenih 27. aprila 1942. godine, u Norvešku su upućeni 7. maja iste godine: Ilija Lovrenski, stolar, Miša Hrubnik, obučarski radnik, Dragan Konstantinović, bibliotekar, Svetozar Đokić i Đorđe Jokanović.

Od lica dovedenih 5. maja upućeni su u nacističke logore: Janjuš Rster, Franja Pavišić, trgovački pomoćnici, Sale Sušić, kovač, Zivojin Jovanović, firmopisac, Slobodan Mitrović, činovnik. Od lica dovedenih 13. maja upućeni su u Aušvic Draginja Bajić, herihter i Stana Diklić, student, na dan 7. jula 1943. godine. Miroslav Papakoča, činovnik, upućen je na prinudni rad u Nemačku, a Milorad Necić, mehaničar PTT poslat u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci 10. oktobra 1942. godine. (Izvor: banjicke knjige i već navedena dosijea Specijalne policije.)

godine.⁵⁹ Ovde se pominje ne toliko zbog uloge koju je imao

— bila je skromna — već kao primer onih mnogobrojnih predanih boraca čija imena padaju u zaborav. Bio je slika i prilika tadašnjeg organizovanog proletera, koji je uvek stavljao zajednički interes iznad svega. Prema kazivanju njegovog saborca Aleksandra Pavlovića, tada učenika, takođe kasnije banjičkog zatočenika, Marinković je živeo u bedi i bio je više gladan nego sit. Ali kada mu je Pavlović jednom preporučio, predavši mu prikupljene priloge, da ih upotrebi i za sebe, da se barem jednom čestito najede, Vlada mu je prekorno odgovorio da su sredstva koja se prikupljaju za društvo, revoluciju i Partiju svetinja u koju niko ne sme dirati.⁶⁰

U drugom pokušaju otvorena su policijskim agentima vrata za otkrivanje obnovljenog rukovodstva IV rejonskog komiteta. Zatečen na ulici kada je primao propagandni materijal za svoju agitacionu grupu, ranjen je pri pokušaju bekstva Živan Stojković, berber. Istog dana uhapšen je sekretar njegove partijske ćelije Miodrag Nikolić, obućarski radnik, od koga je primio materijal, kao i nekoliko drugih lica iz iste grupe.⁶¹

Posle višenedeljne istrage u logor na Banjici sprovedeno je deset lica: dvoje su okvalifikovani kao krivci I kategorije, četvero kao krivci II kategorije, a isto toliki broj svrstan je u III kategoriju. Međutim, baš ovaj primer pokazuje koliko je razvrstavanje po kategorijama bilo varljivo. U rešenju Specijalne policije od 18. decembra 1942. godine, dakle zakasnelom puna tri meseca, zahteva se da šef logora Vujković sprovede u Upravu grada Beograda Stojana Gavrilovića, učenika i Mila Ivatović, krojačkog radnika radi sprovođenja u omladinski logor u Smederevskoj Palanci. Međutim, Ivatović je već bio umro u logorskoj ambulanti, a Gavrilović je streljan. Stevan Popović, tekstilni radnik, razvrstan je u III kategoriju i trebalo je da bude pušten za šest meseci, ali je streljan 9. marta 1943. godine. S druge strane, Gojko Babić, koji je svrstan u II kategoriju, transportovan je 1. maja 1943. godine u Mauthausen, ali su Vujica Zivančev, zidar i Alojz Škapin obuçar, kao i Pavle Vlahović, tkač, takođe drugokategornici,

⁵⁹ BBE 7190.

⁶⁰ Prema Kazivanju Aleksandra Pavlovića autoru.

⁶¹ IAB UGB SP IV-Q-197/1—4.

streljani u proleće 1943. godine. U prvoj kategoriji su se nalazili Miodrag Nikolić i Zivan Stojković, prvi uhapšenici iz ove grupe.⁶²

Znatno veći prodor u partijsku organizaciju Specijalna policija je izvršila posle atentata na Jelenu Matić, advokatskog pripravnika,[®] kada je nespretnošću uhapšen Ilija Mrgić, krznarski radnik, jedan od organizatora i izvršilaca atentata. Tada su počeli prodori u obnovljena rukovodstva trećeg i prvog rejonskog komiteta, a dosegli su do Đurđeline — Duke Dinić, člana trećeg Mesnog komiteta za Beograd, kojim je rukovodio Janko Lisjak.

U prvom naletu otkrivene su partijske ćelije kojima su rukovodili Žarko Katanić, činovnih, Teodora Lončarević, poštanski službenik i Dragutin Babić, slovoslagrač. Samo ove tri partijske ćelije obuhvatale su radom preko tri stotine beogradskih rodoljuba.^{63*}

U logor na Banjici prispela je 26. oktobra 1942. godine prva grupa od 50 uhapšenika, na čelu sa Ilijom Mrgić. Petnaest lica je razvrstano u I kategoriju, 21 lice u II kategoriju, a četrnaestorica u III kategoriju. Osamnaestorica su streljani.⁶⁵

⁶² BBE 7269, 7265, 7261, 7257, 7264, 7263.

⁶³ Vidi str. 140 ove knjige.

⁶⁴ IAB UGB SP IV-Q-202.

⁶⁵ BBE 8186—8235.

Kao krivci I kategorije upućeni su u logor: Ilija Mrgić, krznarski radnik, streljan u logorskom krugu 11. XII 1942, Radivoje Božić, činovnik penzionog zavoda, koga je Specijalna policija pokušala da ubaci u partizanske redove, ali je otkriven i streljan na Visu 1944. godine, Žarko Katanić, privatni činovnik, sekretar partijske jedinice u čijem sastavu su bili Boža Bogdanović i Julijana Manić, streljan 19. februara 1943. godine u Jajincima, Teodora Lončarević, poštanska činovnica, sekretar druge partijske jedinice kojom je rukovodio Božić, streljana 25. maja 1943. godine, Dragutin Babić, slovoslagrač, takođe sekretar partijske jedinice, streljan u Jajincima 25. XII 1942. godine, Muharem Čehić, krojački radnik, sekretar partijske jedinice, streljan u logorskom krugu 11. XII 1942. godine, Jovan Paunesku, tipograf, član KPJ i sekretar rejonskog odbora NOF, streljan 11. XII 1942. godine, Mateja Bučan, trgovački pomoćnik, član partijske jedinice Teodore Lončarević i rejonskog odbora NOF, streljan 25. XII 1942. godine, Zora Selaković, krojačka radnica, član partijske jedinice Muharema Čehića, streljana 25. XII 1943. godine, Veroslava Janićijević, dnevničar Beogradske opštine, član iste partijske jedinice, Ratomir Filipović, tehničar, član partijske jedinice Radoljuba Stanića, streljan 25. XII 1942. godine, Zak Miloš, ma-

Istraga je ubrzo proširena na rukovodstva i članove I i III rejonskog komiteta KPJ za Beograd. Najpre je otkriven

šinbravar, član partijske jedinice Leposave Mihajlović, streljan 25. XII

1942. godine, Petar Nožinić, nastojnik zgrade, koji je prikrivao u stanu partijske aktiviste, streljan 21. I 1943. godine, Đura Linjak, frizer, okrivljen takođe zbog skrivanja i hranjenja ilegalaca, streljan 25. XII

1943. godine, Boža Bogdanović, blagajnik Ministarstva finansija, član KPJ i rejonskog odbora NOF-a, streljan takođe 25. XII 1942. godine.

Krivci II kategorije bili su: Jovan Joksimović, radnik u fabrici šećera, član partijske jedinice Leposave Mihajlović, streljan 9. III

1943. godine, Nikola Božić, obalski radnik, član KPJ, streljan istog datuma, Miodrag Pavlović, knjigovezac državne markarnice, član rejonskog odbora NOF, streljan 9. III 1943. godine, Marija Stefanović, honorarni činovnik Ministarstva privrede, član partijske jedinice Nade Dimitrijević, upućena na prinudni rad u Banatski Brestovac, Julijana Manić, krojačica, član partijske jedinice Žarka Katanića, bila takođe na prinudnom radu u Banatskom Brestovcu, Natalija Čirčić, jedan od organizatora ilegalnih stanova, Nikola Knežević, limar, radio na sakupljanju priloga, streljan 9. III 1943. godine, Anđelka Rebrača, činovnik Ministarstva finansija, bila na prinudnom radu u Banatu, isto tako i Zora Pečovnik, činovnik Centrale na kožu, Nikola Kučeković, železnički činovnik, sekretar agitacione grupe u Ministarstvu saobraćaja, upućen u Mathauzen 31. VIII 1944. godine, Pavle Jovanović, privatni činovnik, član KPJ, odveden u nepoznatom pravcu 15. XII 1943. godine, Julka Vasiljević, krojačica, koja je krila u stanu Nadu Majdanić, puštena, Drago Paranos, mašinski inženjer, član agitacione grupe, pušten, Lazar Beljanski, krznarski radnik, pušten, Jovan Pešić, frizerski radnik, Gospava Mladenović, knjigovezačka radnica, puštena, Dragutin Marković, činovnik kliničke bolnice, sekretar agitacione grupe, pušten, Danilo Masleša, metalski radnik, sekretar agitacione grupe u preduzeću »Stancer«, ostao na Banjici do rosforniranja logora, Viktorija Stefanović, knjigovezačka radnica, puštena, Milica Rajnić, radnica Državne markarnice, puštena, Sloboda Alimpijević, nastojnica zgrade, puštena.

Ahmed Sedić, obalski radnik, razvrstan je u III kategoriju, dakle rokovačku, a ipak je streljan 19. II 1943. godine. Suprotno tome, Lazar Beljanski, krznarski radnik, Drago Paranos, mašinski inženjer i Julka Vasiljević, mada su bili razvrstani u II kategoriju, pušteni su na slobodu. Očividno je da je onaj koji im je puštanje omogućio dobio veliku materijalnu korist.

Ostali kažnjenici III kategorije, Nenad Marinkov, stolarski radnik, Toma Jakovljević, radnik fabrike šefera, Ljubiša Petković, bravar, Miloš Lazarević, slovoslagač, Hugo Janežić, trgovac, Grozdana Atanasković, krojačica, Milan Marinković, vojni magacioner, Vlastimir Petrović, mašinista u Zavodu za izradu novčanica, Anka Popović, krojačica, Petar Beljanski, krojački radnik, Milija Krečković, limarski majstor, Todor Todorović, železnički činovnik, Branislav Jovanović, takođe železničar, pušteni su posle dužeg ili kraćeg vremena iz logora.

Miodrag Jovanović, činovnik gradskog poglavarstva, a zatim Miloš Petrović, metalostrugar, od koga je klupko počelo naglo da se odmotava. Bio je član III rejonskog komiteta. U njegovoj grupi otkriveni su i u razna vremena sprovedeni u logor na Banjici Radmila Šnajder, sekretar jedne partijske organizacije na Karaburmi, Vera Slilevska, privatni nameštenik, koja je kao član partije bila zadužena za Narodnooslobodilački fond i aktivisti uključeni u rad na nabavci tehničkog materijala, konstrukciji i pripremanju probnih emisija ilegalne partizanske radio-stanice u Beogradu.

Radmila Šnajder je uhapšena prvi put u proleće, a drugi put u jesen 1942. godine. Prvi put je poricala da je bila u rejonskom odboru Narodnooslobodilačkog fonda, čiji je sekretar bio Mirko Ognjenović. Zahvaljujući svom mužu, Nemcu po narodnosti, bila je puštena. Drugi put joj nije pomogao ni bračni status. Uhapšena je skupa s Dragomirom Stanković, privatnim nameštenikom, koji je kao član Partije bio zadužen za prikupljanje novčanih priloga i sanitetskog materijala. Oboje su poricali optužbe, mada su bili podvrgnuti specijalnom postupku. Dragomir Stanković je bio tako pretučen da je posle svega dva dana umro u pritvoreničkom odeljenju Opšte državne bolnice. Radmila je kao »krajnje neiskrena« razvrstana u I kategoriju i sprovedena u logor na Banjici. Streljana je s poslednjom grupom zatočenica iz ženske sobe smrti broj 3S.⁶⁶

Iz takozvane tehničke grupe, koja je nabavila materijal za tajnu partizansku radio-stanicu u Beogradu i počela da vrši prve probne emisije, uhapšeni 29. oktobra 1942. godine dr Dušan Dohčević, asistent Beogradskog univerziteta, i radio-tehničar Dragoljub Stojanović. Obojica su poricali optužbe Miloša Petrovića. Ipak su dospeli u logor na Banjici, odakle su posle kraćeg vremena sprovedeni na prinudni rad u Austriju.⁶⁷ Doduše, taj put je vodio preko pritvoreničke bolnice, gde su, dugo lečili rane, tako da je Dohčević sproveden na Banjicu tek marta 1943. godine.

Izvori: IAB UGB SP IV-Q-202, 201/1, 202/, 202/8, 202/9, 202/10, 202/12, 202/13, 202/14, 202/7, 202/17, 202/18 itd; knjige o evidenciji banjičkih zatočenika; *Beograd u ratu i revoluciji*, str. 419, 420, 421.

⁶⁶ IAB UGB SP IV-Q-170/55.

⁶⁷ BBE 11929 (Dohčević).

Prilikom isleđivanja Aleksandra Martinovića, štamparskog radnika i Milenka Grbica, grafičkog radnika, članova I rejon-skog komiteta KPJ za Beograd koji je nastao posle obnove Mesnog komiteta i reorganizacije partijskih jedinica u leto

1942. godine (obuhvatio je nekadašnji I i II partijski rejon) otkriveno je pet partijskih jedinica, čiji su sekretari bili: Leposava Mihailović, inženjer hernije, koja je delovala u fabrici šećera, Radenko Milosavljević, krojački radnik, koji je obuhvatao radom grupu obalskih radnika, Muharem Čehić, krojački radnik, Dragutin Babić, grafički radnik, koji se već nalazio u logoru, i Nada Dimitrijević, diplomirani filozof, sekretar partijske ćelije u Ministarstvu privrede.

Mnogobrojna lica uhapšena u I partijskom rejonu, uključujući članove odbora NOF i podobora u državnoj kovnici, pri preduzeću »Štancer« u Ministarstvu privrede, poljoprivrede i šumastva, prispela su u logor na Banjici 5. novembra

1942. godine. Jedanaestero je streljano, osmoro je odvedeno u nacističke koncentracione logore, a jedno lice je pušteno.⁶⁸

⁶⁹ IAB D-XXX-1172; IAB IV-Q-202/10.

U logor su upućeni: Aleksandar Martinović, streljan 7. VI 1943. godine, Milenko Grbić, grafički radnik, upućen u Mauthauzen 21. VIII 1944. godine, članovi rejonskog komiteta; sekretar komiteta inženjer Uprave vodovoda Vasilije Ivanović podlegao je povredama zadobijenim u sukobu s policijom još u pritvoreničkom odeljenju ODB; sekretar partijske organizacije u fabrici šećera Leposava Mihailović streljana je 29. decembra 1942. godine, a svi članovi njene partijske ćelije — Jovan Joksimović, Miloš Zak i Toma Jakovljević — došli su u logor ranije u grupi Mrgić—Božić; Radenko Milosavljević, krojački radnik, sekretar partijske jedinice obalaca streljan je 9. III 1943. godine, a član ove ćelije Mičo Bastaja, odveden je na stratište u Jajincima 19.

II 1943. godine, dok su preostala dvojica stigla takođe u Mrgićevu grupi; iz treće organizacije uhapšene su, pored ranije sprovedenog u logor Dragutina Babića, Olga Pavlović, grafička radnica, i Zora Ivković, student, koja je privedena s lažnim ispravama; iz četvrte ćelije Dada Dimitrijević, inženjer agronomije je upućena transportom u Nemačku 28. III 1944. godine, a uhapšene su još Marija Stefanović, činovnica Ministarstva privrede, i Borivoje Čoperda, koji je bio zaposlen u istoj ustanovi; iz agitacione grupe Nikole Kučekovića, koja je delovala među železničarima uhapšeni su i sprovedeni u logor Janko Sernec, Milutin Kostić i Jovanović Brandslav, dok su ostali dovedeni ranije; iz odbora NOF u državnoj kovnici uhapšena je Popović Anka, činovnica, iz državne markarnice Bukvić Dušan, radnik.

U istoj grupi prispeli su i streljani posle boravka u Banjičkom logoru: Ljubica Martinović i Sertić Zlata, domaćice, Slavko Lovrinović,

Do kraja 1942. godine Specijalna policija je još otkrila grupu u Državnom dezinfekcionom zavodu od četiri lica,⁷⁰ Blaža Barovića, maturanta, člana VII rejonskog komiteta SKOJ-a, skupa s policijskim agentom Petrom Simićem.⁷⁰ zatim grupe Ljubice Stokić, studenta, člana KPJ, od svega tri lica, grupu Vere Radosavljević od četiri lica,⁷¹ grupu Đure Jovanovića i Žive Mijatova od po sedam lica,⁷² kao i Vojislava Ilića, bankarskog činovnika, nekadašnjeg sekretara III rejonskog komiteta KPJ za Beograd i poznatog predratnog organizatora srednješkolske omladine. Ilić je bio pod partijskom istragom, pošto nije poslušao naređenje da ode u partizanski odred zbog preloma noge. Policija je uspjela od njega da iznudi priznanje o predratnom partijskom radu i aktivnostima koje je obavljao do isključenja iz partijskog članstva.

Na udaru se našla i partijska ćelija kojom je pre odlaska u partizane rukovodio Rudolf Jontović — Pišta i grupa koja se u Specijalnoj policiji vodila pod imenom Josipa Benkovića. Među osmoricom uhapšenika bili su Vojislav Vučković, kompozitor, veoma značajna ličnost jugoslovenskog radničkog pokreta i njegova supruga Fani Vučković — Politeo.⁷³

Vojislav Vučković, član Komunističke partije Jugoslavije od 1933. godine, dirigent beogradske filharmonije, predavač estetike u muzičkoj školi »Stanković« i dirigent simfonij-

radnik, Gojko Božović, stenograf, Rifat Almedbašić, trgovački pomoćnik, Tatić Dušan, učenik (koji je pobjegao prilikom hapšenja Danke Kairišić) i Dragutin Vučković, bravar. Upućena je u Aušvic Zora Stojanović, činovnik, na prinudan rad Stevan Gvozdenić, činovnik, Vojislav Atanacković, krojački radnik, Nikola Avramović, radnik, a na slobodan rad u Nemačku Božidar Milenković, bravar.

U grupi Martinović-Grbić otkriveno je ukupno 45 lica. Međutim, sva nisu uhapšena. Neke policija nije pronašla, a druge je ostavila na slobodi da bi pratila njihovo kretanje. (IAB UGB SP 202/10.)

®> IAB UGB SP IV-Q-209.

⁷⁰ IAB UGB SP IV-3/9-A; Blažo Barović je odveden sa Banjice u Mauthausenu, gde je umro; BBE 8930.

⁷¹ IAB UGB SP IV-Q-61/1; Ljubica Stokić je streljana 11. septembra 1944. godine skupa s Radmilom Šnajder.

⁷² IAB UGB SP IV-Q-277.

Iz partijske ćelije Mije Bošnjaka sprovedeni su na Banjicu Svetislav Đurica, Stevan Colić, Jovan Komnenović i Vida Milošević.

⁷³ Iz nekadašnje partijske ćelije Rudolfa Jontovića deportovani su: Miloš Aralica, Miloš Arađanski, Mihailo Mitić i Vojislav Jovanović, učenik srednje tehničke škole.

skog orkestra Radio-Beograda, povukao se posle nemačkog napada na Sovjetski Savez u kuću ženine rodbine u Save Teke-
lije ulici. Tu je bilo izgrađeno sklonište, u kome se krio sa svojim prijateljem Josipom Benkovićem — Bepom, članom KPJ. Ostalo je nerazjašnjeno od koga je Specijalna policija dobila obaveštenje o ovom skloništu, u koje je upala izjutra 24. decembra 1942. godine. Ranjenog na osam mesta policijski agenti Vojislava Vučkovića, njegovu ženu Fani i Faninog brata Nikšu sproveli su u zatvor i podvrgli mučenju. Voojislav i Fani su umrli na putu za Opštu državnu bolnicu od zadobijenih rana i mučenja.⁷⁴

Još dva lica završila su život u isledničkoj kancelariji, mada su njihova rešenja za sprovođenje u logor na Banjici već bila pripravna: Josip Kiseljak, tehničar III rejonskog komiteta, koji je umro pod batinama, i Danilo Janjatović, tipograf, koji se odlučio na samoubistvo da ne bi bio podvrgnut novim mučenjima. Naime, Janjatović je ranjen prilikom pružanja otpora policijskim agentima. Kada je počeo da se oporavlja podvrgnut je ponovnom »saslušanju«, posle koga je vraćen u bolnicu. Kada je saznao da će po treći put biti odveden na saslušanje, izvršio je samoubistvo u pritvorskoj bolnici.⁷⁵

Zanimljiv je i slučaj Nikole Avramovića, građevinskog radnika, koji je uporno poricao svoje učešće u bilo kakvom organizovanom radu. Rekao je da je pre rata bio prekršajno kažnjavao, jer je hvatan s nekim knjigama, koje je kupio samo zato što ih je prodavao jeftino radnicima. U stvari, dodao je, nije mogao ni da ih koristi, pošto je nepismen. Za vreme služenja kadrovske roka naučili su ga samo da se potpiše. Ipak je početkom novembra 1942. godine konfiniran u logor na Banjici, a 26. septembra 1944. godine odveden je s velikim transportom političkih zatočenika u nacistički logor Mauthausen u gornjoj Austriji.⁷⁶

Konačan bilans jesenjih hapšenja u Beogradu bio je porazan: u logor na Banjici sprovedeno je blizu stotinu lica, među njima 65 članova Komunističke partije Jugoslavije ili rukovodilaca agitacionih grupa. Svi sekretari partijskih ćelija

⁷⁴ IAB UGB SP IV-Q-248.

⁷⁵ IAB UGB SP IV-Q-198.

⁷⁶ IAB UGB SP IV,Q-28/147.

i članovi rejonskih komiteta su streljani, kao i lica za koja se pretpostavljalo da su članovi Partije. Izuzeci su tako zanemarljivi da ih ne вреди pominjati.

Pad mesnog komiteta u Valjevu

Najkrupnije zalogaje izvan Beograda Specijalna policija i Gestapo su ostvarili hapšenjem većih partijskih i omladinskih grupa u Valjevu, Zaječaru, Beloj Palanci i Leskovcu i prodorom u razgranati sistem narodnooslobodilačkih odbora u 1942. godini.

U februaru 1942. godine Okružni komitet KPJ za Valjevo, koji je delovao u sastavu Milan Kitanović, Sreja Čitaković, Milka Minić i Ljubomir Petrović, a veliki doprinosu radu dao je i instruktor Pokrajinskog komiteta za Srbiju Miloš Minić, uvideo je da se radi dalje pospešavanja oslobodilačke borbe mora pristupiti stvaranju novih partijskih organizacija i formiranju partijskih poverenstava u kolubarskom, kačerskom i valjevskom srezu. U tom cilju uputio je pojedine svoje članove u navedene srezove.

Za Valjevo je upućen Ljubomir Petrović — Migvej. On se ubrzo povezao s Katarinom Mutić, studentom prava, koja je postala glavna veza između njega i valjevskih rodoljuba. Uskoro je obnovljen Mesni komitet KPJ za Valjevo, čiji sekretar je postala Katarina Mutić, a članovi Rata Vasiljević, radnik »Vistada« i Miloš Reljić, pekarski radnik, koji je 1941. godine bio u partizanima, a početkom 1942. godine se legalizovao u Valjevu. Kasnije su u Mesni komitet kooptirani Olga Pirgić, Sveta Vukosavljević i Miloš Pešić.

Do policijskog prodora došlo je posle napada partizanskog odreda »Žikica Jovanović Spanac« na selo Rajković, gde je gotovo potpuno uništeno jedno odeljenje ljotićevara.⁷⁷ Tada je samovoljno napustio odred Nikola Dželebdžić, koji je ubrzo uhvaćen, a odmah iza njega i Mirčeta Kovačević, borac istog odreda.

To je bio početak velikih oktobarskih hapšenja 1942. godine u Valjevu, koja su se protegla i na 1943. godine. Otkri-

⁷⁷ Sećanje boraca Valjevskog narodnooslobodilačkog odreda, Valjevo 1984, str. 422—425.

veni su Mesni komitet KPJ za Valjevo, partijska organizacija u fabrici »Vistad«, skojevski aktiv, kurirske veze i neki aktivisti u okolini.

Već 5. novembra 1942. godine poverenik Specijalne policije u Valjevu pohvalio se u izveštaju svojim pretpostavljenim da je uhapsio 22 člana KPJ, 21 člana SKOJ-a, pet lica optuženih da su partizanski kuriri i nekoliko desetina aktivista i simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta.

Iz stroja su izbačena dva novoprimiteljena člana Okružnog komiteta KPJ za Valjevo — Vlada Ivanov, radnik »Vistada«, i Katarina Mutić, zatim Mesni komitet, u kome su pored Katarine Mutić uhapšeni Miloš Reljić, pekarski radnik, Mileva Starčević, radnik »Vistada« i Rata Vasiljević, koji se ubio u zatvoru.

Broj uhapšenika se u narednim nedeljama širio. Provalom je obuhvaćeno nekoliko seljaka aktivista iz okoline. Među njima su bili Živorad Gođevac i Aleksandar Golubović, zemljoradnici iz Prijezdića. U Golubovićevoj kući su boravili Miloš Minić i Milica Pavlović. Za sklonište koje je pokraj njegove kuće otkriveno Golubović je tvrdio da mu služi za čuvanje životnih namirnica.

U logor na Banjici uhapšenici iz Valjeva pristizali su krajem 1942. i početkom 1943. godine. Na čelu prve grupe, koja je dočarana 23. novembra 1942. godine nalazio se Vladimir Ivanov, brusač, član Okružnog komiteta i deset komunista,, skojevaca i saradnika oslobodilačkog pokreta. Svi su oni streljani tri dana po dolasku u logor. O njihovom streljanju izdato je, saopštenje u kome se kaže: »Zbog aktivnog pomaganja komunističkog pokreta i pripremanja teških akata sabotaže od strane prekog suda Srpske državne straže osuđeni su dole navedeni komunisti na smrt. Kazna je izvršena 26. XI 1942. godine.«⁷⁸

⁷⁸ *Valjevo, grad ustanka*, grupa autora, Beograd 1967. Streljana su sledeća lica: Vladimir Ivanov, član KPJ, Dušan Milanov, bravar »Vistada«, član KPJ, Borislav Penezić, bravar »Vistada«, član KPJ i borac Suvoborskog partizanskog odreda, Slobodan Marković i Miloš Milosavljević, bravari »Vistada«, saradnici NOP, Svetislav Savić, metalostrugar, član SKOJ-a, Albert Konačnik., Ivan Ružička i Jožef Borovnik, bravari »Vistada«, poreklom Slovenci, saradnici NOP-a. (BBE 8714—8725.)

Druga grupa uhapšenika prispela je u logor na Banjici 2. decembra 1942. godine. U njoj je bilo 27 lica, čija je sudbina bila različita. Mileva Starčević, član Mesnog komiteta KPJ za Valjevo, od koje batinaši Specijalne policije nisu saznali nijednu novu pojedinost, streljana je 25. maja 1943. godine,⁷⁹ kada su obnovljena streljanja žena. Prvi je iz ove grupe streljan Miodrag Reljić, pekarski radnik, takođe član Mesnog komiteta, koji je kao i Mileva Starčević odgovarao na terećenja upornim ćutanjem. Izveden je na stratište u Jajincima 25. decembra 1942. godine.⁸⁰ Skupa s njim streljan je Zivko Marković, zemljoradnik iz sela Krčmara u okolini Valjeva, optužen kao partizanski kurir.⁸¹ Drugi partizanski kurir Zivorad Milihković, radnik iz Brežđa umro je u bolnici jula 1944. godine.⁸² Ostali zatočenici iz ove grupe su upućeni na prinudne radove, u druge logore ili pušteni kućama.⁸³

Katarina Mutić, sekretar Mesnog komiteta KPJ za Valjevo, doterana je u Banjički logor tek 19. marta 1943. godine. U grupi od 5 lica pored nje je u I kategoriju razvrstana Stanica Milivojević, svršeni maturant, a u III kategoriju Lazar Nikolić, strugar, Momir Raković, trgovac i Ratko Kitanović, krojački radnik, svi iz Valjeva.⁸⁴

U četvrtoj grupi iz velikog policijskog prodora u organizacije Partije, SKOJ-a i NOP-a u Valjevu, koja je upućena u logor na Banjici rešenjem od 7. aprila 1943. godine, kao krivci I kategorije okarakterisani su Olga Pirgić, svršeni ma-

⁷⁹ BBE 9004.

⁸⁰ BBE 9012.

⁸¹ BBE 9013.

⁸² BBE 9016.

⁸³ Iz ove grupe upućen je u koncentracioni logor Mauthausen Dušan Ddmitrijević, učenik, član SKOJ-a, a u rudnik na prinudni rad Sima Andrić, električar. U Zavod za prinudno vaspitanje omladine upućen je Mirčeta Kovačević, 30. decembra 1943. Pušteni su: Vjekoslav Grujić, strugar iz Valjeva, Stanica Milivojević, svršeni maturant, ali je ponovo uhapšena, oterana u logor na Banjici i streljana, Darinka Pavlović, domaćica iz Klinaca, Mladen Grujović, radio-mehaničar, Velimir Marković, strugarski radnik, Sreten Stojanović, tehničar, Jovan Miljković, bravar, Dragutin Lukić, zemljoradnik iz Zabara, Svetožar Zivanović, zemljoradnik iz Gornjeg Mušića, Zivorad Godevac, zemljoradnik iz Prijezdića, kao i Gvozden Damjanović.

⁸⁴ Dokument o njihovom upućivanju u logor objavljen je u *Pri-lozima*.

turant i činovnik u fabrici »Vistad«, i Vasa Sakan, stolarski radnik iz Valjeva, kao krivac II kategorije Zorka Ristivojević, krojačka radnica i još četiri lica kao krivci III kategorije i jedno kao talac.⁸⁵

U međuvremenu uhapšena je marta 1943. godine veća grupa aktivista na Ubu, od kojih je nekoliko deportovano u logor na Banjici.

Najzad, rešenjem od 29. jula 1943. godine Specijalna policija je s područja Valjevskog okruga uputila u logor još 4 lica. Trojica od njih su razvrstana u I kategoriju: Antonije Cvrković, Stevan Stanišić, Dragutin Blagojević, a kao krivac II kategorije Budimir Milivojević.

Prema oceni Ljubomira Petrovića »Migveja« svi uhapšeni iz Valjeva i okoline krajem 1942. i početkom 1943. godine junački su se držali prilikom isleđenja. To se odnosi i na Katarinu Mutić, sekretara Mesnog komiteta, koja je prema zapisniku Specijalne policije priznala na saslušanju ono što je već bilo poznato i što joj je na dušu stavio prilikom suočenja Pešić. Znala je gde se krije Ljubomir Petrović, znala je gde se krije Milka Minić, a gde Mile Milatović. Znala je i za neke veze Okružnog komiteta s Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju. Nije se poslužila tim podacima da bi sačuvala glavu i život je izgubila kao pravi borac i član Komunističke partije.⁸⁰

U zapisu Zore Ristivojević zabeležene su uspomene na neke njene drugove s kojima je delila dobro i zlo u Banjičkom logoru. Prema njenom, kazivanju sve žene su smestili po dolasku na Banjicu 8. marta 1942. godine u sobu broj 9 da izdrže karantinske dane. Sledećeg dana je bilo veliko streljanje. Tada su od Valjevaca odvezli na strelište u Jaj incima Vasu Sakana. Muškarce su provodili hodnikom pored ženske

⁸⁵ Iz ove grupe u treću kategoriju razvrstani su: Milutin Dimitrijević, bravarski radnik, Dušan Radaković, učenik gimnazije, Živan Eraković, opančarski radnik i Momčilo Bošković, obučarski radnik.

Kao talac je upućena u ovoj grupi Branka Grkinić, radnica »Vistađa« za muža Jovana, koji je učestvovao u napadu na Rajkovića. Pored nje kao taoci su boravili na Banjici Jovan Dudić, otac Dragojla Dudića kao osmdesetogodišnjak, Višnja Dudić, njegova žena i Milica Jovanović, majka Radivoja Jovanovića »Bradonje«.

⁸⁸ Sećanja boraca Valjevskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, Valjevo 1984. godine, Tom I, str. 423.

karantinske sobe, tako da se jasno čulo kako izvikuju parole i grde neprijatelja.

Zora Ristivojević je najveći deo zatočeništva provela u ženskoj sobi smrti — tridesetosmici. Mnoge žene, posebno one koje su bile sigurne da ih neće mimoići streljanje, trudile su se da na razne načine pripreme poslednje poruke za decu, roditelje i druge najbliže. Mileva Starčević žurila je da skroji haljinicu za svoju kćerkicu. Uspela je da je završi. Posle prozivke pozdravila se sa Zorom Ristivojević zamolivši je da se pobrine za njenu kćerkicu, pošto je mala i treba joj nega. Katarina Mutić kazala je polazeći na streljanje: »Zoro, ako ostaneš živa, pozdravi sve moje, kaži im da ne žale mnogo za mnom, jer tako je moralo biti, a imaju još dosta dece.« Zatim je skinula sa sebe cipele i dala jednoj od drugarica iz sobe govoreći: »Ove su novije, evo ih tebi, a ti meni daj pocepane.« Stanica Milivojević se prilikom prozivke požalila što nije ništa dobro preživela jer su njeni bili siromašni, ali da je zadovoljna što im može poručiti da nikoga nije izdala. Olga Pirgić je pred izvođenje na streljanje odsekla pramen kose, napravila od njega kikice, vezala na njih mašnice i stavila ih u blokčić, koji je Zora Ristivojević predala Olginom bratu Draganu Pirgiću, koji je kasnije takođe doteran u Banjički logor. Milka Milošević se pobrinula da zlatne minduše, koje je izvadila iz ušiju, dospeju do susedne banjičke-sobe, u kojoj su tamnovale njena majka i sestra. Nada Vilimanović (Janković) prevedena je pred streljanje iz sobe 37 u sobu broj 38. U noći uoči streljanja pričala je: »Drugarice moje, ništa nije strašno kada nas streljaju. To sam videla, jer sam jednom već izvođena na streljanje, pa su me u poslednjem trenutku vratili u logor zbog toga što sam bila u drugom stanju. Vratili su me u logor da se porodim, a sada, posle porođaja, ponovo me vode na streljanje.« Branka Jovanović, dva puta hapšena partizanka, kada je polazila na streljanje, napravila je paket od polupanih flaša da bi koliko-toliko napakostila izdajnicima.

Jedna od uspomena, manje dragih ali jednako strašnih, koju je zabeležila Zora Ristivojević odnosi se na opaku ćud šefa logora Vujkovića. Kada su u sobu ulazili Vujković, policijski agenti, Nemci ili ključari, zatočenici su morali da stoje mirno poravnati u stroju. Jednom prilikom se desilo da su

jedna pored druge stajale Vida Pavlović i Zora Ristivojević. Obadve su bile invalidi, s po jednom veštačkom nogom. Jedna bez desne, druga bez leve nove. Vujković je primetio da na zdravim nogama imaju po jednu patiku crvene boje, ispletenu od stare prane vune. Zapitao ih je zašto imaju po jednu patiku i to baš crvene boje. Vida je odgovorila da su invalidi. Na to je šef logora svakoj udario dobar šamar uzviknuvši: »Baš ste mi vi neke partizanke!«⁸⁷

Neke grupe bivših partizanskih boraca iz Tamnave počele su krajem 1942. i početkom 1943. godine da se okupljaju za predstojeće grupe. Dve takve grupe otkrivene su i prispele u logor na Banjici 26. i 28. jula 1943. godine. U prvoj grupi sprovedeni su iz zatvora u Đušinoj ulici Ivan Tešić, zemljoradnik iz Brgula i Svetozar Ivanović, zemljoradnik iz Sovljaka. U drugoj grupi bili su zatočeni kao krivci I kategorije, dakle osuđenici na smrt, Miloje Vuković, Radisav Tanasković, Borivoje Vuković, zemljoradnici iz Malog Borka, zatim Đorđe Teodosijević, farbar, Bogdan Ilić, Vladislav Ilić i Dušan Vučićević, zemljoradnici iz Malog Borka.⁸⁸

Borac Posavo-tamnavskog odreda Zoran Vlajković, sarač iz Uba, koji je proveo preko pet meseci u partizanima, predao se februara 1942. godine. Koristeći svoja stara poznanstva ostao je pošteđen. Međutim, početkom 1943. godine povezao se i ponovo radio s već pomenutim Antonom Cvrkovićem, trgovačkim pomoćnikom i Branom Petrovićem, pozadinskim radnicima na obrenovačkom terenu, koji su ga, kako se kaže u rešenju Specijalne policije, »vrbovali za komunističku akciju«. Ponovo je imao sreće. Razvrstan je u III kategoriju. Posle rata bio je direktor Tamnavskih rudnika.⁸⁹

Brat Božidara Todorovića Sreten, borac najpre Šumadijskog odreda, zatim Tamnavskog bataljona, označen je kao partijski aktivista, pošto je otkriveno da je jednog ranjenog partizana prevezao iz Malog Borka u Radij evo, gde ga je trebalo prikriti i negovati.⁹⁰

Skupa sa Sretenom uhapšen je Selimir Todosić i grupa omladinaca koji su se okupljali u jednoj kolibi kod Malog

⁸⁷ *Sećanja boraca Valjevske NOPO*, str. 460. i 471—475.

⁸⁸ IAB UGB SP IV-Q-65/101.

⁸⁹ IAB UGB SP IV-Q-255/30.

⁹⁰ IAB UGB SP IV-Q-255/18.

Borka i održavali sastanke s Andrijom Mazanjanin, prvoborcem Valjevskog partizanskog odreda i kasnijim istaknutim partijskim radnikom, i s Borom Todorovićem, aktivistom u rudniku Crljeni. Preko ove dvojice teranaca išla je akcija za ponovno uključivanje bivših partizana i omladinaca u narodnooslobodilački pokret i za njihovo stupanje u borbene jedinice, čije obnavljanje je planirano. Selimir Todosić je u proljeće 1944. godine uvršten u jednu radnu grupu banjčkih zatočenika. Uspeo je da pobjegne s rada i priključi se jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.⁹¹

I mnogi drugi saradnici narodnooslobodilačkog pokreta iz Tamnave, Rađevine i Kolubare prošli su kroz logor na Banjici, ali su se u njemu zadržavali kraće vreme i većinom su puštani. Doduše, sudbina nije uvek bila naklonjena ni onima koji su pušteni. To najbolje potvrđuje primer Rozomira Aškovića, koga su neposredno posle puštanja iz logora zaklali četnici Draže Mihailovića. A njegov slučaj ne pominje se kao usamljen, već kao tipičan.

Policijske hajke u istočnoj Srbiji

Kada je ministar unutrašnjih poslova kvislinške Nedićeve vlade pročistio teren »od Niša do Dunava« iz istočne Srbije je oterano u koncentracione logore 3000 ljudi. Za aktiviste narodnooslobodilačkog pokreta rad je postajao sve teži.

Krajem septembra počela su velika hapšenja, najpre u Zaječaru, a u narednim nedeljama u Negotinu, Knjaževcu, Boljevcu, Salašu zatim Sarbanovcu i Radičevcu u zaglavskom srezu, Manjancu, Jakovcu, Koželju i Ošljanu u timočkom srezu i Donjoj Beloj Reci.⁹²

U Zaječar je poslat nadzorni agent Specijalne policije Pajović, koji je 16. oktobra uputio prvi izveštaj Bećareviću. Prema njegovim navodima, član Mesnog komiteta KPJ za Zaječar Aleksandar Ilić, saobraćajni činovnik, povezao se početkom 1942. godine s Vasilijem Tošovićem, sudskim pripravnikom i pristupio prikupljanju članova KPJ i organizovanju kurirske službe s okolnim mestima. Kod uhapšenika su prona-

⁹¹ IAB UGB SP IV-Q-255/25.

⁹² IA ZA — ZD, A, II, b, 1/A, 176a, 13, k. II.

đeni oružje, municija, eksplozivni materijal, hrana i sanitet-ski materijal namenjen partizanima.⁹³

Očigledno je da je Specijalnoj policiji olakšala potragu pronađena arhiva posle prvih hapšenja. Vrlo brzo su uhopšeni Vasilije Tošović (28. septembra 1942. godine), prema oceni Specijalne policije »glavni organizator komunističkog pove-renstva«, zatim Dragoljub Vučić, sudija okružnog suda, Bran-ka Dinić — Kaća, poštanski činovnik u Rekovcu, i Mija Sta-nimirović — Duško, sekretar Okružnog komiteta, koji je uspeo da pobegne. Već posle prvog naleta policije našlo se u zaje-čarskom zatvoru 36 članova KPJ i pristalica NOR-a iz Zaje-čara, Bora i Negotina.

Jedna od najslabijih poluga u lancu partijskih organi-zacija u zaječarskom okrugu bio je Aleksandar Pekić, koji je po preporuci Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju upućen na politički rad u Bor. Tamo je zbog nesmotrenosti uhapšen i vrlo brzo odao mnoge partijske punktove i saradnike. Najpre je uhapšeno deset skojevaca u Boru, među njima i sekretar skojevske organizacije Dušan Cvetković, svršeni maturant iz Knjaževca. Posle nekoliko nedelja Specijalna policija je uspe- la da pronađe 75 aktivista iz Bele Palanke, Velikog Izvora, Borovca i opet Bora.^{94*}

U Velikom Izvoru su uhapšeni članovi KPJ Cvetko Ca-ković i Anta Bojović, kandidat za člana Partije Vojislav La-ušević i skojevci Vladimir Antić, Radomir Čolović, Milan Jo-vanović i Nenad Todorović.⁹⁵

U Borovcu, Vrbici, Selačkoj, Koželju i Malom Izvoru kod Zaječara Specijalna policija je uhapsila 48 ljudi i sprovela ih u logor na Banjici. S ranije pohapšenim rodoljubima iz Rgotine i Velikog Izvora broj uhapšenika se popeo na 84. Tridesetorica su streljana.⁹⁶

Samo iz Rgotine sprovedeno je 11 učesnika narodnooslo-bodilačkog pokreta u logor na Banjici. Od njih su u decembru 1942. godine streljana četvorica, a trojica maloletnika su spro-vedena u omladinski logor u Smederevskoj Palanci.⁹⁷

⁹³ IAB UGB SP IV-Q-208.

⁹⁴ *Istočna Srbija u ratu i revoluciji*, hronologija, Zaječar 1984, str.

221.

⁸⁵ Zb. NOR, VIZ, 1/4, str. 407 i 408.

⁹⁶ *Istočna Srbija u ratu i revoluciji*, str. 223.

⁹⁷ *Isto*.

Policijska akcija u istočnoj Srbiji, koju je pospešilo Pe-kićevo verolomstvo, produžena je u prvim mesecima 1943. godine. U rudniku Srski Balkan uhapšeni su radnici Stanislav Sitar, Josip Kukec, Mihailo Zivković, Mileta Zivković i Voja Randelović, rukovodilac partijskog rada među rudarima, zatim saradnici oslobodilačkog pokreta u Boru, Zagradu, Andrejevcu i Rgotini — ukupno 28 lica.⁹⁸

Pošto je trojici boraca Boljevačke partizanske čete postavljena vešta zaseda kod jednog potoka u selu Ilino 6. oktobra 1942. godine i posle predaje Dragoljuba Miletića uhapšeno je 40 lica u Boljevcu i selima na domaku ovog gradića.⁹⁹

Pohapšeni članovi Komunističke partije Jugoslavije, SKOJ-a i pristalice narodnooslobodilačkog pokreta zadržani su u zaječarskom zatvoru do sredine decembra 1942. godine kada je prva grupa od 45 uhapšenika sprovedena u logor na Banjici. Prema rešenju Specijalne policije osamnaestorica od njih su raspoređeni u I kategoriju, dakle neposredno za likvidaciju, osmorica u II kategoriju, na neodređen rok, a četrnaestorica na vremenske kazne. Troje lica iz sela Vrbice sprovedeni su u logor kao taoci.¹⁰⁰

⁹⁸ Iz ove grupe su streljani Milija Nikčević i Milan Miličević.

⁹⁹ Zb. NOR, I/IV, str. 300.

¹⁰⁰ Kao krivci I kategorije sprovedeni su u logor: Vasilije Tošović, sudski pripravnik, Dragoljub Vučić, sudija Sreskog suda, Branko Đorđević, trgovac, Branislava Dinić »Kaca«, poštanski činovnik, Uroš Pušibrk, geometar, rodom iz okoline Bosanske Dubice, Zivojin Mazić, geometar iz Salaša, Dušan Cvetković, svršeni maturant iz Bora, rođen u Knjaževcu, Toma Milovanović, radnik iz Bora, Dragoljub Ristić, činovnik u rudniku Bor, Jovan Belovanović, radnik iz Bora, Svetimir Milenković, student iz Knjaževca, Anta Bojović, svršeni maturant iz Velikog Izvora, Miodrag Jeremić, zemljoradnik iz Rgotine, Stanimir Dinčić, zemljoradnik iz Borovca, Branislav Milenković, zemljoradnik iz Rgotine, Ilija Rašić, poslužitelj osnovne škole iz Bučja, Zivotije Zivanović, mašinbravar iz Bora, Jovan Nikolić, zemljoradnik iz Borovca.

U drugu kategoriju su razvrstani: Cvetko Caković, zemljoradnik iz Velikog Izvora, Vladimir Veljković, bivši pitomac vojne akademije iz Koželja, Vidosava Veljković, domaćica iz Rgotine, Josip Marjanušić, električarski radnik iz Bora, Dragoljub Marušić, magacioner rudnika Bor, Milan Milojković, električar iz Bora, Miladin Červatenković, finans iz Boljevca, Jovan Martinović, poreznik iz Zaječara.

U treću kategoriju su razvrstani: Vojislav Laušević, finans iz Velikog Izvora, Tihomil Nikolić, zemljoradnik iz Borovca, Nenad Todo-

U stvari, konfiniran je ceo Mesni komitet KPJ za Zaječar, čiji sekretar je bio Vasilije Tošović, a članovi Dragoljub Vučić, Gavriilo Jakšić i Branislava Dinić, politički komesar Zaglavskog partizanskog odreda. Pored njih uhapšeno je još

12 organizovanih članova KPJ i SKOJ-a. U Boru je uhapšen Dušan Bilbija, koji je služio kao veza između Boljevca i Bora. U Zaječaru je takođe uhapšen Vojin Isakov, finans, kurir Mesnog komiteta. Međutim, on i Bilbija nisu sprovedeni na Banjicu, već su streljani u Šarbanovcu za odmazdu zbog pogibije jednog vodnika Srpske državne straže. Otkrivena je i partijska ćelija geometara, koji su zbog terenskog rada bili veoma korisni za održavanje veza s okolnim selima. Među njima su članove KPJ bili Uroš Pušibrk i Živojin Mazić.¹⁰¹

Pre ove glavne grupe već je bilo prispelo na Banjicu nekoliko manjih grupa, čije isleđivanje nije imalo razloga da se produžava. Na dan 4. decembra stiglo je u logor na Banjici devet knjaževačkih omladinaca, koji su transportovani na prinudan rad u Solun 14. januara 1943. godine.¹⁰²

Istog dana, u istom transportu prispela je na Banjicu velika grupa žitelja istočne Srbije, uhapšenih u različitim prilikama i raznim povodima. Među njima je bilo i pripadnika ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića. Pretežno se radilo o meštanima Zagubice, Kladova, Jabukovca, Krivog Vira, Koželja, Brze Palanke, Radičevca i Kraljevog sela. Tridesetorica zatočenika sa ovih stranica banjičkih knjiga streljano je krajem 1942. i početkom 1943. godine.¹⁰³

rović, mlekar iz Velikog Izvora, Lav Petrov, geometar iz Boljevca, Miloš Petković, krojač iz Borovca, Jelenko Ljupković, zemljoradnik iz Borovca, Radomir Milićević, student tehnike iz Koželja, Nikola Đorđević, zemljoradnik iz Borovca, Trifun Živković, zemljoradnik iz Borovca, Dragoljub Ilić, zemljoradnik iz Borovca, Sava Ljupković, opštinski pisar iz Borovca, Vladimir Antić, zemljoradnik iz Velikog Izvora, Vladimír Nikolić, zemljoradnik iz Borovca, Marko Dimitrijević, zemljoradnik iz Debelice.

Kao taoci sprovedeni su u logor Najdan i Zivka Vasiljević i Branislava Radivojević, svi iz Vrbice.

IAB UGB SP IV-Q-453/2; BBE 9488—9537.

¹⁰¹ IA Za — A, II, b, 1/A, 176a/14.

¹⁰² U Solun su otišli: Predrag Jovanović, Ljubomir Stefanović, Momčilo Spasić, Dušan Rajković i Ljubomir Antić, učenici, Radojko Jeremić i Predrag Radenković, krojački pomoćnici i Slavko Pantić, opančarski radnik. (BBE 9082—9087 i 9105—9107.)

»** BBE 9050—9110.

Sest dana kasnije prispeo je na Banjicu novi transport sa stanovništvom, iz istočne Srbije. Najviše uhapšenika poticalo je iz sela Krivelj, Stamnica, Melnice, Veliko Laole, Sige, Laznica, Koželj, Vitovnica. Iz ovog transporta streljano je 50 lica.¹⁰⁴ Mada nema pouzdanih dokaza, može se pretpostaviti da je dobar deo uhapšenika iz ovih krajeva deportovan na Banjicu posle provala Aleksandra Pekića »Gagrija« i Branka Đorđevića »Singer« i velikih hapšenja koja su idući tim tragom izvršili agenti beogradske Specijalne policije.¹⁰⁵

Masovna hapšenja i deportovanja nastavljena su početkom 1943. godine. Krajem februara uhapšeno je u Majdanpeku 7 rudara.¹⁰⁶ U Banjički logor doterani su tek 10. maja 1943. godine u grupi koja je brojala 26 žitelja istočne Srbije. Ceo ovaj transport, s jednim izuzetkom, završio je na stratištu u Jaj incima. Među streljanim su se našli i majdanpečki rudari: Blagoje Stragarević, Pavle Lupšan, Svetozar Matić, Zoran Marjanović, Luka Dobanović i Izvonar Petar.¹⁰⁷

Krajem februara 1943. godine uhapšena je i grupa od 30 ljudi i žena u Donjem Milanovcu, saradnika i simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta. Dvojica od njih su streljani u Donjem Milanovcu, a ostali su upućeni u logor na Banjici, odakle se nisu vratili.¹⁰⁸

U to vreme ispostava BDS iz Negotina preuzela je kontrolu nad logorom za smeštaj talaca, koji je osnovan krajem decembra 1942. godine u Zaječaru, ali se prvih meseci nalazio pod kontrolom Krajskomandanture u Zaječaru.¹⁰⁹

Ipak je i druga grupa uhapšenika, koje je Specijalna policija pohvatila od 10. do 16. februara 1943. godine u Boru, Rgotini, Velikom Izvoru i rudniku »Srpski Balkan«, upućena u logor na Banjici. Pri sprovođenju za Beograd, po sećanju Voje Randelovića, tada sekretara rejonskog poverenstva KPJ, odnosno partijskog rukovodstva u rudniku »Srpski Balkan«, u vagonu je bilo 28 ljudi. Od njih su kasnije na stratištu u Jaj incima streljani Dragomir Lončar ević, činovnik rudnika

¹⁰⁴ BBE 9253—9302.

¹⁰⁵ Zb. NOR, 1/4, str. 407—408.

¹⁰⁶ AVII — 37/7—51; *Istočna Srbija...*, str. 250.

¹⁰⁷ BBE 13545—13569.

¹⁰⁸ *Istočna Srbija u ratu i revoluciji*, str. 251.

ura Milan Borković, *Kontrarevolucija*, str. 240.

»Avramija«, koji je zajedno s ranije uhapšenim komunistom Antom Bajevićem radio na širenju propagande i prikupljanju priloga za NOF po direktivama Voje Ranđelovića, zatim Milan Milinčević, kuvar u Borskom rudniku, Dragan Lončarević, radnik i Vera Stojčić, činovnik, a na Banjici su se do rasformiraka logora zadržali Milanka Tomović, Stanislav Sitar i Voja Ranđelović.¹¹⁰ Ostali su upućeni u knjaževački logor u Boru.¹¹¹

Specijalna policija i Gestapo su i u proleće i leto 1943. godine delovali u Krajini, Poreču i selima oko Timoka. U Negotinu, gde su Nemci posle tragedije Krajinskog partizanskog odreda na Stevanskim livadama stacionirali feldžandarmeriju, a nedićevce i četnike stalno naoružavali, partijski politički rad oživeo je početkom 1942. godine, nakon uspostavljanja veze s Okružnim komitetom u Zaječaru. Već u martu obnovljeni su i osnivani aktivni SKOJ-a u svim negotinskim srednjim školama. Prema memoraskim podacima, u Negotinu i Krajini je poslednjih nedelja 1942. godine već radilo 50 skojevaca.¹¹² U nastojanju da spreče njihovo delovanje, neprijateljske snage su preduzele marta 1943. godine akciju hapšenja komunista i skojevaca. Krajem marta Gestapo je uhapsio oko 20 skojevaca.¹¹³ Oni su bili prebačeni iz Negotina u zatvor Specijalne policije u Nišu. Hapšenja su obnovljena u aprilu i maju 1943. godine. Nema uverljivih tragova da su uhapšenici iz ove grupe boravili u logoru na Banjici. Ipak, prema memoarskoj građi Istorijskog arhiva u Negotinu, kroz Banjički logor je prošla Mariola Petrović, učenica učiteljske škole, aktivista u školskoj omladinskoj organizaciji.

¹¹⁰ IA Za — MH, 31, II.

¹¹¹ Borski logor Nemci su počeli graditi sredinom 1942. godine. Postojale su tri kategorije logora. Prva baraka je bila zasnovana na principu koncentracionih logora. U tim barakama su radili pohapšeni pripadnici NOP-a. Iz druge zaječarske grupe u ovaj logor su upućeni: Miliša Zivanović, rudar, Milutin Nikolić, rudar, Josip Kukljec, rudar, Milić Milićević, rudar, Stevo Mileusnić, rudar, Vladimir Milutinović, maturant, Nadežda Milutinović, učiteljica, Petko Dragojević, mesar, Filip Stojković, kafedžija i drugi. U drugoj vrsti logora, koje je držala organizacija TOT, bili su radnici kažnjeni zbog bežanja s posla, a u trećoj vrsti logora radili su italijanski vojnici posle kapitulacije Italije.

¹¹² Božidar Blagojević, *Negotin i Krajina u ratu i revoluciji*, Negotin 1984, str. 15.

¹¹³ IA Ne — V.

Posle tromesečnog boravka među banjičkim zatočenicima sprovedena je u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci.

U Selačkoj u timočkom srezu organi Specijalne policije uhapsili su takođe u martu 1943. godine dvadesetak skojevaca.¹¹⁴ U junu 1943. godine nemačke jedinice i nedičevci iznenada su opkolili sela Vlaole, Jasikovo, i Leskovo kod Majdanpeka i prilikom blokade uhapsili 188 meštana i sproveli ih u logor na Banjici, od kojih je dvadesetina streljana.¹¹⁵

Nemačka policija zajedno s bugarskim vojnicima blokirala je 4. avgusta selo Sikole u šalaškom srezu. Uhapšeni su predsednik opštine i 37 meštana, pretežno omladinaca između 16 i 20 godina. Uhapšenici iz Sikola stigli su u Banjički logor 14. avgusta 1943. godine. U dva transporta — 12. decembra 1943. i 22. januara 1944. godine — svi su oni odvedeni u internaciju u Nemačku.¹¹⁶

Ovo je samo deo uhapšenika iz istočne Srbije sprovedenih u logor na Banjici. Racija je bilo još više u kasnijem periodu. U njima su bili pretežno seljaci mobilisani u četničke jedinice Draže Mihailovića. I od njih su mnogi izgubili živote na stratištu u Jajincima.

Hapšenja u vračarskom, posavskom i kosmajskom srezu

Specijalna policija je posebnu pažnju poklanjala užoj i široj okolini Beograda u nastojanju da osujeti razmah narodnooslobodilačkog pokreta ovog važnog komunikacionog centra, sedišta okupacione uprave i kvislinških upravnih vlasti.

Međutim, u selima u najneposrednijoj blizini Beograda: Pinosavi, Belom Potoku, Velikom i Malom Mokrom Lugu, Kumodražu i Rušnju delovali su u jesen 1942. godine, u vre-

¹¹⁴ IA ZA — MH, 59, 5, II.

¹¹⁵ Iz Jasikova su streljani: Milivoje Stojanović, Vasili je i Milan Petrović, Dimitrije Stanojević, Danilo Anđelić, Jovan Durlić, Konstantin Stanojević, Ljubomir Simeonović, Dragutin i Mihailo Mladenović, Blagoje Nikolajević i Dragoljub Čolaković. Iz Vlaola su streljani: Jan-ko Dimitrijević, Dragoljub i Spasoje Stanković (ime nečitko) Nikola Petrović, Dragutin Janošević, Nedeljko Pavlović i Nikola Trailović. (AVII, NdA, 9/1—11.)

¹¹⁶ BBE 16032—16067.

me oseke ustaničkih snaga u Srbiji, brojni ilegalni narodno-oslobodilački odbori.

Sredinom oktobra 1942. godine, pod rukovođenjem islednika Specijalne policije Vladimira Popovića, otkriveni su ilegalni odbori u šest sela vračarskog sreza, pohapšeno 37, a deportavano u Banjički logor 21 lice.¹¹⁷

Ova grupa vodi se pod imenom Zivana Markovića »Singera« u arhivskoj građi Uprave grada Beograda iz vremena okupacije. U stvari, Zivan Marković bio je organizator narodnooslobodilačkog pokreta u vračarskom srezu. Delovao je iz Pinosave, ali je obilazio okolna sela pod Avalom i stvarao uporišta ilegalnih narodnooslobodilačkih odbora. Upućen je u Banjički logor kao krivac I kategorije i uskoro streljan. Kao krivci II kategorije okvalifikovani su Bogosav Petrović, zemljoradnik iz sela Zuce pod Avalom, najaktivniji član ilegalnog odbora, za koga se tvrdi da je prilikom hapšenja pružio oružani otpor policijskim agentima, i Zagorka Gavrilović, domaćica iz Male Vrbice, rođena 1925. godine, žena partizana i terenca Živka Gavrilovića.

U III kategoriju raspoređeno je 18 lica i to 8 iz Zuca, 5 iz Kumodraža, po jedan iz Belog Potoka, Pinosave (pored Zivana Markovića), Rušnja, Velikog Mokrog Luga i Ripnja. Posle istrage 16 lica je pušteno.

Radomir Blažić, bivši tramvajski kočničar iz Ripnja, organizator narodnooslobodilačkog pokreta u svom selu, uspeo je u leta 1944. godine da pobegne s rada iz Banata kod manastira Vojlovica. Njegovo dramatično probijanje kroz Deliblat-sku peščaru, gde je tragao za partizanima, zatim prelazak preko Dunava i povratak u rodni kraj biće opisan u odeljku o bekstvima.

Na osnovu podataka nepoznatog nemačkog obaveštajca, početkom novembra 1942. godine otkriven je u Umčarima Mića Stojković, student medicine, o kome je već bilo govora u odeljku o zarobljenim partizanima, a zatim i postojanje organizovane »partizanske akcije« u gročanskom srezu. Mića Stojković je kao krivac I kategorije streljan u Banjičkom logoru 1943. godine,¹¹⁸ a u II kategoriju raspoređen je Asim Fazlagić, diplomirani pravnik iz Čapljine, sekretar ilegalnog

¹¹⁷ IAB UGB SP IV-Q-218-A.

¹¹⁸ IAB UGB SP IV-Q-184/23.

oslobodilačkog odbora u Umčarima, gde je stalno živeo. Predsednik opštine u Umčarima i član ilegalnog NOO Dragoljub Janković i opštinski kmet Vladimir Zikić, optuežn kao blagajnik ilegalnog NOO poslali su u Banjički logor s rokom od godinu dana. S istim trajanjem upućeni su u logor Branko Kojić, svršeni maturant i opštinski pisar u Umčarima, koji je rukovodio radom omladine,¹¹⁹ Zivomir Tomić, zemljoradnik i Milinko Mitrović, opančar iz Umčara, članovi ilegalnog narodnooslobodilačkog odbora. Međutim, oni većim delom nisu pušteni, već su kasnije prekvalifikovani u II kategoriju i transportovani u nemačke koncentracione logore.

U toku novembra 1942. godine uz pomoć Okružne komande Srpske državne straže u Beogradu »terenski islednik« Vladimir Popović otkrio je postojanje organizacije narodnooslobodilačkog pokreta u posavskim selima Stepojevcu i Leskovcu. Organizatori pokreta u Leskovcu bili su Milivoje Marković, stolarski radnik i Vojislav Marković, student prava, a u Stepojevcu Petar Šinkov, berberin i Milorad Ranković, opštinski pisar.¹²⁰

Iz stojničke grupe srpovedeno je na Banjicu 25 lica. Devetoro su razvrstani u I kategoriju zbog napada na žandarmerijsku stanicu u svom selu. Dvojica Stojničana su se našli u drugoj, a četrnaestorica u trećoj kategoriji.¹²¹ Hapšenja u Stojniku su nastavljena i u narednim mesecima.

Parcani su smatrani najpoznatijim »jatačkim selom« u kosmajskom srezu. Zato je Specijalna policija prema meštanim ovog sela, ukoliko se primeti da pomažu narodnooslobodilački pokret, bila veoma stroga. To se potvrdilo i prilikom januarskog hapšenja četvorice saradnika NOP-a iz Parcana 1943. godine. Svi su oni osuđeni na likvidaciju, pošto su razvrstani u I kategoriju.

Dragoljub Vičetijević, čija se kuća nalazila ispod Parcan-skog visa, optuežn je kao kolovođa »partizanske akcije«. Kod njega su pronađene dve puške. Za jednu islednik tvrdi da

¹¹⁸ Umro u Mauthauzeau, kada je sproveden istim transportom s autorom ove knjige.

¹²⁰ Milivoje Marković i Vojislav Marković sprovedeni su u Mauthauzen; BBE 9024 i 9029.

«* IAB UGB SP IV-Q-218.

mu je poklonjena posle napada partizana na Barajevo. U greh mu se posebno stavlja što je skrivao Dražu Markovića, »političkog instruktora Kosmajске partizanske čete« i što je gostio partizane kad god bi nailazili u Parcane.

Drugookrivljeni Dragoslav Todorović, ocenjen je od Specijalne policije kao najagilniji član ilegalnog narodnooslobodilačkog odbora. Skupljao je i davao priloge za Narodnooslobodilački fond. Kao pouzdan partizanski »jatak« i on je dobio na poklon pušku »mauzer«, koju je sklonio u svoju zemunicu.

Za Jakova Dimitrijevića tvrdi se da je redovno odlazio na sastanke koje je sazivao Draža Marković ili Milosav Vlajić. Starao se za nabavku hrane za partizane i za njihovo zbrinjavanje u zimskim mesecima. I kod njega je takođe pronađena puška.

Na Dragoljuba Živkovića, koji je proveo nekoliko meseci u Mlavskom partizanskom odred, sumnjalo se kao i na ostalu trojicu da su učestvovali u napadu na Barajevo. Pored toga, okrivljen je za vršenje kurirske službe za partizane.

Sva četvorica meštana Parcane upućenih u Banjički logor rešenjem Specijalne policije od 25. januara 1943. godine, streljani su tokom 1943. godine.¹²²

Esesovske jedinice iz Mladenovca sprovele su 27. novembra u Banjički logor veću grupu Kosmajaca. Bila je to gotovo kompaktna grupa meštana Šepšina. Iz ove grupe streljan je samo Dragoljub Popović, zemljoradnik iz Senaje. Trojica Šepšinaca su umrli od posledica batinanja u logorskoj ambulanti.¹²³

Malo kasnije, 22. decembra 1942. godine, pripadnici Srpske državne straže iz Mladenovca sproveli su u logor šest meštana sela Mala Ivanča. Sva šestorica su streljana 25. januara 1943. godine pod optužbom da su vršili napade na žandarmerijske stanice.¹²⁴

Neposredno posle Nove 1943. godine nedićevci su doterali na Banjicu grupe žitelja Malog Požarevca, Parcane i Barajeva.¹²⁵

¹²¹ Izvor: banjičke knjige. IAB UGB SP IV-Q-211, str. 89.

¹²³ BBE 8755—8778.

¹²⁴ BBE 9539—9554.

¹²⁵ BBE 9838—9845 i 9847—9851.

Većina pohapšenih lica na domaku Beograda, iz kosmajskog, mladenovačkog i posavskog sreza i kada su bila osuđena na vremenske kazne nisu puštena, već su internirana u nemačke koncentracione logore, najčešće u Mauthauzen, gde su neki od njih zauvek ostali.

GODINA 1943.

Prema banjičkoj evidenciji u 1943. godini bilo je zatočeno 9.101 lice. Čak više nego u 1942. godini. Menja se u izvesnom smislu raspored vlasti koje vrše konfinaciju. Specijalna policija ostala je na približno istom nivou. Iz njenih zatvora sprovedeno je na Banjicu preko 1000 uhapšenika, ustupljeno je Gestapou 43 lica, na naknadna saslušanja u unutrašnjost upućeno je 278 uhapšenika, na lečenje u pritvoreničkoj bolnici 19 »saslušanih« zatvorenika. Veći postotak nego u prethodnoj godini otpada na Gestapo i nemačku vojsku. Avgust Majšner preduzima sve masovnija hapšenja stanovništva u onim krajevima u kojima su starešine ravnogorskog četničkog pokreta Draže Mihailovića pokazivale znakove neposlušnosti. Nemačka vojska dovodi sve veći broj uhapšenika, pa i zarobljenih partizana, iz drugih krajeva Jugoslavije: Bosne, Srema, Slavonije, Dalmacije, kao i iz Grčke i Albanije. Posle kapitulacije Italije pristiže i veliki broj bivših italijanskih vojnika koji su bež ali s radova ili iz zarobljeništva. Sve aktivnija u odašiljanju pristalica narodnooslobodilačkog pokreta u logore bivaju sreska i okružna načelstva Nedićeve administracije i njihove policijske snage.

Najvažniji događaji i grupe zatvorenika bili su:

pad trećeg Mesnog komiteta KPJ za Beograd;

hapšenje i konfiniranje članova Okružnog komiteta KPJ za Čačak;

pad Okružnog poverenstva i Mesnog komiteta KPJ za Požarevac;

velika hapšenja komunista u Kruševcu;

završetak policijskih istraga u Leskovcu, Zaječaru i Valjevu;

opsežne policijske akcije u podunavskom, gročanskom, -mladenovačkom i kosmajskom srezu;

sprovođenje u logor na Banjici prvih uhapšenika iz provala Vere Miletić i Vasilija Buhe.

Pad trećeg Mesnog komiteta u Beogradu

Pošto je drugi Mesni komitet za Beograd sagoreo u martovskoj provali, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju ulagao je napore da obnovi beogradsko partijsko rukovodstvo. Pismom od 26. juna 1942. godine obavestio je Janka Lisjaka, Durdelinu Dinić i Razumenku Petrović da njih troje sačinjavaju novi ■sastav Mesnog komiteta. Za sekretara je određen Janko Lisjak, dotadašnji rukovodilac Sreskog komiteta za Zemun.¹²⁶

Novi Mesni komitet za Beograd nije dugo delovao u punom sastavu, pošto je već 19. septembra 1942. godine pala policiji u ruke Duka Dinić.¹²⁷ U januaru 1943. godine uhapšen je i Janko Lisjak s ispravom na ime Josipa Čenjata, mašiniste ii nemačkom listu »Donauzeitung«, ali ga je policija identifikovala i zaključila da je važan partijski funkcioner.¹²⁸

Polazna etapa za otkrivanje Janka Lisjaka bilo je hapšenje grupe partijskih aktivista u beogradskoj fabrici »Rogožarski«. Preko uhapšenika iz ove grupe agenti Uprave grada Beograda dopri su do Miloša Trajkovića, policijskog saradnika većeg kalibra, čiji tragovi se zapažaju i u otkrivanju kraljevačke partijske organizacije. Trajković je bio u kontaktu s aktivistima »Rogožarskog« oslanjajući se u prvom redu na svog poznanika Borivoja Vasiljevića, koji je uhapšen sa svojim saradnicima Dušanom Banjeglavom i Vašom Pegovićem već na Novu 1943. godinu. Njih trojica su izvedeni iz logora na Banjici na streljanje već 19. februara 1943. godine.¹²⁹ Nesnad Vidović, zadužen u »Rogožarskom« za prikupljanje priloga, uhapšen je dve nedelje kasnije i sproveden u logor na Banjici.¹³⁰ Zatim je pao policiji u ruke Dimitrije Mirčetić, par-

¹²⁶ *Beograd u ratu i revoluciji*, str. 399.

¹²⁷ IAB UGB SP IV-Q-202.

¹²⁸ IAB UGB SP IV-Q-234.

¹²⁹ BBE 10622, 10697, 10700.

¹³⁰ IAB 3306/D-XXX-1234.

tijski aktivista na beogradskoj železničkoj stanici, koji je obezbedio Trajkoviću pograničnu dozvolu za prelazak u Zemun.

Janko Lisjak je imao jasne signale da Trajkovića ukloni iz svoje okoline. Pokrajinski komitet za Srbiju je tražio da se proveri ponašanje ovog studenta sa širokim radijusom kretanja. Ni Vidović više nije želeo da ima posla s Trajkovićem, kada se vratio s jednog od svojih čestih putovanja. Lisjak je ipak imao poverenja u Trajkovića. Zadužio ga je da vodi računa o nabavci hleba za potrebe Mesnog komiteta. Jednu trećinu nabavljenog hleba Trajković je predavao Lisjaku, a ostalo delio na Adelu Vranić Šinko i Milicu Đačić za potrebe tehnike Mesnog komiteta i za stanare u Ulici princa Pavla 26, gde je boravilo nekoliko rukovodećih kadrova.

Janko Lisjak je uhapšen u Prištinskoj ulici, u kojoj je imao zakazan stastanak s Trajkovićem. Posle neprekidnog šestodnevno mučenja otpremljen je u pritvoreničku bolnicu, gde je umro 22. januara 1943. godine, a da policija nije iznudila od njega nikakvo priznanje. Istog dana kada i Lisjak uhapšena je Adela Sinko, koja je primala hleb za tehniku Mesnog komiteta. U Ulici kneza Pavla, gde su u stanu Milice Đačić boravili Razumenka Petrović, Stanislav Sremčević i Đura Gajić, agenti Specijalne policije su posle hapšenja Milice Đačić, koja nije odala svoje stanare, pripremili zasedu na koju je naišao Mirko Tomić. Teško ranjen u sukobu s policijom Tomić je umro u pritvoreničkoj bolnici ne došavši svesti. Đuro Gajić i Stanislav Sremčević isto tako su poginuli u sukobu s policijom.¹³¹

Paralelno s isleđivanjem aktivista koji su bili u dodiru s Mesnim Komitetom KPJ za Beograd, u prvom redu onih koji su se bavili partijskom tehnikom, u toku januara, februara i marta 1943. godine bilo je pod istragom 12 sekretara partijskih agitacionih grupa i njihovog članstva. U logor na Banjici sprovedeno je 56 lica. Neki od uhapšenika zadržani su u zatvoru do početka marta, a neki, kao Mirko Stojanović, keramičar, jedan od rukovodilaca partijske tehnike, krili su se još neko vreme. Stojanović je sproveden u logor tek 31. marta 1943. godine.

¹³¹ IAB UGB SP IV-Q-107.

Najveći broj uhapšenika iz prvog tromesečja 1943. godine prispeo je iza logorskih zidina 18. februara. Proveli su u logoru samo jednu noć, da bi već 19. februara bili izvedeni u donjem rublju u logorski krug, vezani, potovareni u kamione i odvezeni na stratište u Jajincima. Tada su streljani, između ostalih, Božo Rakas, krojački radnik,¹³² koji je radio u partijskoj tehnici Mesnog komiteta i većina aktivista fabrike »Rogožarski«. Bila je to velika odmazda, u kojoj je samo iz logora na Banjici izvedeno na streljanje 230 zatočenika, među njima 50 Beograđana prebačenih iz zatvora Specijalne policije uoči odmazde.¹³³

Sta reći još o ovim licima, ili bar nekima od njih, da ne ostanu samo gola imena? Za istoriju Banjičkog logora nisu bez značaja ni ove pojedinosti: za Arađanskog Miloša, zidarskog radnika iz Velike Kikinde, Stevana Čordića, obučarskog radnika poreklom iz Jadranske Lešnice, Stojana Sinadinović, firmopisca, koji potiče iz vlaseničkog sreza, Dragoljuba Minčića, obučara doseljenog u Beograd iz Pirota, Stevana Vukovića, isto tako obučarskog radnika doseljenog iz Gradačca, Andriju Farkaša, mehaničara, Mađara po nacionalnosti iz okoline Novog Bečaja, Branka Milašinovića, električara, rodom iz Slavonske Požege, rešenje o sprovođenju u logor izdato je tek posle njihove smrti. Streljani su 19. februara, a rešenje nosi datum 6. marta 1943. godine. Zato na njima nema potpisa navedenih ilegalaca. Ali izneseni podaci o njima govore da su bili ujedinjeni idejom i akcijom, mada su poticali iz različitih krajeva Jugoslavije. I još nešto. Istim rešenjem kao krivac III kategorije, dakle rokovac, sproveden je u logor Andrija

¹³² BBE 10655.

¹³³ Među streljanima su bili: Stevan Rako, instalater, Jovan Pimen, stolar, Blagoje Zivotić, obučar, Sava Perišić, molar, Mihailo Mitić, mehaničar, Vojislav Jovanović, učenik, Božidar Savić, bravar, Mikolaš Antun, obučarski radnik, Zivan Mijatov, berber, Dušan Magešić, tekstilni radnik, Borivoje Vasiljević, bravar, Nedeljko Stojic, molar, Mileta Bošnjak, tapetar, Milan Sujović i Vojislav Mirković, činovnici, Branko Nožinić, obučar, Košta Tačković, krojač, Jovan Zlokolica i Mirko Brkić, krojači, Luka Prostran, šofer, Miloš Arađanski, zidar, Mile Zlokas, mehaničar, Stevo Vuković, obučar, Dragoljub Minčić takode, Andreja Zmirić, vodoinstalater, Mile Tojaga, obalski radnik, Đorđe Vojnović, bravajr, Josip Benković, poštanski činovnik, Dragoljub Vasiljković, obučarski radnik, Pećo Mićo, poštanski činovnik i drugi.

Zmirić, član agitacione grupe Miloša Arađanskog, ali i on se našao na spisku streljanih 19. februara. To je još jedan dokaz da se u kategorizaciju niko nije mogao pouzdati.¹³⁴

Cutljiva Ljubica Čobanović i druge žene

Istog dana kada je u Banjički logor posmrtno konfinirano nekoliko beogradskih partijskih aktivista, prispela je i grupa žena, od kojih su neke svojom upornošću dovodile islednike do besa.

Najtvrdja je bila Ljubica Čobanović, krojačica, rođena u Bjelovaru, kako je pisalo u njenoj ličnoj karti, odnosno policijskom »ausvajsu«. Policija je posumnjala da je to njen pravi identitet, pogotovo kada su je neki od uhapšenika prepoznali kao Desanku. Pretpostavljalo se da je posle aprilskog rata bila jedan od funkcionera SKOJ-a u Zemunu. Ali sve su to bile samo pretpostavke, koje se ničim nisu mogle dokazati. Bila je to, u stvari Desanka Ležajić, koja je skupa sa svojim suprugom Janko Lisjakom prešla u Beograd, gde je u novoj sredini nastavila da radi za narodnooslobodilački pokret. Preko Terezije Devald, činovnice u Zemunu, ona je zatražila da se ispita kuda se kreće Miloš Trajković, u koga je posumnjala da je odao Janka. Međutim, Terezija Devald, koja je po Lisjakovom nalogu održavala veze između beogradskih i zemunskih ilegalaca, pala je ubrzo u ruke neprijatelja. Iako ju je Terezija nazvala po pravom imenu, Desa Ležajić nije odstupala od svoje upornosti. O tome svedoči islednikovo mišljenje zabeleženo na kraju saslušanja: »Krajnje upornim držanjem odaje fanatičnu i zatrovanu komunistkinju pa je prilikom istrage odbila da makar i najmanje objasni svoj ilegalni politički rad, ne kazavši ni svoje pravo ime . . . Treba je za sva vremena ukloniti iz društvene zajednice.¹³⁵

Krojačica iz Princa Pavla ulice broj 26, Milica Đačić, rođena u Čačku 1911. godine, optužena je da je svoj stan stavila na raspolaganje Mirku Tomiću i Stanislavu Sremčeviću, partijskim funkcionerima. Dvojica ilegalaca bili su nao-

¹³⁴ BBE 10676, 10685, 10682, 10679, 10678, 10695, 10678, 10691.

¹³⁵ IAB, 3306/C-XXX-1234.

ružani, pa su uspjeli privremeno da pobjegnu otvorivši vatru na policijske agente u zasedi. »Tako je imenovana — vajka se islednik — dovela svojim ćutanjem na posredan način u opasnost živote policijskih organa.«

Hrabrim držanjem »onemogućile su da se objasni njihova uloga u komunističkoj kaciji« takođe Zorka Nedeljковиć, domaćica, Anka Budimir, domaćica rođena u Zrmanji, sestra Dimitrija Mirčetića, člana KPJ u Zemunu, i Magda Osmanlić, »supruga odbeglog komunista Huseina Osmanlića, u čijem stanu je pronađeno skladište oružja«. Sličnu formulaciju islednik je upotrebio za Leposavu Vujošević, suplenta gimnazije, rođenu 1912. godine u Pakracu. Za nju je konstatovao da je sudeći prema istrazi nad nekim uhapšenima, morala imati jednu od važnijih uloga u Komunističkoj partiji, ali to nije moglo biti tačno utvrđeno, pošto je optužena sve poricala.

Prvooptužena iz ove grupe Adela Šinko, rukavičarka po njima, ali je na kraju popustila. Na visini zadatka nije bila zanatu, Mađarica po nacionalnosti, dugo je odolevala mučeni Tereza Devald, rođena 1924. godine u Zemunu, po ocu Nemica, a po majci Francuskinja, koja je s naprednim pokretom došla u dodir preko svog brata Tome Devalda, koji takođe nije izbegao internaciji najpre na Banjicu, zatim u Dahau.¹³⁶

Ljubica Čobanović (alias Desa Ležajić), Adela Vranić, Zorka Nedeljковиć, Magda Osmanlić i Milica Đačić prispele su u logor 6. marta 1943. godine, a streljane su 7. juna.¹³⁷

S njima u grupi sprovedena su u logor sva lica o kojima je prethodno bilo reči. Razvrstana su u I kategoriju. U II kategoriji su se našli Marko Radulović, poslovođa fabrike »Rogožarski« i Milena Ristić, domaćica. U treću kategoriju razvrstani su ovi članovi agitacionih grupa: Andrija Zmirić, Stevan Rako, oba instalateri, Antun Mikolaš, Rudolf Stroleni, po narodnosti Cesi, Jovan Miljković, obučarski radnik i Gordana Bizjak, privatna činovnica, Slovenka iz Trsta. Većina ovih »rokovaca« odvezena je 19. februara na stratište u Jajincima.

Herojsko držanje sekretara Mesnog komiteta KPJ za Beograd Janka Lisjaka uticalo je na većinu aktivista da i oni

¹³⁶ IAB UGB SP IV-Q-234/43.

¹³⁷ BBE 10771, 10772, 10779, 10780.

pođu njegovim primerom. Među hrabrima je lakše biti hrabar, među poštenima pošten. I obratno: kad god su rukovodioci bili slabi, slabost se kao zaraza širila na sve ljude s kojima sa sarađivali.

Mirko Stojanović je uhvaćen 14. februara 1943. godine u ciglani na Višnjici, gde se skrivao. Zaključivši da im je dopao¹³⁸ šaka važan ilegalac — radio je u tehničkom Mesnog komiteta — jer je prilikom pretresa njegovog stana pronađena municija: raznih kalibara, batinaši iz Specijalne policije su primenili rafinirane metode mučenja, kojima Marko Stojanović nije odo-
leo. Pokazao je mesto gde je trebalo da se sastane sa Stanislavom Sremčevićem u Negotinskoj ulici. Sremčević, koji je poslat u Beograd da obnovi Mesni komitet, pružio je oružani otpor, pa je na licu mesta ubijen.

Kod njega je pronađena lična karta na ime Ljuba Stojanović. Ispod policijskog izveštaja bila je Bećarevićeva primedba: »Stojković Ljuba je identifikovan kao Stanislav Sremčević, limar iz Kragujevca, rođen 1910. godine. On je 1940. godine bio član Oblasnog komiteta za centralnu i zapadnu Srbiju.¹³⁸

Mirko Stojanović je streljan 14. maja 1943. godine.¹³⁹ Pre njega izveden je na stratište Boško Kerkez, koji je sa Stojanovićem sarađivao. Posle isleđenja ovog poslovođe u preduzeću »Bata—Nebojša« otkrivena je partijska organizacija u kožarskoj industriji. Kerkez je organizovao iznošenje materijala za izradu obuće za lica koja su se pripremala za odlazak u partizane. Svoj rad nije, prema tvrđenju islednika, priznavao sve dok nije bio »pritešnjen predočavanjem konkretnih činjenica i suočavanjem sa licima sa kojima je sarađivao«. Tvrđenje* da je Kerkez odao Mirka Stojanovića nema ubedljivih dokaza. Naprotiv, moglo bi se reći da je poklekao posle Stojanovićevih terećenja.

Boško Kerkez prispeo je na Banjicu u grupi koja je brojala 16 pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta 31. marta 1941. godine. Pored njega u prvoj kategoriji su se nalazili Branko Vaščanin, kožarski radnik, Andrija Kolasević, kočijaš, Stevan Potkonjak, tekstilni radnik i Anđelija Galović, krojačka radnica.

¹³⁸ IAB UGB SP IV-Q-243/71-A.

¹³⁹ BBE 13234.

Kerkez, Vaščanin, Kolasević i Galovičeva raspoređeni su u I kategoriju. Četiri lica iz njihove grupe raspoređeno je u II kategoriju, a sedmero je osuđeno na vremenske kazne.¹⁴⁰

Nešto kasnije dospeo je na Banjicu Rade Kozomara,¹⁴¹ koji je delovao na sličan način: krojio je obuću za partizane. Ovaj omladinac iz Bosne zapamćen je u logoru po izuzetno hrabrom i drugarskom ponašanju. Bio je do te mere pretučen da su mu otpadali pojedini delovi tkiva, ali nije pomenuo nijedno lice. Svestan da ga neprijatelj neće poštediti, izašao je posle prozivke visoko uzdignute glave, iako još nije mogao da se slobodno i sigurno pokreće.¹⁴²

S Mirkom Stojanovićem bio je povezan i Stevan Griva, precizni mehaničar, rodom iz okoline Gline. On je optužen da je iz preduzeća »Osvit« uzimao materijal, koji je pronađen u Stojanovićevom stanu. Streljan je 19. februara 1942. godine. Prilično iznenađenje predstavljalo je svrstavanje Sofije Gavrilović u II kategoriju, pošto je terećena da radi za oslobođilački pokret još od 1941. godine i da je ubrzo zatim postala član partijske jedinice poznatog ilegalca Josifa Cebokli. Jedno vreme bila je kurir Okružnog komiteta KPJ za Beograd.

Lažne isprave

Početkom marta isleđivana je, a krajem meseca sprovedena u logor na Banjici manja grupa koja je bila optužena za štampanje ilegalnih isprava. Takve isprave pronađene su takođe u stanu Mirka Stojanovića.

»Istragom je utvrđeno — pisao je Bećarević Centralnoj prijavnici u Beogradu — da formulari nisu falsifikovani, odnosno posebno štampani u nekoj štampariji, kojom bi raspolagali komunisti, već su iz Državne štamparije, još pre do-

¹⁴⁰ U II kategoriju su svrstani: Sofija Gavrilović, učenica, Vojislav Mičić, stolar, Dura Tomac, stolarski pomoćnik, Stevan Živković, firmopisac, a u III kategoriju Đura Gigić i Ljubomir Filipović, krojači, Božidar Jovanović, činovnik, Milivoj Babić, ratar, Dragan Vukosavljević, obućar, i Anka Runjajić, krojačica.

¹⁴¹ BBE 13233.

¹⁴⁴ Prema kazivanju autoru Aleksandra Pavlovića, penzionera iz Beograda.

stavljanja Centralnoj prijavnici ukradeni od strane dvojice radnika, koji su otkriveni i uhapšeni.«

Ta dvojica radnika bili su Ljubivoj Maksimović, knjigovezac, i Dušan Ristić, štamparski radnik Državne štamparije. Za obojicu je zatražena »trajna eliminacija iz društva«.

Trećeoptužena u ovoj grupi bila je bankarska činovnica Milena Šuput. Od Maksimovića je u proleće 1942. godine primila 100 formulara za lične karte, koje su predavane na upotrebu ilegalcima. Ona je, prema islednikovom tvrđenju, »krajnje upornim i ciničnim držanjem« onemogućila da se utvrdi njena funkcija, niti da se sazna s kojim je licima sarađivala.

Zahvaljujući Mileninoj upornosti, islednici su ipak dovedeni u zabunu. Nisu bili sigurni u iskaze onih koji su je teretili, niti su dobili odgovor na pitanje ko je upotrebljavao dokumente.

Milenku Grbiću, ranije uhapšenom grafičkom radniku, koji je tvrdio na suočenju da je kod Agrarne banke sreo mladu ženu, koja je protestovala što nije na vreme dobila traženu količinu blanketa za lične karte i da pretpostavlja da je to bila Milena Šuput, ona je odgovorila bez ustezanja: »Ovog čoveka ne poznajem, nikada ga nisam videla, ne odgovara istini ono što on izjavljuje.«

Milena Šuput-Lidija i dvojica radnika iz Državne štamparije sprovedeni su u logor na Banjici 25. marta 1943. godine. Maksimović i Ristić su streljani, a Milena je kao krivac II kategorije sprovedena na prinudni rad u Banatski Brestovac 29. aprila 1943. godine i zadržala se tamo do kraja decembra, kada je vraćena u logor. Sledeće godine nekoliko puta je upućivana u bolnicu. Poslednji put to je učinjeno 21. avgusta 1944. godine radi Mileninog porođaja. Tu joj se gubi trag.¹⁴³

Inače je kontrola ličnih karata bila redovna pojava u okupiranoj Srbiji. S pažnjom su kontrolisane i ličnosti koje su bile zaposlene u Centralnoj prijavnici Uprave grada Beograda, koju je praktično držala pod kontrolom Specijalna policija. Danak ovim proveravanjima platila je početkom 1943. godine Nadežda Jeremić, profesor po struci, dnevničar Centralne prijavnice. Anonimnom dostavom optužena je da je javno pevala »komunističke pesme i uzvikivala revolucionarne paro-

¹⁴³ IAB 3306/D-XXXII-1234.

le«. Ona je ove optužbe s indignacijom odbijala, ali su istraživači, zainteresovani za njenu prošlost, zaključili da je još pre rata u Danilovgradu organizovala »đačke komunističke ćelije«. Pored toga, osumnjičena je da je pomagala problematičnim licima da dođu do dozvola za boravak u Beogradu.¹⁴⁴

Početkom godine sprovedena je u logor na Banjici i grupa činovnika Državne hipotekarne banke, koji su optuženi za nov način organizovanja kako bi prikupili što više novčanih sredstava za narodnooslobodilački pokret. Dvojica su razvrstana u I kategoriju, a četvorica u III kategoriju. Zanimljivo je da je ovo rešenje poništeno pod uticajem Dragomira Jovanovića, koji je ocenio da su konfinirana lica kažnjena prestrogo. Nije jasno šta se iza ove prekategoriizacije krije, da li podmićivanje ili neka ranija Jovanovićeva poznanstva, tek sva šestorica činovnika iz Državne hipotekarne banke postali su »rokovci«.¹⁴⁵

Od bankarskih činovnika streljan je u 1943. godini Todor Pajić, o čijem radu nema bližih podataka. Pošto ga je u logor na Banjici sprovela Specijalna policija, pretpostavlja se da je bio saradnik narodnooslobodilačkog pokreta.¹⁴⁶

U martu je sproveden, kako je već rečeno, u Banjički logor Dušan Dohčević, tada docent Beogradskog univerziteta, rođen 1913. godine, koji je dao partijskom rukovodstvu Beograda inicijativu za konstruisanje partizanske radio-stanice koja bi emitovala program iz Zemuna, pa i o ovom značajnom poduhvatu treba reći neku reč.

Najveći interes za ostvarenje ovog zadatka pokazao je Milentije Popović, koji je boravio nekoliko dana kod Dohčevića. Pred odlazak na slobodnu teritoriju upoznao ga je sa Vidoem Smilevskim, koji je takođe neko vreme radio u Mesnom komitetu za Beograd. Tako je Smilevski držao kontakt s grupom koja je radila na ostvarenju ovog plana. Posle dolaska Mirka Tomića u Beograd ponovo se odlučnije krenulo u ovu akciju.

Vezu s Dohčevićem otada je držala Duka Dinić, koja ga je upoznala s Jankom Lisjakom. Novi sekretar Mesnog komiteta pribavio je sredstva za nabavku specijalnih motora za paljenje akumulatora, pomoću kojih bi radio-stanica bila puštena

¹⁴⁴ IAB UGB SP IV-Q-11/17.

¹⁴⁵ IAB UGB SP IV-Q-303/1—4 i 303-B.

¹⁴⁶ BBE 12720.

u pogon. Kada je Duka Dinić bila uhapšena, Lisjak je upoznao Dohčevića s Milošem Petrovićem, strugarom, koji je, kao što je poznato, posle hapšenja postao doušnik policijskih glavara. U to vreme radio-stanica je bila smeštena u mehaničarskoj radionici Nenada Vidovića na Zelenom vencu, gde je radio tehničar Dragoljub Stojanović montirao krovnu antenu. Prema Dohčevićevom pričanju, prve probne emisije radio-stanice, kojima je prisustvovao sa svojim bratom Simeonom, bile su zadovoljavajuće. Međutim, talas hapšenja u jesen 1942. godine naveo je Lisjaka da Dohčevića privremeno udalji iz Beograda. Kasnije ga je prebacio na partijski rad u Beogradu.

Posle hapšenja i moralnog pada Miloša Petrovića propao je pokušaj da partizanska radio-stanica počne redovno emitovanje programa.¹⁴⁷

Spor Bečarevića i Vujkovića zbog jednog puštanja

Pekar koji je spravljao hleb za partijske radnike u Ulici kneza Pavla i koji je imao sreću da se upozna s Mišom Trajkovićem, Stevan Marković, doselio se trbuhom za kruhom iz kršne Like. U mladosti je češće gladovao nego što je bio sit, pa se i njegovo opredeljenje za pekarski poziv može tumačiti kao svojevrsno bekstvo od gladi.

Kada je uhapšena velika grupa partijskih radnika oko Mesnog komiteta KPJ za Beograd, Miša Trajković nije prećutao ni ime pekara Stevana Markovića. Mučen je do te mere u Specijalnoj policiji da se njegovo bolovanje u pritvoreničkoj bolnici produžilo tako dugo da je u logor na Banjici stigao relativno kasno. U rešenju o njegovoj konfinaciji kaže se, između ostalog, da je »kao čovek odan komunističkom pokretu bio angažovan da iz pekare 'Soko' prenosi hlebove za poznate komunističke funkcionere Janka Lisjaka, Adelu Šinko i druge«.¹⁴⁸

U svemu tome ne bi bilo ničega neobičnog da šef IV odeljenja Specijalne policije Boško Bečarević nije sredinom maja potpisao rešenje da se Marković, koji je »od strane šefa kon-

¹⁴⁷ Na osnovu kazivanja Dušana Dohčevića, koji danas živi kao penzionisani profesor univerziteta, u Beogradu.

¹⁴⁸ IAB UGB SP IV-Q-234/79, str. 5, 10 i 11.

centracionog logora upućen na lečenje, preda na dalje negovanje svojoj ženi«.

Vujković se našao pobuđenim da posle ovog postupka, u kome se čak mogu naći zrnca čovečnosti, oštro protestuje. Time je na neki način olakšavao bol u utrobi koji je osećao zbog surevnjivosti prema »napredovanju« Boška Bećarevića.

Na dan 30. marta 1944. godine on je uputio oštro pismo svom suparniku, u kome se, pored ostalog, kaže: »... Imenovani (Stevan Marković — primedba autora) je po nalogu ovogorskog lekara upućen u pritvoreničko odeljenje Opšte državne bolnice na lečenje. Prema saznanju imenovani je od strane Odeljenja (Specijalne policije) pušten na slobodu neposredno iz bolnice 19. II 1944. godine a da o tome logor nije do danas obavešten, niti je pak ovo puštanje usledilo iz logora, pošto je isti krivac — pritvorenik logora. I ovom prilikom Logor smatra za potrebno da ukaže Odeljenju da ovo nije pravilan postupak. Logor smatra da se sa logorskim pritvorenikom treba opštiti samo preko Logora i ako je Odeljenje imalo da izdejstuje odluku prema imenovanom to je trebalo učiniti samo preko Logora, jer je isti logorski pritvorenik.«

Sutradan upućen je iz Specijalne policije odgovor šefa koncentracionog logora. Pismo nosi oznaku »lično«. U njemu se kaže da je upravnik grada razmotrio sva akta krivice i našao da je odluka Odeljenja pravilna, pa se s njom saglasio. Pri tome su uvažene sledeće činjenice: da je rešenje o stavljanju Markovića u logor bilo prestrogo i da je donešeno u odsustvu Bećarevića; da je Marković neizlečivi bolesnik i da je prema tome nesposoban za bilo kakvu političku akciju.

Kao što se vidi ni samrtnike Vujković nije ostavljao na miru.

Nove agitacione grupe

Posle pada Janka Lisjaka i ubistva Stanislava Sremčevića i Mirka Tomića, Beograd je ostao bez Mesnog komiteta. Ipak su u gradu i dalje delovale organizacije narodnooslobodilačkog pokreta.

Sastavljajući izveštaj a Specijalne policije za mesec maj 1943. godine bili su prinuđeni da priznaju da se rad KPJ snažno oseća i posle Staljinove odluke da raspusti Kominternu. »Mo-

že se pretpostaviti — kaže se u ovoj Bećarevićevoj analizi — da će Komunistička partija delovati na bazi narodnooslobodilačkog pokreta i antifašističke borbe.«¹⁴⁹

U proleće i u leto 1943. godine u Beogradu je otkriveno više agitacionih grupa, koje su zbog nepostojanja Mesnog komiteta proglašene »divljim« ili »slepim«. Ovaj neprijateljski termin, na žalost, provukao se i u našu historiografiju, što je sasvim pogrešno, jer se radi o istinskim rodoljubima, koji su i u tako teškim uslovima nalazili načina da se povezuju i da uspostavljaju neposredni kontakt s partizanskim odredima.

U aprilu su, na primer, otkrivene »slepe« partijske organizacije Slavka Trbojevića i Milutina Starčevića, kao i agitaciona grupa u stolarskoj radionici Arsić; u toku leta nekoliko grupa koje su vrbovale omladinu za odlazak u partizane, potom »činovnička grupa« pristalica NOP-a, a nešto kasnije i nova grupa u Državnoj hipotekarnoj banci. Uhapšenici iz ovih grupa sprovedeni su posle isleđenja u logor na Banjici.

Iz agitacione grupe Milana Kordića, stolarskog radnika, sprovedeno je u logor deset lica.¹⁵¹ Prave niti koje bi ove uhapšeničke povezivale u jednu celinu nisu raspletene. Kordić je kategorički poricao bilo kakvo učešće u zabranjenoj političkoj delatnosti. Ipak je Kordić kao prvokategornik streljan po dolasku u logor 7. maja 1943. godine.

Vukosava Kumar, student Muzičke akademije, i Aleksandar Pavlović, đak trgovačke akademije, prošli su relativno dobro.

Vukosava je bila terećena od doušnika da je bila povezana sa Miroslavom Bukumirovićem još od 1941. godine i da je odlazila iz Raške na Kopaonik kao partizanski kurir. Međutim, ta tvrđenja nisu dokazana. Za Aleksandra Pavlovića se kaže da se »njegova prava funkcija još ne zna, ali da je s obzirom na rad i veze izgleda bio član neke agitacione grupe.«¹⁵¹

¹⁴⁸ IAB UGB SP IV-Q-107, izveštaj policije za maj 1943.

¹⁵⁰ IAB UGB SP IV-Q-243-A; u II kategoriju su razvrstani Slavko Trbojević, opštinski činovnik i Zivana Stanojević, domaćica. Za nju se pretpostavljalo da je bila u partijskoj jedinici Save Aleksića, krojačkog radnika. Pored toga, u njenom stanu su održavani bolnički kursevi, ali je ubedila islednika da se od 1942. godine ne bavi političkim radom. U III kategoriji u bili Vukosava Kumar, Aleksandar Pavlović, Mirko Crnić, poštanski činovnik, Veljko Nedeljković, činovnik Direkcije za ishranu, Zvonimir Trajković, poštanski činovnik, Ljubomir Matić, obućarski radnik i Dušan Prijić, sarač.

•si BBE 12956 i 12959.

U grupi Stevana Vještice, činovnika Ministarstva finansija, koji je streljan istog dana kada i Kordić, našlo se dvoje iskusnih partijskih radnika: Vera Stojčić i Budimir Mileusnić. Vera Stojčić, nekadašnja partizanka, trebalo je da organizuje partijsku ćeliju u infektivnoj klinici u Beogradu, ali je zbog opasnosti od hapšenja prešla u Bor. U njenom stanu u Boru pronađen je Milija Nikčević, činovnik kliničke bolnice u Beogradu, koji je u njoj ranije delovao kao član KPJ. Budimir Mileusnić, berberin, bio je takođe na neki način vezan za Bor. Februara 1942. godine odneo je Mikčeviću pismo, koje je uputio Radomir Kontić, činovnik Ministarstva finansija, uhapšen u istoj grupi. Sve troje ovih ilegalaca razvrstani su u I kategoriju.¹⁵²

U velikoj odmazdi 25. maja 1943. godine izgubili su živote Božidar Stanojević, koji je skupljao priloge u Opštoj državnoj bolnici, i Natalija Sinadinović, koja je bila na istom zadatku u Penzionom zavodu.¹⁵³ Oboje su bili takođe povezani sa Stevanom Vješticom.

U kasno proleće i leto 1943. godine u logor na Banjici je dospelo nekoliko novih agitacionih grupa. Desetorica uhapšenika su ocenjeni kao rukovodioci grupa i streljani.¹⁵⁴

U septembru je dovedena jedna od većih grupa, na čijem čelu je bio Obrad Papić, gostioničar, i Ilija Arar, stolarski radnik, koji je uhapšen »na delu« prilikom primanja priloga. Od nekoliko desetina uhapšenika u logor je sprovedeno njih šestoro.¹⁵⁵

¹⁵² IAB UGB SP IV-Q-40/273; BBE 12991.

¹⁵³ IAB UGB SP IV-Q-268/156. U III kategoriju su raspoređeni: Stevan Mileusnić, Nikola Rapajić, Miloje Draganić, Radomir Kontić, Zivojin Lukić, Ivanka Emedi i Jelena Sergejević. IAB UGB SP IV-Q-208/139 Kontić.)

¹⁵⁴ Kao rukovodioci agitacionih grupa streljani su: Radulović, šofer, Jovan Graovac, radnik i Predrag Todorović, šofer, 14. maja 1943. godine. (BBE 1388—1390); Asan Miučinović, radnik, 3. jula 1943. godine, (BBE 13680). Milan Stojić, radnik, Slavoljub Jovanović, trgovački pomoćnik, Milija Novaković, radnik Todor Jovanović, mehaničar, Slavoljub Urošević, bravar i Stana Simonović, domaćica, 25. maja 1943. godine. (BBE 1477—1487.)

¹⁵⁵ U ovoj grupi su pored Prpića i Arara, koji su odvedeni u internaciju u Nemačkoj, bili još i Petar Milenković, ugostiteljski radnik, Petar Vlasisavljević, staklorezac i Dragoslav Zivanović, koji su razvrstani u III kategoriju.

Slavka Tomić je optužena da je skrivala pušku na tavanu zgrade u Admirala Geparata ulici. Prenela ju je u železničku koloniju na Koštunjaku i predala Stojanu Milankoviću. Izjavila je da to nije učinila iz političkih pobuda, već zbog ličnih simpatija prema Stojanu, što je ovaj potvrdio. Nastojnik zgrade u Geparatovoj ulici bila je Mileva Marković, pa je i ona, kao i njena jetrva Slavka Tomić, razvrstana u II kategoriju banjičkih zatočenika. Pošto su na Banjici bili Milevina braća Cvetko i Aleksandar, policija je sumnjala da je i ona politički angažovana, ali to nije mogla dokazati.¹⁵⁶ Jelena Bogdanović nabavila je od Smaila Redžića revolver i municiju i predala ih kapetanu Miodragu Miletiću. I ona se branila na sličan način. Rekla je da je bila motivisana ličnim, a ne političkim razlozima.¹⁵⁷

Pojedinci raznih profila

Bilo je lica koja su sprovedena u logor na Banjici i pogubljena, a da nisu bila aktivna ni u jednoj organizaciji narodnooslobodilačkog pokreta, već su svoj rodoljubivi prkos prema okupatoru ispoljavala samostalno.

Jedan od najtipičnijih primera je Leontina Kraus, učiteljica u penziji iz Beograda, rođena 1881. godine u Bišupcu kod Novog Marofa, čiju nacionalnost je teško utvrditi, jer je uporno izjavljivala da je Srпкиnja, mada sudeći po prezimenu i mestu rođenja to nije.

Ona je svrstana u I kategoriju zbog pisma koje je s punim potpisom uputila Milanu Nediću. U pismu kaže: »Molim da oslobodite najmlađeg komunistu osuđenog na streljanje a da na njegovo mesto stavite mene.«

Odgovor nije dobila, ali je bila i dalje uporna, pa su je uhapsili i sproveli na Banjicu na samom kraju 1942. godine kao krivca I kategorije. Mada ova šezdesetogodišnja učiteljica nije bila organizovana, niti je ikada bila u vezi s Komunističkom partijom Jugoslavije, u obrazloženju o njenoj konfinaciji se tvrdi da je nepomirljivi komunist. »Uputila je nekoliko pisma predsedniku srpske vlade — kaže se dalje u rešenju —

¹⁵⁶ IAB UGB SP IV-Q-300/5 i 300/4.

¹⁵⁷ IAB UGB SP IV-Q-333/2.

u kojima otvoreno zahteva demisiju srpske vlade i predaju vlasti komunistima, za koje tvrdi da su jedini sposobni i naučno određeni za zavođenje svog režima u svetu.

U sobi smrti broj 38 Banjičkog logora zapamćena je kao starica obučena u dugu haljinu do zemlje, hroma u jednu nogu, zbog čega se nije udavala. Svuda oko nje su se nalazile devojke ili sasvim mlade žene. Brzo se prilagodila novoj sredini, navikla na devojačke nestašluke i stojički podnosila uvrede stražara i ključara, koji su joj se često rugali. Vujković ju je pretukao kada je prilikom upisa u banjičke knjige rekla da je ateista. Tukao ju je i doktor Jung, kome je prilikom jednog obilaska soba rekla na čistom nemačkom jeziku da je komunista, da veruje u borbu koju komunisti vode i da joj nije žao što će poginuti. Prema ovom razgovoru se ne može odbaciti pretpostavka da je bila poreklom Nemica, a na to ukazuje i njeno prezime.¹⁵⁸

Streljana je 7. jula 1943. godine. Pred streljanje je napisala pismo sledeće sadržine: »Uoči moje smrti, u zadnjem pismu koje sada pišem, želim da predam najbolji deo mog životnog saznanja ... Svako ko oseća bitno, čovečno u čoveku, staviće svoje snage na raspolaganje pregaocima komunističkog uređenja, a njegove nosioce prigriliti svom ljubavlju i zahvalnošću. Moja poslednja osećanja posvećujem komunistima . . .«¹⁵⁹

Kao pojedinac je doteran u logor na Banjici i dr Milutin Ivković-Milutinac, popularni predratni fudbaler, bek Beogradskog sportskog kluba i državne reprezentacije. U dva maha je hapšen, ali je preko svojih veza, a bio je cenjen i omiljen, uspevao da se iščupa iz zatvora. Nije isključena pretpostavka da ga je štitio neko od nemačkih oficira, njegovih znanaca sa sportskih terena. Zato nije bilo jednostavno da se ukloni. Treći put je Specijalna policija radila tajno i bez oklevanja. Ivkovićovo saslušanje ne kazuje ništa. Priloženo je pismo Gestapou sa neargumentovanim tvrđenjem da je Milutinac saradnik komunista, koji se, pored toga, optužuje za falsifikovanje novčanica, takođe bez dokaza.¹⁶⁰

¹⁵⁸ IAB UGB SP IV-Q-606.

¹⁵⁹ Prema kazivanju autoru Dobrile Rastovac, nekadašnje zatočnice Banjičkog logora u ženskoj sobi smrti. Ovaj dokument je objavljen u »Prosvetnom pregledu« pod naslovom »Pisma stare učiteljice«.

¹⁶⁰ IAB UGB SP IV-Q-165/23.

Na Banjicu je sproveden 24. maja 1943. godine, a već sledećeg dana je izveden na streljanje. Očevici pričaju da je tom prilikom skočio vezan na Vujkovića, koji ga je ispraćao,, po svom običaju, pogrđnim izrazima. Udario ga je snažno glavom u stomak, tako da je šef logora posnuo. Posle toga je' do te mere pretučen da je gotovo u nesvesti ubačen u kamion koji je odvezio zatočenike na stratište u Jaj incima. Vujković ga je besomučno tukao sve dok kamion nije prošao kroz logorsku kapiju.¹⁶¹

Kao pojedinac je boravio na Banjici takođe inž. Zaviša Popović, referent Gradskog poglavarstva Beograda. Na ovaj korak Specijalna policija se odlučila posle dostave prispele iz štaba ljotićeuskog Srpskog dobrovoljačkog korpusa, prema kojoj inženjer Popović dokazuje »u svim prilikama da je naklonjen levičarskom duhu«. Prema oceni Rađana Grujičića, koji je po pravilu saslušavao intelektualce, Zaviša Popović je imao značajnu funkciju pre rata u Akcionom odboru državnih službenika i bio vlasnik zvaničnog organa udruženja državnih službenika »Reč istine«, a ovaj list je, kako kaže Grujičić, »bio najobičniji eksponent komunista«. Uzalud je Popović tvrdio> da je bio samo formalni vlasnik lista »Reč istine«, jer je finansiran od akcionog odbora sastavljenog od više organizacija^ Uzalud je tvrdio da niko sa strane nije kumovao uređivačkoj politici lista. Grujičićev zaključak je ipak bio da je Zavišić opasan za javni red i poredak i da se mora ukloniti iz društva. Uputio ga je u logor na Banjici kao krivca II kategorije.¹⁶² Posle nekoliko nedelja na Banjici udovoljeno je Zavišićevom zahtevu da bude upućen na rad u Nemačku.

Usamljeničtva je bilo i sasvim druge prirode, onakvih kakva su doživljavali Vojislav Ilić, Petar Ristić i Aleksandar Blažek. Oni su u toku svog političkog rada bili tesno povezani za Komunističku partiju Jugoslavije, ali su svojim kasnijim ponašanjem sebe doveli u situaciju da ostali banjčki zatočnici s njima ne stupaju ni u kakav kontakt.

Čim se saznalo da je Vojislav Ilić izbačen iz partijskih redova za onih mesec dana koje je proveo do dana streljanja— 7. maja 1943. godine — bio je potpuno izolovan i izložen

¹⁶¹ prema kazivanju autoru Danila Masleše, koji je u logoru radio u kupatilu i posmatrao opisani prizor.

IAB UGB SP IV-Q-9/43.

preziru. Zidom ćutanja i netrpeljivosti bio je takođe okružen Petar Ristić čim se saznalo da je dobrim delom i njegovom krivicom otkriven drugi Mesni komitet KPJ za Beograd posle aprilskog rata.

Aleksandar Blažek, privatni činovnik iz Beograda, rođen u Kenigsbergu, Nemač po nacionalnosti, odlučio je 1941. godine da ode u partizane. Međutim, kada se Kosmajski odred, u koji je stupio u Koračići, počeo povlačiti prema Sandžaku, dezertirao je u selu Kamendol. Da bi izbegao hapšenje, prijavio se u Beogradu Berzi rada i otišao u Nemačku. U Valdhajmu, gde je živela njegova majka razvedena od oca, niko ga nije poznavao. Početkom 1943. godine vratio se na odsustvo u Beograd i vadio dokumenta radi prelaska na nemačko državljanstvo. Tu je uhapšen. Tako je ovaj nesuđeni građanin Trećeg Rajha završio u logoru na Banjici kao krivac I kategorije, a ipak potpuno otuđen od sredine u kojoj je proveo poslednje dane.¹⁶³

Partizanski punkt u Umci

Prema policijskim izveštajima za jun i jul 1943. godine najveći uspeh tokom ovog letnjeg perioda ostvaren je otkrivanjem punkta za vezu Beograđana sa sremskim partizanima. Ovaj punkt je otkriven u Umci, a jaka partijska organizacija u strugari Makiš bila je nosilac aktivnosti.¹⁶⁴

U strugari Makiš prihvatani su antifašisti koji su odlučili da stupe u partizane. Upućivani su na čuvanje u okolna sela, a zatim predavani vodičima koji su ih sprovodili u partizane.

Jedan od najagilnijih i najspretnijih vodiča bio je Ilija Babić, zemljoradnik iz Umke. Pomogao mu je i brat Milivoje. Oni su imali čamce i koristili ih za prebacivanje budućih partizana u Srem, kao i za prevoz oružja, municije i sanitetskog materijala. Njih dvojicu uključio je u rad za narodno-oslobodilački pokret Milan Zujović, student iz Beograda, član KPJ, čija žena je bila rodom iz Jakova, pa je dobro poznavao lokalne prilike i ljude.

>>> IAB UGB SP IV-Q-40/273.

IAB UGB SP IV-Q-107, str. 82 i 83.

Kada je uhapšen, početkom juna 1943. godine Ilija Babić je dugo odolevao policijskoj torturi, a kasnije se, ne haj ući za svoj život, odlučio da izaziva policijske agente govoreći da mu je žao što nije prevezao u Srem više od 28 Beograđana i više oružja, metaka i sanitetskog materijala.¹⁶³

Preko skloništa u Čukarici, koje su držali Lazar Kočović i Stevan Kučurov, beogradski pozadinci su se pripremali za odlazak u partizane, a zatim su prebacivani u Ostružnicu ili Umku, gde su ih primali Ilija Babić ili Joca Jovanović i u pogodnom trenutku prevozili preko Save.

Nikola Babić, bravar, bio je zaposlen u strugari Makiš, u kojoj je njegov brat Milija bio stožer veoma razgranatog političkog rada. Na prikupljanju priloga za NOF bili su angažovani Lazar Kočović, činovnik strugare, već pomenuti Stevan Kučurov, ložač, Vasa Delić, drvarski radnik, Bogoljub Gerželj, bravar, Petar Kokotović, ložač, Dušan Popović, fizički radnik i drugi. Svi su oni prispeli u logor na Banjici 12. avgusta 1943. godine.¹⁶⁶ S njima je dovedena i Jelena Nikles, domaćica iz Ostružnice, koja je optužena da je omogućila bekstvo ranjenom partizanu Milanu Stanišiću,¹⁶⁷ Skupa s Ilijom Komnenovićem, privatnim činovnikom iz Ostružnice, čija je optužba slična Babićevoj, u logor su dovedene njegova supruga Leposava i Jovanka Putniković.

Kobni geštetner

U toku prvih jesenjih dana 1943. godine bio je manji priliv uhapšenika u logor na Banjici. Stizali su pojedinci i grupe lakše okarakterisanih krivaca, koji su brzo puštani. Bilo je to zatišje pred buru. Krajem jeseni zatvori Specijalne policije u Beogradu bili su dupke puni, a islednici su radili danju i noću. Tada je u skrivnici u Lastinoj ulici broj 9 bila uhvaćena Vera Milić. S njenim padom počeo je da se raspliće lanac najvećeg policijskog prodora u partijske organizacije i rukovodstva za vreme okupacije. Zato su neke ranije pohvatanе, manje značajne grupe, ostavljene po strani i dugo su

¹⁶³ > *Beograd u ratu i revoluciji*, str. 521.

¹⁶⁶ BBE 15969—15975.

¹⁶⁷ IAB UGB SP IV-Q-282/8.

čekale da budu »uzete u postupak«, a i kada su bile uzete radilo se na brzinu, rešenja su donošena preko kolena.

Na dan 4. decembra 1943. godine na Banjicu je prispela grupa heterogena po sastavu, ali su svi uhapšenici iz te grupe bili na istom spisku i zajedno sprovedeni u logor. Na čelu se nalazio Ilija Dardić, obučarski radnik, predratni sindikalni aktivista i saradnik narodnooslobodilačkog pokreta od prvih ustaničkih dana. U jesen 1941. godine sklonio se iz Beograda u Donji Milanovac, da ne bi bio na očima policijskih agenata. Kao lice koje je pred rat odgovaralo na osnovu Zakona za zaštitu države pronašli su ga u Donjem Milanovcu pripadnici nemačke službe bezbednosti.¹⁶⁸ Prebačen je u Beograd i posle isleđivanja u Gestapou predat je Specijalnoj policiji. Tu je konstatovano da je bio povezan sa Stefanom Mitrovićem, studentom filozofije, i dr Nenadom Parentom. Pomoću njih je, po policijskim dokumentima, »pokušao da komunizira esnafske sindikate sekcije Udruženja zanatlija.« U logor je sproveden kao krivac I kategorije i hrabro izašao na stratište.

U II kategoriju razvrstan je Sreten Pantelić,¹⁶⁹ obučar iz Beograda i još nekoliko obučarskih radnika, za koje se pretpostavljalo da su otpre rata bili povezani sa njima dvojicom.¹⁷⁰

Pantelić je optužen i da se povezao sa Mladenom Kape-tanovićem, činovnikom Udruženja zanatlija,¹⁷¹ preko koga je održavao vezu sa partizanima u okolini Požarevca. Nabavio je geštetner od Đure Paripovića, trgovca i predao ga Đorđu Đorđeviću, studentu tehnike, koji se povezao sa »odbeglim komunistom Bratislavom Lazarevićem, rukovodiocem tehnike u jednom partizanskom odredu«.

Drugi deo zatočenika iz ove grupe nije bio vezan za Iliju Dardića ni posredno ni neposredno. U stvari bili su to članovi raznih agitacionih grupa, među kojima je kako po ponašanju u logoru na Banjici tako i po poznavanju marksističke misli odskakao Ljubiša Tomić, student prava. Mada se nalazio u Zavodu za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, sproveden je na Banjicu, pošto je u toku istrage pro-

¹⁶⁸ Itorijski arhiv Negotina — V.

¹⁶⁹ IAB UGB SP IV-Q-311-A.

¹⁷⁰ Iz ove grupe sprovedeni su u Mauthauzen Slavko Matić, 2i-vojin Petrović i Đorđe Đorđević.

¹⁷¹ BBE 18543.

tiv Đorđa Đorđevića konstatovano da je radio na zadacima za koje policija nije znala još u 1941. godini, a to kao »neiskren« nije poverio ni svojim vaspitačima.¹⁷²

Član jedne agitacione grupe bio je i Nikola Ćirović, takođe student prava, koji je kao zatočenik Banjičkog logora uspeo da pobegne s rada krajem avgusta 1944. godine.¹⁷³ Nikola Korolija, činovnik fabrike »Nebojša«, nije uspeo pobiti optužbu da je nabavljao sanitetski materijal za partizane, koji je doprevao do odreda kanalima Đorđa Đorđevića.¹⁷⁴

Najzad, u istoj grupi, nezavisno od svih njih, sproveden je u logor na Banjici dr Voja Lalević, kandidat za člana KPJ. Spadao je među one poslenike Opšte državne bolnice u Beogradu koji su prikupljali i organizovali iznošenje lekova i raznog sanitetskog materijala. Pored toga, bio je odavno povezan s većinom policiji poznatih lekara komunista. Streljan je relativno kasno, 8. juna 1944. godine.¹⁷⁵

Pad Okružnog komiteta za Kraljevo

U Kraljevu, jakom policijskom i vojnom uporištu okupatora i kvislinških vlasti, stanovništvo je bilo pod stalnom prismotrom, koju nisu ublažile ni posledice monstruoznog oktobarskog zločina. Nemačke i kvislinške policijske garniture vršile su stalno probna hapšenja i pripremale se da zadaju konačan udarac rukovodećem partijskom članstvu.

Ni za partijsku organizaciju ove pripreme nisu mogle ostati neopažene. Ona je pratila jačanje policijskih snaga, obaveštavana je povremeno o dolasku novih agenata i provokatora, posebno iz Čačka, Novog Pazara i Kosovske Mitrovice, pa je preduzimala mere da upozna članstvo s ovim promenama.

Energičnu akciju policije izazvalo je nedovoljno konspirativno rasturanje letaka protiv rekvizicije koje je organizovalo gradsko partijsko rukovodstvo. Kraljevo je 10. decembra 1942. godine osvanulo oblepljeno lecima. Neposredno posle

¹⁷² Ljubiša Tomić je poginuo na sremkom frontu kao politički starešina jedne jedinice.

¹⁷³ BBE 18539.

¹⁷⁴ BBE 18546.

¹⁷⁵ *Beograd u ratu i revoluciji*, str. 545.

toga policija je uhapsila Tomu Sutića, čije kretanje je odavno pratila, a s njim veći broj kompromitovanih antifašista.

Iako je bio obavješten da ga policija traži, Šutić je neoprezno došao kući, gde je uhapšen u noći između 11. i 12. decembra. Do sredine meseca uhapšen je Stevan Milanko, koji će provesti godinu dana u logoru na Banjici pod lažnim imenom Stojan Jovanović, zatim skojevci Branko Nikolić, Divna Marković i Slavko Novaković, koji će biti sprovedeni u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci. Iz Vrnjačke Banje su dovedeni Đuro Dukić, Rudolf Koren, Mijat Jovanović, Borka Popović i Savo Rajić, članovi KPJ i Stefanka Josifović i Jelena Radosavljević, kandidati za članstvo u KPJ, kao i mnogi drugi građani Kraljeva i okoline.¹⁷⁶

Surova istraga vođena je nad zatvorenicima do 15. decembra 1942. godine, kada su dvanaestorica od njih, koji su prema oceni lokalne policije bili najopasniji, sprovedeni u Specijalnu policiju u Beogradu.

Istražni postupak protekao se u Beogradu celog januara i februara 1943. godine, da bi 1. marta bilo sročeno rešenje o sprovođenju deseterice komunista i skojevaca iz Kraljeva u logor na Banjici. Prema ovom rešenju, u I kategoriju je raspoređeno sedam kralj evačkih aktivista, u II kategoriju dvojica, a u III kategoriju samo jedan uhapšenik.¹⁷⁷

Prvooptuženi Toma Šutić bio je sekretar Mesnog komiteta KPJ za Kraljevo i član Okružnog komiteta. Pored toga, održavao je stalan kontakt s Mesnim komitetom u Vrnjačkoj Banji snabdevajući ga potrebnim materijalom.

Sava Bajić je povezao Sutića s nekoliko radnika u Železničkoj radionici u Kraljevu. Iz njihovog sastava formiran

¹⁷⁹ IA Kraljevo, monografska građa, VI/3, str. 3. i 5.

¹⁷⁷ IAB UGB SP IV-Q-249 i 508/14; u I kategoriji su bili: Toma Šutić, mehaničar, rođen u Gradcu, srez makarski 1905. godine, Sava Bajić, mašinbravar, rođen u Drvaru 1920. godine, Sekula Peruničić, bravar, rođen u Slatini 1923. godine, Veljko Mihailović, krojački radnik, rođen u Pečenogu u žičkom srezu, Branislav Nikolić, trgovački pomoćnik, rođen u Kraljevu 1920. godine, Đuro Dukić, privatni činovnik iz Vrnjačke Banje, rođen u Koluniću kod Bosanskog Petrovca 1917. godine, Rudolf Koren, radnik iz Vrnjačke Banje, poreklom Slovenac iz Velenja, gde je rođen 1912. godine. U II kategoriji su bili Slavoljub Novaković, privatni činovnik, poreklom iz Novog Pazara, i Života Stojković, strugar, rođen u Aleksincu, a u III kategoriji Janačko Jakovljević, bravar iz Kraljeva, rođen u selu Kukići u tmavskom srezu.

je partijski aktiv, čiji član je postao Sava. Sekretar ovog aktiva bio je treći na spisku Specijalne policije Sekula Peruničić. Zbog tesne saradnje s partijskim aktivom u Železničkoj radionici i učešćem u radu podaktiva, kojim je rukovodio Miloško Purić, bravar radionice, našao se u I kategoriji i Veljko Mihailović. Njemu se u otežavajuću okolnost pripisivalo što je u jesen 1941. godine radio u partizanskoj krojačkoj radionici u Čačku.

Peti na spisku, Branislav Nikolić, proveo je tri meseca u partizanima i održavao vezu sa »Dević Olgom-Milenom, profesoricom, članom Okružnog komiteta«. U vreme dok je isledivala prvu kraljevačku grupu Specijalna policija još nije bila došla do podataka ko se krije iza imena Olge Dević i kakvu funkciju stvarno ima.

Đuro Đukić, o kome je ranije bilo govora,¹⁷⁸ i Rudolf Koren okrivljeni su kao članovi Mesnog komiteta u Vrnjačkoj Banji. Koren je zanimljiva ličnost. Predratni sindikalni radnik i komunista, koji je već u Kraljevini Jugoslaviji okusio zatvorsku memlu, uporno je odbijao sve optužbe i umeo svojim primerom i savetima da pouči druge zatvorenike, naročito mlađe, kako da se brane od policijskih zamki.¹⁷⁹

Drugokategorijci Slavoljub Novaković i Života Stojković su članovi partijskog aktiva u Železničkoj radionici. S Novakovićem je bio u kontaktu, kao član podaktiva radionice, Jankačko Jakovljević, koji je imao sreću da bude razvrstan u III kategoriju.

Od desetorice Kraljevčana koliko je bilo na prvom spisku Specijalne policije, 1. marta stigla je u logor na Banjici samo jedna polovina. Petorica prvih sa spiska nisu stigli da potpišu rešenje koje se za njihov dolazak pripremalo, jer su već 18. februara 1943. godine »preuzeti od nemačkih vlasti radi egzekucije«.¹⁸⁰ Oni su na Banjici probdeli samo jednu noć između 18. i 19. februara, kada su sa ostalih 230 zatočenika odvezeni put Jajinaca.¹⁸¹

¹⁷⁸ Vid. str. 176. d 177. ove knjige.

¹⁷⁹ Prema kazivanju Stevana Milankova autoru.

¹⁸⁰ IAB UGB SP IV-Q-508/14.

¹⁸¹ To su bili Toma Sutić, Đura Đukić, Rudolf Koren, Sekula Peruničić i Sava Bajić (BBE 10636—10649).

U međuvremenu nastavljeno je traganje za Milenom Dević, profesorom, koja je prema anonimnoj dostavi policijskim organima rukovala celokupnim partijskim radom u Kraljevu i okolini. Za njom je raspisana poternica. Ona i Zora Obradović bile su učenjene na po 200.000 dinara. Nagradu onome ko ih otkrije obećala je nemačka komandatura.¹⁸²

U februaru 1943. godine došlo je do novih hapšenja u Kraljevu, Vrnjačkoj Banji i Kosovskoj Mitrovici. Specijalnoj policiji pala je u ruke arhiva Okružnog poverenstva KPJ za Kraljevo. U kući Katice Marić, na nekadašnjem kraljevačkom aerodromu, pronađene su Olga Milutinović, za kojom se tražilo kao za Milenom Dević, i Zora Obradović, članovi Okružnog poverenstva. Olga Milutinović je identifikovana kao sekretar Poverenstva.¹⁸³

U tri pisma koja je Pokrajnski komitet KPJ za Srbiju uputio Okružnom poverenstvu za Kraljevo od sredine decembra, neposredno posle hapšenja Tome Sutića, do 12. januara 1943. godine potvrđuje se imenovanje »drugarice Milene« (Olge Milutinović, primedba autora) za sekretara Okružnog poverenstva, preporučuje se da se svi ugroženi članovi KPJ sklone na bezbedna mesta i najzad da se kraljevačka partijska organizacija privremeno priključi partijskoj organizaciji u Kruševcu, s tim što bi u prošireni sastav Okružnog komiteta KPJ za Kruševac ušla i »drugarica Milena«.¹⁸⁴

Izgleda da je bila opravdana konstatacija Pokrajnskog komiteta da je Ljubinka Sutić, Tomina supruga, bila ostavljena na slobodi kao mamac za nova hapšenja, koja su usledila. U stvari, policijski agent Vasić i njegova sestra Milanka stanovali su u blizini Ljubinke Sutić i vršili nadzor nad njom i nad licima koja joj dolaze. A ponekad su dolazile Olga Milutinović i Zora Obradović, članovi Okružnog poverenstva KPJ za Kraljevo.

Već 24. februara 1943. godine načelnik kraljevačkog okruga uputio je Nedićevom ministru unutrašnjih poslova Aćimoviću zahtev da se zbog nedovoljne rutiniranosti lokalnih

¹⁸¹ IA Kraljevo, MG VI/342.

¹⁸³ IA Kraljevo, MG VI/342, stenografske beleške sastanka grupe za pisanje monografije.

¹⁸⁴ IA Kraljevo, VI/342, str. 48. i 49. stenografske beleške za pisanje monografije.

policijskih organa hitno uputi u Kraljevo nova ekipa Specijalne policije, pošto su sazrele prilike da se izvrši probaj »u samu pokrajinsku komunističku organizaciju«. ¹⁸⁵

Istovremeno Predstojništvo gradske policije u Kraljevu poslalo je Ministarstvu unutrašnjih poslova šifrovanu depešu, u kojoj se prvi put pominje da su uhapšeni »funkcioneri Okružnog komiteta KPJ Olga Dević i Zora Popović-Ivković i da one uporno odbijaju da govore«.

Posle nastavka istrage u Beogradu, iz druge kraljevačke grupe pohapšene tokom februara 1943. godine, u logor na Banjici je sprovedeno 31. marta 1943. godine osam lica, od kojih su u I kategoriju raspoređeni: Ljubinka Sutić, rođena u Kraljevu 1913. godine, Spasoje Aković, privatni činovnik, poreklom iz Crne Gore, Milorad Nedić, saobraćajni činovnik u Kosovskoj Mitrovici, Miroslav Prentić, manevrista na železničkoj stanici u Kosovskoj Mitrovici.

Za Ljubinku Sutić rečeno je u obrazloženju o sprovođenju u Banjički logor da se posle muževljevog hapšenja sastajala s Olgom Milutinović, studentom medicine, sekretarom Okružnog poverenstva KPJ za Kraljevo, koja je živela pod ilegalnim imenom i da je pokušala da organizuje bekstvo jedne grupe uhapšenika u decembru 1942. godine. Prema ovom obrazloženju može se zaključiti da je posle prelaska u Beograd Olga Milutinović bila identifikovana, pošto su postojali u policiji njeni dokumenti iz perioda rada na Beogradskom univerzitetu. Međutim, ne tako davno na februarskoj policijskoj šemi o organizaciji kraljevačkih komunista i skojevaca još se ne pojavljuje na vrhu piramide. ¹⁸⁶

Iako teško bolestan, Spasoja Aković je primio na sebe obavezu da rastura propagandni materijal u Kraljevu i okolini i da ga preko kurira šalje u Rašku i Kosovsku Mitrovicu. Kurirsku vezu od Kraljeva do Raške i Kosovske Mitrovice održavao je Milorad Nedić. U isto vreme na železničkoj stanici u Kosovskoj Mitrovici formirao je jaku partijsku organizaciju i vršio dužnost njenog sekretara. Miroslav Prentić, ma-

¹⁸⁵ Iz dokumenata zaplenjenih u arhivi Okružnog poverenstva KPJ za Kraljevo u kući Katice Marić. (IAB UGB SP IV-Q-249.)

is# u *Prilozima* se objavljuje faksimil skice partijske organizacije u Kraljevu, izrađen u Specijalnoj policiji.

nevrista iz Kosovske Mitrovice, bio je član te partijske ćelije od jeseni 1942. godine.

U II kategoriju svrstani su Katica Marić, domaćica, i Milivoje Riznić, radnik, oboje iz Kraljeva. Katica zbog toga što je u svom domu pružala gostoprimstvo Olgi Milutinović i Zori Obradović, a Riznić zbog obaveštavanja partijskog rukovodstva o držanju na policiji partijskih radnika uhapšenih decembra 1942. godine.

Milena Bogavac i Stana Jovanović optužene su zbog raznošenja propagandnog materijala koji su primale od Ako-
vića.¹⁸⁷

Od osam nabrojanih lica tegobe logorskog života nije iskusila samo gotovo šezdesetogodišnja Milena Bogavac, koja se u zatvoru razbolela od crvenog vetra, pa je prebačena u raznu bolnicu.

Nova kraljevačka grupa upisana je u VI banjičku knjigu 3. aprila 1943. godine. Iz nje su streljani Spasoje Aković (12. aprila) zatim Miroslav Prentić i Milorad Nedić (7. maja), Milivoje Riznić (25. maja) i najzad Ljubinka Šutić (7. juna 1943. godine).¹⁸⁸ Katica Marić sprovedena je na prinudan rad u Banatski Brestovac, a Stana Jovanović je puštena krajem leta 1944. godine.¹⁸⁹

Mada ne istim rešenjem, s ovom grupom je prispeo u logor i Stevan Milanko, koji se u logorskoj evidenciji vodio kao Stojan Jovanović. Teretilo ga je samo to što je pronađen neprijavljen i s falsifikovanom objavom u stanu jedne kompromitovane Kraljevcanke.¹⁹⁰ Smešten je u rokovačku sobu. Ostao je na Banjici sve do 24. avgusta 1944. godine, kada je uspeo da pobegne s rada i priključi se partizanima. Međutim, policija za sve to vreme nije saznala da je Milanko odlukom Pokrajinskog komiteta za Srbiju upućen u Kraljevo da pomogne u organizovanju i rukovođenju skojevcima.

U Raškoj je uhapšen saobraćajni činovnik Čedomir Soškić, ali on je odmah posle hvatanja preuzet od nemačkih

¹⁸⁷ IAB UGB SP IV-Q-249, str. 62 i 63.

¹⁸⁸ BBE 12173, 12153, 12155, 12150 i 12144.

¹⁸⁸ BBE 12173 i 12140.

¹⁹⁰ IAB UGB SP IV-Q-249/36.

vlasti. Bio je povezan s Akovićem, Prentićem i Nedićem dobavljajući od njih propagandni materijal.¹⁹¹

Poslednje su na Banjicu sprovedene Zora Obradović, član Okružnog poverenstva za Kraljevo, i Olga Milutinović, sekretar Poverenstva.

Olga Milutinović je postala revolucionarka još u mladenačkim danima na Beogradskom univerzitetu. U Kraljevu se relativno brzo našla na rukovodećim dužnostima. Spadala je u red istaknutih organizatora narodnooslobodilačke borbe u kraljevačkom kraju tokom 1941. i 1942. godine. U vreme hapšenja nalazila se pred zadatkom da ponovo uspostavi Mesni komitet i skojevsko rukovodstvo u Kraljevu, koji su posle decembarskih hapšenja prestali da postoje. Saslušavana je pod specijalnim okolnostima, u sali sa neprekidno upaljenim reflektorima, u prisustvu šefova Gestapoa, Specijalne policije i bugarskih obaveštajaca. Prvih dana je bila izuzetno otporna. Njeni kasniji iskazi pretežno su se svodili na činjenice i lica koja su već od ranije bila poznata policiji, uglavnom na već postavljene partijske aktiviste, ako su u prethodnom postupku govorili da su s njom sarađivali.

Tokom septembra 1943. godine došlo je ponovo do većih hapšenja u Kraljevu, ali ona po značaju nisu bila ravna prethodnim, niti postoje podaci da je neko od tada zatvorenih lica streljan u logoru na Banjici.

Snažna skojevska organizacija u Vrnjačkoj Banji

U toku istražnog postupka nad prvom kraljevačkom grupom Specijalna policija je došla do zaključka da postoje tesni kontakti između partijskih i omladinskih organizacija u Kraljevu i u Vrnjačkoj Banji, gde je postojala snažna skojevska organizacija od oko 60 članova s uhodanim vezama sa Jastrebačkim partizanskim odredom.¹⁰²

Najveću aktivnost ispoljavali su skojevci u izbegličkom domu. Takvi izbeglički omladinski domovi postojali su u Nišu, Kragujevcu, Aranđelovcu, Soko Banji, Šapcu, Mataruškoj i Vrnjačkoj Banji. Smisao otvaranja domova bio je da se od

¹⁹¹ IAB UGB SP IV-Q-6/55.

¹⁹² IA Kraljevo, VI, 11.

unesrećene omladine, čije roditelji su pobijeni ili proterani s domaćih ognjišta, stvore jednomišljenici kolaboracionističkih garnitura. Međutim, u izbegličkim domovima se našlo dosta članova KPJ i skojevaca, koji su se na razne načine uključivali u narodnoslobodilački pokret. Jedan deo se zaposlio u Komesarijatu za izbeglice. Njihov doprinos oslobodilačkoj borbi bio je dvostruk. Na jednoj strani su izdavali falsifikovane izbegličke legitimacije, koje su služile aktivistima NOP-a. Na drugoj strani su, naročito preko službenika Komesarijata za izbeglice Velebita, slali u omladinske domove napredne vaspitače, koji su često podržavali rad skojevskih organizacija po domovima.¹⁹³ Tako je bilo i u Vrnjačkoj Banji.

Prodor u snažnu partijsku i skojevsku organizaciju u Vrnjačkoj Banji izvršen je posle hapšenja Tome Sutića. Nakon hapšenja Rudolfa Korena i Đure Dukića uhvaćena je Mileva Marković i najzad njen suprug Milovan Marković, koji je posle decembarskog hapšenja 1942. godine prebegao u Požarevac, gde se neko vreme skrivao.

Milovan Marković, student medicine, poreklom iz Crne Gore, učlanjen u Komunističku partiju 1941. godine, bio je posle šestoaprilskog rata sekretar partijske organizacije u rodnom selu Vitanovcu. Da bi zameo trag posle snažnih neprijateljskih ofanziva prešao je u Vrnjačku Banju, gde je bio sekretar Mesnog komiteta. Njegova supruga Mileva Marković, student filozofije, bila je sekretar Mesnog komiteta SKOJ-a. Pored njih je uhapšen vaspitač u izbegličkom domu u Vrnjačkoj Banji Jovan Vuksan, poreklom iz Slovenske Požege, kao i njegova viša veza Milenko Ristić, takođe vaspitač. Tako je počela velika martovska provala 1943. godine u skojevsku organizaciju u Vrnjačkoj Banji.

U logor na Banjici je sprovedeno više od deset lica, od kojih su bili najzapaženiji: Ivan Rojnik, student, kandidat za članstvo u KPJ, zaposlen u policijskom komesarijatu, Slavko Brašić, radnik u Feldkomandaturi, Milenko Plavšić, nameštenik u izbegličkom domu, kandidat za člana KPJ, Tihomir Plavšić, službenik policijskog komesarijata, koji je organizaciju snabdevao formularima za putovanja i za legitimacije, Ilija Matić, Petar Canić, Dragan Kuzmić. Veći deo zatočenih lica

¹⁹³ *Beograd u ratu i revoluciji*, str. 368.

iz Vrnjačke Banje postreljan je posle kraćeg boravka u logoru na Banjici.¹⁹⁴

Jedan deo uhapšenih omladinaca sproveden je krajem marta 1943. godine u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, a Aćimovićevo Ministarstvo unutrašnjih poslova donelo je odluku o rasformiranju omladinskih srednješkoljskih domova u Vrnjačkoj Banji pošto je smatralo da je »infekcija komunističkom ideologijom« uzela odviše maha. Omladinci iz ovih domova raseljeni su u Šabac, Užice i druga mesta.

Iz mitrovičkog zatvora u logor na Banjici

Između Kraljeva i Kosovske Mitrovice uspostavljena je neko vreme uhodana saradnja među pristalicama narodnooslobodilačkog pokreta. Na stratištu u Jajincima streljani su Miodrag Nedić i Milisav Prentić, službenici železničke stanice, čija partijska ćelija je bila vezana za okružno partijsko rukovodstvo u Kraljevu. Međutim, njihovo hapšenje je samo mali isečak iz razuđene aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta na Kosovu.

Želeći da obezbedi sigurnu proizvodnju olova u rudniku Trepča, tada najbogatijem nalazištu u Evropi, zatim proizvodnju bizmuta i cinkovog koncentrata, nemački okupator je deo Kosova oko Kosovske Mitrovice pripojio svojoj okupacionoj zoni, odnosno okupiranom području Srbije, uprkos protivljenju Italije i velikoalbanskih nacionalista. Uredbom Nedićeve vlade od 8. avgusta 1941. godine Kosovska Mitrovica je postala sedište oblasti Kosovo u sastavu Drinske banovine.¹⁹⁵

Kroz zatvor u Kosovskoj Mitrovici prošlo je ukupno 552 uhapšenika. Od tog broja na sam grad otpada 348 lica, na Vučitrn 43, na Miloševo 29, na Leposavić 44, na Rašku 47, na Novi Pazar 41 uhapšenik. Streljano je ukupno 180 zatvorenika, od kojih je dobar deo posle sprovođenja u logor na Banjici.

U Kosovskoj Mitrovici i okolini su bila četiri veća hapšenja pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta. Prvo se pro-

¹⁹⁴ IAB UGB SP IV-Q-269/5.

¹⁹⁵ »Službene novine« Nedićeve vlade od 8. avgusta 1941.

teglo od marta do juna 1942. godine, drugo je trajalo od marta do juna 1943. godine, treće je zahvatilo septembar i oktobar 1943. godine, a poslednje se dogodilo jula 1944. godine. Pored toga bilo je velikih racija na području Leška i Leposavića, gde su u septembru 1943. godine uhapšena 94 zemljoradnika, koji su sprovedeni u logor na Banjici 15. oktobra iste godine. Bio je to deo veće racije koja je zahvatila užički, mitrovički i deževski srez. Na Banjici se našlo preko sto lica koja su držana kao taoci za sva dela nasilja u navedenim srezovima.¹⁹⁶ Svi su oni, međutim, pušteni 3. decembra 1943. godine. Još ranije, avgusta 1942. godine u Ušću u studeničkom srezu pohapšeno je 12 lica, od kojih su jedanaestorica sprovedeni u logor na Banjici. Manji deo ih je pušten, a većina je oterana na prinudni rad u Dortmundu tek posle 16 meseci boravka na Banjici.¹⁹⁷

Na osnovu sporazuma između srpskih i albanskih kvislinških vlasti, u Kosovski Mitrovicu je aprila 1942. godine došla jedna jedinica Srpske državne straže. S njom je stigao nekadašnji učenik prizrenske gimnazije Dušan Vukotić, koga je Gestapo doveo sa zadatkom da dublje prodre u skojevsku organizaciju. Zbog nedovoljne budnosti njegovih drugova iz školske klupe, koji su poverovali u Vukotićevu priču da želi da se poveže s naprednim pokretom i u pogodnom trenutku pobjegne u partizdne, on je u svojoj nakani dobrim delom uspeo. Krajem aprila uhapšen je Ljubodrag Mihailović, od koga gestapovski islednici nisu ništa saznali. Pošto se u Vukotića još nije sumnjalo, on je nastavio da razotkriva skojevsku organizaciju. Konačno 19. maja krenuo je sa svojim naredbodavcima u hajku. Prokazivao je skojevce s kojima se upoznao na sastancima, tako da su policiji pala u ruke 45 lica. Interniran je ukupno 31 uhapšenik. Pre odlaska u Nemačku sprovedeni su u logor na Sajmištu. Neki od njih su kasnije, posle boravka na prinudnim radovima u Banatskom Brestovcu, dospeli i u Banjički logor, odakle su transportovani za Mauthausen.¹⁹⁸

i»« BBE 17695—17802.

¹⁹⁷ BBE između brojeva 7551 i 7567.

¹⁹⁸ Milorad Vavić, *Zatvor u Kosovskoj Mitrovici*, str. 79, 82 i 84. Miodrag i Ljubodrag Buba Mihailović prebačeni su na Banjicu iz Banatskog Brestovca. Miodrag je sproveden u Mauthausen, a Ljubodrag u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci.

Prva grupa od 13 uhapšenika sprovedena je u Beograd, u zatvor Gestapoa u Aleksandrovoj ulici broj 5, a nekoliko dana kasnije pošla je istim putem druga grupa od 16 lica. S ovom grupom trebalo je 13. avgusta 1942. godine da krenu Silvira Tomazini, profesor nemačkog jezika, koja je na saslušanju odbila da govori jezikom okupatora, i Jovanka Katić-Joka Crnogorka — sa kćerkom Vukicom. Silvira je ubijena na stanici u Kosovskoj Mitrovici, pošto se otrgla od stražara i klicala slobodi i borbi. Jovanka Katić je streljana posle boravka u logoru na Banjici, februara 1943. godine. Poslednja zabeleška u njenom dosijeu u arhivu BdS glasi: »Katić Jovanka vodi se u ovoj ustanovi kao zatvorenik za odmazdu.«¹⁹⁹

Prilikom drugog velikog hapšenja od marta do juna 1943. godine uhapšeno je 79 osoba, među kojima su bile 24 žene. Otkrivene su nove organizacije SKOJ-a u Kosovskoj Mitrovici i punktovi za vezu s okolnim mestima, uključujući i knjižaru Topalovića u Prištini, zatim skojevske grupe u selima oko Vučitrna i polaznici sanitetskih tečajeva u Nedakovcu i Svrachku, kao i drugi rodoljubi.²⁰⁰

Za razliku od prve grupe, 45 uhapšenika iz druge grupe je sprovedeno u logor na Banjici. Petnaestorica su streljana u Jajincima, četvoro je kasnije stradalo u nemačkoj internaciji, gde je bilo odvedeno oko 20 zatočenika iz mitrovičke grupe, a petnaestorica su upućena na slobodan rad u Nemačku.

Septembra 1943. godine gestapovcima je pošlo za rukom da u Podujevu uhvate Rifata Kurtešija, sekretara Mesnog komiteta u Kosovskoj Mitrovici. U prvo vreme on je odbijao optužbe. Krajem oktobra, međutim, u njemu je došlo do sloma: pristao je da stupi u službu Gestapoa. Posle toga je počeo niz hapšenja u Kosovskoj Mitrovici, Prvom Tunelu, Prištini, Zvečanu i Vučitrnu.

Iz ove grupe sprovedeno je u logor na Banjici 28 uhapšenika. Osamnaestorica su streljana, ali ne u u Jajincima, iako su boravili na Banjici, već na Bubnju kod Niša. Naime, u to vreme je već bilo u toku spaljivanje leševa u Jajincima, pa su gestapovci ocenili da je Niš pogodniji za egzekuciju koju su im namenili.

¹⁹⁹ IAB, fond BdS, B-630.

²⁰⁰ Milorad Vavić, *n. d.*, str. 79.

U martu 1943. godine pohapšena je grupa komunista u Miloševu kod Prištine, koja je delovala prilično slobodno, pa je jedan Nedićev oficir sa službom u Priluzju sastavio spisak s imenima zemljoradnika komunista iz tog sela. Predao ih je sreskom načelniku u Vučitrnu, koji je izvestio Gestapo. U Vučitrnu je uhapšeno 34 lica, a u Miloševu 27 lica. U logore je internirano iz Vučitrna 24, a iz Miloševa 18 zatvorenika. Preko polovine, od kojih su mnogi bili članovi Komunističke partije Jugoslavije, bilo je na Banjici.

Bilans opisanih hapšenja u Kosovskoj Mitrovici je prilično tragičan. Stradalo je šest članova Mesnog komiteta, a sedam sekretara partijskih ćelija (od ukupno devet uhapšenih), sedam članova Rudničkog komiteta u Trepči, deset sekretara skojevskih aktiva, šest članova Mesnog komiteta SKOJ-a od devet uhapšenih i tri člana Rudarskog komiteta SKOJ-a u Trepči.

Grupa skojevaca uhapšenih u Vučitrnu i okolini krajem maja 1943. godine prispeli su na Banjicu krajem juna iste godine. Bili su smešteni u sobi broj 25, koja je u to vreme bila pretrpana i to pretežno pristalicama ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića.

U ovoj grupi su uhapšeni Miroslav Elezović, student medicine, Zivotije Đorđević, student medicine, Saveta Ilić-Saja, Desanka Ilić, Ratko Staletić, stolar, Svetomir Čamilović i Ilija Vrzić, zemljoradnik i pripadnik Srpske državne straže, koji je kao kurir vešto prenosio poštu partijskih radnika iz i talijanske u nemačku okupacionu zonu.

Najteže mučen u zatvoru u Kosovskoj Mitrovici bio je Ratko Staletić, poznat odranije kao levičarski raspoložen radnik. Međutim, on nije odmah s ostalima sproveden na Banjicu. Razlog je neobičan: kada su se uverili da Staletić vešto pravi kačice, nemački gestapovci su ga zadržali u zatvoru da za njih radi, kako bi imali u čemu da šalju kajmak svojim porodicama u Nemačkoj.

Skojevci iz Vučitrna, zajedno s većim brojem zatočenika iz sobe broj 25, odvedeni su 23. jula 1944. godine u zarobljenički logor Lukenvald u Nemačkoj. Radili su kao transportna radna snaga u fabrici »IG Farbenindustrie«, na pokanju kanala i drugim teškim fizičkim poslovima.²⁰¹

²⁰¹ Prema kazivanju Svetomira Camilovića autoru.

Novopazarski rodoljubi

Od stanovnika deževskog sreza, čije je sedište bilo u Novom Pazaru, kroz zatvor u Kosovskoj Mitrovici prošlo je 41 lice. Sa martovskom mitrovičkom grupom u logor na Banjici je transportovan samo Novopazarčanin Saban Koč, obućarski radnik, koji je streljan 7. jula 1943. godine.²⁰²

Istog dana kada je uhapšen Saban, 18. februara 1943. godine, zatvoreno je u Novom Pazaru 22 lica. Međutim, oni nisu sprovedeni u mitrovički zatvor, već su direktno iz Novog Pazara sprovedeni u zgradu Gestapoa u Aleksandrovoj ulici broj 5 u Beogradu, a posle gotovo dvomesečnog isleđenja u logor na Banjici.

Veliki broj letaka rasturenih početkom februara i masovnost s kojom su razneseni u sve delove grada zbunila je agenturu Gestapoa u deževskom srezu. Pred zgrade islamskih ustanova postavljeno je nekoliko mitraljeza, grad je bio blokiran stražama i zasedama. Tek tada je počelo hapšenje. Prvi se našao u zatvoru Ramiz Koca, član KPJ, a braća Rožajac, Haso, bivši sekretar Mesnog komiteta KPJ za Novi Pazar i Ramo, skojevac, uspeli su da umaknu u poslednji čas.²⁰³

Hapšenje je nastavljeno celog dana, tako da su se pred smiraj dana svi denuncirani aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta našli u zatvorskoj čeliji. Među njima je bio Abdurahman Corović — Manjo, sekretar Mesnog komiteta KPJ, još šest članova Partije, Makica Spasojević, rukovodilac skojevskih aktiva s još jedanaest skojevac a i nekoliko pristalica narodnooslobodilačkog pokreta.²⁰⁴

Od 1. marta do početka maja trajala su isleđenja u Gestapou u Beogradu. Abdurahman Dirković (Ćorović) umro je pod batinama, a Ramiz Koca je na nosilima izveden na streljanje. Na dan 4. maja novopazarska grupa je prebačena u lo-

²⁰² BBE 12864.

²⁰³ Hronika Novog Pazara, str. 153—156.

²⁰⁴ Uhapšeni su članovi KPJ: Abdurahman Corović, Rada Petrović, Ramiz Koca, Saban Koč, Mehmed Alibašić, Osman Dervišnurević, Ramiz Prušević, Mara Spasojević, zatim skojevci: Hivzo Zejnelagić, Adem Karamehmetović, Koviljka Simić, Mara i Vera Okašanova, Rada Popović, Dušanka Veljković, Halim Skrijelj, Nazim Pupiće, Rifo Agović i Meho Marukić.

gor na Banjici.²⁰⁵ Međutim, tu se nisu zadržali odviše dugo. Gotovo svi su transportovani u nemačke koncentracione logore izvan Jugoslavije. Mehmed Alibašić je streljan. Ramiz Prušević 29. oktobra 1943. godine odveden u Mauthausen. Obojica su bili članovi Komunističke partije Jugoslavije. Najduže su se zadržale žene. Njih pet je 23. juna 1944. godine transportovano u Aušvic. To su bile skojevke Koviljka Simić, Mara Spasojević, Vera Okušanović, Marija Okušanović i Dušanka Veljković. Malo interniraca se vratilo. Tako je iz života Novog Pazara isključena grupa revolucionara koja je fašistički mrak i psihozu ropstva osvežavala slobodarskim idejama narodne revolucije.

Transport iz Bele Palanke

Skupa s prvom kraljevačkom grupom, mada nije imala •direktne veze s njom, prispela je u logor na Banjici grupa uhapšenika iz Bele Palanke. U stvari, radi se o jednom kraku policijskog prodora u redove zaječarske partijske organizacije.

Rešenjem Specijalne policije od 3. aprila 1943. godine sprovedeno je na Banjicu 12 lica, među kojima je bilo pored uhapšenika iz istočne Srbije i dvoje Beograđana, članova agitacione grupe Dake Markovića, činovnika, koji je uhapšen još u jesen 1942. godine posle otkrivanja partijske organizacije u Zavodu za izradu novčanica.

U prvu kategoriju uvrštena su tri uhapšenika: Nikola Despotović, saobraćajni činovnik iz Bele Palanke, Milan Milinčić, kuvar iz Borskog rudnika i Dragomir Lončarević, privatni činovnik iz rudnika »Srpski Balkan«.²⁰⁶ Od njih trojice utvrđeno je samo za Milana Milinčića da je bio član Komunističke partije. Učestvovao je u paljenju novina na beogradskim ulicama, pribavljao adrese lica koja je Partija odlučila da likvidira, bio je član partijske ćelije Mitra Đermanovića, kelnera. Pošto mu je pretila opasnost od hapšenja preselio se u Bor, gde se odmah povezao s Dušanom Bilbijom i organizovao mesnu partijsku ćeliju. Posle je otišao u Boljevački

sos prema kazivanju autoru Ramiza Pruševića. U banjickim knjigama novopazarska grupa je ubeležena između brojeva 12240 i 12250.
SM IAB UGB SP IV-Q-208/144.

partizanski odred, ali je vraćen na pozadinski rad u rudnik »Vina«. Na nesreću svratio je u Bor, gde je uhapšen.²⁰⁷

Nikola Despotović bio je sekretar Mesnog odbora NOF-a. Glavu mu je odseklo terećenje da je od bugarskih činovnika prikupljao poverljive izveštaje. Na osnovu tih izveštaja još septembra 1941. godine izvršen je napad na bugarski transportni voz na relaciji Niš—Caribrod (Dimitrovgrad).²⁰⁸

Dragomira Lončarevića optužnica tereti da je preko kurira poslao partizanima 18 patrona dinamita.

Ranko Panajotović, knjižar iz Bele Palanke, Đorđe Mladenović, obučarski radnik, Milosav Mitić, stolar, takođe iz Bele Palanke i Vladimir Milutinović, student medicine iz Andrejevca, optuženi su zbog davanja priloga u novcu i naturi i povezivanja svojih sugrađana sa aktivistima KPJ. Sva četvorica su svrstana u rokovačku sobu.²⁰⁹

Iz beogradske agitacione grupe Dragutina Markovića — Dake dospeli su istim rešenjem u logor na Banjici Dragoslav Rakonjac i Obrad Vukajlović, činovnici iz Beograda. Mada su bili »osuđeni« na određen rok, niko iz ove grupe nije pušten, izuzev Stanislava Sitara. U nacistički koncentracioni logor Mauthausen odvedeni su transportom od 31. avgusta 1941. godine Dragutin Marković, Ranko Panajotović, Dragoslav Rakonjac i Milosav Mitić. Prvokategornici su streljani istog meseca kada su dovedeni, a preostala lica su boravila u logoru do njegovog rasfomiranja.²¹⁰

Pad Okružnog komiteta za Čačak Zemunica u selu Vapa

Obnavljanje čačanskog partizanskog odreda »Dr Dragiša Mišović« pod rukovodstvom Radenka Mandića i pojačana delatnost narodnooslobodilačkog pokreta u njegovom zaleđu naveli su nemačku obaveštajnu službu i Specijalnu policiju da paralelno traga za partijskim i skojevskim organizacijama u Čačku i za skloništem Okružnog komiteta KPJ za Čačak.

IAB UGB SP IV-Q-208/144; BBE 12160.

²⁰⁷ BBE 12168.

²⁰⁹ IAB UGB SP IV-Q-208/144.

• BBE 12149—12159.

Posle prve neprijateljske ofanzive povukli su se u duboku ilegalnost u selo Kulinovci članovi Okružnog komiteta Radoslav Minić, Momčilo Vilimanović i Milorad Stanišić. Već od proleća 1942. godine delatnost Okružnog komiteta oživljava. Obnovljen je rad partijskih rukovodstava u dragačevskom i takovskom srezu. Uspostavljena je veza s ariljskim srezom, kuda je upućena Milica Vučetić-Trepuša. Oživele su takođe partijske i skojevske organizacije u Čačku.²¹¹

Preko Borivoja Bogićevića, profesora sa službom u Knjaževcu, uspostavljen je kontakt s partijskim organizacijama u Zaječaru i Knjaževcu. Planirano je da se izdaje list »Slobodna Srbija«, ali taj predlog nije prihvaćen u Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju.²¹²

Ovako razuđena delatnost bila je zapažena, pa su se okupatori i kontrarevolucionari odlučili na protivakciju.

Od 20. do 23. februara boravila je u Čačku ekipa Specijalne policije koju su predvodili iskusni policajci Stevan Sterić i Radan Grujičić. Prethodno je dugo praćeno kretanje Borivoja Volića, knjigovesca iz Beograda, koji je često putovao na relaciji Beograd—Čačak. Volić je uhvaćen s pismima Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Okružnom komitetu za Čačak. Policija je posle toga uspela da dopre do Mesnog komiteta KPJ u Čačku i Mesnog komiteta SKOJ-a. Ipak su partijski i omladinski kadrovi zahvaćeni samo delimično, pa je rad ubrzo obnovljen. Međutim, posle februarskih hapšenja počela je logorska golgota 20 mladih Čačana.²¹³

Na drugoj strani, prilikom pretraživanja pripadnici Nedicevih oružanih formacija slučajno su pronašli u dvorištu Miodraga Savića, bravara iz Vape, najpre skrivnicu oružja, a zatim i tajno sklonište Okružnog komiteta KPJ za Čačak, jedan deo arhive, prepiske s Pokrajinskim komitetom za Srbiju, naznake partijskih uporišta u okolini Čačka, pa i podatke o saradnji s drugim gradovima. U zemunici su oktrivena če-

²¹¹ *Čačanski kraj u NOB*, Čačak 1968, str. 231

²¹² IAB UGB SP IV-Q-244.

²¹³ pored Volića u februaru su uhapšeni: Ratko i Vera Vujačić, Desanka Bogićević, Dobrila i Emilija Klisarić, Olga Vasović, Dragoslav Đorđević. Milena Peković, Đorđe Jovašević, Milorad Kabanica, Desimir Vasiljević i drugi. Iz Mojsinja je uhapšen Dobrivoje Pavlović, a iz Guče Milena Lazarević.

tiri člana Okružnog komiteta: Radosav Minić, Milorad Stanišić, Momčilo Vilimanović i Miodrag Savić. Otkriveni su deo članova Mesnog komiteta KPJ za Čačak i pojedine partijske organizacije u ljubičkom, trnavskom, takovskom i dragačevskom srezu.²¹⁴

Uhapšeni sekretar Okružnog komiteta Radosav Minić živio je tipičnim životom radnika revolucionara, koji je od najranije mladosti, kada je krenuo iz rodne Preljine da uči obućarski zanat u Čačku, bio aktivan u sindikalnom pokretu i u kulturnom društvu »Abrašević«. Pred nemačku agresiju na Jugoslaviju postao je član Mesnog komiteta KPJ za Čačak. U ustaničkim danima 1941. godine kao sekretar Komiteta bio je veoma angažovan u pripremanju oružane borbe. Delotvorna je bila njegova uloga i kao odbornika u oslobođenom Čačku pred jesen 1941. godine.

Saslušavanje uhapšenih rodoljuba čačanskog kraja nastavljeno je u Beogradu. Rešenjem Specijalne policije od 20. maja 1943. godine sprovedeno je u logor na Banjici 37 lica. Doduše, neka od njih su se već nalazila u logoru, gde su saslušavanja nastavljena, a po potrebi su pojedinci ponovo vraćani u Specijalnu policiju, gde se najduže zadržao Miodrag Savić — Mici.

Prva grupa od 19 Čačana palih u ovim provalama doterana je na Banjicu 22. aprila 1943. godine. U njoj su se, između ostalih, nalazili Rade Minić, obućarski radnik, sekretar Okružnog komiteta KPJ, Milorad Kićanović, bravarski radnik iz Čačka, član gradskog partijskog aktiva, Dob rila Klisarić, domaćica, član KPJ, čiji je rad bio usmeren na prikupljanje priloga za NOF, Marko Jovanović, pekarski pomoćnik, bivši borac Čačanskog partizanskog odreda, koji je kasnije održavao kurirsku vezu s istaknutijim članovima KPJ u ljubičkom srezu, Mateja Lišanić, zemljoradnik iz Atenice, član KPJ ranjen prilikom hapšenja, Todor Nikolić, krojački radnik iz Čačka, član KPJ. Svi su oni streljani tokom 1943. godine. Od ostalih zatočenika iz ove grupe Rade Vujičić, maturant, i Ilija Matić, električar odvedeni su 31. avgusta 1944. godine u Mauthausen.²¹⁵

^{n*} Zb. NOR 1/5, str. 100.

²¹⁵ BBE 12955—13014.

U drugoj grupi od 10 lica na Banjicu su se od 10. maja 1943. godine nalazili Srećko Babović, zemljoradnik iz Trnave, bivši borac Čačanskog partizanskog odreda i član KPJ, Milan Glavinjić, takođe nekadašnji partizan i kasnije član NOO u Guči, koji su streljani četvrtog dana po dolasku u logor.²¹⁶

Momčilo Vilimanović, član Okružnog komiteta, prispeo je na Banjicu s grupom od 20. maja 1943. godine. U ovoj grupi bilo je sedam uhapšenika iz Čačka i okoline, a petorica su streljana.²¹⁷ Kasnije su pojedinačno ili po dvoje-troje dopremeni preostali uhapšenici, tako da je, naprimer, Milorad Stanišić, član Okružnog komiteta, prispeo tek 3. juna 1943. godine kao jedini Čačanin u grupi od 14 lica streljanih tri dana po dolasku.²¹⁸

Pored četvorice članova Okružnog komiteta, od istaknutijih radnika iza banjčkih rešetaka su se našli: Franc Solomon, rudarski radnik, koji je postao član KPJ u Sloveniji tridesetih godina za vreme masovnih rudarskih štrajkova, gde je sarađivao, po nalazu istrage i s Titom, a bilo je predviđeno da bude kooptiran u Okružni komitet i upućen na rad u Užice; Dragan Topalović, trgovački pomoćnik, član Mesnog komiteta u Čačku, Borivoje Bogičević, partijska veza s istočnom Srbijom, njegova supruga Dušanka Bogičević, u čijoj kući je bila smeštena tehnika Mesnog komiteta za Cačak, a koju je policija pogrešno smatrala kao glavnu vezu s Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju, Desimir Vasiljević, nekadašnji politički komesar čete u Čačanskom partizanskom odred, kasnije partijski aktivista u Dragačevu, Miloje Stanojević, abadžija, i Borivoje Pavlović, svršeni maturant, članovi sreskog partijskog rukovodstva za ljubički srez, skojevski rukovodioci u Čačku Vera Vujičić, student prava, i Miloš Slović, tipograf i drugi.²¹⁹

Rešenjem Specijalne policije od 20. maja 1943. godine dvadeset Čačana je raspoređeno u I kategoriju, petoro u II kategoriju i dvanaestoro u III kategoriju, pri čemu je Veri Vujičić odmeren rok od dve godine boravka u logoru, što nije

²¹⁶ BBE 13570—13580.

²¹⁷ BBE 13924—13930.

²¹⁸ 14180 (Stanišić).

²¹⁹ IAB UGB SP IV-Q-244/1—37.

bila česta pojava kod ove vrste krivaca, jer su oni po pravilu »osuđivani« na rok od šest meseci do godinu dana.²²⁰

Ono što je započela Specijalna policija nastavili su četnici vršeći sve veći teror u čačanskom kraju. U selima Mojsinju i Gornjoj Gorevnici na zverski način su pogubili 10 meštana. A Nemci su zbog ubistva jednog vojnika u Donjem Dubcu streljali 100 talaca. Polovina ih je dovedena iz kraljevačkog, a polovina iz beogradskih zatvora. Nema potvrđenih podataka da su žrtve uzimane i iz Banjičkog logora. Međutim, u to vreme, 14. maja 1943. godine, u Jajincima je izvršeno veliko streljanje, u kome je Banjički logor dao 85 zatočenika, među njima i desetak lica iz čačanskog kraja.

U decembru 1943. došlo je do novih hapšenja, koja su počela u Srpskom izbegličkom domu u Čačku i nastavljena novim policijskim probojem u srednješkolsku skojevsku organizaciju.

Do ovog hapšenja došlo je pošto je grupa učenika viših razreda gimnazije 8. decembra 1943. godine odala poštu partizanima palim 1941. godine. Organizator ove akcije bio je učenik Ljubomir Cukić, koji će i sam kasnije postati zatočenik Banjičkog logora.²²¹

²²⁰ U I kategoriju su svrstani: Radosav Minić, obučarski radnik, Momčilo Vilimanović, student prava, Franc Solomon, rudarski radnik, Dragan Topalović, trgovački pomoćnik, Borivoje Bogičević, sekretar gimnazije, Dušanka Bogičević, krojačka radnica, Ljubisav Jovičić, stolar, Milorad Kićanović, bravar, Bogoljub Čirić, abadžija, Marko Jovanović, pekarski radnik, Đurđe Veličković, zemljoradnik iz Zablaća, Radoica Pavlović, kovač iz Vape, Milan Glavinić, trgovački pomoćnik, Desimir Vasiljević, maturant, Mateja Lišančić, zemljoradnik iz Atenice, Miloje Stanojević, abadžijski radnik iz Mrčajevaca, maturant, Ružica Stanišić, student agronomije, Dobrila Klisarić, domaćica, Milena Lazarević, takođe domaćica.

U II kategoriji su se našli: Olga Vasović, radnica u fabrici hartije u Čačku, Petar Nikolić, trgovački putnik, Zaviša Senić, student agronomije, Milenko Marković, pekar, Srećko Babović, zemljoradnik iz Trn ave.

U III kategoriju su stavljeni: Vera Vujičić, student prava, Rade Vujičić, svršeni maturant, Miloš Slović, tipograf, Magdalena Peković, radnica, Dragica Vukašinović, radnica, Radojka Marković, svršeni maturant, Todor Đorđević, zemljoradnik, Vladan Pantelić, zemljoradnik, Anđelko Karačić, mašinbravar, Danica Popović, domaćica i Borivoje Volić, fcnjigovezac.

²²¹ IA Ča, VII, referat o stanju i prilikama u Kraljevačkom okrugu, red. br. 8, F. 1, K.30.

Sredinom decembra uhapšeni su sekretar srednješkolske skojevske organizacije Jugoslav Popović, učenik VII razreda, Nada Majstorović, student medicine, Branko Savić, takođe učenik, a uskoro zatim još dvoje učenika iz Čačka i pitomaca Srpskog izbegličkog doma.

Najzad, 16. januara 1944. godine uhapšena je nova grupa skojevaca, koji su postali zatočenici Banjičkog logora ili »pitonici« Zavoda za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci.²²²

Kombinovanjem ove dve grupe prispela je 7. februara 1944. godine u logor na Banjici mešovita grupa od 14 uhapšenika, među kojima su većim delom bili Čačani. Troje od njih je streljano, dvoje je odvedeno u Mauthauzen 26. septembra 1944. godine, a četvoro je ostalo na Banjici do rasformiranja logora.²²³

Požarevački usponi i padovi

Od velikog broja uhapšenika iz požarevačkog kraja koji su prošli kroz logor na Banjici, mogu se, pored zarobljenih partizana, izdvojiti tri karakteristične grupe, pohvatane tokom masovnih hapšenja u gradu i okolini: prva u leto 1942. godine, druga od proleća do jeseni 1943. godine i treća u zimu na prelazu iz 1943. u 1944. godinu.

Ključni momenti u masovnim hapšenjima u 1942. godini bili su neprijateljski napad na Stišku partizansku četvu i zarobljavanje njenog komandira Petra Stojanovića »Metalca« i otkrivanje Slobodanke Stefanović, studenta agronomije, rodom iz Rabrovca, instruktora Okružnog komiteta KPJ u Požarevcu za rad u ramskom srezu.²²⁴

Posle zarobljavanja komandira Stiške čete Stojanović je prilično dugo ležao u požarevačkoj bolnici skupa s Perišom

Cačanski kraj u NOB, kronologija, str. 293. i 298.

²²³ Iz ove grupe streljani su: Dragoljub Branković, Nada Majstorović i Ljubomir Mladenović.

U Mauthauzen su odvedeni: Krstimir Mandić i Milomir Kiković.

Do rasformiranja logora su ostali: Zagorka Volić, Nadežda Zlatić, Nada Selaković, Jugoslav Popović i Branislav Savić.

²²⁴ IAB UGB SP IV-Q-183.

pekovićem, takođe ranjenim partizanom. Obojica su kasnije sprovedeni u Banjički logor i streljani.²²⁵

Pre njih prispela je u logor Slobodanka Stefanović, aktivista studentskog pokreta u Beogradu pre rata, učesnik u prvim dogovorima požarevačkih komunista posle šestoaprilskog rata, često kritikovani pozadinski radnik u požarevačkom okrugu. Mnogo od onoga što je strpljivo građeno ona je razgradila kada se našla oči u oči sa neumoljivim islednicima i batinašima Specijalne policije. To se desilo kada je posle uspešnog formiranja rejonskog komiteta za sela Crnuće, Batuša i Veliko selo, upućena na partijski rad u ramski srez. U svom radu trebalo je da se obrati za pomoć Dušanu Veličkoviću, učitelju iz Kiseljeva, da bi se unapredila pozadinska delatnost u okolini Velikog Gradišta. Slobodanka je tako i postupila. Ali tek što se rastala s Veličkovićem i došla u Đurakovac s pismom za Petra Stojanovića, opkoljena je i uhvaćena u kući Dragutina Lepića.²²⁶

Posle istrage koju je povelala Specijalna policija nad Slobodankom Stefanović i licima s kojima se povezala uhapšeni su učitelj Veličković iz Kiseljeva, Dragutin Lepić, član KPJ, Ljubomir Grujić, mlinar iz Đurakovca, Miroslav Budimski, stolar iz Velikog Gradišta, Vojislav Žikić, moler iz Požarevca i drugi. Kao partizanski kuriri optuženi su Miodrag Đorđević, učitelj iz Velikog Gradišta, Sibinka Dragutinović, nesvršena učenica gimnazije iz Rečice, Ljubomir Grujić, mlinar, i Vojislav Žikić, molerski radnik iz Požarevca. Hapšenja su se protekla do pred proleće 1943. godine. Jedan od poslednjih uhapšenika, Ivan Marjanović, bakalin iz Trnjana, poricao je svaku vezu sa Slobodankom Stefanović.²²⁷

Neka od uhapšenih lica zadržana su u požarevačkom zatvoru. Od njih je jedan deo streljan na Cačalici, drugi upućen na rad u rudniku. U Banjički logor su pored nekoliko manjih prispele i dve veće grupe, prva 17. juna, a druga 10. jula 1942. godine.²²⁸

Zatočenici iz prve grupe zadržani su vrlo kratko u logoru, pošto je pretežan deo upućen u Požarevac i stavljen na ras-

²²⁵ Saša Marković, *Duge godine*, Požarevac 1963, str. 328.

²²⁶ IAB UGB SP IV-Q-183/D, 183/1.

²²⁷ IAB UGB SP IV-Q-183/83, dokument u *Prilozima*.

²²⁸ BBE 6.291—6.303 i 6.627—6.638.

polaganje tamošnjem okružnom načelniku. Praktično su zadržani u logoru samo Slobodanka Stefanović, Dušan Veličković i Miodrag Đorđević-Mile Palja, učitelj iz Kamijeva.²²⁹

Dušan Veličković je prispeo na Banjicu nešto kasnije, pošto je iz zatvora morao biti »kao plućni bolesnik« upućen na lečenje u pritvoreničko odeljenje Opšte državne bolnice. Ipak je kasnije upućen u nacistički logor Mauthausen transportom od 1. maja 1943. godine. Njegov kolega po profesiji, znatno mlađi Miodrag Đorđević, upućen je u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevsku Palanku.

Iz druge grupe streljani su Vojislav Zikić, molerski radnik iz Požarevca, i Ljubomir Grujić, mlinar iz Ćirakovca, dok je Svetozar Petrašević, zemljoradnik iz Dobre kod Golupca, umro u logorskoj ambulanti. Milutin Filipović, trgovački pomoćnik, sproveden je na prinudni rad u Grčku, u Solun, 14. januara 1943. godine.²³⁰

Već u jesen 1942. godine rad je u Požarevcu oživeo. Krajem oktobra uspostavljen je Mesni narodnooslobodilački odbor, koji su sačinjavali Živoj in Brdarski, opančar, Rade Marković, advokat, Dimitrije Stanisavljević, advokat, i Velja Nikolić, preduzimač. Vezu s partizanima održavao je Rade Marković.²³¹

Delatnost narodnooslobodilačkog pokreta prenosila se življe i na okolna sela, što nije ostalo nezapaženo od neprijatelja. Januara 1943. godine ponovo dolazi grupa agenata Specijalne policije u požarevački okrug. Tada je u Velikom Gradištu i okolnim selima uhapšeno 26 lica. Do proleća je otkriven takođe Mesni komitet u Kučevu, koji su sačinjavali Božidar Šundić, činovnik katastarske uprave, Dimitrije Jovanović, li-marski radnik, Ljubomir Ignjatović, opančarski radnik, Svetislav Jovanović, bravar, i Veselin Zivanović, krojač. Pored njih uhapšeno je nekoliko partizana Zviškog odreda i njihovih saradnika koji su se bili neko vreme pri tajili. Posle završene istrage sva su ta lica preuzela nemačke okupacione vlasti i streljali 4. aprila 1943. godine.

Hapšenja i racije pooštrile su se naročito posle februar-skog napada Moravske čete Požarevačkog partizanskog odreda na automobil komandanta nemačkog 743. grenadirskog puka.

⁰⁹ IAB UGB SP IV-Q-183/17.

^{**} BBE 7.159, BBE 6.632, BBE 6.627, BBE 6.630.

¹³¹ Arhiv Zavoda za radnički pokret Srbije, dok. br. 1600.

Prilikom ove zasede poginuo je pukovnik Hensel, 1 podoficir i 1 oficir iz njegove pratnje.²³² Istog dana izdato je Baderovo saopštenje da će iz logora na Banjici biti uzeto za odmazdu i streljano 400 talaca.²³³ Pošto 16 februara nije zabeleženo streljanje, verovatno se radi o velikoj odmazdi od 19. februara, kada je prema banjičkim knjigama iz logora izvedeno 230 zatočenika, a ostatak je verovatno namiren iz zatvora Gestapoa.

Nekako baš u to vreme upućene su grupe zatvorenika iz Malog Gradišta i Batuše iz ramskog sresa i iz Velikog sela kod Kučeva u logor na Banjici. Neki od njih su ubrzo streljani.²³⁴

U samom Požarevcu je tada policijska akcija bila manje uspešna. Ipak je u drugoj polovini aprila krenula put Banjčkog logora manja grupa od četiri uhapšenika, koji su bili okarakterisani kao lakši krivci i raspoređeni u III kategoriju.²³⁵

Međutim, najteža situacija nastala je kada je veća grupa požarevačkih komunista zapala u žandarsko-policijsku zasedu. Među uhapšenima se našao inženjer Petar Subotić, za kojim je policija raspisala poternicu godinu dana ranije, posle otkrivanja priprema za sabotažu u poštanskoj garaži i hapšenja Jovana Zarkovića i Đure Nikezića, radnika u toj garaži. U besu što se nije domogla inženjera Subotića grupa policijskih agenata je dovela u Specijalnu policiju njegovu ženu i dve kćerke: petnaestogodišnju Milku i trinaestogodišnju Sofiju izloživši ih surovom pritisku da otkriju šta znaju o svom ocu.²³⁶

Pored Subotića tada su zapali u zasedu Roksanda Dimitrijević, Miodrag Nikolić, Borislava Blagojević i Lazar Strugar.

²³² AVII, p. br. 4, f. 2, K. 27.

²³³ Hronologija NOR, VII 1964, str. 431.

²³⁴ Streljani su, među ostalima, Dimitrije Maksić, zemljoradnik iz Malog Gradišta, 19. II 1943. godine i njegovi mestami Dragoljub Jovanović i Dragoljub Živković, okvalifikovani kao partizanski jataci i razvrstani u I kategoriju. Nemačke vlasti su radi egzekucije preuzele takođe skojevce iz Batuše Ljubomira Kostića i Branislava Marjanovića. (IAB UGB SP IV-Q-183/31, 183/45, 183/70, 183/41, 183/42.)

²³⁵ Kao krivci III kategorije bili su na Banjici: Petar Arambašić, koji je ubrzo upućen u omladinski logor u Smederevskoj Palanci, Aleksandar Protić, svršeni maturant, Svetislav Blažević, učenik VII razreda gimnazije i Rade Luburić, svršeni maturant.

²³⁶ IAB UGB SP IV-Q-10/17a.

U to vreme izaslanik Specijalne policije u Požarevcu žalio se svojoj centrali u Beogradu da istraga teče nenormalno, pošto se u nju stalno meša i kontroliše je Obaveštajna služba Srpskog dobrovoljačkog korpusa (ljotićevački dobrovoljci). Prema svima uhapšenima se postupalo krajnje grubo, bez obzira na to da li su umešani u aktivnost narodnooslobodilačkog pokreta ili nisu.²³⁷

Surevnjivost između Obaveštajne službe Srpskog dobrovoljačkog korpusa i Specijalne policije ispoljila se ovom prilikom kao i u drugim slučajevima. Pri tome Specijalna policija je zamerala ljotićeve obaveštajcima da nisu dovoljno stručni, a ljotićeve dobrovoljci Specijalnoj policiji da istrage ne vodi dovoljno energično.

Pored toga, u Požarevcu zamereno je dobrovoljačkim odredima i to što su uhapšenike radi daljeg vođenja postupka predavali nemačkoj diviziji, odnosno »obaveštajnom oficiru gospodinu Baumanu«, koji je optužena lica duže zadržavao, a tek kasnije predavao Gestapou.²³⁸

Ali, već početkom aprila »terenac« Specijalne policije je mogao da se pohvali da je otkrio i saslušao Svetomira Milenkovića, studenta veterine, da je na tragu Olgi Prvulović, svršenom maturantu, Bogdanu Prvuloviću, Milici Janjić i Milanu Jovanoviću, krojačkim radnicima, za koje je pretpostavljao da su bili članovi KPJ.

Zbog izdavanja lažne karte Milanu Markoviću, studentu iz Peći, koji je bio okrivljen kao član Mesnog komiteta KPJ u Vrnjačkoj Banji, uhapšen je sreski načelnik u Požarevcu Košta Urošević »Kookan«, koji je upućen u logor na Banjici.

Naknadnom istragom u Velikom Selu terenska ekipa Specijalne policije je zaključila da su tu formirani ne samo Mesni komiteti i mesna organizacija SKOJ-a, već i da je negde u blizini imao skrovište Okružni komitet KPJ za Požarevac. U izveštaju od 20. aprila pominju se imena 16 žitelja Velikog sela, koji su uhapšeni i predati Gestapou, među njima Selimir Branković, član Mesnog komiteta u Velikom Selu i Branislav Stanojević, sekretar Mesnog komiteta SKOJ-a.

Već tada se naslućuje da je u tesnoj vezi s Okružnim komitetom bio Lazar Strugar, sveštenik iz Brežana. Međutim,

^m IAB UGB SP IV-Q-273-A (pismo od 12. aprila 1943).

²³⁸ Isto.

njegova prava uloga biće otkrivena tek kada je zarobljen s inženjerom Subotićem.

Grupa zarobljenih komunista okvalifikovana je kao tehničko-propagandna ekipa pri štabu partizanskog odreda u požarevačkom okrugu. Prvooptuženi inženjer Petar Subotić rukovodio je takođe radom jedne partijske jedinice u Rabrovu. Njemu islednici nisu zaboravili stare »grehe«, naročito što je »radio na prikupljanju adresa beogradskih policijskih službenika radi vršenja atentata nad njima«.

Sveštenik Lazar Strugar, aktivan kao saradnik partizana od 1941. godine, predratni kurir između Brežana i Mesnog komiteta KPJ u Kučevu, član Narodnooslobodilačkog odbora u Brežanima 1942. godine, prešao je početkom 1943. godine u ilegalstvo. Prilikom hvatanja bio je naoružan. Prema nalazima istrage dobio je zadatak da pri štabu partizanskog odreda organizuje verski referat.

Treći iz grupe zarobljenih partizanskih aktivista, Miodrag Nikolić-Junak, činovnik okružnog načelstva u Požarevcu, okrivljen zbog održavanja veze između Okružnog komiteta KPJ za požarevački okrug i pozadinskih radnika u Požarevcu. Bio je član Mesnog komiteta u Požarevcu.

Skupa s njima trojicom kao prvokategornici upućeni su u logor na Banjici 26. aprila 1943. godine Aleksandar Seger, moler iz Požarevca, član omladinske borbene desetine građevinskih radnika u Beogradu u leto 1941. godine, zatim borac Kosmajskog partizanskog odreda i pozadinski radnik u Požarevcu, kao i Branislav Todorović, zemljoradnik iz Smoljinca, nekadašnji puškomitraljezac Zviškog partizanskog odreda, čije ime se našlo na spisku aktivista kod »partizanskih funkcionera«.²³⁹

Sva petorica su streljana 7. juna 1943. godine.²⁴⁰ Mesec dana kasnije streljani su Miodrag Antonijević i Svetislav Radosavljević, zemljoradnici iz Smiljinca, koji su istim zakasnelim rešenjem²⁴¹ upućeni s prethodnom petoricom u Banjički logor kao krivci II kategorije. Tri lica su razvrstana u III kategoriju. Devetorica uhapšenika iz okoline Požarevca su ubrzo puštena, trojica su upućena na prinudni rad u Borski rudnik,

²³⁹ IAB UGB SP IV-Q-273-A.

²⁴⁰ BBE 13.181, 13.178, 13.180, 13.162, 13.179.

²⁴¹ BBE 13.164, 13.165.

a Danica Dajić, učenica iz Požarevca, Branko Mihajlović, kovač iz Požarevca, rođen 1927. godine, upućeni su u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci.²⁴²

Zbog saradnje s Aleksandrom Segerom sprovedeni su kao krivci III kategorije na Banjicu još i Zivojin Nikolić, berberin iz Požarevca, i Cedimir Nikolić, zemljoradnik iz Babušnice, čije ime je nađeno na pronađenim spiskovima kod zarobljenih partizanskih aktivista.²⁴³

Ostalo je zabeleženo i sećanje B. Blagojevića o zarobljavanju Subotičeve grupe. U njemu se, između ostalog, kaže: »Išli smo od Kasindola ka Smoljincu. Međutim, nismo znali da je dan ranije četa nastradala, da je zarobljen komesar (Draža Marković »Rođa«, prim, autora) i da je neprijatelj poseo ceo kraj. Išli smo u koloni, noseći na leđima torbe sa arhivom i drugim materijalom. Kada smo se približili mlinu... iz šančeva se pojavila čitava četa s uperenim puškama. Neko je prepoznao Junaka, pa su se divljački bacili na nas ...«^{244*}

Roksanda Dimitrijević, partijski rukovodilac u požarevačkom srezu, zarobljena skupa sa Subotičevom grupom aprila 1943. godine, spravedna je u Banjički logor kasnije od ostalih, tek krajem 1943. godine i streljana 1. oktobra iste godine.²⁴⁵

Islednik Specijalne policije Sergej Golubijev uspeo je zatim da otkrije partijski punkt na salašu u blizini Ljubičeva, gde je došao Vlasta Stanojević, baštovan, da primi materijal. Policijski agent, koji se tu zadesio, primetio je kako mladić daje pisanu poruku jednoj devojci na salašu, zaplenjuje ceduljicu i hapsi Vlastu. To je bio početak provale koja je uvukla u svoj vrtlog Milicu Grgurević, poverljivog kurira Okružnog komiteta s Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju, zatim Ziku Brdarskog, sekretara ilegalnog Narodnooslobodilačkog odbora, koji je, kako je navedeno, delovao od jeseni 1942. godine, Jelu Vasić, Katarinu Rajčić, Zivana Jovanovića, Slobodanku Radivojević i druge partijske i omladinske aktiviste u Požarevcu i okolini.

²⁴² BBE 13.183 i 14.290.

^{24a} IAB UGB SP IV-Q-273-C, str. 12.

²⁴⁴ Saša Marković, »Duge godine, str. 193.

²⁴⁵ BBE 15.560.

U logor na Banjici upućeni su 11. i 31. avgusta 1943. godine kao kažnjenici I kategorije Zivan Brdarski, opančar, rodom iz Bavaništa kod Kovina i Milica Grgurević, student filozofije, rodom iz Podgorice. U drugu kategoriju, koja je služila po potrebi za odmazdu, razvrstani su Dušan Milenković, zemljoradnik, Jelica Vasić, domaćica, oboje iz Požarevca i Stevan Rapajić, obučarski radnik, poreklom iz okoline Otočca u Lici. Svi su oni bili članovi KPJ.²⁴⁶ Milica Grgurević i Zika Brdarski su streljani tokom 1943. godine.²⁴⁷

Pored navedenih zatočenika, troje je bilo razvrstano u treću kategoriju, a dvoje je upućeno u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci.²⁴⁸

Rešenjem Specijalne policije od 10. avgusta upućeno je na Banjicu još 6 lica iz okolnih sela, pre svega iz Brežana, optuženih sa tesnu vezu s Lazarom Strugarom. Od njih su streljani Radenko Stijaković »Ceh«, tipograf, poreklom iz Kostajnice, i Dragomir Đorđević »Ciga«, zemljoradnik iz Brežana. Obojica su bili članovi Narodnooslobodilačkog odbora u Brežanima.²⁴⁹ Branislav Rajčić, zemljoradnik iz Batovca, svrstan u II kategoriju, okrivljen da je tesno sarađivao sa Stijakovićem i donosio partizanima poverljiva pisma, upućen je u Mauthauzen 31. avgusta 1944 godine.²⁵⁰

Pred kraj 1943. godine došlo je do takozvane »zimске provale« u Požarevcu, u kojoj je uhapšeno preko 80 lica. Okružni komitet KPJ za Požarevac uputio je tim povodom pismo Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, u kome se izveštava da je od 30. decembra vršeno u Požarevcu veliko hapšenje i da je prema dotadanjim saznanjima pao policiji u ruke

²⁴⁴ IAB UGB SP IV-Q-273-B.

²⁴⁷ BBE 15.957 i 15.977.

²⁴⁸ Kao trećekategornici proveli su na Banjici duže ili kraće vreme Vlastimir Stanojević, baštovan, Slobodanka Radivojević, domaćica i Katarina Rajčić, a u omladinskom logoru u Smederevskoj Palanci našli su se Milorad Popović, učenik VII razreda gimnazije i Leposava Jovanović, krojačica. (IAB UGB SP IV-Q-273-B.) Drugokategornici su upućeni u nemačku internaciju, a od trećekategornika u Mauthauzen u je nastradao Stanojević Vlastimir. baštovan. U logoru na Banjici nije streljan Stevan Rapajić, obučar, kako se navodi u nekim publikacijama, već je takođe transportom od 31. avgusta 1944. godine upućen u Mauthauzen, gde je umro od gladi i iscrpljenosti. (BBE 15980.)

²⁴⁹ IAB UGB SP IV-Q-273/72 i 273/73.

¹⁵⁰ BBE 15981 (Stijaković), 15966 (Đorđević) i 15967 (Rajčić).

jedan član Povereništva, a možda i dvojica.²⁵¹ Desetorica najpoznatijih i najagilnijih, među njima i članovi mesnog Poverenstva KPJ za Požarevac Ljubomir Stepić i Miodrag Kojić streljani su 19. januara za odmazdu zbog ubistva nemačkog saradnika, predsednika opštine u Salakovcu.²⁵² Ostali uhapšeni su jednim delom dospeli i do logora na Banjici. Među njima se nalazila i Dobrila Vlaški, sekretar mesnog rukovodstva SKOJ-a, inače student agronomije, rodom iz Sremske Mitrovice, zatim član mesnog skojevskog rukovodstva Vera Stepić sa dve sestre — Milicom i Jorgovankom. Ova požarevačka grupa, koju je u logor doterao esesovački odred iz Požarevca, 14. februara 1944. godine, broji 29 zatočenika, koja je najvećim delom ostala na Banjici do rasformiranja logora, ili je upućena s poslednjim transportima iz Beograda u nemačku internaciju, odnosno na prinudne radove u Francuskoj.²⁵³

Poslednji zatočenici Banjičkog logora iz požarevačkog okruga bili su Angelina Stojančević, učenica, i četvoro članova porodice Gajić, koje je načelstvo ramskog sreza sprovelo na Banjicu 29. avgusta 1944. godine. Oni su dočekali 3. oktobar 1944. godine, dan rasformiranja logora, kada su preostali zatočenici pušteni.^{254*}

Seoske partizanske desetine

U banjičko zatočeništvo sprovedeni su mnogi borci seoskih partizanskih desetina, koje su svojim prepadima na žandarmerijske stanice, paljenjem opštinskih arhiva, presretanjem nemačkih vojnika, rušenjem saobraćajnica i ometanjem isporuka žitarica osetno doprinele sveukupnom uspehu narodnooslobodilačkog rata. Pod imenom seoske straže u prvom periodu okupacije najviše su sprovedeni iz okoline Užica, Kraljeva, Požarevca i južnih delova Srbije. U poslednje dve go-bezbednosnih snaga partizanski napad na žandarmerijske staga sve više je zaokupljena bližom i daljom okolinom Beogra-

²⁵¹ Arhiv Zavoda za radnički pokret Srbije, dok. br. 512, Okružni komitet Požarevac.

Saša Marković, *n. d.*, str. 256.

²⁵³ BBE 19427—19455.

²⁵⁴ BBE 23202 i 23354—23358.

da, u kojoj ih onespokojavaju česte akcije seoskih partizanskih grupa. Policijske ekipe zalazile su bez prestanka u potkosmaj-ska sela, Mladenovac i okolinu, jasenički, gročanski i kačerski srez. Ali akcije partizanskih desetina ipak su bile u stalnom porastu, širile su se i prenosile iz kraja u kraj. Pošto je gotovo nemoguće opisati svu tu dinamičnu i obimnu delatnost i navesti imena svih onih koji su zbog nje dospeli u logor na Banjici, ovde će biti reči samo o grupama koje su po broju zatočenika i dometu akcija bile najzapaženije.

***Paljenje opštinskih arhiva u Kovačevcu, Koračići i
Pružatovcu***

Još u proleće 1942. godine privukao je pažnju nemačkih bezbednosnih snaga partizanski napad na žandarmerijske stanice u Kovačevcu i Kamendolu u okolini Mladenovca. Traganje za izvršiocima nije dalo rezultata sve do kraja avgusta, kada su mučenja u zatvorima Specijalne policije i Gestapoa pokolebala Miodraga Obradovića, studenta i člana sreskog partijskog Poverenstva u Mladenovcu, koji je uhvaćen u selu Granice. Kod njega su pronađene zabeleške o partizanskim akcijama i planovima, između ostalog i o napadu na Kovačevac. Gestapo je u istrazi došao do prilično velikog broja imena partijskih aktivista s kojima je Obradović stupao u kontakt, mada je verovatno dosta toga i prikrio.²⁵⁵

U novembru 1942. godine Gestapo je uhapsio 19 lica pod raznim optužbama: od sudelovanja u partijskom radu i obavljanja kurirskih zadataka za partizane, do lečenja ranjenih boraca i štrikanja čarapa za njihove potrebe. Četvoricu od uhapšenika koji su sprovedeni na Banjicu Gestapo je predložio za sledeću egzekuciju.²⁵⁶ Zatim je hapšenje nastavljeno..

Znatno teže je prošla grupa iz Mladenovca i okoline koja je u Banjički logor sprovedena 11. juna 1943. godine. U njoj su pored Mladenovčana obuhvaćeni meštani sela Koračići, Ame-

²⁵⁵ IAB, BdS 0—92.

²⁵⁶ Za streljanje su predloženi: Milivoj Perić, elektromehaničar.. Živoj in Dabić, student, Dragoljub Popović i Ljubisav Popović, zemljoradnici iz Senaje. BBE 8561, 8570, 8771, 8772.

lića, Kovačevca, Velike Ivanče i Velike Krsne. Uhapšeno je 87 lica, a zatim se Specijalna policija preselila u jasečki srez i uhapsila još 63 lica iz Senaje, Azanje, Selevca, Vlaške i ponovo Kovačevca. Ni to nije bilo sve. Naknadno je uhapšeno još 58 lica iz mladenovačkog i jasečkog sreza zbog spaljivanja vršalica da bi se omelo prikupljanje žitarica za okupatora. Kada se svede račun, ukupno je sprovedeno u logor na Banjici 117 lica. Tridesetšestorica su streljana kao krivci I kategorije, a većina preostalih je transportovana u nacistički logor Mauthausen.

Otkriveni su partijsko rukovodstvo u Mladenovcu, seoska terenska rukovodstva u Velikoj Ivanči, Pružatovcu, Markovcu, Stojniku i Granicama. Valja zabeležiti dve značajne akcije koje su okrivljeni preduzeli: napad i paljenje opštinskih arhiva u Pružatovcu i Koračići. Prvooptuženi u grupi bio je poznati terenski aktivista Momčilo Zivojinović-Zivinar, rođen u Americu 1921. godine. (Polijskim agentima je pao u ruke posle ranjavanja, pošto je pružio oružani otpor.)²⁵⁷

Kao članovi Mesnog poverenstva KPJ za Mladenovac otkriveni su Radisav Petrović, radnik u Mladenovcu, Budimir Đurić, obuçar iz Mladenovca, Slavko Manojlović, privatni činovnik iz Smederevske Palanke.²⁵⁸ Otkriven je i partijski aktiv u fabrici džakova u Mladenovcu.

Učesnici u paljenju opštinskih arhiva u Pružatovcu bili su: Tihomir Radivojević, mehaničar iz Koračice, Dragomir Cokić, skojevac iz Koračice, Milenko Radosavljević, zemljoradnik iz Velike Ivanče, odakle su bili takođe Miodrag Gavrilović i Velimir Pavlović. Božidaru Serdareviću se pripisuje »greh«, pored učešća u oružanim akcijama, što je bio član udarne trojke u fabrici džakova. Kao prvokategornici, oni su ubrzo streljani.

U istu kategoriju, njima uz bok, svrstani su bivši partizanski borci Rajin Selimović, Dragoljub Mašić i Gojko Vujasin, zarobljeni u borbi u Kovačevcu 23. maja 1943. godine, zatim Aleksandar Ratković, geometar iz Mladenovca, rodnom sa Trebinja i Milentije Miletić, koji su se isticali u prikupljanju priloga i drugog materijala za NOF i najzad Milošević Boža, činovnik iz Koračice, koji je, kako se kaže u rešenju Specijalne

²⁵⁷ IAB UGB SP IV-Q-271.

²⁵⁸ IAB UGB SP IV-Q-271/217—242.

policije, komunistički orijentisan još od 1923. godine »kada je bio u stalnom društvu sa Mošom Pijade«. Partizanski »jataci« Vojislav Milošević i Radomir Serdarević, streljani su zato što su primali borce na prenočište i čuvali stražu, dok su bili na konačenju. Petoro lica razvrstano je u II kategoriju, a dvadesetak u III kategoriju.

Tokom jeseni 1943. godine sprovedeno je u logor na Banjici 13 lica iz posavskih sela Malog Borka i Radijeva, a malo kasnije grupa uhapšenika iz Pudaraca, Goloboka, Granica i Lozovika. Već u oktobru iste godine slede nove grupe iz podunavskog, vračarskog i posavskog sreza, kao i iz Smederevske Palanke i Mladenovca.²⁵⁹ Svi su oni optuženi, između ostalog, i za sudelovanje u seoskim partizanskim grupama, organizovanim u udarne trojke, petine i desetine. Neki od njih su kasnije i pušteni, ali su, kao na primer, Petar Sijanović, zidar iz Uba, sačekivani od četničkih koljaša. I mnogi drugi aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta, ako nisu našli sigurno sklonište, često su posle puštanja iz logora bivali pogubljeni od »crnih trojki« Draže Mihailovića. Može li se posle tih zlodela sumnjati da je između glavara ravnogorskog pokreta i ekspozitura Specijalne policije bilo dosluha i uzajamnog obaveštavanja?

Okupator nije bio zadovoljan samo interniranjem pohapšenih lica u logor na Banjici i streljanjem prvokategornika. Zbog delovanja seoskih desetina odlučivao se i za odmazde na licu mesta. Posle napada jedne partizanske grupe jačine 20 do 30 ljudi na opštinsku arhivu u Beljini, Dragomir Jovanović je po nalogu Nemaca naredio da se u to selo dovede 10 uhapšenika koji se nalaze u logoru na Banjici ili u zatvoru Specijalne policije.²⁶⁰ Kasnije je odlučeno da se streljanje izvrši u Sopotu kako bi glas o tom događaju brže i jače odjeknuo u narodu. Šef antikomunističkog odeljenja Specijalne policije Bećarević uputio je 11. marta 1943. godine pismo šefu Banjičkog logora Vujkoviću, u kome se zahteva da se deset nabrojanih lica sprovedu iz logora u Sopot »gde će se nad njima izvršiti egzekucija zbog partizanske akcije u kosmajskom srezu«. Na spisku su bila tri zatočenika iz Stojnika:

²⁵⁹ IAB UGB SP IV-Q-107.

²⁶⁰ IAB UGB SP IV-Q-218, str. 65. Pismo D. Jovanovića načelniku beogradskog okruga.

Milisav Milenković, Dragivoje Živojinović i Milivoje Rađević, pet iz Gubarevca: Aleksandar Nikolić, Milić Mijajlović, Ljubisav Ljubinković, Božidar Todorović i Aleksandar Ivanović, te Ilija Trifunović iz Lisovića i Rajko Ivanović iz Vrčina.²⁶¹

Međutim, ni posle ovog zločina akcije seoskih partizanskih desetina nisu prestajale. Dva dana posle odmazde u Sopotu Specijalna policija je bila prinuđena da svoje ekipe uputi u Veliku Ivanču, Pružatovac, Markovac, Stojnik i Granice.²⁰²

Ako se prate grupe sprovedene u logor na Banjici tokom cele 1943. godine nije teško zaključiti da se delovanje partizanskih desetina povećavalo i približavalo Beogradu. U tom smislu vršena je tokom aprila 1943. godine istraga nad 23 lica iz sela Drlupe, Babe, Parcani, Rogača i Ranilović. Petorica od njih sprovedeni su na Banjicu. Krajem godine su ponovo na udaru Specijalne policije ista sela i pored njih Osipaonica, Lisović, Stojnik i Dučina. Na samu Novu 1944. godinu u logor je sprovedeno 32 lica: šest iz Baba, pet iz Lisovića, zatim od jednog do četvoro lica iz Osipaonice, Dučine, Rogače i Sepšina. Pod udarom policijskog terora nalazili su se takođe meštani Venčana i Ranilovića i petorica su doterani u logor na Banjici kao krivci II kategorije.²⁶³

Pred jesen 1943. godine u Boleču, na samom domaku Beogradu, uhapšena je grupa od sedam lica pod optužbom da su pod rukovodstvom Mite Veljkovića — Sibirca formirali udarnu desetine, pripravnu da stupi u akciju.^{281*}

Ozbiljne oružane akcije izvodili su žitelji Zaklopače i Begaljice u gročanskom srezu. Krajem maja 1943. godine stigla je na Banjicu grupa od 14 uhapšenika s teritorije ovih sela. Jedanaestorica od njih su svrstani u I kategoriju, a ostali u II kategoriju. Ovako teško odmerene »kazne« izrečene su zbog napada okrivljenih na žandarmerijsku stanicu u Grockoj. Kasnije se ispostavilo da je u ovoj akciji učestvovalo znatno više ljudi sa šireg područja. Među njima je otkrivena još i vrčinska grupa. Žandarmerijska stanica u Grockoj napadnuta je u proleće 1943. godine, a Vrčinci su prispeli u

²⁸¹ IAB UGB SP IV-Q-218.

^{2,2} IAB UGB SP IV-Q-170.

²⁰³ IAB UGB SP IV-Q-211-C.

^{2M} IAB UGB SP IV-Q-107.

logor tek u poznu jesen. Vrčin je jedno vreme bio blokiran jakim nemačkokvislinškim snagama i odsečen od drugih sela.²⁶³

Od 28. juna do 5. jula 1943. godine ekipa Specijalne policije je bila na području Topole. U logor na Banjici konfinirano je 23 Topolca, među njima dva člana Sreskog poverenstva KPJ za Topolu i veoma jak skojevski aktiv. U I kategoriju raspoređeni su Marko Živanović, student prava, član tročlanog Poverenstva za oplenački srez, Živomir Živanović, takođe student prava, sekretar Narodnooslobodilačkog odbora u Goroviću, Miloš Milojević, poštanski činovnik, koji je osnovao partijsku organizaciju u Žabarima i bavio se obaveštajnim radom za partizane, Zdravko Grušanin, učitelj, sekretar NOO u Junkovcu, Milenko Jokić, zemljoradnik, rođen 1922. godine, koji je organizovao omladinski aktiv u Topoli. U II kategoriju raspoređeno je pet, a u III kategoriju 13 uhapšenika.²⁶⁶

Ekipa Specijalne policije zaputila se iz Topole ponovo u Lazarevac. Julskom istragom nije ustanovljeno da je rad narodnooslobodilačkog pokreta u Lazarevcu bio uspešan, pa su na Banjicu sprovedena samo dva uhapšenika. Ovo hapšenje je, u stvari, bilo nastavak policijske akcije započete posle partizanskog napada na Lazarevac početkom maja 1943. godine. Već 17. maja bio je uhapšen Tihomir Mihailović, katedriza, rođen 1988. godine, optužen da se sastajao s terenskim partijskim radnikom Dragutinom Karaklajićem. Milosav Makanić, opštinski činovnik, bio je takođe optužen da je bio član Narodnooslobodilačkog odbora, dok je Milan Milovanić, opančar iz Drena, sproveden skupa s njima, borac Valjevskog partizanskog odreda, kasnije denunciran i svrstan kao i prva dvojica u I kategoriju.²⁶⁷

Veliki broj članova novoformiranih narodnooslobodilačkih odbora u selima gročanskog sreza pao je policiji u ruke posle hapšenja Ljubice Ilić, nekadašnjeg činovnika Ministarstva finansija, zatim terenskog partijskog radnika u podunavskom i mladenovačkom srezu i najzad člana Sreskog poverenstva KPJ za Grocku. Ona je otkrivena u selu Dražanj u kući Janka Ivanovića, gotovo slučajno, kada je jedno odeljenje pripadnika

²⁶³ IAB UGB SP IV-Q-236.

²⁶⁶ IAB UGB SP IV-Q-274.

^{5,7} IAB UGB SP IV-Q-107 ; IAB UGB SP IV-Q-258 i 268.

Srpske državne straže vršilo kontrolu isporuka žita za nemačku vojsku. Kod Ljubice Ilić je pronađen revolver, ali ga nije upotrebila. U logor na Banjici sprovedena je policijskim rešenjem od 14. septembra 1943. godine.²⁶⁸

U Dražnju je uhapšena posle Drage Jevtića, koji je kasnije transportovan u Mauthausen, Slavka Petrović, koja je bila optužena da je po nalogu Dušana Cvetkovića, činovnika DIRIS-a i partijskog aktiviste, lečila u svojoj kući ranjenog partizana Milana Stanišića. Slavka Petrović je sprovedena u logor na Banjici kao krivac I kategorije oktobra 1943. Stanišićeva supruga Stanislava Nikles, krojačica iz Beograda, uhapšena je zato što je obilazila svog ranjenog muža u Dražnju i pokušala da mu omogući bekstvo. Inače, Stanišića su posle dostave otkrili i zaklali četnici Draže Mihailovića, a Slavku Petrović su silovali.²⁶⁹

Za Dražanj je vezan još jedan gnusan zločin okupatora. Kod železničke stanice u ovom selu na pruzi Beograd—Mala Krsna četa Kosmajskog partizanskog odreda postavila je zasedu jednom nemačkom odeljenju iz 917. landšicen bataljona. Na poprištu sukoba ostala su dva mrtva i jedan ranjeni nemački vojnik. To je bio povod za nemačkog zapovednika Srbije da naredi streljanje 125 talaca. Odmazdu je izvršio štab 104. lovačke divizije 26. maja 1943. godine u Malom Požarevcu. Na mesto izvršenja sprovedeni su zatočnici Banjičkog logora, dobrim delom iz okolnih sela. Među njima se našla grupa od 11 meštana Malog Požarevca doterana u logor na Banjici aprila 1943. godine. Banjičkim zatočenicima pridodato je i nekoliko stanovnika iz okoline. Na spomen-tabli u Malom Požarevcu upisana su imena 129 streljanih rodoljuba. Okupator je premašio plan.²⁷⁰

Nepokorni vaspitanici

Početkom maja 1943. godine dovedena je u Banjički logor grupa izmučenih omladinaca od 17 do 21 godine. Njihovo

²⁶⁸ BBE 17830.

²⁸⁹ IAB UGB SP IV-Q-282/8.

²⁷⁰ *Hronologija oslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda 1941—1945*, VIZ, Beograd 1964, str. 483.

prevaspitavanje u fašističkom duhu pretrpelo je potpun neuspeh. Staviše, ovi samopregorni omladinci pripremali su se da izvrše napad na stražare Zavoda za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, čiji je idejni otac bio šef IV odeljenja Specijalne policije Boško Bećarević. Stražare bi razoružali, a upravnika Zavoda Milovana Popovića i najokorelije vaspitače povelili kao taoce.

U Zavod za prinudno vaspitanje omladine obično se išlo preko logora na Banjici, a u logoru su se ponovo sticali svi oni čijim prevaspitanjem uprava Zavoda nije bila zadovoljna.

Plan »zavere« je, po svemu sudeći bio brižljivo smišljen, ali »zaverenici« nisu do kraja izdržali u konspirativnosti, što je bilo nužno za uspeh poduhvata, pa su njihove namere u poslednjem času osujećene.

Glavni organizator prepada bio je Mihajlo Kazandžić, učenik iz Beograda, rođen 1926. godine. Pomisao da pasivni otpor zamene bekstvom i priključenjem partizanima nije nikada napuštala vaspitanike. Nemirni duh Mihajla Kazandžića uporno je tragao za načinom na koji bi zamisao o prepadu i odlasku s oružjem u ruci u neku obližnju partizansku jedinicu počeo je da se priprema. Istina, uspostavljanje veza radi podrške bekstvu bilo je teško. Ipak je Kazandžić poveo razgovore o bekstvu sa Srboljubom Tanasićem i Dragoljubom Mitrovićem, takođe vaspitanicima doma. Poslednja dvojica trebalo je da preuzmu najveće obaveze, jer su bili u partizanima i vični u rukovanju oružjem.

Srboljub Tanasić, poreski egzekutor iz Uba, rođen 1921.. godine, proveo je tri meseca u prvom vodu Posavskog partizanskog odreda. Na saslušanju se branio, kao uostalom većina zarobljenih partizana, da je silom odveden u odred. Vrbovao ga je navodno Andrija Mazanjanin, kasniji poznati terenski radnik u Posavini i to samo zato što mu je bio potreban neko ko zna da kuca na pisačkoj mašini. Zato je islednik Specijalne policije odlučio da Tanasića pošalje u Zavod za prinudno vaspitanje omladine.

Dragoljub Mitrović — Čitko, učenik iz Prokuplja, rođen 1921. godine, bio je borac u Malojastrebačkom partizanskom odred. Njemu je palo u deo vojno rukovođenje akcijom probijanja iz žičanih ograda Zavoda u Smederevskoj Palanci.

Trebalo je da sa dvanaestoricom neukih mladića, doduše spremnih na žrtvu, razoruža stražare na pet stražarskih mesta.

Zamišljeno je da akcija počne 11. aprila 1943. godine, za vreme priredbe u Zavodu. Predviđalo se da će na priredbu doći svi vaspitači i stražari. To je bio jedan od pozitivnih poena za organizatore prepada. U minuse se moglo ubrojati što se još hramalo u učvršćenju spoljnih veza.

Dragomir Marković, učenik iz Pružatovca kod Mladenovca, dobio je ohrabrujuće odgovore od Dobrosava Brkića, za koga je pretpostavljao da učestvuje u stvaranju partizanskog uporišta u Pružatovcu, na terenu poznatog ilegalca Momčila Živojinovića — Zivinara. Prepiska je tekla preko Dragovana Mošića iz Mladenovca.

Pored trojice navedenih začetnika u pripreme su uključeni Milovan Milović, učenik, Boško Vidović, šofer iz Beograda, Stevan Pejinović, mesarski pomoćnik, rođen u Zabrežju, Milan Milošević — Selja, maturant, Božidar Marjanović, zemljoradnik iz Batuše i Nikola Batković — Muki, šnajderski pomoćnik iz Užica. Zatim su obavešteni bili takođe Zoran Hodžić, Mićo Đunisijević i Stanko Stanišić. Na jedan sat pred početak prepada Kazandžić je obavestio o pripremama i Krunislava Pajkovića, Savu Markovića, Stevana Drndarevića, Blažu Lazovića i Stevana Nikolića. No oni nisu bili direktno uključeni u pripreme, već su samo obavešteni o namerama »zaverenika«.

To je bilo ono što se saznalo na saslušanju u Specijalnoj policiji posle neuspele akcije. Prema današnjim izjavama bivših vaspitanika Zavoda u Smederevskoj Palanci pripreme su bile šire i u njima je učestvovalo više omladinaca, koji nisu otkriveni.

Pola časa pred početak akcije zadatke je precizirao Dragoljub Mitrović Čitko. Put od Zavoda do šume u okolini Smederevske Palanke pokazivao bi vaspitanik Milenko Ristić, koji nije bio upućen u namere inicijatora bekstva, već bi bio nateran da se prihvati uloge vodiča, pošto je najbolje poznao teren oko logora i grada. Na kraju bi begunce sačekao neko ■ od partizana iz Kosmajskog odreda.

Doduše, »zaverenici« nisu stigli da provere koliko je ta veza sigurna. Neko je otkrio njihove planove pred sam početak akcije. Posle isleđivanja u Smederevskoj Palanci i na

Obilićevom vencu u Beogradu svi učesnici u nameravanom proboju su sprovedeni u logor na Banjici. S malim izuzecima oni su osuđeni na smrt i streljani u Jajincima. Iznenađenje predstavlja da je Kazandžić, verovatno zbog nepunoletstva, svrstan, u II kategoriju, a svi ostali akteri u I kategoriju banjičkih zatočenika. U II kategoriju je takođe raspoređen Nikola Batković, koji je posle kraćeg vremena postao na Banjici slobodnjak, to jest našao se među raznosačima porcija i sledovanja hrane i kao takav spadao u red onih požrtvovanih omladinaca koji su svojim radom i stavom činili velike usluge ostalim zatočenicima.

U III kategoriju dospeli su oni omladinci koji su, barem po mišljenju i iskazima inicijatora bili samo obavešteni u poslednji čas šta se priprema. To su Krunislav Pajković, Sava Marković, Stevan Drndarević, Blaža Lazović i Stevan Nikolić. Neki od njih su kasnije transportovani u nacistički logor Mauthausen, gde su pomrli. U zemlju se vratio Nikola Batković. No, posle kraćeg vremena po povratku on je u depresiji izvršio samoubistvo.

Veoma vešto branio se Sava Marković, zemljoradnik iz Zabrežja, rekavši da su ga' inicijatorr prepada plašili lansirajući vest da se u Zavodu priprema likvidacija svih vaspitanika. On je kasnije kao »rokovac« izveden na radove izvan logora i ostvario san o bekstvu. Iskoristio je u leto 1944. godine prvu priliku da od zgrade nekadašnje Direkcije za ishranu pobjegne.

Organizatori nameravanog prepada u Smederevskoj Palanci prispeli su u logor na Banjici 10. maja 1943. godine, a već 14. maja odvezeni u Jajince i postreljani.²⁷¹

Leskovčani pred logorskom kapijom

Prvi zatočenici iz južne Srbije streljani u logoru na Banjici posle preventivno uhapšenih komunista bili su: Nikola Maričić, limarski radnik iz Leskovca, Nedeljko Dugović, radnik iz Leskovca i borac Jastrebačkog partizanskog odreda, Mirko Zlatković, takođe radnik iz Leskovca, Uroš Miljković, radnik iz Šišave kod Vlasotinaca i Antonije Grubješić, advokat iz

²⁷¹ IAB UGB SP IV-Q-252; BBE 13600 pa dalje.

Leskovca, jedan od dvanaestorice uhapšenika optuženih da su pokušali da onesposobe za upotrebu jedan teretni automobil ljotičevskih dobrovoljaca. Njihov životni put okončan je u prvom tromesečju 1942. godine. Malo kasnije doveden je na Banjicu Milutin Anđelković, livac, rodom iz Svinjišta u ko-saničkom srezu. Streljan je 19. maja 1942. godine.²⁷²

O situaciji u Leskovcu i okolini sredinom i ujesen 1942. godine pisao je u izveštaju Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju Vasilije Buha. »Ovamo su počele svakodnevne racije i blokade. Stalno hapse — kaže se u tom izveštaju. — Ljotičevci i petokolonaši denunciraju naše ljude... Došlo je nekoliko gestapovaca i agenata iz Beograda i preduzeli su istrage i saslušanja.²⁷³

Pod nadzorom policijskih agenata Velje Ilića i Dušana Jovanovića-Žuće, koji su nasledili Nikolu Gubareva, izvršen je u poslednjem tromesečju 1942. godine niz hapšenja. Posle prodora u skojevsku organizaciju i hapšenja njenog sekretara Ćedomira Stojanovića, ekipa Specijalne policije je uspela da obuhvati hapšenjem i neke radničke organizacije, naročito u Kudeljari. Na kraju istrage grupa od 24 muškarca i pet žena prebačena je iz Leskovca najpre u Niš, gde je nad njima vršen strašan teror, a prvih dana 1943. godine svi su kamionima dovezeni pred logor na Banjici. Šef logora Vujković odbio je da ih primi, pošto je u to vreme na Banjici harao tifus pegavac. Leskovački ilegalci i omladinci bili su privremeno smešteni u zatvoru u Đušinoj ulici, a zatim preseljeni u zatvor Specijalne policije na Obiličevom vencu, gde su novom žestinom obnovljena maltretiranja i premlaćivanja.

S Obiličevog venca nekolicina omladinaca je puštena, pa su i ostali većinom čekali bolje dane. Međutim, 18. februara je prozvana prva grupa za odlazak na Banjicu. Petorica od njih su samo prenoćili, jer su već 19. februara u velikoj odmazdi, u kojoj su se ugasila 223 ljudska života, streljani u Jajincima.

Ostali Leskovčani iz ove grupe prispeli su u logor na Banjici 4. marta 1943. godine. Bili su smešteni u sobi broj četiri, a zatim u sobi broj 25. Obe ove sobe već su bile stekle

²⁷² Izvor: banjčke knjige.

²⁷³ Istorijska građa Leskovačkog muzeja radničkog i NO pokreta, inv. br. 946, str. 13.

»reputaciju« po tome što su iz njih zatočenici često izvođeni na streljanja. Iz ovih soba otpremljeno je na Jajince još sedam Leskovčana, većim delom 25. maja 1943. godine, u jednoj isto tako velikoj odmazdi kao što je bila februarska.²⁷⁴

Nova grupa od 12 zatvorenika iz leskovačkog kraja pripela je na Banjicu iz zatvora Gestapoa 19. avgusta 1943. godine. Petorica od njih su streljani, trojica su transportovana u nacističke koncentracione logore izvan naše teritorije, a ostali su pušteni.²⁷⁵

U mešovitoj grupi koju su esesovci dognali na Banjicu nekoliko dana ranije, 7. jula 1943. godine bila su dva Leskovčanina: Jagoš Banjagin, činovnik, i Dušan Pešić, zemljoradnik. Većina zatočenika iz ove grupe je internirana u Nemačku, a samo dvojica navedenih Leskovčana su streljana.

²⁷⁴ Rešenjem Specijalne policije od 19. februara 1943. godine (IAB UGB SP IV-Q-141) konfinirano je u logor na Banjici pet lica svrstanih u I kategoriju: Ljubomir Stanković, obučarski radnik, rođen 1919. godine u Leskovcu, rukovodilac dve agitacione grupe, Aleksandar Stojković, učenik trgovačke akademije, član KPJ od 1942. godine, rođen u Leskovcu 1922. godine, Zvonimir Kostić, učenik gimnazije, rukovodilac razrednog aktiva SKOJ-a, Petar Đorđević-Stojanović-Pejča, knjigovezac, rođen 1919. godine, partizanski kurir, Spasoje Đurić Krečar-Spaso, rođen 1893. godine, obaveštajac Babičkog partizanskog odreda. U II kategoriju su svrstani: Petar Kulić, stolar, rođen 1897. godine, predratni sindikalni aktivista, Zora Spasić, strikerka, rođena 1923. godine, optužena da je ustupala stan za ilegalne sastanke, Krsta Đorđević, krojački radnik, rođen 1914. godine, Dušan Zivčić, pegler, rođen 1920. godine, obojica članovi KPJ, Aleksandar Cvetković, fabrički radnik, rođen 1914. godine, organizator agitacionih grupa. U III kategoriju su svrstani: Paraskeva Stojanović, domaćica, rođena 1911. godine, Živojin Dimitrijević, radnik, rođen 1918. godine, Zivka Đorđević, radnica, rođena 1925. godine, Bojana Gičić, radnica, rođena 1924. godine, Stojan Tomić, užarski radnik, rođen 1915. godine, Dragoljub Mitić, papučarski radnik rođen 1912. godine, Bogdan Marinković užar, rođen 1919. godine, Božidar Jančić, strugar, rođen 1918. godine, Zarija Đorđević, rabadžija, rođen 1906. godine. Kao talac je sprovedena u logor na Banjici Vera Denkovski za muža Dinka, jednog od vodećih ličnosti Babičkog partizanskog odreda. Dosta omladinaca sprovedeno je u Zavod za prinudno vaspitanje u Smederevskoj Palanci.

²⁷⁵ Petar Kulić (BBE 10729), Dušan Zivčić (BBE 10725), Aleksandar Cvetković (10726), Krsta Đorđević (10730), Bogdan Radulović i Čedomir Stanković. Za poslednju dvojicu nisu pronađeni podaci u banjičkoj evidenciji, ali ih pominje Milivoje Perović u knjizi *Leskovac u ratu i revoluciji*.

Istog dana, 1. oktobra 1943. godine prozvani su u svojim banjičkim sobama za streljanje Dragomir Stojadinović, opančar i Leposava Radonjić — Stamenković, tekstilna radnica, član KPJ od 1933. godine i neko vreme sekretar Okružnog komiteta KPJ za leskovački okrug.²⁷⁶

Kompromitovana u ranoj mladosti u Beogradu zbog revolucionarne aktivnosti, Leposava Stamenković je morala da se vrati u rodni Leskovac, gde je postala politički sekretar Okružnog komiteta. Uloživši u ovaj rad svu svoju umešnost, udarila je temelje partijskoj tehnici, uspostavila veze prema Makedoniji i prema Beogradu, a posle okupacije Jugoslavije našla se među organizatorima partizanskih odreda. Od novembra 1941. godine bila je partijski rukovodilac Kukavičkog partizanskog odreda. Sredinom 1942. godine, kada su partizanski odredi i partijski kadrovi u okolini Niša bili desetkovani, Leposavi Stamenković je stavljeno u zadatak da pređe u Niš kao član Poverenstva KPJ za nišku oblast. Na toj dužnosti je uhapšena početkom septembra 1942. godine. Saslušavana je u Nišu i u Beogradu, gde je u pritvoreničkoj bolnici rodila dete. Posle porođaja ponovo je saslušavana, da bi konačno bila upućena u logor na Banjici 12. avgusta 1943. godine i streljana u najvećoj odmazdi u 1943. godini, 1. oktobra.²⁷⁷

Kako prilikom saslušanja tako i prilikom izvođenja na streljanje držala se hrabro. U njenom dosijeu u Specijalnoj policiji Radan Grujičić je zabeležio: »Prilikom istrage držala se vrlo uporno kao najokorelija komunistkinja. Na saslušanju kod Uprave policije u Nišu odbila je čak da kaže svoje pravo ime, te je tek u Beogradu od strane organa prepoznata. Po izvršenom kratkom saslušanju upućen je u KCL Banjica .. ,»¹⁸

²⁷⁶ BBE 15933, 15937, 15942 i 15964. Iz leskovačkog okruga još su streljani tokom 1943. godine ovi zatočenici: Dragoljub Mitrović, učenik iz Prokuplja, Svetozar Zerajić, zemljoradnik iz Leskovca i Dragan Stefanović, stražar iz Vlasotinaca, Bogosav Jovanović, zemljoradnik iz Leskovca, Dragoslav Popović, tekstilni majstor, i Veljko Nikolić iz Donje Stopanje. (Izvor: banjičke knjige, br. 13601, 13972, 13975 13525, 13974 i 13975.)

¹⁷⁷ BBE 16964.

²⁷⁸ IAB UGB SP IV-Q-22/7; dokument u *Prilozima*.

Početkom 1943. godine sprovedena je na Banjicu veća grupa seljaka iz Bucumeta prikupljenih u raciji. Zadržani su do 1. decembra iste godine, kada su pušteni kućama.²⁷⁹

Tokom 1943. godine i u prvim mesecima 1944. godine prosio je kroz logor na Banjici nekoliko većih grupa pozadinskih radnika iz leskovačkog kraja. Upravo prošlo, jer su se zadržavali samo po nekoliko dana. Banjica je za njih bila prolazna stanica na putu ka nemačkoj internaciji.

Ipak je u proleće 1943. godine još nekoliko pozadinaca s juga Srbije nastradalo u logoru na Banjici. Među njima su bili: Ćedomir Jović iz Grdelice, Veljko Nikolić iz Stopanje, Slobodan Strahinić iz Orana, Živojin Nikšić iz Stubla, Dušan Tončić iz Donje Jajine, borac I južnomoravske brigade, Zarija Janjić, trgovac iz Leskovca i Milorad Kostić, činovnik, sekretar Mesnog komiteta KPJ za Leskovac. Neki borci sa juga Srbije dospeli su čak do Jasenovca, gde im se gubi svaki trag. To su bili, primera radi, Miloje Popović, ratar i Tihomir Milić, desetar Jablaničkog odreda.²⁸⁰

Samo desetak dana zadržani su u logoru na Banjici trojica Vlasotinačana, koji su transportovani u Nemačku 19. avgusta 1943. godine. Među njima se nalazio advokatski pripravnik Aleksandar Radovanović.²⁸¹

Sredinom septembra 1943. godine Sresko načelstvo Vlasotince sprovedlo je preko leskovačke policije u logor na Banjici 16 žena i 11 muškaraca. Posle godinu dana zatočeništva sve žene su puštene. Do rasformiranja logora na Banjici je ostalo četvorica muškaraca.²⁸²

Logor na Banjici bio je polazna postaja i za grupu žena iz Leskovca i okoline, koje su internirane u zloglasni logor Aušvic na teritoriji današnje Poljske. Među njima su bile: Vida Friček, Živka Marjanović, Rada Đorđević, Roksa Stojanović, Jela Stamenković i Radmila Milošević.²⁸³

^{2,9} BBE 11638—11698.

²⁸⁰ Izvor: banjičke knjige i publikacija Josifa Stevanovića o žrtvama fašizma leskovačkog kraja, Leskovac 1969.

²⁸¹ BBE 16104—16106.

²⁸² BBE 16531—16547; do rasformiranja logora su ostali: Blagoje Nacić, obučarski radnik, Aleksandar Spasić, zemljoradnik i Nikola Stefanović, potkivač, sva trojica iz Grdelice, kao i Sibin Stojanović, balkanin iz Vlasotinača.

²⁸³ BBE 18989—18972.

Od 27 lica koja su sa juga Srbije internirana u Nemačku, preko logora na Banjici, gde su prispeli 10. novembra 1943. godine, streljan je Dimitrije Pešić, opančar, a u logorskoj ambulanti je umro Milan Miljković, zemljoradnik iz Orašja kod Vlasotinaca. Petorica uhapšenika su posle kraćeg vremena puštena.²⁸⁴*

Nekoliko grupa iz Leskovca i bliže okoline transportovano je posle kraćeg zadržavanja u logoru na Banjici na prinudne radove u Francuskoj 24. januara i 12. aprila 1944. godine. Druge grupe zatočenika sa juga Srbije putevi su još jednom vodili prema Mauthausenu transportom od 19. jula 1944. godine.²⁸⁵

Početkom februara 1944. godine Srpska državna straža iz Leskovca sprovela je na Banjicu 26 saradnika narodnooslobodilačkog pokreta iz južnih delova Srbije. Dvojica od njih umrli su od zadobijenih povreda u logorskoj ambulanti. Ostali su većinom sprovedeni u nacističke radne logore u Francuskoj.²⁸⁶

Iz okoline Lebana (Dušanovo i Podrimci) prispelo je na Banjicu 15. i 23. februara 1944. godine 55 lica, takođe odvedenih u nemačke radne logore u Francuskoj. Na dan 23. februara na Banjicu je prispelo 12 ljudi iz okoline Leskovca i Jablanice, o čijoj sudbini nema podataka, pa se može pretpostaviti da su ostali na Banjici do rasformiranja logora. U nacističke logore u Normandiji sprovedena je još jedna grupa od 20 stanovnika s juga Srbije transportom od 12 aprila

1944. godine. Najzad, iz Prokuplja i Leskovca dospeli su u aprilu 1944. godine dvanaestorica zatočenika, među njima i četiri Grka, koji su sredinom 1944. godine poslati na slobodan rad u Nemačku.²⁸⁷

Smrtnost u nemačkim logorima, kako u Mauthausenu tako i na teritoriji Francuske bila je izuzetno velika. Na osnovu podataka do kojih je posle višegodišnjeg istraživanja došao Josif Stefanović, službenik Leskovačkog muzeja, u nacističkim logorima izgubilo je živote 19 stanovnika Gornjeg Bres-

²⁸⁴ BBE 18277—18300.

²⁸⁵ Izvor: banjicke knjige.

²⁸⁶ BBE 19284—19408.

²⁸⁷ BBE 19646—19519; BBE 19768—19780; BBE 19752—19758, BBE 20167—20190; BBE 21235—21247.

točca i Bojnika, dva stanovnika iz Dobre Vode, preko 59 boraca Jablaničkog partizanskog odreda i pozadinskih radnika iz sela Ivanja, tri saradnika narodnooslobodilačkog pokreta iz Magaša, dva borca Leskovačkog partizanskog odreda iz Miroševca i Vučja, 19 pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta iz Lalinovca, preko 50 političkih zatvorenika iz sela Slišane itd. Ilustracije radi navodi se primer sela Podrimce, iz koga je samo u logorima organizacije TOT u Francuskoj izgubilo živote 14 lica.

U Ljotićevom leglu

U podunavskom srezu, posebno u gradu Smederevu, gde je Dimitrije Ljotić, koji je zarana počeo da koketira s nemačkim nacionalsocijalistima, demagoškim frazama o nekoj maglovitoj misiji srednjovekovnog slovenstva i pravoslavlja pridobio je deo stanovništva, bili su u okupacionim prilikama znatno otežani uslovi za rad progresivnih i antifašističkih snaga. Pogotovo posle eksplozije municije u drevnoj tvrđavi Đurđa Smederevca u prvim poslepodnevnim časovima 5. juna 1941. godine, kada je Ljotić, koji je inače delovao iz senke, prihvatio naimenovanje za izvanrednog komesara za obnovu grada. Od toga datuma, 19. juna, on je u Smederevu smestio svoj politički štab. koji će nekoliko nedelja kasnije iz redova fanatizovane zbornaške omladine regrutovali prve dobrovoljačke čete, vaspitavane po uzoru na nemačke jurišnike.

Onog dana kada je u Beloj Crkvi kod Krupnja planula prva ustanička puška Dimitrije Ljotić je otkrio svoje prave namere pozivajući srpski narod da pomogne »viteške Nemce«, koji se bore protiv »crvene aždaje«. Dve nedelje kasnije Ljotić se sa sličnim ambicijama oglosio preko talasa Radio-Beograda upregnutog u kolo gebelovske propagande.²⁸⁸

Smederevska partijska organizacija, koja je u to vreme delovala u sastavu Okružnog komiteta za okrug beogradski, stvarala je s dosta umešnosti jaka uporišta u radničkim sredinama, naročito u fabrici »Sartid« i Državnoj železničkoj radionici, kao i među srednješkolskom omladinom. Stalni kon-

²⁸⁸

Govor je štampan u okupacijskom listu »Novo vreme« od 8. jula 1941.

takt s Beogradom održavao je prvih dana okupacije Jure Sarić, koji je i sam bio član Okružnog komiteta u Beogradu. U Smederevo su u nekoliko navrata dolazili Filip Kljajić i Miloš Matijević pomažući u pripremama za ustanak. Krajem jula posle nagoveštaja da predstoji hapšenje komunista, grupa od 16 smederevskih aktivista napustila je grad i krenula na označeno mesto na granici između osipaoničkog i skobaljskog područja da formira oružanu grupu. To je bio začetak Smederevsko-gročanske čete Kosmajskog partizanskog odreda.²⁸⁹

Posle odlaska većine iskusnih komunista na teren gradsko rukovodstvo bilo je osetno oslabljeno. Zato je iz Beograda došao u Smederevo Jova Jović »Izolator«, radnik iz Beograda, koji je preuzeo ulogu Jureta Sarića. U to vreme došlo je do hapšenja dvaju skojevaca — Ljubana Mitića i Slavka Đukića — kod kojih je pronađen propagandni partijski materijal, pa su posle mučnih saslušanja upućeni u logor na Banjici, gde su streljani 1941. godine.

U Smederevu je posle prvih dejstava Smederevsko-gročanske čete bio skoncentrisan veliki broj ljotičevaca, žandarma, Nemaca i Pećančevih četnika, pa je rad partijskih aktivista bio još više otežan. Ipak su Železnička radionica, fabrika »Sartid« i gimnazijski SKOJ ulagali napore da s preostalim snagama održe kontinuitet rada. U okviru Državne železničke radionice, na primer, delovala su četiri odbora Narodnooslobodilačkog fonda.

Pred kraj 1941. godine uhapšen je Jova Jović »Izolator«, koji je posle saslušavanja u Specijalnoj policiji upućen takođe u logor na Banjici 31. decembra 1941. godine, gde je tamnovao šest nedelja. Streljan je na grudobranu u logorskom krugu 18. februara 1942. godine.

Posle njegovog hapšenja formirano je gradsko rukovodstvo KPJ, a veza s Beogradom održavana je preko Cede Dimitrijevića i Jozefa Bekera, keramičarskog radnika iz Beograda, Nemca po nacionalnosti. Kada je Pera Joka Banovac, koji je neko vreme vršio dužnost sekretara Mesnog komiteta posle hapšenja pobegao iz smederevskog zatvora i otišao u Kosmajski partizanski odred, zamenio ga je Jerko Mihailović.²⁹⁰

²⁸⁹ Radoslav Paunović, *Stazama Slobode*, Smederevo 1984, str. 66.

²⁹⁰ R. Paunović, n. d., str. 84, 88, 89. Na osnovu kazivanja autoru Pere Banovca-Đoke.

Početak školske 1942. godine donesena je odluka da se pojača delatnost na omasovljavanju skojevske organizacije u smederevskoj gimnaziji. I odista u tome se u velikoj meri uspelo zahvaljujući ugledu koji je u školi uživao Slobodan Stanojević i kao odličan učenik i kao hrabar i primeran omladinac. Meutim, njegov rad je policija poodavno pratila, budući da je odrastao uz oca koji je odranije bio poznat po naprednim shvatanjima. Specijalna policija je poslala 18. februara 1943. godine iz Beograda ekipu agenata koja je izvršila prvo masovnije hapšenje omladinaca. Pored Slobodana Stanojevića uhapšen je Momir Ardalić, rodom iz okoline Šibenika, mašinbravar u Železničkoj radionici, koji je u to vreme bio član Mesnog partijskog rukovodstva, kao i preko 30 omladinaca. Tada su četiri člana mesnog rukovodstva KPJ izbegla hapšenje i pristupila Kosmajskom partizanskom odredu.

U logor na Banjici upućena su samo dva uhapšenika: Momir Ardalić i Slobodan Stanojević, koji su ubrzo posle dolaska streljani, a veća grupa omladinaca je upućena u Zavod za prinudno vaspitanje omladine, odakle su neki pobegli i dvojica poginuli kao borci Kosmajskog partizanskog odreda.²⁹¹

Železnička radionica je nastavila da živi partijskim životom. Osnovan je narodnooslobodilački odbor još početkom 1942. godine i pododbori Narodnoslobodilačkog fonda u odeljenjima strugare, teretne kolnice, tapetarnice i limarije i klasne šupe. Vršene su uspešne sabotaže: u kočione uređaje je sipan, na primer, sitan pesak, tako da su popravljani vagoni vrlo brzo ponovo bili izbačeni iz saobraćaja. Omladinska organizacija je izašla izvan radionice i proširila rad na neke gradske skojevce i na aktiv u rafineriji, koja se izgrađivala u Godominskom polju. Partijska organizacija u samoj železničkoj radionici postajala je sve jača po uticaju, a maja 1943. godine brojala je 6 članova.²⁹²

Došlo je do kobne noći između 30. i 31. juna kada je ponovo stigla u Smederevo ekipa Specijalne policije koju je predvodio islednik Sergej Golubijev. Najveći broj uhapšenih pao je policiji u ruke iste noći. Hapšenje se, međutim, proteglo do 4. jula. Zatvor u sreskom načelstvu bio je prepun.

²⁹¹ BBE 10858 i 10857; IAB UGB SP IV-Q-250. Poginuli su Miloš Kalinić i Milan Ješić.

²⁹² R. Paunović, *n. d.*, str. 90.

reko 80 uhapšenika je bilo tako zbijeno da su jedva imali mesta za sedenje. Tokom istrage oni su na razne načine bili podvrgnuti mučenju, da bi 14. jula 1943. godine grupa od 30 ica bila upućena u logor na Banjici. Šestoro od njih je raspoređeno u I kategoriju, petoro u II kategoriju, devetnaestero u [II kategoriju s rokom trajanja od 6 meseci do godinu dana.²⁹³ Dstali su kraće vreme zadržani u zatvoru, pa pušteni.

Na dan 5. avgusta 1943. godine streljani su prvokategor-nici: Mladen Petrović, član KPJ od januara 1943. godine, metalostrugar u Železničkoj radionici, Petar Draganović, varilac, član odbora NOF-a, Radosav Marković, tapacirer, član KPJ, član ilegalnog NOO za Smederevo, Ljubomir Šupić, bravar, član KPJ, Blagoje Kocić, farbar, kurir između partijske organizacije i partizanskog odreda, Aleksandar Perić, električar, sekretar skojevske organizacije.

Samo zatočenici kažnjeni na rok od šest meseci pušteni su iz Banjičkog logora u proleće 1944. godine. Vladimir Miljević, nadzornik puteva, član ilegalnog NOO za grad, uspeo je da pobegne s rada u Beogradu kuda je upućen na raščišćavanje ruševina posle savezničkog bombardovanja Beograda u proleće 1944. godine. U koncentracioni logor Mauthausen su

²⁹³

IAB UGB SP IV-Q-250; Pored lica streljanih i transportovanih u Mauthausen, gde su izgubili život Mladen Dragišić i Stevan Šegrt, u trećoj kategoriji su bili: Dragoljub Ristić, Dušan Jerkov, činovnik, Aleksandar Gavrić, strugar, Stevan Bajagić, geometar, Borivoje Čirković, geometar, Bogdan Mamula, bravar, s rokom od godinu dana i Milutin Obradović, Dragiša Čirković i Joca Milunović, strugari, Bora Krstić i Radivoj Vujanović, električari, Stevan Knežević, magacioner, Danilo Momčilović, železnički činovnik, Trifun Tasić, bravar i Venijamin Dukić, farbari. Dragiša Čirković, strugar radionice, ponovo je uhapšen zbog ilegalnog rada i transportovan za Mauthausen s poslednjom grupom sa Banjice. Iz podunavskog sreza prvi zatočenici Banjičkog logora bili su zarobljeni partizani Ugrin Milošević i Andrija Mladenović, o kojima je već bilo govora kao o borcima Oraške čete II šumadijskog odreda (streljani 1942. godine), kao i Milisav Antić, zemljoradnik iz Binovca, borac Kosmajskog partizanskog odreda, koji je interniran u Norvešku i Rajna Ignjatović, domaćica iz Lunjevca, uhvaćena kao partizanka u Kovačevcu, streljana u Jajincima. Ljotićevci su zarobili Vladimira Petrovića, zemljoradnika iz Osipaonice, člana udarne desetine u svom selu, koji je streljan juna 1944. godine. Najzad, Milorad Janković-Sarac, zemljoradnik iz Petrijeva, zarobljen u borbi kod Prijeplja decembra 1943. godine, izveden je na streljanje iz logora na Banjici juna 1944. godine. (Izvor banjičke knjige.)

upućeni transportom od 31. avgusta 1944. godine Milan Anđelković, trgovac, Marko Radović, geometar, Luka Jovanović, strugar, Mladen Dragišić, strugar, Sima Begović, student, Predrag Mihailović, svršeni maturant, Ratimir Tanasković, bravar, Stevan Šegrt, bravar.

Beogradska Specijalna policija saslušavala je septembra 1943. godine grupu uhapšenih stanovnika Vrbovca i Vodnja. Dvanaestorica su konfinirani na Banjicu, gde su prispeli 21. oktobra 1943. godine.²⁹⁴ Među njima je bila i jedna žena — Desanka Milićević — koja je septembra 1944. godine rodila u logorskoj ambulanti žensko dete.²⁹⁵ U ovoj grupi četvero lica raspoređeno je u I kategoriju, troje u II i četvero u III kategoriju.²⁹⁶ Prvokategornici iz Vrbovca su interesantni za istoriju Banjičkog logora, jer su sva četvorica — Miodrag Milićević, Milutin Ivanović i Momčilo Damjanović, zemljoradnici iz Vrbovca, kao i Zlativoje Jakovljević, rodom iz malog Orašja, prozvani 22. decembra 1943. godine na rad na otkopavanju i spaljivanju leševa u Jajincima. Njima je pridružen i Božidar Drča, student rodom iz Bijeljine, uhapšen u selu Granice. Njih četvorica su raskinuli okove i pobegli sa stratišta. Međutim, u životu su ostala samo trojica i oni su svojim potresnim svedočenjima pred Komisijom za utvrđivanje zločina opisali sve strahote rada i pogubljenja »nebeskog odreda« u kome su radili.

Još jedan događaj vredan pažnje desio se maja 1944. godine u podunavskom srezu. Noću između 27. i 28. maja 1944. godine Četnički dobrovoljački puk blokirao je selo Lipe. Vršen je pretres svake kuće i plenidba žitarica i stoke, svo stanovništvo zatečeno u kućama poterano je ka sredini sela. Borci partizanske lipske čete pokušali su da izvrše proboj iz čvrsto stegnutog obruča. Manji broj se izvukao, a ostali su pohvatani i posle saslušanja pred dobrovoljačkim prekim sudom streljani. Među njima je pored deset žitelja Lipa bilo dva Itali-

²⁹⁴ IAB UGB SP IV-Q-300-A.

²⁹⁵ BBE 17837—17885.

²⁹⁶ Pored navedenih zatvorenika u logor na Banjici su doterani: Dobrosav Milićević i Dragoljub Đurđević, zemljoradnici iz Vrbovca i Desanka Milićević, domaćica iz Vrbovca kao krivci II kategorije, a Nikola Radivojević, Sava Petrović, Zaharije Radivojević i Zivorad Đorđević, takođe iz Vrbovca kao krivci III kategorije.

jana, koji su se nalazili u sastavu čete i jedan lađar, čije ime nije zabeleženo.

Lipljani okupljeni na središnjem seoskom raskršću stavljeni su pred alternativu: ili da obuku ljotićevačku uniformu, ili da budu deportovani u Banjički logor. Jedan deo je prihvatio predlog da stupi u ljotićevece s namerom da u prvoj povoljnoj prilici pobegne. Ipak je zaista imponovao stav 16 hrabrih meštana ovog plodnog moravskog sela, koji su odbili da stupe u izdajničke redove. Oni su iz smederevskog zatvora odista prebačeni u logor na Banjici. S poslednjim transportom banjičkih zatočenika, 26. septembra 1944. godine i ovi Lipljani su sprovedeni u zloglasni nacistički logor Mauthausen, gde su stradali Ranko Mijatović i Vitomir Mijatović, Milan Mijatović, Živan Mijatović i Blagoje Mijatović, dok je već sa Banjice izveden na streljanje Živoj in Stojićević.²⁹⁷

Od podnožja Bagdale do prilaza Avali

U većim gradskim aglomeracijama Srbije u kojima su postojala jaka uporišta narodnooslobodilačkog pokreta, nemački okupatori su po pravilu osnivali manje logore, u stvari zatvore koji su vršili funkciju logora. U njima su držali taoce, vršili odmazdu i prikupljali robovsku radnu snagu.

Pored takvih logora u Zaječaru i Leskovcu, o čemu je već bilo reči, osnovani su takođe logori u Kragujevcu[^] čiji Vojnotehnički zavod je bio rasadnik partijskih kadrova, i u Kruševcu, u čijoj okolini je delovao Kruševački (rasinski) partizanski odred.

²⁹⁷ U logor Mauthausen su transportovani sledeći žitelji sela Lipe: Milan Aćimović, Zivojin Branković, Vojislav Vojnović, Dragoslav Dimitrijević, Dragoljub Živanović, Zivojin Živanović, Slobodan Živanović, Tihomir Živanović, Vojislav Kostić, Petar Janićijević (rođen 1927. godine), Dorđe Matić, Ljubomir Milanović, Dragoljub Milanović, Ljubomir Milanović, Života Milanović, Milorad Mijatović, Zivan Mijatović, Dragoljub Pantić, Božidar Pantić i Trifun Ristić. (BBE 23158—23177.)

Očividno je da je u logor na Banjici, prema spiskovima o evidenciji logorskih pritvorenika, dovedeno više od 16 stanovnika sela Lipe. Neki od njih, koji ovde nisu navedeni ostali su u logoru do rasformiranja i puštanja na slobodu. Nepostoji ni potpuna saglasnost s imenima koja navodi autor knjige *Stazama slobode. Kroz smederevski kraj*, pa bi naknadno trebalo utvrditi pravo stanje stvari.

U zgradi nekadašnjeg kaznenog zavoda, pod brdom Bagdalom kod Kruševca, s manjim prekidima postojao je logor još od početka okupacije. Prvi zatvorenici ovog logora bili su ratni zarobljenici i taoci. Potom su u njemu prikupljani Jevreji i Cigani, a posle adaptacije zgrade, potkraj 1941. godine, politički zatvorenici.

Osim toga, kruševačka krajskomandatura potpadala je pod feldkomandaturu u Nišu, pa je Niški logor bio stanište većine zatočenika tog područja, a u prve dve ratne godine uhapšeni iz kruševačkog kraja stizali su u logor na Banjici samo izuzetno.

Prvi pokušaj Specijalne policije da se obračuna s partijskom organizacijom u Kruševcu, zabeležen u leto 1942. godine, nije bio uspešan. U periodu maj—jul 1942. godine bilo je uhapšeno 11 članova KPJ — a to je gotovo polovina! članova KPJ koji su tada radili u Kruševcu — ali ni za jednog od njih nije utvrđeno da organizovano radi. Na osnovu rešenja Specijalne policije ipak je trebalo da budu sprovedeni na Banjicu Isidor Milovanović, kurir Jastrebačkog partizanskog odreda, Miodrag Milošević, sarač i sedlar, Ranđel Đorđević, obaveštajac Jastrebačkog odreda, Radivoje Stojilović, maturant i njegov brat Radosav, student tehnike iz Gornjeg Sepoša i Stevan Milanko, hemičar.²⁹⁸ Od svih njih je 8. oktobra 1942. godine prispeo u logor jedino Arandjel Đorđević,²⁹⁹ koji je sproveden u Mauthauzen avgusta 1944. godine. Dvojica zatvorenika su oslobođeni, a šestorica su pogli.

Milanko je tada bio sekretar Mesnog komiteta KPJ u Kruševcu, ali policija nije ništa saznala o njegovoj funkciji. U stvari, ni on nije tada dospeo u logor. Posle saslušanja je lečen u kruševačkoj bolnici, pošto je, kao i neki drugi uhapšeni, pokušao da preseče vene. Zato je izostao iz transporta, a kasnije je oslobođen iz kruševačke bolnice. Ipak je dospeo u logor na Banjici, ali ne iz Kruševca, već iz Kraljeva, kuda je bio upućen da pomogne u radu skojevske organizacije. Pronađen je pod lažnim imenom Stojan Jovanović i kao takav zaveden u banjicke knjige.³⁰⁰

²⁹⁸ IAB UGB SP IV-Q-210/76-77-79-78, 80, 81—82.

²⁹⁹ BBE 7611.

³⁰⁰ IAB UGB SP IV-Q-249.

U prvoj nedelji novembra sprovedena je u logor na Banjici grupa od 12 talaca iz Kruševca i okoline. Šestorica od njih su streljani 25. decembra 1942. godine i to je bio jedinstven slučaj da su taoci izvedeni iz logora na Banjici na streljanje. Istraživanja nisu potvrdila da se takav slučaj ponovio. Ostali su pušteni tokom 1943. godine kada je došla vest o pogibiji onog lica zbog kojega su zatvoreni. Samo jedan taoc ostao je u logoru gotovo do njegovog rasformiranja.³⁰¹

U decembru 1942. godine, sasvim pri kraju meseca, sprovedeni su na Banjicu Slavko Gvozdenović, učenik kruševačke gimnazije i Omer Omanović, hemičar u Vojnotehničkom zavodu u Obilićevu kod Kruševca, koji je u zatvoru pod Bagdalom bio toliko mučen da je preklinjao drugove da mu prekrate život. Obojica su streljani 19. februara 1943. godine.³⁰²

Pred samu Novu 1943. godinu prispeli su u Beograd i smešteni u podrumске prostorije Banjičkog logora Tihomir Gligorijević, učenik gimnazije, streljan 25. maja 1943. godine i Ljubodrag Stefanović, apotekar, koji je umro u logorskoj ambulanti.³⁰³

Zajedno s Tihoinirom Gligorijevićem »Jenkijem«, koji je bio borac Jastrebačkog partizanskog odreda,³⁰⁴ rešenjem od 30. decembra 1942. godine, sproveden je iz Specijalne policije na Banjicu Zivadin Vesković »Slatinac«, bivši borac Rasinskog, pa Topličkog i najzad Kruševačkog (rasinskog) odreda.³⁰⁵

Prema policijskom izveštaj u za januar i februar 1943. godine, u Kruševcu je nastavljen rad »na suzbijanju komunističko-partizanske opasnosti« započet krajem 1942. godine. Do februara je bilo pronađeno i uhapšeno osam lica, za koja je Specijalna policija stekla uverenje da su komunisti i da se među njima nalazi i jedan član Mesnog komiteta KPJ za Kruševac. Četvoricu od njih su odmah preuzeli organi nemačke policije bezbednosti »u cilju likvidiranja ili dalje istrage«, a ostali su kasnije upućeni u logor na Banjici.³⁰⁶

³⁰¹ Streljani su: Dušan Valjarević, penzioner, Mihailo Nikolić, trgovac, Zivojin Paunović, hemičar, Nikola Obradović, satler, Novica Aleksić, penzioner i Rista Popović činovnik. BBE 8423—8435.

³⁰³ BBE 9654 i 9651.

³⁰³ BBE 9773 i 10146.

³⁰⁴ IAB UGB SP IV-Q-210/98.

³⁰³ IAB UGB SP IV-210/85-A.

³⁰⁶ IAB UGB SP IV-Q-107, str. 62.

U proleće je istraga proširena. Po naređenju šefa Srpske državne bezbednosti (Dragomira Jovanovića, poveden je postupak još protiv 72 uhapšena lica. Njihova delatnost u korist Komunističke partije je utvrđena. Posle mukotrpnih saslušanja odlučeno je da 22 zatvorenika budu razvrstani u I kategoriju, 18 u II kategoriju, 14 u III kategoriju, a 11 omladinaca je dobilo rešenje za boravak u Zavodu za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci.³⁰⁷

Posle prolećnog hapšenja 1943. godine nanesen je udarac kruševačkoj partijskoj organizaciji. Tada je potpuno likvidirana tehnika Mesnog komiteta, prekinute su veze sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju, svi kuriri koji su održavali veze s Pokrajinskim komitetom su postreljani, likvidirane su sve partijske organizacije u gradu i skojevska rukovodstva, pohapšeni su članovi Mesnog komiteta, a Okružni komitet KPJ za Kruševac je praktično prepolovljen. Preostali članovi Okružnog komiteta su prešli na Jastrebac, prestali su da funkcionišu mnogi punktovi oko Kruševca, uništena je veza Odred-grad, većina partijskih i omladinskih kadrova je ili streljana ili konfinirana u logore. Nešto od tih punktova i veza je kasnije obnovljeno, ali rad više nije potpuno obnovljen, već je bio ograničen uglavnom na potrebe Odreda.

Uhapšeni određeni da budu konfinirani u logor na Banjici kao krivci I kategorije zadržani su u Kruševcu i streljani 8. juna 1943. godine.³⁰⁸

Nisu bolje prošli ni uhapšeni razvrstani u II kategoriju. Oni su većim delom streljani 29. juna 1943. godine u Jajincima. Tada je August Majsner naredio da se za odmazdu strelja 575 talaca iz Kruševca i okoline. Od određenih 575 lica u Kruševcu je streljano 324 lica, a istog dana u Beogradu 271 lice.³⁰⁹ Međutim, u Arhivu Jugoslavije od ovih 271 lica postoji spisak s imenima samo četrdesetorice streljanih. Može se pred-

³⁰⁷ IAB UGB SP IV-Q-107, str. 78. i 79.

³⁰⁸ U Kruševcu su streljani svi prvokategornici: Vukota Popović, Milanka Petrov, Radmilo Đorđević, Ljubodrag Tripković, Mihailo Mihailović, Dragan Vukojević, Svetislav Milovanović, Dušan Pavlović, Dragutin Đorđević, Milan Ršumović, Miroslav Pavlović. Bogomir Petrović, Branko Martić, Vladimir Savić, Slobodan Babić, Milanka Petrovi, Mila Kostić, Apostol Zordamus.

³⁰⁹ Na osnovu istraživanja Kuzmana Nikolića, istoričara iz Beograda.

postaviti da ostali nisu uvedeni u banjičku evidenciju, pošto su proveli kratko vreme u logoru, ili su pokupljeni direktno iz zatvora i odvedeni na stratište u Jajincima.

Grupa Kruševljana posle prolećnih hapšenja i isleđivanja dočarana je u logor na Banjici 6. juna 1943. godine, svega dva dana pre nego što su njihovi drugovi prvokategornici streljani pod Bagdalom, na današnjem Slobodištu. Dopratile su ih jake straže esesovaca. Među uhapšenim rodoljubima nalazili su se: Mihailo Đorđević, filmski režiser, optužen za delovanje u Brusu još 1942. godine/³¹⁰ Veljko Milićević, geometar, koji je vršio dužnost kurira između Mesnog i Okružnog komiteta KPJ za Kruševac,³¹¹ Kristofer Jovanović, student tehnike, istaknuti aktivista narodnooslobodilačkog pokreta,³¹² Petar Ilić, bravar, član odbora Narodnooslobodilačkog fonda za Kruševac, Svetislav Pejčinović, fabrički radnik poreklom iz Bivolja, Slobodan Rajković, fabrički radnik i Novica Vukićević, maturant iz Vučaka i drugi.³¹³ Zanimljiva ličnost je i Jelisije Savić, koji je, kako u njegovom dosijeu piše, zapretio da će pobiti 200 građana Kruševca zbog hapšenja njegovog sina Vladimira. Inače je vršio dužnost kurira između partizanskog odreda i partijske organizacije u Kruševcu.³¹⁴

Jedan deo uhapšenika upućen je kasnije na prinudne radove u Nemačku, a veći broj omladinaca u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci.³¹⁵

³¹⁰ IAB UGB SP IV-Q-210/120.

³¹¹ IAB UGB SP IV-Q-210/119.

³¹² IAB UGB SP IV-Q-210/161.

³¹³ IAB UGB SP IV-Q-210/162.

³¹⁴ IAB UGB SP IV-Q-210/163.

³¹⁵ Evo imena streljanih Kruševljana na osnovu nepotpunog spiska u Arhivu Jugoslavije: Hristofer Jovanović, student tehnike, rođen u Kruševcu 1916. godine (BBE 14301), Josip Kalimnik, obučar iz Brusa, rođen 1905. u Tržiču (BBE 14304), Dragoljub Popović, mašinbravar iz Kruševca, rođen 1910. godine u Azanji, Životi ie Maksimović, tehničar iz Beograda, rođen 1920. godine u Kruševcu (BBE 14321), Svetislav Pejčinović, fabrički radnik, rođen 1922. godine u Bivolju (BBE 14322), Stanoje Petrović, zemljoradnik iz Vučaka u Rasdnskom srezu, rođen 1920. godine (BBE 14232), Zivorad Stanković, zemljoradnik iz Bivolja, rođen 1922. godine (BBE 14234), Slobodan Rajković, radnik iz Bivolja, rođen 1920. godine (BBE 14333), Josip Miletić, mašinbravar iz Kruševca, rođen 1914. godine (BBE 14340), Života Nikolić, zemljoradnik iz Coka, rođen 1925. godine (BBE 14341), Novica Vukićević, maturant iz Vučaka (BBE 14342), Milan Obradović, bravar iz Vučaka, rođen 1924. godine

U februaru 1944. godine upućena je iz Kruševca u logor na Banjici grupa od 16 zatočenika, pretežno žena, od kojih su samo dve puštene, o stale su bili zatočene do rasformiranja logora na Banjici.³¹⁶

U martu 1944. godine našla se pred banjičkim zidinama Ljubica Milosavljević, student medicine, da bi iza njih ostala do 23. jula iste godine, kada je transportovana u Aušvic, dok je inženjer Velisav Dragović, koji je prispeo istog meseca, interniran u Mauthausen 19. jula 1944. godine.³¹⁷

Najzad, velika grupa od 43 zatvorenika prispela je na Banjicu 25. aprila 1944. godine.³¹⁸ Međutim, većina ovih zatočenika je ubrzo puštena. Do rasformiranja logora zadržani su samo: Vojislav Sekulić, profesor trgovačke akademije, Persida Šišković, lekar, Branko Dimitrijević, advokat, Momčilo Živković, keiner i Ivan Popović, mesar.

(BBE 14343), Života Stojadinović, zemljoradnik iz Bivolja, rođen 1920. godine (BBE 14345), Petar Ilić, mašinbravar iz Kruševca, rođen 1904. godine (BBE 14348) Radoslav Đorđević, radnik iz Kruševca, rođen 1916. godine (BBE 14349), Savić Jojsije, zemljoradnik iz Glogove, rođen 1899. godine, inače član Glavnog odbora Zemljoradničke stranke (BBE 14350), Borisav Antić, kafedžija iz Kruševca, rođen 1923. godine (BBE 14351), Miodrag Pečenoć, bravar iz Kruševca, rođen 1920. godine (BBE 14352), Nikola Marković, zemljoradnik iz Vučaka, rođen 1925. godine (BBE 14353), Dobrosav Vujčić, svršeni maturant iz Vučaka, rođen 1922. godine (BBE 14309), Branislav Stefanović, mesarski radnik iz Bivolja, rođen 1922. godine (BBE 14310), Milija Milenković, zemljoradnik iz Vučaka, rođen 1921. godine (BBE 14314), Miljković Dragoslav, bravar iz Dedine, rođen 1911. godine (BBE 14315), Ljubiša Matić, mehaničar iz Vučaka, rođen 1921. godine (BBE 14314), Dragoslav Miljković, bravar bacičarski pomoćnik iz Kruševca, rođen 1919. godine (BBE 14321), Vladimir Gordanović, bravar iz Kruševca, rođen 1912. godine (BBE 14316), Dušan Milosavljević, zemljoradnik iz Vučaka, rođen 1923. godine (BBE 14317), Živko Marković, zemljoradnik iz Vučaka, rođen 1925. godine (BBE 14330), Vojislav Stefanović, zemljoradnik iz Mudrikovca, rođen 1920. godine (BBE 14331), Dragan Nikolić, zemljoradnik iz Vučaka, rođen 1919. godine (BBE 14332), Tihomir Petrović, špediter iz Omašnice, rođen 1903. godine (BBE 14334), Milorad Jovanović, učenik gimnazije iz Vučaka, rođen 1923. godine (BBE 14335), Milan Cirković zemljoradnik iz Vučaka, rođen 1923. godine. (IAB UGB SP IV-Q-210.

³¹⁶ Ostale su do rasformiranja logora na Banjici: Vukosava i Ninosa Gajić, Desanka Đorđević, Milojka Milojević, Radojka Matić, Stojanka Randelović, Darinka Pantelić, Stojanka Savić, Bosiljka i Mira Stojković, Milisav i Velisav Jovanović, Milisav Nikolić, Radisav Petrović i Ilija Stojanović.

³¹⁷ BBE 20143.

³¹⁸ BBE 21921—21964.

GODINA 1944.

Prema podacima iz knjiga o evidenciji banjičkih zatočnika, u 1944. godini prošlo je kroz logorsku kapiju 4.787 novih uhapšenika. Međutim ovu cifru treba primiti s još većom rezervom od dosadašnjih, pošto je poslednji nemački komandant logora zabranio da se evidentiraju imena uhapšenika Gestapoa.

U poslednjoj godini fašističke okupacije najveći priliv uhapšenih i zarobljenih boraca narodnooslobodilačkog pokreta dolazio je sa sledećih područja:

manje i veće grupe partizana, doduše ne onako masovne kao potkraj 1941. i početkom 1942. godine, pristizale su neprekidno na Banjicu, s tim što se od poslednjeg tromesečja 1943. i u 1944. godini povećavao postotak zarobljenih i konfiniranih partizana izvan područja okupirane Srbije;

veća grupa uhapšenih aktivista iz Kragujevca;

grupe iz Aranđelovca dovedene posle pada Mesnog komiteta KPJ u ovom gradu;

nekoliko šabačkih grupa;

velike grupe beogradskih rodoljuba pohapšenih posle pada u ruke policiji Vere Miletić i Vasilija Buhe.

Poslednje grupe partizana Partizani iz drugih krajeva Jugoslavije

U poslednjem tromesečju 1943. i u 1944. godini sprovedene su u logor na Banjici manje grupe zarobljenih partizana i pojedinačno uhvaćenih boraca iz raznih oružanih jedinica širom Jugoslavije. Nisu to bile po broju onako velike grupe kao krajem

1941. i početkom 1942. godine, ali se njihovo prisustvo osećalo među zatočenicima i po koloritu koji su donosili iz svoje postojbine i po pričanju o bojevima u kojima su učestvovali i po unošenju novih borbenih pesama, koje su recitovane ili pevane u tiha banjička predvečerja.

Među zarobljenim borcima iz Srbije bili su najviše zastupljeni borci Kosmajskog i Šumadijskog bataljona, kojim je komandovao Slobodan Jovanović-Bradonja. Neki od njih pali su izdajstvom u ruke neprijatelju. Karakterističan primer dogodio se početkom avgusta 1943. godine u selu Poljana. Jedna grupa boraca Prvog bataljona Šumadijskog partizanskog odreda raspoređena je na konak kod domaćina Živote Đorđevića. Dok su se spremali za noćenje, neko je dojavio komandiru Srpske državne straže u Stepojevcu da su u selo Poljane stigli partizani. U toku noći 20 žandarma opkolilo je kuću Živote Đorđevića. Prilikom pokušaja proboja dva partizana su poginula, a dva su zarobljena. To su bili Mile Bolta-Špartak, rođen u Kijanju (Gračac) i Sergije Simić-Zagorac, poreklom iz Pakraca.³¹⁹ Oni su srpovedeni u logor na Banjici i "ubrzo streljani!

Prilikom partizanskog napada na Barajevo, krajem leta 1943. godine i kontrakcije kolaboracionističkih snaga, u logor na Banjici sprovedeno je 16 lica. Zadržani su samo bivši partizani Dragutin Jeremić, limar, Miodrag Hristić, zemljoradnik i Milan Stevanović, stolar, svi iz Barajeva.³²⁰

Od nekolicine posavskih i kosmajskih partizana dočeteranih na Banjicu oktobra 1943. godine po nekim obeležjima karakteristični su bili Radisav Sušić, stolar iz Ostružnice, Pavle Šarajlić, zemljoradnik iz Ostružnice i Miloš Milošević, zemljoradnik iz Kovačevca.

Prva dvojica su kosmajski partizani, ali su kasnije prešli u neku od posavskih četa i kao takvi učestvovali u borbama u Sremu. Ova saradnja kosmajskih i sremskih partizana bila je u poslednjoj godini pred oslobođenje Beograda prilično uhodana. Sušić je prema svom iskazu učestvovao u borbama u Bosutskim šumama, ali je dezertirao iz odreda, pa je razvrstan u II kategoriju.³²¹

³¹⁹ IAB UGB SP IV-Q-169/45 ; u logoru od 15. oktobra 1943.

³²⁰ Izvor: banjičke knjige.

³²¹ IAB UGB SP IV-Q-297/17.

Kao borac Posavskog odreda zarobljen je u Bosutskim šumama, istina znatno kasnije, Bora Pavlović, dentist iz Beograda. Posle ranjavanja obešen je o jedno drvo. Grana je bila natrula, pa se slomila. Nemački oficir koji je prisustvovao ovom činu odlučio je da mu poštedi život držeći se nekih starih ritterskih pravila. Iz logora na Banjici Bora Pavlović je jednim od poslednjih transporta odveden u filijalu logora Mauthausen — Bbenze. Njegovo ime nije zabeleženo u logorskoj evidenciji kao ni imena većine boraca u »nadležnosti« nemačkih vlasti koji su sprovedeni na Banjicu poslednjih meseci 1944. godine.³²²

Slučaj Miloša Miloševića-Goluba, koji se nalazio u pratnji štaba Kosmajskog partizanskog odreda zanimljiv je po tome što o njegovoj sudbini postoje dve verzije. Prema prvoj, streljan je 15. oktobra 1943. godine, jedan dan po dolasku u logor. Prema drugoj, pismu Gestapoa od 4. novembra 1943. godine, pobjegao je iz voza prilikom sprovođenja dvanaestorice banjičkih zatočenika u Kragujevac radi odmazde. Desilo se to noću između 15. i 16. oktobra na sredokračić stanica Markovac i Kovačevac. U banjičkim knjigama već je pedantno bilo upisano da je Milošević streljan. Tako je ovaj meštanin Kovačice u bukvalnom smislu preduhitrio smrt.³²³

Na dan 15. januara 1944. godine sprovedena je na Banjicu sa još nezalečenim ranama Nada Čalić, student medicine, istaknuti pozadinski partijski radnik u Sapcu, koja je drugovala s narodnim herojem Verom Blagojević. Ona je s jednim bataljonom sremskih partizana prebačena u Srbiju i borila se u sastavu Kosmajskog partizanskog odreda. Sredinom novembra 1943. godine ranjena je kod Dučine i upućena na lečenje u Lisović, gde je otkrivena i uhvaćena. S Banjice je transportovana u Aušvic krajem juna 1944. godine, a odatle evakuisana u Ravensbrik.

Borac Kosmajskog partizanskog odreda bila je i Milka Bubalo, tekstilna radnica iz Beograda, rođena u Donjem Lapcuu Lici. U logor na Banjici prispela je 19. januara 1944. godine. S grupom zatočenica radila je u okolini logora. Koristeći se vezama Milosava Belovukovića iz Ravnja, logorskog »slobod-

³²² Prema kazivanju Bore Pavlovića autoru.

³²³ IAB UGB SP IV-Q-65/470.

njaka«, pobegla je 20. septembra 1944. godine i ponovo otišla u partizane.

Poput transporta s kojim je stigla na Banjicu Milka Bubalo, bilo je tokom 1944. godine nekoliko transporata iz Šabačkog logora. U njima je bilo zarobljenih partizana iz Pocerske udarne čete i Mačvanske čete, koja je operisala u Sremu.³²⁴

Bilo je rodoljuba koji su padali policiji u ruke već prilikom pokušaja da se priključe partizanima. Kosaru Kaloperović iz Lebane uhvatili su Bugari na putu k odredu; Milana Ferjančiča, činovnika iz Beograda koji se nije našao s licem preporučenim da ga odvede u partizane, uhapšen je po povratku u Beograd;³²⁵ Branko Prokić, maturant, i Ivan Baić, učenik iz Subotice, Jevrej po nacionalnosti, streljani su posle boravka na Banjici, pošto su uhvaćeni na putu Arandjelovac—Mladenovac da pronađu partizane.³²⁶

Živanović Marko, kovač iz Kumodraža, može se ubrojati u usamljene borce. Zarobljen je od Srpske državne straže u blizini svog sela. U stvari, on se naoružao i odbegao od kuće kada je pala u ruke policiji organizacija NOP kojom je rukovodio. Posle nekog vremena ranjen je u glavu i prenet u bolnicu na lečenje. Kada je prezdravio sproveden je u logor na Banjici kao krivac I kategorije, 19. juna 1943. godine³²⁷

³²⁴ Iz pocerske udarne čete navode se imena Miloša Stefanovića, zemljoradnika iz Svileuve, nosioca partizanske spomenice, Radomira Miškovića, metalskog radnika »Ikarusa« iz Beograda, Bogoljuba i Ilije Selenica, i Ljubomira Vukašinića iz Pocerskog Metkovića i Stevka Janfeovića iz Pocerskog Dobriča. Iz Mačvanske čete doterani su 20. septembra 1944. godine na Banjicu Marko Petrašević, laborant šabačke apoteke i Branko Čukvas, radnik iz Beograda. Među njima dvojicom našli su se Sofija Đukić, profesor iz Sapca, i Desanka Slepčević, jedan od najagilnijih pozadinskih radnika tokom okupacije u Sapcu. Još jedan zatočenik s prezimenom Čukvas — Lazar — doteran je na Banjicu znatno ranije iz okoline Požarevca. U leto 1943. godine sproveden je i Vlastimir Stanković, baštovan. Zbog njegove neopreznosti počelo je jedno od većih hapšenja u Požarevcu. (Godišnjak IA Sabac, VI, 1968, str. 444, 445 i 446; BBE 13690 i 15976 — Lazar Čukvas i Vlastimir Stanković).

³²⁵ IAB UGB SP IV-Q-370/142.

³²⁶ IAB UGB SP IV-Q-3/44, 3/45, 3/26 i 3/21; iz ove četveročlane grupe u omladinski logor u Smederevskoj Palanci upućen je Aleksandar Mitrović, dok je Đorđe Katić kao četrnaestogodišnjak predat na staranje roditeljima.

³²⁷ IAB UGB SP IV-Q-35/113.

Među partizanima iz drugih krajeva Jugoslavije najviše je bilo boraca iz Srema i Dalmacije, a bilo je i pojedinaca koji su učestvovali u bitkama na Sutjesci i Neretvi, kao i zarobljenika s Kozare. Partizani iz ovih krajeva po pravilu su dospeli na Banjicu iz logora na Sajmištu kako prilikom pripreme velikih transporata za prinudne radove u Grčkoj tako i prilikom evakuacije zatočenika iz logora na Sajmištu. Iz postojećih dokumenata teško je otkriti kojoj jedinici narodnooslobodilačke vojske su pripadali, naročito u poslednjoj godini okupacije Srbije, kada je komandant logora na Banjici zabranio da se u banjичке knjige unose podaci za lica koja su srpovele nemačke vlasti.

Ipak se, radi ilustracije, može navesti nekoliko primera u kojima su podaci utvrđeni. Mileta Milanović, učenik učiteljske škole iz Užica, bio je delegat voda u borbama na Sutjesci. Jozef Levi, trgovački pomoćnik iz Prijedora, zarobljen je još jula 1942. godine na Kozari kao borac Prve krajiške brigade. Kada se u Gestapou saznalo da je poreklom Jevrejin, sproveden je na Banjicu i streljan. U bolnici Vrhovnog štaba u Bosanskom Petrovcu radio je neko vreme dr Gustav Kraus iz Karlovca. Zarobljen je avgusta 1943. godine. I on je izveden na streljanje iz logora na Banjici. Sarina Danon, učenica iz Beograda pridružila se partizanima posle kapitulacije Italije s grupom bivših zatočenika iz logora na ostrvu Rab. Još jedan Jevrejin, Isak Rubenović, zarobljen je kao partizan decembra 1943. godine, ali u Albaniji, gde je tražio spas od nemačkog mača.

Prvi veliki transport iz Zemunskog logora (Staro sajmište) u logor na Banjici zabeležen 25. decembra 1942. godine. U njemu je pored zarobljenih partizana iz Srbije bilo boraca iz Banije, Srema i Bosne. Ceo ovaj transport odveden je na prinudne radove u Grčku 15. januara 1943. godine.³²⁸

Većina zarobljenika dospevala je u poznijem periodu, naročito u toku 1944. godine. No već u januaru 1943. godine sprovedena je na Banjicu grupa partizana i pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta iz Slavonije mešovita po nacionalnom sastavu i godinama starosti. Ovi zatočenici su poticali iz okoline Donjeg Miholjca, Našica, Vrpolja, Nove Gradiške, Vu-

³²⁹ BBE 9927—10184.

kovara, Slavonske Požege, ali i Gazije kod Rogatice u Bosni. Svi su odvedeni na prinudne radove u Nemačkoj i Grčkoj.³²⁹

Veća grupa Sremaca sprovedena je na Banjicu 9. decembra 1943. godine. Bili su to žitelji sremskih sela na domaku Beograda: Vojke, Petrovca i Lačarka. Istog dana dovedeno je još nekoliko Slavonaca, među njima Matija Grgić, poznati profesor iz Slavonskog Broda. Lica iz ove grupe ostala su na Banjici do rasformiranja logora 3. oktobra 1944. godine.³³⁰

Na dan 12. januara 1944. godine prispela je na Banjicu grupa boraca iz južne Srbije, Bosne i Dalmacije. U stvari, radi se o zatočenicima koji su iz logora na Sajmištu bili odvedeni na poljoprivredne radove u Banatu. Među banjичkim zatočenicima proveli su samo nekoliko zimskih dana, pa su ponovo odvedeni u Banat.³³¹

Krajem januara 1944. godine na Banjicu je stigla i grupa dalmatinskih partizana. Nema podataka o mestu njihovog zarobljavanja. Poreklom su bili iz Splita i okoline, Šibenika, Trogira i Sinja. Uvršteni su u transport, koji je 12. aprila 1944. godine otpremljen u Francusku na teške radove u rudnicima.³³² Nešto više podataka može se naći samo za one borce koje je Gestapo ustupio na saslušanje Specijalnoj policiji. Viko Berković, ribar iz Vela Luke na Korčuli, zarobljen u sukobu s nemačkim jedinicama na svom ostrvu, sproveden je na Banjicu kao krivac I kategorije.³³³

U toku evakuacije Zemunskog logora prispelo je na Banjicu najviše lica iz drugih krajeva Jugoslavije. Doduše, te grupe su bile heterogene po sastavu, ali je u njima po sećanjima bivših banjичkih zatočenika bilo najviše zarobljenih partizana i istaknutih saradnika narodnooslobodilačkog pokreta. Preko 150 lica sprovedeno je pešice sa Starog sajmišta na Banjicu 6. maja 1944. godine, 30 uhapšenika iz Bosne dotera-

³²⁹ BBE 10160—10200.

³³⁰ BBE 18578—18662.

³³¹ U ovoj grupi su, između ostalih bili: Mate Bauk, mornar iz Splita, Anton Vereš, bravar iz Slavonskog broda, Đuro Lustig, striker iz Našica, Đorđević Radosav, krojač iz Prokuplja, Mašan Imanović, učitelj iz Goražda, Hajdžalić Hamza, restorater iz Mostara, Ivo Jakobić, rudar iz Levanske varoši.

³³² BBE 19245—19262.

³³³ IAB UGB SP IV-Q-370/182.

no je 12. maja, a još 70 zatočenika sa Starog sajmišta 19. maja 1944. godine.³³⁴

Najzad, u logor na Banjici su dospevali i oni partizani koji su padali u ruke kvislinškim snagama prilikom proboja preko Drine u Srbiju. Dva sremska partizana — Slobodan Đak, zemljoradnik i Blagoje Radin, opštinski blagajnik iz Petrovčica — sprovedeni su u Banjički logor s grupom uhapšenih Aranđelovčana aprila 1944. godine. Pripadali su Šestoj bosanskoj brigadi, koja se nalazila u sastavu VII divizije narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Obojica su svrstani u I kategoriju. Skupa s njima doveden je i Branko Zivanović, takođe Sremac, koji je kao maloletnik raspoređen u II kategoriju. Nema podataka o izvršenju smrtno kazne nad dvojicom navedenih žitelja Petrovčica.³³⁵

Zarobljeni partizani iz drugih krajeva Jugoslavije unosili su u Banjički logor miris baruta i bitaka u kojima su učestvovali i usađivali se u tkivo onog visokog morala koji je krasio banjičke zatočenike i omogućio im da ne malakšu ni pred kakvom silom i terorom.

***Poslednji Kragujevčani u logoru.
Pismo pred streljanje***

»Sinoć su izveli na streljanje 11 drugova. Večeras je red na mene. Stvari koje imam ja moji drugovi će dati tebi. Oni to već znaju. Očekujem smrt sa osmehom i pesmom na usnama. Sta ćeš: 'Mi put svoj znamo i sve što nas čeka'... Ako nekad odeš u Kragujevac, a ja verujem da to nije daleko, obiđi majku i sestre i majke naših drugova i kaži im da sam svoj život dao da bih nastavio put i osvetu njihovih sinova. Pozdravi tetka Milunku i Lepu i ostale majke. One znaju šta im je dužnost. Atmosfera u sobi je vrlo dobra. Baš sada, kada završavam pismo, igram partiju šaha. Prema tome možeš da vidiš kako je u sobi 13. Sinoć su otišli šest omladinaca. Oni su od nas čisto ukradeni, došli su i troje po troje odveli. Sa dignutom pesnicom i pesmom odlazili su naši drugovi u smrt.

^{5,4} BBE 22^89—22748. Izvor: banjičke knjige.

³³⁵ IAB UGB SP IV-Q-276.

Nado, budi hrabra i osveti nas. Primi poslednji pozdrav od Burazera. Pozdrav svima drugovima. Pozdrav Branku.«³³⁶

Ovo pismo napisao je Božidar Milosavljević-Burazer, rođen 1924. godine u Kragujevcu, nekadašnji skojevski sekretar u gradu na Lepenici. Napisao ga je pred samo pogubljenje. Otkriven je mesec dana pred oslobođenje Beograda, odmah sproveden u logor na Banjici i streljan 7. septembra 1944. godine na Novom groblju.³³⁷

Sličnih pisama po sadržaju i duhu bilo je više. U njima banjički zatočenici izražavaju ponos i spremnost na žrtvu. Ovo pismo odabrano je da simbolizuje sva ostala iz dva razloga: napisao ga je mlad čovek, učenik VIII razreda gimnazije i kroz njega govori gotovo u celini mlada generacija banjičkih zatočenika opredeljenih za slobodu i društvene promene; autor pisma ostavio je svojim skojevim entuzijazmom pečat u Kragujevcu, gradu u kome je izvršen procentualno najveći nacistički zločin u Srbiji, a možda i u porobljenoj Evropi.

Neposredno posle povlačenja partizanskih snaga pred kraj 1941. godine nedićevsko-ljotičevačke vlasti pod skutom okupatora postavile su po svim selima kragujevačkog okruga nove predsednike opština, koji su morali dostavljati spiskove svih muškaraca iz svoje sredine sreskim načelstvima, zatim spiskove izginulih i odbeglih u šumu. Na osnovu tih spiskova vršene su racije i pogromi. Za najveći broj uhapšenika poslednje stanište je bilo Metino brdo kod Kragujevca, gde je uspostavljen privremeni logor. Zato je priliv uhapšenika iz tih delova Šumadije u logor na Banjici bio manji tokom 1942. godine. Ipak je u Upravu grada Beograda 11. juna 1942. godine sprovedeno 16 kragujevačkih skojevaca.³³⁸ Na osnovu izveštaj a predstojnika kragujevačke policije može se razabrati da je prilikom prolećne provale 1943. godine u samom gradu uhapšeno 40 pristalica narodnooslobodilačkog pokreta. Nem-

³³⁶ Istorijski arhiv Beograda, br. 537; IAB UGB SP IV-Q-49.

³³⁷ BBE 23236.

³³⁸ IAB UGB SP IV-Q-566. U Beograd su sprovedeni: yiadislav Jovanović-Jajce, Zivko Rađivojević, Miloš Lukić-Modelar, Slaviša Obrenović, dreer, Radmilo Trifunović, bravar, Gorica Jovanović, učiteljica, Olga Stanojević, i Milutin Rađenković, studenti prava, Dušan Mladenović, Aleksandar Drašković, Branko Zikić, Zika Stanković, Milan Cemo-
mović, Olga Sorgić, Milutin Rađenković, Ružica Anastasije-
vić i Milica Dinić, učenici.

cima su odmah predata šestorica, koji su streljani za odmazdu, trinaestorica su odvedeni na prinudne radove, a ostali pušteni. U pritvoreničkoj bolnici umrli su od mučenja Ivan Gostović, zidarski radnik, i Božana Prpić, domaćica.

Beogradska policija nije bila zadovoljna efikasnošću rada kragujevačke policije, pa je u Kragujevac kao svog zastupnika uputila zloglasnog islednika Sterića i grupu agenata Specijalne policije. Oni su stvorili gustu mrežu doušnika, koji su motrili na osumnjičena lica na osnovu podataka prikupljenih prilikom prolećnih hapšenja 1943. godine. S novim hapšenjima se nije žurilo da bi se spiele niti sigurnijih dokaza oko partijskih aktivista. Sredinom decembra potpisan je sporazum nemačke komandature sa vojvodom Draže Mihailovića Mićom Jovanovićem-Admiralom, o čemu je Okružni komitet KPJ za Kragujevac izdao poseban letak.³³⁹ Na osnovu tog sporazuma četnici su stavljeni pod nemačku kontrolu i komandu s tim što su sela ostavljena na milost i nemilost četničkih starešina, dok je grad ostao pod nadzorom Sterićevih batinaša.

Preko zavrbovanih doušnika policija je saznala da se jedno od najjačih uporišta narodnooslobodilačkog pokreta nalazi u Stanovu, među radnicima Stefanovićeve fabrike konzervi, koja je punom parom radila za potrebe okupatora. Najviše nevolje naneo je aktivistima Krsta Milošević, rodом iz Brzana, koji se predstavljao kao vatreni simpatizer Komunističke partije, a u stvari je bio policijski poverenik. On je stekao puno poverenje Živana Jovanovića, bravara u fabrici konzervi, koji je već pristupio organizovanju udarnih desetina i vršio pripreme za njihov odlazak u partizane. Milošević je imao dobar pregled ove delatnosti jer je prisustvovao sastancima na imanju Živana Jovanovića, nedaleko od železničke stanice.

Jednovremenim prepadom na sva lica o kojima je prikupila podatke, Sterićeva agentska ekipa je 3. oktobra 1943. godine pohapsila aktiviste u Stefanovićevoj fabrici konzervi. Posle dugotrajne istrage Predstojništvo gradske policije u Kragujevcu odlučilo je da 24 uhapšenika pošalje u logor na Banjici. Polovina od tog broja razvrstana je u I kategoriju i streljana na Novom groblju u Beogradu u leto 1944. godine,

³³⁹ Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, br. 6094.

kada je počela sistematska likvidacija banjičkih prvokategorika. Muškarci iz kragujevačke grupe streljani su 16, 19. i 20. juna, a žene 11. septembra.

Uhapšenici iz Stefanovićeve fabrike prispeli su u logor na Banjici na sam dan donošenja rešenja Specijalne policije, 24. decembra 1943. godine. Za prvooptuženog Zivana Jovanovića u obrazloženju se tvrdi da je organizovani član KPJ od 1941. godine i da je gotovo neprekidno bio povezan s partizanima, odnosno terenskim radnicima. Najtešnje kontakte imao je s Savom Dobričićem, koji je držao partijski punkt. Pripremao se za diverziju u fabrici Stevana Stefanovića i za atentat na krajskomandanta u Kragujevcu Sustera. Islednikova opaska zabeležena posle istrage svedoči da se na saslušanju držao hrabro.³⁴⁰

Ostali zatočenici iz decembarske kragujevačke grupe u 1943. godini odvedeni su ili u Nemačku jednim od poslednjih transporata iz logora na Banjici, 31. avgusta 1944. godine, ili su bili zatočeni do rasformiranja logora.³⁴¹

Na banjičkim meridijanima zla i poniženja, ali i izuzetne škole hrabrosti i poštovanja, bilo je još nekoliko manjih grupa dovedenih iz Kragujevca 1944. godine. Predstojništvo gradske policije u Kragujevcu, posle Steričevog dolaska, jedna

³⁴⁰ Streljani su: Živan Jovanović, mašinbravar, rođen u Vučkovicu u Gružanskom srezu 1914. godine, Predrag Jovanović, frizer, rođen u Kragujevcu 1918. godine, Jovan Janković, bravar, rođen u Kragujevcu 1917. godine, Stevan Stanković, učitelj, rođen u Čupriji 1902. godine, Milivoje Milutinović, bravar, rođen 1889. godine u Kraljevu, Dobrovoje Sarić, frizer, rođen u Kragujevcu, 1895. godine. Jovanka Nevajdić, Radojka Simić i Vera Milutinović, svi iz Kragujevca i Ljubica Prokić, radnica, koja je streljana u 19. godini, Dragomir Grujić, inženjer agronomije, poreklom iz Leskovca, rođen 1911. godine i Milan Milinković, student medicine, rođen 1919. godine.

11. septembra 1944. godine streljane su četiri Kragujevčanke: Jovanka Nevajdić, domaćica, rođena 1917. godine, Vera Milutinović, domaćica, rođena 1907. godine u Krivom putu kod Sente, Radojka Simić, domaćica, rođena 1920. godine u Mrkiušici i Milijana Prokić, radnica, rođena 1919. godine. (IAB UGB SP IV-Q-49.)

³⁴¹ Upućeni su u nemačku internaciju: Miroslav Vuksanović, činovnik, Tihomir Ljubisavljević, činovnik, Ljubomir Radosavljević, abadžija, Miroslav Marković, učenik, Nikola Nikolić, bravar, Slavoljub Delić, bravar i Petko Stevanović, student. Ostali su do rasformiranja logora na Banjici: Nadežda Bušević, domaćica, Radojka Vitorović, domaćica, Ljubinka Jovanović, domaćica, Branka Petrović, učenica gimnazije i Hristina Jovanović, penzioner, poreklom iz Požarevca.

od najbržiilivije negovanih ekspozitura beogradske Specijalne policije, obavljalo je svoj odiozni posao za račun okupacionih vlasti do poslednjih dana pred oslobođenje. Ako je verovati banjičkim knjigama, a u poslednjim mesecima je u njima bilo više nereda nego ranije, zadnja kragujevačka grupa je sprovedena u logor na Banjici 18. septembra 1944. godine, dakle u vreme kada se već pripremala vojna operacija za osloboenje Beograda. U ovoj grupi konfinirano je 49 uhapšenika, koji su imali tu sreću da gorki ukus banjičkog hleba osete kratko vreme, svega dve nedelje, dok logor nije rasformiran. Trojica od njih su ipak utovareni u poslednju kompoziciju teretnog voza koji je krenuo u pravcu Austrije, prema Maut-hauzenu.³⁴²

Pad Mesnog komiteta u Arandelovcu

Delokrug rada ekspoziture Specijalne policije u Kragujevcu zahvatao je šire područje šumadije, uključujući i Aranđelovac, važan punkt narodnooslobodilačkog pokreta posle povlačenja partizanskih odreda iz zapadne Srbije i zaposedanja poslednjih delova slobodne teritorije u valjevskom kraju. U Sumadiji je ipak za sve vreme rata delovao Sumadijski partizanski odred, bataljon ili brigada. U okolini Aranđelovca često su se zadržavali članovi Okružnog komiteta KPJ za Aranđelovac, koji je neko vreme vršio i dužnost Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac, gde nije bilo rukovodstva.

Posle otkrivanja tehnike Okružnog komiteta za Aranđelovac decembra 1941. godine, zatim hapšenja srednješcolaca marta 1942. godine i otkrivanja tehnike Mesnog komiteta za Aranđelovac septembra 1942. godine,³⁴³ u gradu na podnožju Bukulje nije bilo većih policijskih prodora sve do kraja 1943. godine, kada su pali u ruke neprijatelju članovi Mesnog komiteta KPJ za Aranđelovac, neke njegove veze sa Okružnim komitetom KPJ za Aranđelovac, Narodnooslobodilački odbor u gradu, rukovodilac partijskog obaveštajnog punkta, grupa skojevaca i omladinaca, kao i aktivista Antifašističkog fronta žena.

³⁴² BBE 23492—23541.

^{3,3} Vid. str. 210. ove publikacije.

Od tročlanog sastava mesnog komiteta uhapšeni su Viđosava Radojković, profesor, i njen muž Aleksandar Radojković, dok je Aleksandar Lupšić uspeo da umakne policijskim poterama. Vida Radojković bila je sekretar Mesnog komiteta, njen suprug Aleksandar obrazovao je Narodnooslobodilački odbor, Aleksandar Lupšić okupljao je uz pomoć Jovice Stanojevića arandjelovačke omladince i bio sekretar SKOJ-a.

Od članova Narodnooslobodilačkog odbora za Arandjelovac uhapšeni su Marko Radovanović, kafedžija, Dragutin Tatalović, berberin i Dušan Todorović, obučarski radnik.

Iz rukovodstva Antifašističkog fronta žena pale su policiji u ruke Branislava Blagojević, profesor, koja je kasnije kooptirana u Mesni komitet, zatim Natalija Jović i Milica Dukić, profesori.³⁴⁴

Relativno bolje prošla je skojevska organizacija, pošto je Lupšić pobjegao, ali je u logor na Banjici doveden kao talac njegov otac Milan Lupšić, rukovodilac mesne poslovnice Srpske zajednice rada u Arandjelovcu.³⁴⁵ Kao taoci boravili su na Banjici takođe Angelina Plečević-Gina, žena istaknutog opozicionara Čedomira Plečevića, i Zora Kostić, žena poznatog advokata Zike Kostića, takođe jednog od uglednih antifašista.

Nezavisno od Mesnog komiteta za Arandjelovac uhapšen je Dragomir Petrović-Gema, koji je rukovodio partijskim obaveštajnim punktom. On je bio na ličnoj vezi najpre s Milovanom Milosavljevićem, članom Okružnog komiteta za okrug kragujevački, zatim s Dušanom Petrovićem, članom Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.

Pod surovim pritiskom Šterićevih batinaša otkriveni su takođe partizanski punktovi i veze u selu Vrbici, preko kojih su se arandjelovački partijski aktivisti sastajali sa članovima Okružnog komiteta.

Krajem februara 1944. godine istražni postupak u Kragujevcu je priveden kraju, ali su uhapšenici, čiji krug se stalno širio, još neko vreme zadržani u kragujevačkom zatvoru, da bi prva grupa bila sprovedena u logor na Banjici tek 24. aprila 1944. godine.³⁴⁶

³⁴⁴ IAB UGB SP IV-Q-286/28.

*« IAB UGB SP IV-Q-286/27.

³⁴⁰ BBE 21907—2192.

Prema prvobitnom nacrtu rešenja Predstojništva policije u Kragujevcu bilo je predviđeno da se u I kategoriju uvrste pored Vidosave Radojković, sekretara komiteta, Milorad Svačić, trgovac, Mihailo Bošković, zemljoradnik iz Vrbice, 2 i van Belošević, poslovođa radnika Oplenac, preko kojih su tekle veze s partijskim terencima,³⁴⁷ pa i Sima Grozdanović, profesor biologije, koji je bio povezan s Aleksandrom Radojkovićem. Kasnije je ta odluka preinačena blagodareći jakim intervencijama. Iz cele grupe streljana je samo Vidosava Radojković, 11. septembra 1944. godine. U policijskoj arhivi ostalo je čak zabeleženo da je za Simu Grozdanovića, koji je posle rata bio profesor na Beogradskom univerzitetu, intervenisao ministar na raspoloženju u Nedićevoj vladi, koji se iz ko zna kakvih nostalgčnih razloga našao pobuđen da zaštiti svog nekadašnjeg nastavnika.³⁴⁸

Sudbina Arandjelovčana sprovedenih na Banjicu u prvoj grupi je različita. U Mauthausen su transportovani Marko Radovanović, kafedžija, i Dragutin Tatalović, berberin, 31. avgusta 1944. godine, a Bošković Dragutin, zemljoradnik iz Vrbice i Dušan Teofanović, industrijalac, takođe u Mauthausen, ali 26. septembra 1944. godine.

Cela Boškovićeva porodica obavljala je kurirske zadatke između Arandjelovca i Vrbice, a u njegovom domu je uspostavljen i stalni partijski punkt.³⁴⁹

Dušan Teofanović spada u zanimljive ličnosti, koje su po ovom imovnom stanju mirno mogle da ostanu po strani, ali je bio u stalnim vezama s partijskim aktivistima u Arandjelovcu. Naprednih shvatanja, prvi je počeo da se bavi istraživanjem prirodnih nalazišta i u okolini Arandjelovca podigao prvu fabriku za proizvodnju šamota. Umro je pred samo oslobođenje u Ebenzeu, filijali logora Mauthausen.³⁵⁰

Do rasformiranja logora ostalo je u zatočeništvu svih šest žena iz ove grupe, a Stanimir Stulović iz Mutnja, koji je priključen arandjelovačkoj grupi, uspeo je da pobegne s rada

³⁴⁷ IAB UGB SP IV-Q-286/44.

³⁴⁸ IAB UGB SP IV-Q-286/41 ; pušten iz logora 14. jula 1944.

³⁴⁹ IAB UGB SP IV-Q-286/37.

³⁵⁰ IAB UGB SP IV-Q-286/30.

na izgradnji bunkera za sklonište od vazdušnih napada u Cetinjskoj ulici.³⁵¹

Posle decembarskog hapšenja 1943. godine nije u Aranđelovcu formalno obnovljen rad Mesnog komiteta, ali je delatnost narodnooslobodilačkog pokreta nastavljena s dosta uspeha. U leto 1944. godine došlo je do novog policijskog prodora, čiji krajnji rezultat je bio dovođenje nove grupe od 29 uhapšenika u logor na Banjici tek 8. avgusta 1944. godine. Uhapšenici iz ove grupe optuženi su da održavaju direktne kontakte sa članovima Okružnog komiteta, da nastavljaju uporan rad na obaveštajnoj liniji, da prikupljaju priloge, odeću, oružje i sanitetski materijal za partizane. Za doktora Pavla Popovića unesen je u policijsku arhivu i podatak da je po nalogu Dušana Petrovića lečio ranjenu partizanku.

Uhapšenici iz druge arandjelovačke grupe nisu omogućili policiji da proširi prodore na okolna područja. Neki od njih, kao Milorad Stefanović-Mića, još i danas nose teške ožiljke od zabadanja treski pod nokte i njihovog potpaljivanja. Poslednji Arandjelovčani sprovedeni na Banjicu nisu većim delom dočekali oslobođenje u Beogradu, već su transportovani u Mauthausen.³⁵²

³⁵¹ Do rasformiranja logora su ostale: Milenija Gavrilović, domaćica, Branislava Bogojević, profesor, Milica Dukić, profesor, Rosa Blagojević, radnica iz Vrbice, Natalija Jović, profesor, Nadežda Vuković, učenica učiteljske škole. (IAB UGB SP IV-Q-286/27-C.)

³⁵² BBE 23286—23310. U I kategoriju su stavljeni: Vukajlo Vukčević, advokatski pripravnik, Filip Lončarević, Milisav Milivojević, učenik gimnazije, Sreten Zivanović, zemljoradnik iz Banje, Milisav Pavlović, zemljoradnik iz Darosave. U II kategoriju su raspoređeni: Milan Laović, opštinski pisar iz Bukovika, Radosav Tošić, mlinar iz Darosave, Aleksandar Momčilović i Miodrag Stefanović, privatni nameštenci iz Arandjelovca, dr Pavle Popović, lekar, Milorad Blagojević, činovnik Hipotekarne banke u Beogradu. Kazna zatočeništva od dve godine odmerena je za četvoro uhapšenika: Milevu Lončarević, domaćicu, Predraga Pantića, učenika, odnosno činovnika finansijske kontrole, Nadeždu Marković, domaćicu i Anku Radojević, krojačicu iz Vrbice. S rokom od godinu dana sprovedeni su u logor: Miodrag Stefanović, privatni činovnik, Radovan Čosović, abadžija, Radojko Milojković, privatni činovnik, Kosara Mesarović, činovnica, Dobrosav Zivanović, stolarski radnik iz Banje, Borivoje Nikolić, student šumarstva, Zivađin Matijašević, profesor, Božidar Ristović, trafikant i Milorad Vasović-Bimba, kovač iz Arandjelovca. (IAB UGB SP IV-Q-286/27-C.)

Skupa s njima Predstojništvo policije iz Kragujevca sprovelo je u logor na Banjici Nedeljka Tošovića, geometra iz Kragujevca, koji je bio povezan s kruševačkim pozadinskim radnicima. Preko Tošovića je Danilo Korać, činovnik monopola u Kruševcu, nabavio šapirograf za umnožavanje letaka, a to je bio rekvizit na koji je policija bila posebno osetljiva.³⁵³ Ovaj primer pokazuje kako su mnogostrukim i često iznenađujućim kanalima bili povezani učesnici narodnooslobodilačkog pokreta.

***Šabački pregaoci.
Komunistički zavet iz policijske arhive***

»Partija — to smo svi mi, njeni živi članovi, koji deluju u raznim oblastima rada, ujedinjeni i rukovođeni jednom jedinstvenom voljom, osećanjem odanosti, dužnosti i požrtvovanja pri delu naše klase radnog naroda, dobrovoljno se potčinjavajući gvozdenoj disciplini.«

Ovaj zapis pronađen je u dosijeu Bogdana Vuleševića, trgovačkog putnika iz Šapca. Međutim, Vulašević je uporno tvrdio da su ove reči zapisane na diktat Branka Petrovića, mehaničarskog radnika, koji je bio izvan domašaja policijskih agenata. Na kraju krajeva nije bitno ko je diktirao, a ko zapisivao, već kako se pred rat i u vreme rata gledalo na dužnosti člana Komunističke partije Jugoslavije. Zahvaljujući takvom predanom i poštenom stavu i mogla je da se izvojuje pobeda.

Zapis o kome je upravo bilo reči dospeo je u ruke agenata Specijalne policije u noći između 18. i 19. septembra 1943. godine, kada je u Šapcu uhapšena grupa aktivista narodnooslobodilačkog pokreta, od kojih je samo nekolicina, bar u ovom krugu, dospela do Banjičkog logora. Prema policijskim izvorima, tada su otkrivene tri partijske jedinice: u fabrici »Zorka«, u šabačkoj bolnici i u gradu. Jednom je rukovodio Novak Jovanović, tehnički crtač »Zorke«, drugom Drago Čolaković, službenik bolnice, rođeni brat Rodoljuba Colakovića, a trećom, gradskom, Dušan Vulešević, trgovački putnik.³⁵⁴

³⁵³ Isti dosije u arhivi Specijalne policije.

³⁵⁴ IAB UGB SP IV-Q-177/34.

U stvari, da je došla do pravih činjenica, policija bi ih svrstavala obrnutim redom: stavila bi na prvo mesto Dušana Vuleševića, koji je bio član Mesnog komiteta KPJ u Sapcu, ali do takvih padataka islednici nisu došli ni od njega ni od drugih uhapšenika.

Novak Jovanović »Nova« prvi je prispeo u logor na Banjici 15. oktobra 1943. godine. Istog dana je streljan s grupom od 14 zatočenika s kojima je doteran u logor.³⁵⁵

Novo je bio učenik Vojnotehničkog zavoda u Kragujevcu. Zato mogu biti tačne vesti koje su se pronosile kroz logor na Banjici da su policijski glavari odlučili da streljanog Novaka Jovanovića prevezu u Kragujevac i obese u jednoj sali Vojnotehničkog zavoda, rasadnika revolucionarnih kadrova, da bi zaplašili preostalo radništvo.³⁵⁶

Krajem oktobra 1943. godine sprovedeni su u logor na Banjici Dušan Vulešević, trgovački pomoćnik, Drago Čolaković, službenik bolnice, i Radivoje Maksimović, tapetar.

Roditelji Dušana Vuleševića, sa čijim zapisom je počeo ovaj odeljak, doselili su se u Šabac pred prvi svetski rat iz Pridvorice kod Trebinja. Mada nema pismenih dokaza, pretpostavlja se da je u Sapcu, gde je izučio trgovački zanat, Vulešević primljen u članstvo KPJ pre okupacije zemlje. Kada je šabačka partijska organizacija ponovo uspostavila kontakt s Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju, koji je neko vreme posle Bemeove ofanzive bio u prekidu, postao je član Mesnog komiteta, ali ni o svom radu, ni o sastavu komiteta policija od njega nije ništa saznala. Interniran je u Mauthausen transportom od 31. avgusta 1944. godine. Umro je u Guzenu, spoljnoj komandi ovog nacističkog logora, aprila 1945. godine.³⁵⁷

Pred sam kraj 1943. godine (29. decembra) doterana je na Banjicu Darinka Radovanović, učiteljica, predratni član KPJ, koja je radila kao poštanski činovnik u Metliću u Počerinu i u Sapcu. U martu 1942. godine prešla je u Beograd i tu

³⁵⁵ BBE 17692; tada su pored Novaka Jovanovića, između ostalih streljani bivši partizani Mile Bolta, radnik poreklom iz Gračaca, Ostoja Skoković iz Sevojna, kao i Nemanja Daničić, inženjer iz Beograda.

³⁵⁶ IAB UGB SP IV-Q-177/34; IA Sabac, Godišnjak V, 1967, s-tr.

108.

³⁵⁷ BBE 17872.

se ponovo uključila u ilegalni partijski rad. Sarađivala je s majkom Mike Mitrovića-Jarca i drugim aktivistima, s kojima je uhapšena septembra 1943. godine. Streljana je 11. septembra 1944. godine s onom hrabrom grupom zatočenica koje su goloruke napale u hodniku Banjičkog logora Folksdojčera Kriegera i policijske agente koji su ih vezivali.³⁵⁸

Oživljavanje narodnooslobodilačkog pokreta tokom 1943. godine i nadiranje jedinica narodnooslobodilačke vojske prema okupiranim područjima Srbije u 1944. godini naveli su nemačke i kvislinške vlasti da rasterete logore i zatvore u unutrašnjosti, pa i Šabački logor i da premeste zatočenike u logor na Banjici, odakle su kasnije mnogi od njih transportovani dalje, u nemačke koncentracione logore izvan granica Jugoslavije.

Jedna od najvećih seoba ove vrste prispelih u logor na Banjici 30. marta 1944. godine, bio je takozvani loznički transport, u kome su se nalazili gotovo svi istaknuti učesnici i saradnici narodnooslobodilačkog pokreta iz Loznice, Banje Koviljače, jadarskog i rađevskog sreza. U transportu je, suđeci prema banjičkim knjigama, bilo ukupno 54 lica. Njihova sudbina je različita: desetorica su sprovedena u Mauthausen 19. jula 1944. godine, a dvadesetorica na prinudan rad u Kostolački rudnik. Nema podataka da je neko iz ovog transporta streljan.³⁵⁹

Krajem februara 1944. godine uhapšena je u Sapcu nova velika grupa aktivista narodnooslobodilačkog pokreta. Oni su dugo zadržani u šabačkom zatvoru podnoseći inkvizitorske metode saslušanja, a u logor na Banjici su prispeli tek 5. maja 1944. godine. U propratnoj analizi islednika Specijalne policije kaže se i ovo: »Posle prolaska nemačke kaznene ekspedi-

³⁵⁸ BBE 18788; godišnjak IA Sabac, V, str. 112.

³⁵⁹ U transportu su se, između ostalih nalazili: Božidar Miljanović, student izbeglica, zamenik sekretara partijskog aktiva u Banji Koviljači, Jelisaveta Pantelić, domaćica iz Lozničkog Polja, kandidat za člana KPJ, Olivera Popović, kćerka komesara Lozničke partizanske čete advokata Dragoljuba Popovića i njena majka Stana, Košta Nikolić, suđija iz Loznice, kandidat za člana KPJ, Gedeon Kocković i Jovica Bošković, činovnici, obojica kandidati za članove KPJ, Vlatko Subotić, zemljoradnik iz Siriga, nekadašnji borac Lešničke čete Podrinskog partizanskog odreda, koji je kao izbeglica živio u Banji Koviljači, i mnogi drugi.

cije i rasformiranja Mačvanskog partizanskog odreda u 1942. godini komunistički pokret je u tišini pripremao svoje kadrove i nastojao da nadoknadi gubitak prvoboraca i drugih kadrova. Nesmetano su uspostavljene veze duž graničnog pojasa Prnjavor—Novo Selo—Salaš Crnobarski. Aktivisti su se povezali s aktivistima u Klenku preko Save u Sremu. Najtešnja veza bila je s komunistima u Bosni. Međutim, otkrivena je velika grupa od 65 članova KP i pripadnika omladinskog pokreta. Sem toga, izvršena su hapšenja još 130 lica iz Mačve i Jadra ..«³⁶⁰

Prema tvrđenju islednika veliku ulogu u održavanju veza sa sremskim i bosanskim partizanima imali su vođeničari na Drini: Đuro Šaša, Nikola Gordanić, Milinko Knežević a kurirske dužnosti obavljao je i Radomir Cvetković-Džokej.

Pored otkrivanja partizanskih punktova Specijalna policija je otkrila partijske organizacije u fabrici »Zorka« i u gradu Šapcu.

Među aktivistima »Zorke« najugledniji su bili Janez Šegulja, električarski radnik, Slovenac, Ilija Jovanović, bravar, kandidat za člana KPJ, Ljubiša Galović, mehaničar i brusač, koji je tokom 1941. godine proveo neko vreme u sremskim partizanima, Dragoslav Zaplatić, skojevac od 1941. godine, Ilija Dragović, mašinbravar, kandidat za članstvo u KPJ, Dušan Obradović, vodoinstalatser i braća Timići — Sava i Dušan, izbeglice iz Sremske Mitrovice.

Od aktivista u gradu isticali su se Vasa Mikić, trgovac, predratni učesnik u radničkom pokretu, Sava Lazarević, student prava i činovnik Hipotekarne banke iz Šapca, Nikola Jovanović, apsolvant agronomije, ilegalni radnik u poljoprivrednoj školi, Dušan Prodanović, kurir Mesnog poverenstva KPJ za Šabac i drugi.³⁶¹

Od 66 lica uhapšenih u samom Šapcu u logor na Banjici je sprovedeno 16 lica 5. maja 1944. godine. Od njih su poslednjim transportom za Mauthausen, 26. septembra 1944. godine, sprovedena osmorica.³⁶²

³⁶⁰ IAB UGB SP IV-Q-177/71.

³⁶¹ IA SA, Godišnjak VI, str. 450.

³⁶² U Mauthausen su odvedeni: Gliša Alfirović, Ljubiša Galović, Ilija Dragović, Dušan Durić, Dragoslav Zaplatić, Nikola Joksimović, Ilija Jovanović i Knežević Momčilo.

Između dva najveća transporta — lozničkog i šabačkog od 5. maja — stalno su pristizale na Banjicu manje grupe Šapčana i Podrinaca. Niko od njih nije streljan, nekoliko omladinaca sprovedeno je u Zavod za prinudno vaspitanje, a nekolicina je ostala na Banjici do rasformiranja logora. Poslednji zatočenik ubeležen u logorske knjige vezan je na neki način za Sabac, gde je bilo pod Nedićevom administracijom sedište okruga koji je obuhvatao i Valjevo. To je Dobrivoje Ćirić, industrijalac iz Valjeva, koji je na Banjicu doteran samo jedan dan pred rasformiranje logora.³⁶³

Obrenovački daci i radnici

Rodoljubiva omladina i radnici Obrenovca, gradića na sredjaci između Beograda i Sapca nije se dala zaplašiti ni spaljivanjem sela Skele, ni zverstvima u toku i posle Bemeovog pohoda na slobodnu partizansku teritoriju. U 1942, godini, najkritičnijoj za ustaničke snage, Antonije Cvrković, bivši trgovac iz Obrenovca i partijski terenac, uspeo je da stvori na teritoriji obrenovačkog sreza jak partijski aktiv, koji je delovao sve do septembra 1943. godine, kada je Specijalna policija otkrila jedan deo organizovanih radnika i omladinaca.

Antonije Cvrković uhapšen je u junu 1943. godine i zadržao se do kraja meseca u zatvoru na Obilićevom vencu, kada je sproveden u logor na Banjici i samo tri dana kasnije streljan.³⁶⁴

Specijalna policija je nastavila da prati kretanje Obrenovčana koji su osumnjičeni da sarađuju sa Cvrkovićem. U septembru 1943. godine uhapšeno je dvadesetak lica, od kojih su jedanaestorica sprovedeni u logor na Banjici 15. i 24. septembra. Nekolicina su ubrzo pušteni, troje omladinaca je odvedeno u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, tako da su u logoru ostala svega petorica. Od njih su kao najaktivniji razvrstani u II kategoriju Brana Petrović, đak učiteljske škole i Vlada Cobanović, krojački

³⁶³ BBE 23697.

³⁶⁴ BBE 14663.

radnik i poznati sportista, nekadašnji prvak Jugoslavije u bantam-kategoriji u boksu. Prvi je uspeo da okupi školsku omladinu, a drugi da aktivira Narodnooslobodilački odbor.³⁶⁵ Njih dvojica odvedeni su transportom od 31. avgusta 1944. godine u Mauthausen.

Skoro istovremeno s drugom grupom Obrenovčana prispe-li su na Banjicu tri uhapšenika iz Smederevske Palanke, koji su održavali direktne veze s Kosmajskim partizanskim odre-dom preko terenskog radnika Petra Joke — Banovca, od ko-ga su primali partijske materijale i štampu, a predavali mu prikupljena odela i obuću, sanitetski materijal i novac od mnogobrojnih prilagača.

Braća Jozić, Živojin i Radomir i Mileva Vujičić uhapšeni su posle pogibije jednog partizana s nadimkom Ranko, kod koga su pronađeni podaci o pristalicama narodnooslobodilač-kog pokreta.

Specijalna policija bila je u to vreme već preuzeta prvim rezultatima istrage posle hapšenja Vere Miletić i Va-silija Buhe, pa je mala palanačka grupa isleđivana bez suviše žara. Uhapšenici su se branili da su zaista davali priloge, naročito odela, ljudima koji su ih na to prisiljavali preteći im smrću. Pošto su braća Jozić držali uhodanu krojačku radio-nicu u Smederevskoj Palanci, ova tvrđenja nisu mogla sa sigurnošću da se otklone, niti da se protivno dokaže. Ipak su sve troje uhapšenika sprvedeni u logor na Banjici kao krivci III kategorije. Milena Vujičić i Živojin Jozić su osotali na Banjici do rasformiranja logora, a Radomir Jozić je pušten u junu 1944. godine. Međutim, odmah je upućen na prinudne radove na pruzi kod Lapova, odakle je posle nekoliko dana pobegao i produžio s ilegalnim radom za narodnooslobodilački pokret.³⁶⁶

³⁶⁵ IAB UGB SP IV-Q-284 i 284-A. BBE 16904—16915; pored dru-gokategorijom Brane Petrovića i Vlade Čobanovića, u logor na Banji-ci sprovedeni su kao krivci III kategorije Radovan Jovanović-Prija, koji je ubirao priloge od nekolicine sugrađana, Sima Terzić, obučarski radnik, član Narodnooslobodilačkog odbora, koji je uporno tvrdio da se povukao iz svakog političkog rada, Marinko Ančić, obučarski radnik i Dragoslav Marković, abadžijski radnik, koji je, međutim, izdržao kaz-nu u obrenovačkom zatvoru, odakle je posle kraćeg vremena pušten, kao i Milovan Ignić, časovničar.

³⁶⁶ prema kazivanju Radomira Jozića, penzionisanog pravnika au-toru. Jozić danas živi u selu Sepci kod Rače Kragujevačke.

***Velika hapšenja beogradskih rodoljuba u jesen 1943.
i na pragu 1944. godine***

Posle hapšenja Lisjakovog Mesnog komiteta i ubistva Stanislava Sremčevića i Mirka Tomića Beograd je praktično ostao bez organizovanog partijskog centra. Baš u to vreme osećao se veliki pritisak rodoljubivih građana da se uključe u narodnooslobodilački pokret ili odmah upute u partizane. Ovaj teški zadatak primale su na sebe mnogobrojne, međusobno nepovezane grupe komunista, koje su delovale u raznim krajevima grada, preduzećima i ustanovama i preko starih partijskih, prijateljskih ili rodbinskih veza uspostavljale kontakt s partizanskim odredima u okolini Beograda, Sremu, čka i u južnoj Srbiji.

Jednu od najjačih i najbrojnijih grupa tako povezanih beogradskih rodoljuba sačinjavala je grupa centar, koja je bila okupljena oko Duška Jovanovića — Bukvara, inženjera agronomije, Obrada Papića, činovnika, Stojana Milanovića, tehnologa i Aćima Cicmilovića, trgovačkog pomoćnika, predratnog sindikalnog aktiviste. Ova grupa je uključila u narodnooslobodilački pokret dr Sinišu Stankovića, profesora univerziteta, i Duška Bogdanovića, publicistu, potpredsednika Narodne seljačke stranke, kao i niz drugih uglednih građana. U ložionici na železničkoj stanici delovala je jaka grupa, koja je takođe uspostavila vezu s Duškom Jovanovićem. Grupom u poštanskoj štedionici rukovodio je Milan Jovanović, službenik. Veoma razgranatom grupom na Čuburi rukovodio je Marko Stjepanović, krojački radnik. Partijska ćelija u fabrici motora u Rakovici, na čijem čelu je neko vreme bio Ilija Priča, držala je kontakt s partizanskim punktovima u Kneževcu i Kijevu, odakle su mnoge desetine odlazile u partizanske odrede. Partijska ćelija delovala je i u Zavodu za izradu novčanica i okupila veći broj simpatizera. Veoma brojna je bila i grupa koju su objedinjavali Anka Skorić i Mihailo Pavićević, mehaničar, inače bivši španski borac. U njoj su delovale jake podgrupe Miodraga Božinovića, obučarskog radnika, Sretena Popovića, mehaničara, Radoslava Starčevića, molarà, Petra Lekića, ekonomiste i drugih. Svi su se oni s mno-

gim saradnicima posle velikih hapšenja u jesen 1943. godine obreli u logoru na Banjici.³⁶⁷

Bilo je to vreme kada je želja stanovništva za otporom nadrasla tadašnje organizacione i kadrovske mogućnosti KPJ u Beogradu. Nisu postojali Mesni i Okružni komitet. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je neko vreme uspostavljao kontakte s nekim grupama rodoljuba preko Jelene Popović, profesora. Kasnije se u taj posao uključio Vasilije Buha, sekretar Pokrajinskog komiteta, tako da je upoznao izuzetno mnogo aktivista, što će se pokazati kobnim. Međutim, sve to nije bilo dovoljno. Nametala se potreba za obnavljanjem Mesnog komiteta. Zato je posle prisustvovanja vojno-političkom savetovanju u Sumadiji, avgusta 1943. godine, Blagoje Nešković, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, doveo u Beograd kao kadrovsko pojačanje Veru Miletić, dotadašnjeg člana Okružnog komiteta KPJ za Požarevac.³⁶⁸ Ona je počela da prima na vezu grupe aktivista s kojima je već kontaktirao Vasilije Buha. Posle organizacionog sređivanja trebalo je da se osnuje novi Mesni komitet, u koji bi pored Vere Miletić ušli Anka Škorić i Mihailo Pavićević.

Ovaj odgovorni posao nije obavljen s potrebnom umešnošću i oprezom, jer je u toku preuzimanja pojedinih grupa Specijalna policija otkrivala njihovo delovanje i pratila kretanje aktivista. Tako je došlo do septembarskih hapšenja, u kojima je obuhvaćen jedan deo »grupe centar« i do pada Duška Jovanovića — Bukvara. Vera Miletić je preko Janka Jankovića, šefa kartoteke u Specijalnoj policiji, s kojim ju je dovezao Blagoje Nešković, primila izveštaj da Jovanović otkriva neke saradnike, a da se pohvatana lica iz grupe Stojana filanovića drže čvršće. Međutim, mnogi istaknuti saradnici narodnooslobodilačkog pokreta su odigrali svoj labudov ples baš posle povezivanja njihovih grupa s novopredviđenim sekretarom Mesnog komiteta Verom Miletić. Počela je provala odozgo i kada se steknu takve okolnosti niko ne može obuzdati njeno proširenje.

^{3,7} IAB UGB SP IV-Q-322, 255, 342, 343, 107.

see *Beograd, u ratu i revoluciji*, str. 467.

Sklonište partijske tehnike u Lastinoj ulici

Po dolasku u Beograd Vera Miletić se smestila u Lastinoj ulici broj 9, kod Olivera i Miroslava Parezanovića. Njihova kuća bila je punkt za prijem i raspodelu propagandnog materijala i sklonište tehnika Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. U njoj je po Neškovićevom naređenju izgrađena skrivnica, u kojoj se u slučaju opasnosti mogao neko pritajiti dok opasnost ne prođe. Upravo s tog mesta je počela jedna od 1943. godine, koja se protekla na prve mesece 1944. godine.

Uz pomoć svog spretnog doušnika Lazara Dožića, Specijalna policija je otkrila ovu zgradu i odmah uhapsila bračni par Parezanovića. Vera Miletić je prilikom nailaska policijskih agenata ušla u skrivnicu, ali nije očekivala da će u zgradi biti postavljena policijska zaseđa. Uhapšena je 5. oktobra 1943. godine, čim je izašla iz skloništa. Sledećeg dana na policijsku zasedu je naišao i Vasilije Buha, koji je stigao u Lastinu ulicu ne znajući da je partijsko sklonište otkriveno, a Parezanović i Vera Miletić uhapšeni. Došao je i Svetislav Kanačli — Mali, metalski radnik, glavni tehničar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, ali je pružio policiji oružani otpor i uspeo da se povuče. Kasnije u julu 1944. godine, pašće i Kanački u ruke policijskim agentima. Njegovim hapšenjem završava se veliki ciklus policijskih prodora u beogradsku partijsku organizaciju.³⁶⁹

Vera Miletić nije uspela da formira novi Mesni komitet, jer još nije bila stigla da se poveže s Ankom Škorić i Mihailom Pavićevićem. Posle njenog hapšenja otkriveni su mnogi rukovodioci grupa: partijski aktiv u fabrici motora u Rakovici, Stipe Pekić i grupa u Zavodu za izradu novčanica,³⁷⁰ grupa Marka Stjepanovića,³⁷¹ načelnik kartoteke Specijalne policije Janko Janković,³⁷² skojevci koji su služili kao izvidnica« poznatim partijskim radnicima, među njima Danica Vučetin, učenica i mnogi drugi.

³⁶⁹ *Beograd u ratu i revoluciji*, str. 468.

³⁷⁰ IAB UGB SP IV-Q-362-A.

³⁷¹ IAB UGB SP IV-Q-358-A.

³⁷² IAB UGB SP IV-Q-351.

R. Vučetin je više puta hapšena. Bila je od 1941. član SKOJ-a i kasnije aktivista u fabrici šećera. U logoru na Banjici provela je od 6. oktobra 1943. do 3. oktobra 1944. godine.

Pod silnom navalom uhapšenika Specijalna policija je sprovodila veće i manje grupe na Banjicu pre nego što je konačno sačinjeno rešenje o njihovoj konfinaciji i kategorizaciji. Nailazi se na slučajeve da su pojedina lica prispevala u logor krajem 1943. godine, a rešenja o njihovom zatočeništvu poslata su šefu logora Vujkoviću tek aprila 1944. godine i kasnije.

Rešenje o završenoj istrazi protiv Stipe Pekića, akademskog slikara, ugledalo je dana 22. aprila 1944. godine, mada je većina okrivljenih pohapšena već oktobra 1943. godine i provela u logoru nedelje. Prema ovom rešenju u I kategoriju su raspoređeni: Stjepan Pekić, Lazar Đurica, Milan Ćesarov i Dragica Erceg, koji su sačinjavali partijski aktiv u Zavodu za izradu novčanica, Banek Viktor, ofset-mašinista, koji je za Stjepana Pekića nabavio četiri noža za ksilografiju i pomagao u izradi pečata, a njima je pridodat i Trifunović Boško, radnik u fabrici motora u Rakovici, koji je »bio vrlo aktivan u širenju komunističke propagande« i obuhvatio radom još troje aktivista: Aleksu Zrnića, Đorđa Popovića i Stevana Stojkovića. U II kategoriju su razvrstana tri, a u III kategoriju takođe tri lica, uglavnom iz Zavoda za izradu novčanica.³⁷³

Rešenje o sprovođenju u logor grupe Marka Stjepanovića završeno je 19. aprila. Prema ovom rešenju zatočeno je 11 lica, mada je prema policijskim izveštajima uhapšeno znatno više. U prvu kategoriju su svrstani Marko Stjepanović, krojački radnik, Došenović Bogdan, privatni nameštenik i Janaković Ljubomir, električar Direkcije tramvaja i osvetljenja, a u II kategoriju Stevan Jelinek, obučarski radnik, poreklom iz Dalja. Šest lica našlo se u II kategoriji, mada je većina internirana u Mauthausen.³⁷⁴

³⁷³ IAB UGB SP IV-Q-362-A. U II kategoriju su svrstani: Milena Dinulović, profesor, Živojin Milenković, štamparski radnik, Sreten Stojković, dreer, koji je po nalogu Boška Trifunovića formirao partijski aktiv u preduzeću »Gođevac« i u tom smislu održao nekoliko sastanaka s Vasilijem Buhom. U III kategoriji su bili: Đorđe Popovac, član partijskog aktiva u industriji motora u Rakovici, Milan Ilić, pomoćnik mašiniste i Ilija Vučelić, tipograf u Zavodu za izradu novčanica.

³⁷⁴ IAB UGB SP IV-Q-358-A. Trećekategornici su bili: Vukosava Vučković, činovnik, Stana Milojević, tehničar, Barazino Nedi, krojač, Dušan Borović, nosač, Velimir Zdravko, krojački pomoćnik i Nada Vasiljević, svršeni maturant.

Ponovni pokušaj aktiviranja radiostanice

Posle hapšenja Dušana Dohčevića partijska organizacija u Beogradu nije se bavila pitanjem nabavke i puštanja u pogon partizanske radio-stanice sve do sredine 1943. godine. Takve inicijative ponovo su pokrenuli Pavle Pregalj, nameštenik »Filipsa«, i Ivan Svetel, radio-telegrafista. Njih dvojica su se preko Miroljuba Parezanovića povezali s Blagojem Neškovićem, koji je pokazivao interesovanje za ovaj posao. U akciju su kasnije uključeni Maks Mišković, tehničar, i Miroslav Gobec, koga je ubrzo uhapsio Gestapo i internirao u Dahau.

Pošto su s Parezanovićem radili za narodnooslobodilački pokret od početka 1943. godine, inicijator akcije za nabavku radio-stanice Ivan Svetel je dobio pristanak od jednog nemačkog tehničara, koji je radio u magacinu radio-materijala nemačke komande za vezu u zgradi današnjeg Pravnog fakulteta, da mu za sumu od 150.000 dinara isporuči jednu poljsku radio-stanicu. Dogovor o plaćanju i isporuci zakazan je za 5. oktobar. Dan ranije Miroljub Parezanović je inicijatorima poduhvata isplatio ugovorenu sumu novca. Međutim, Parezanovići su iste večeri uhapšeni u svom stanu u Lastinoj ulici. Prilikom hapšenja kod Miroljuba je pronađena zabeleška »za radio-stanicu 150.000 dinara«. Zbog te pribeleške, kako je kasnije ispričao Svetelu u zatvoru u Đušinoj ulici, morao je da otkrije lica kojima je dao novac. Tako ni drugi pokušaj aktiviranja partizanske radio-stanice u Beogradu nije priveden kraju. Uhapšeni su Pregelj, Svetel i Mišković. Pregelj je streljan, a ostala dvojica su i internirana u Mauthauzen.³⁷⁵

Prema policijskom izveštaju u prvom naletu posle otkrivanja partijskog skloništa u Lastinoj ulici uhapšeno je 68 lica, zatim partijski aktivisti u selu Kijevu, među njima članovi KPJ Letić Jelica i njen suprug Letić Vladimir, mehaničar, koji su sa svojim saradnicima održavali partizanski punkt i prikrivali ilegalce, zatim grupa saradnika narodnooslobodilačkog pokreta pod rukovodstvom Ratimira Popovića, činovnika Britanske blagajne iz Beograda, grupa inženjera šumarstva, čiji spiritus movens je bio inženjer Bratislav Petković,

S75 fJOP Beograda u sećanjima učesnika, IAB. 1974. Sećanja Ivana Svetela, str. 147. i 148.

agitaciona grupa u Centrali za ogrev, grupa iz sela Resnika, koja je imala sličnu feunkciju kao grupa u Kijevu i druge manje organizacije.³⁷⁶

Mora se kazati da je policijskim islednicima znatno olakšavala posao partijska arhiva pronađena u Lastinoj ulici posle hapšenja Vere Miletić i Vasilija Buhe. Međutim, ta činjenica ne opravdava ovo dvoje visokih partijskih funkcionera ni zbog neopreznosti, ni zbog pomanjkanja volje da prekinu lanac hapšenja.

Skloništa u Šumadijskoj i Mokroluškoj ulici

U Šumadijskoj ulici broj 187 posle hapšenja Radomira Gerića i Cirila Zužeka pronađeni su novi zakupci stana: Miroslav Pavlović sa ženom Ljubicom i njenom sestrom Nevenkom Dabić i Ljubicom Lončar, udatom za inženjera Vladimira Lončara, takođe člana KPJ, koji je bio zaposlen u Jagodini. U stanu je živela Ljubica Zužić, supruga bivšeg vlasnika zgrade, Cirila Zužeka, koji je streljan još 1941. godine. Vasilije Buha, koji je znao da se u ovom stanu čuva partijski materijal, nije prećutao ni imena lica koja su radila na njegovom čuvanju i rasturanju. Sva lica uhapšena u ovom stanu streljana su tokom 1944. godine, posle boravka u logoru na Banjici.³⁷⁷

Na sličan način otkriven je i partijski stan u Mokroluškoj ulici. U tom stanu otkrivene su sestre Bukumirović: Jovanka, udata Bogdanović, Srbijanka, Vidosava i Ružica, udata Đurović. Sve četiri su počele sa naprednom delatnošću još pre rata, kao i njihov brat Miroslav Bukumirović — Bukum, proglašen za narodnog heroja Jugoslavije.

Izgubivši muža Velišu, profesora, koji je kao užički partizan streljan u Bajinoj Bašti 1941. godine, najstarija sestra Ružica vratila se u Beograd, gde je sa Vidom, trećem po redu detetu Bukumirovića, radila na prikupljanju novca, sanitetskog materijala, odeće i obuće za partizane. Godinu dana mlađa Jovanka Bogdanović i deset godina mlađa Srbijanka po-

IAB UGB SP IV-Q-107, str. 97.
¹⁷⁷ IAB UGB SP IV-Q-370/120, 370/121, 370/172.

stale su za vreme okupacije članovi KPJ i obavljale zadatke najpoverljivije prirode. Jovanka je bila izvidnik kurira Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, a Srbijanka je radila u tehnici Pokrajinskog komiteta.

U leto 1943. godine sestre Ružica, Jovanka i Srbijanka su zakupile kuću u Mokroluškoj ulici, koja je postala stecište i pribežište mnogih partijskih kadrova. U njoj su održavani sastanci nekih članova Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i čuvao se deo partijske tehnike. Posle policijske provale u ovaj stan Ružica i Jovanka su odmah uhapšene i sprovedene u zatvor u Đušinoj ulici. Posle podne su dovedene takođe Srbijanka, pronađena u skloništu, i Vidosava, koja je došla da sestre opskrbi hranom.

Posle zverske torture u Đušinoj ulici Ružica, Jovanka i Srbijanka Bukumirović su sprovedene u logor na Banjici 29. decembra 1943. godine. Zajedno su ostale do 8. juna 1944. godine. Tada su razdvojene: Ružica je smeštena u sobi broj 37, a Jovanka i Srbijanka u sobi smrti broj 38, gde ih je zatekla prozivka za streljanje septembra 1944. godine?⁷⁸

Kao što je Janko Janković, šef kartoteke Specijalne policije predat na vezu Veri Miletić, tako je Cvetko Crnjak sarađivao s Vasilijem Buhom. Oba ova partijska pregaoca na najtežim punktovima, u srcu policijske garniture, kojoj su ostavljene odrešene ruke u otkrivanju, mučenju i istrebljivanju rodoljuba koji su se odazvali pozivu Komunističke partije Jugoslavije da povedu bespoštednu borbu protiv fašističkih zavojevača, proveli su poslednje dane u logoru na Banjici.

Crnjak je teško podnosio okupaciju. Pri tome mu se njegova otvorena priroda često svetila. Kao agent Specijalne policije tražio je izgovore da ne sasluša uhapšeničke. Jednom je u toku mučenja uzviknuo: »Dosta mi je svega. Doći će i vama kraj!« Videvši da je preterao, izgovarao se svojom bolešću. Bio je čiraš. Ipak je premešten u parobrodsku policiju i tu je bio izuzetno koristan za pokret. Pošto je imao pri ruci pečate, davao je ilegalcima propusnice za prelaz preko Save u Zemun. Pratio je Blagoja Neškovića na putovanja po unutrašnjosti Srbije. U stanu sa svojom nevenčanom suprugom

378 Prema sećanju Ružice Đurović-Bukumirović iznesenom u odgovoru na anketu Sekcije bivših zatočenika logora na Banjici.

Teodorom Ivanišević, kasnije takođe banjičkim zatočenikom, krio je Janka Lisjaka, a Vasilije Buha boravio je kod njih ceo mesec dana. Ponekada se u njihovom stanu našlo i po nekoliko naoružanih ilegalaca, koji su pripremali teren za odlazak u partizane ili za neku akciju.

Cvetko je uhapšen 13. oktobra 1943. godine čim je izašao iz stana i zaputio se ka zemunskom mostu. Ubrzo je uhapšena i Teodora. Nju su dva puta vodili na suočenje s Buhom. Prvi put ga je jedva prepoznala. Bio je nepokretan i sav crn od batina.

U logoru na Banjici Teodora i Cvetko brzo su naučili da razgovaraju na prste, kao i mnogi drugi zatočenici. Pred samo izvođenje na streljanje, Cvetko je obavestio Teodoru da će biti pogubljen.³⁷⁹

Janko Janković je još pre rata pomagao naprednim studentima da prenose ilegalni materijal i letke iz Beograda u Kragujevac. Iz njegovog druženja s levo orijentisanim studentima rodila se ideja da pređe iz kriminalističke u političku policiju. Njegov rad u Antikomunističkom odeljenju Specijalne policije postao je koristan naročito za vreme okupacije. Kao šef kartoteke obavestavao je partijsko rukovodstvo Srbije o svemu što se dešavalo u Specijalnoj policiji: o hapšenju i držanju pojedinaca na saslušanjima, o nužnosti da se pojedini aktivisti sklone, o pripremanju racija i blokada pojedinih delova Beograda. Slao je u stan svoje sestre od ujaka Bose Đorđević spiskove streljanih lica. Bez većih teškoća otkrio je provokatorsko držanje Tenka Dalovića, Branka Miškovića i drugih koji su se otvoreno stavili na raspolaganje Specijalnoj policiji izneverivši svoja uverenja i drugove.

Uživajući veliko Bećarevićevo poverenje — bili su školski drugovi — Janković je dobijao da saslušanja pojedinih uhapšenika dovede do kraja. Kad god je mogao njegova su rešenja bila oslobađajuća. Simulirao je udaranje i upozoravao »žrtve« da se drže prvobitnih iskaza. Jedan od onih koga je na taj način spasao i pustio iz logora na Banjici, Vojislav Petrović, rodnom iz sela Crepulje kod Krupnja, rađevski partizan i pozadinski radnik, sagradio je u znak pijetete sopstve-

³⁷⁹ Zapis Theodore Ivanišević, nevenčane supruge Cvetka Crnjaka, zatočnice logora na Banjici, koji se čuva u memoarskoj građi Istorijskog arhiva u Beogradu.

nim sredstvima spomen-dom Janka Jankovića u selu Zavlači kod Krupnja.

Voja Petrović je godinama tragao za sinom Janka Jankovića, a kada se sa njim našao poverio mu je da podiže Janku spomenik. Nekoliko godina kasnije pojavio se u »Politici« oglas kojim je Voja obznanio da je ispunio svoj zavet. Na 47. kilometru puta od Valjeva prema Loznici podigao je na svom posedu kuću, posadio ukrasno grmlje i drveće i spomenik s Jankovom bistom. Kasnije je zemlju oko spomen-doma — trideset ari — zaveštao osnovnoj školi, koja se nalazi u blizini, da čuva park, spomen-dom i neguje sećanja na Janka Jankovića.³⁸⁰

Cvetko Crnjak, Janko Janković i Dušan Jovanović — Zuća odvezeni su 29. aprila u Marinkovu baru, gde su pogubljeni. I Cvetko i Janko su odbili da budu vezani za Zuću, koji je pošao putem izdaje. Radio je kao policijski agent u Specijalnoj policiji. Kasnije, da bi iskupio grehe, ponovo je počeo da pomaže narodnooslobodilački pokret.

Bilans velikih hapšenja u Beogradu od jeseni 1943. do leta 1944. godine je porazan. U logor na Banjici sprovedeno je preko 300 lica. Pored 103 streljana zatočenika, u jedan od najtežih nacističkih logora — Mauthausen u Gornjoj Austriji odvedeno je 164 Beograđana, a u omladinski logor u Smederevskoj Palanci nešto ispod 20 uhapšenika. Na Banjici je ostalo do rasformiranja logora oko 50 zatočenika, neki od njih su vođeni na nova saslušanja, premeštani u druge zatvore, mali broj je pušten, a nekolicini je uspeo da pobegnu s radova na koje su lakši krivci, u nedostatku druge radne snage, izvođeni u Beograd i okolinu.

Uhapšenici iz grupe Buha — Miletić sprovedeni su u logor na Banjici počevši od 27. decembra 1943. godine do kraja maja 1944. godine, a ako se računa i grupa do 20 lica uhapšenih posle hvatanja Svetislava Kanačkog — Malog, do početka jula 1944. godine. Na kraju krajeva sva hapšenja u 1944. godini mogu se na neki način smatrati posledicom velikog policijskog prodora u partijsku organizaciju i njene ogranke u Beogradu, u jesen 1943. godine.

³⁸⁰ Na osnovu kazivanja Vojislava Petrovića, penzionera iz Beograda, autoru.

Najduže je potrajala i po obimu bila najveća istraga koja se u policijskim arhivama vodila pod grupom Anke Skorić i Stevana Zimonjića. U njoj je do marta 1944. godine pohapšeno 150 lica. Na kraju istrage 74 lica su sprovedena u logor na Banjici, 63 su puštena, četiri predata Gestapou, a šestoro sprovedeno u Zavod za prinudno vaspitanje omladine.

Ritam sprovođenja beogradskih rodoljuba poslednjih meseci postojanja logora na Banjici bio je sledeći:

29. decembra 1943. godine 72 uhapšenika, od kojih je streljano 19, odvedeno u Mauthauzen 14, ostalo do rasformiranja logora 17, odvedeno u Zavod za prinudno vaspitanje omladine 6; u drugi zatvor odvedeni su Topalović Ljubiša, policijski agent, Crnjanski Sima, narednik Srpske državne straže, i Dragović Savo, policijski stražar, koje je odao Vasilije Buha; nekoliko lica je vraćeno na saslušanje, dvojica su puštena i dvojica pobegla s radova u Beogradu;

31. decembra 1943. godine 28 lica, od kojih je streljano 12, odvedeno u Mauthauzen šest, do rasformiranja logora su ostala četvorica, u bolnicu je odvedeno jedno lice, a za ostale nema podataka kuda su odvedeni;

5. januara 1944. godine pet lica, od kojih su dvojica streljana a ostali pušteni;

12. januara 1944. godine samo Petković Sreten, limarski radnik, koji je odveden u Mauthauzen;

10. februara 1944. godine 24 lica, od kojih je streljano pet, u Mauthauzen odvedeno 13, do rasformiranja logora je ostalo troje, pobegao je s rada iz Banata Stepanović Jaša, a jedna nepunoletna učenica je puštena;

13. februara dva lica iz Kijeva, od kojih je jedno pušteno[^] a drugo ostalo u logoru do rasformiranja;

1. marta 1944. godine 20 lica iz Beograda, Kijeva i Kneževca, od kojih je streljano 10, u Mauthauzen odvedeno četvero, do rasformiranja logora je ostalo petoro, a jedno lice je preuzeto od šabačke policije;

12. aprila 1944. godine 74 lica, od kojih je streljano 22, u Mauthauzen odvedeno 34, do rasformiranja logora ostalo

13, pobegao je sa rada Mauzer Milan, ostali su pušteni ili upućeni na naknadna saslušanja u Gestapo;

17. aprila iz Gestapoa i Specijalne policije sprovedeno je osam uhapšenika, šestoro je streljano, a dvoje internirano;

18. aprila 55 lica, od kojih nisu svi Beograđani. Streljano je 12 zatočenika, u Mauthauzen odvedeno 11 u Zavod za prinudno vaspitanje omladine četvero. Ostali su pušteni ili odvedeni na prinudne radove;

12. maja jedno lice, čija sudbina nije izvesna;

15. maja 1944. godine 8 lica i sva su ostala na Banjici do rasformiranja logora, osim jednog meštanina Kneževca, koji je pušten;

16. maja 1944. godine 10 lica, od kojih je jedno streljano, u Mauthauzen odvedeno petoro, do rasformiranja logora ostalo dvoje, na slobodan rad upućeno dvoje;

20. maja 1944. godine šest lica, od kojih je streljano petoro, a jedno sprovedeno na naknadno saslušanje;

2. juna 1944. godine sedam lica, od kojih je šestoro odvedeno u Mauthauzen, a jedno na naknadno saslušanje;

16. juna 1944. godine šest lica, od kojih je četvero odvedeno u Mauthauzen, a za dvoje je sudbina neizvesna;

18. juna četiri lica iz Kijeva i sva su ostala na Banjici do rasformiranja logora;

21. juna četiri uhapšenika iz Kijeva i Mirijeve;

8. jula veća grupa od 34 Beograđana i žitelja okolnih sela.

25. jula 14 lica iz Beograda i okoline;

1. avgusta dva lica odvedena u Mauthauzen;

22. avgusta 1944. godine grupa iz Ralje otkrivena takođe u toku velike zimske provale 1943/1944. godine;

31. avgusta 8 Beograđana odvedenih u Mauthauzen.

REGISTAR LIČNIH IMENA

- Ačić Vojislav 130, 134
 Aćimović Milan 21, 22, 30, 47, 101, 102, 107, 288, 332
 Adžija Božidar 149
 Agorčević Milutin 193
 Agović Rifo 297
 Aković Spasoje 289—291
 Aksentijević Nada 132
 Aksentijević Vladimir 112
 Alagić Tahir 107
 Aldan Petar 151, 154, 156
 Aleksić Milan 187
 Aleksić Miloš 228
 Aleksić Mladen 105, 110
 Aleksić Novica 334
 Aleksić Radomir 159
 Aleksić Sava 225, 236, 277
 Aleksijević Dimitrije 159
 Alembašić Rifat 246
 Alfirović Gliša 355
 Alibašić Mehmed 297, 298
 Alimpijević Slobodan 243
 Alkalaj Olga 117, 150, 224
 Almulzin Eljas Guta 132
 Ambrožić Matija 158
 Anastasijević Ružica 345
 Ančić Marinko 357
 Andrejević Živan 51
 Andrejević Živorad 235
 Andrejević Kun Đorđe 114, 163
 Andrić Dragutin 171, 172
 Andrić Ivo 19
 Andrić Rodoljub 228
 Andrić Simo 250
 Andrić Veljko 72
 Anđelić Danilo 260
 Anđelković Anđelko 144, 145
 Anđelković Luka 239
 Anđelković Mihailo 135
 Anđelković Milan 235, 331
 Anđelković Milutin 322
 Anđelković Mladen 150
 Anđelković Radovan 146
 Aničić Sretenija 192
 Ankucić Komelija 154—156
 Antić Aleksandar 19
 Antić Borisav 337
 Antić Dimitrije 158
 Antić Ljubinka 257
 Antić Milisav 330
 Antić Stevan 106
 Antić Vladimir 257
 Antić-Dodić Vukašin 237
 Antonić Alojz 127
 Antonijević Miodrag 309
 Aralica Miloš 246
 Arambašić Petar 307
 Arar Ilija 278
 Ardalić Momir 329
 Arandelski Miloš 246, 268, 269
 Arsenov Milorad 151, 152
 Ašković Milorad 229, 254
 Atanacković Vojislav 246
 Atanacković Grozdana 243
 Avelić Vasilije 237
 Avramović Miodrag 110
 Avramović Nikola 246, 247
 Avramović Spiro 239
 Avramović Živorad 236
 Babić Dimitrije 234
 Babić Dragutin 242
 Babić Đorđe 149
 Babić Gojko 241
 Babić Ilija 282
 Babić Milivoje 272, 282, 283

- Babić Nikola 283
 Babić Slobodan 133, 335
 Babić Stevan 133
 Babović Srećko 302, 303
 Bačić Bosiljka 225
 Badar Paul 20, 97, 164
 Bajagić Stevan 330
 Bajuckov Milan 153
 Bajić Draginja 240
 Bajić Miloš 49, 173
 Bajić Sava 296 287
 Bajloni Jakov 159
 Balugdžić Mirko 160
 Balujkov Milan 156
 Bandić Darinka 120, 202
 Bandić Mileva 120, 202
 Banek Viktor 361
 Banovac Pera Doka 328
 Banjanin Jagoš 323
 Banjeglav Dušan 266
 Baračević Josa 154, 156
 Bairazino Nedi 261
 Barjaktarević Milan 231, 237, 239
 Barošić Božana 148
 Barović Blažo 232, 246
 Baruh Bora 203
 Baruh Rahela 123
 Bastaja Mičo 245
 Basti Ferdinand 149
 Bašić Josip 144
 Bašić Petar 70
 Batković Nikola Miki 320
 Bauk Mate 343
 Bečarević Boško 25, 48, 49, 52—
 56, 63, 66, 76, 81, 85, 131, 144,
 199, 200, 228, 230, 233, 254, 271,
 272, 275—277, 315, 319, 365
 Begović Sima 331
 Begović Vaso 113
 Beker 69
 Beker Jozef 328
 Belanović Jovan 256
 Belić Aleksandar 158
 Belić Obrad 72
 Belošević Zivan 350
 Beljanski Lazar 243
 Beljanski Petar 243
 Beme Franc 39, 95, 164, 165
 Bencler Feliks 22, 23
 Bener 21
 Benišek Jovan 134, 146
 Benković Josip 237, 246, 247, 268
 Berenc 68
 Berežnov Vladimir 106, 177
 Beirković Vicko 343
 Beronja Dragan 72
 Bežanović Živojin 134
 Biber Dušan 205
 Bičarević Radivoje 205
 Bigljević Grga 159
 Bihalji Pavle 59
 Bijelić Dubravka-Aša 231
 Bijelić Jovan 231
 Bilbija Bogdan 239
 Bilbija Dušan 257, 298
 Biling Jozef 93
 Biomarović Vlajko 220
 Bizjak Gordana 270
 Blagojević Ana 169
 Blagojević Borislav 158, 307, 310
 Blagojević Božidan 259
 Blagojević Branimir 349
 Blagojević Dragutin 251
 Blagojević Drinka 177
 Blagojević Jovan 169
 Blagojević Milan 187
 Blagojević Milorad 251
 Blagojević Miodrag 187
 Blagojević Radoslav 177
 Blagojević Rosa 351
 Blagojević Vera 169, 340
 Blašković Branko 125, 230
 Blažek Aleksandar 281, 282
 Blažić Radomir 261
 Bliher Andrija 105
 Bobić-Levi Marija 182
 Bodnarov Stevan 229
 Bodrožić Milica 197
 Bogovac Milena 177, 290
 Bogdanov Milan 227
 Bogdanović Boža 242, 243
 Bogdanović Duško 258
 Bogdanović Jelka 279
 Bogdanović Jovanka 363, 364
 Bogdanović Milan 227
 Bogdanović Milan (književnik) 163
 Bogdanović Milan Pljuca 209
 Bogić Grga 160
 Bogičević Borivoj 300, 302, 303
 Bogičević Desanka 300

- Bogičević Dušanka 302, 303
 Bogojević Aleksandar 159
 Bogojević Dimitrije 159
 Bogosavljev Vladimir 151
 Bogosavljević Vladimir 152
 Bojić Nikola 153, 155
 Bojić Milosav 192
 Bojović Ante 255, 256, 259
 Bolta Mile Špartak 339, 353
 Borđaški Jelena 120
 Borisavljević Sigmund 178
 Borjaški Jelena 151
 Borković Milan 258
 Borockd dr Todor 61, 144, 145
 Borović Dušan, 361
 Borovnik Jožef 249
 Bosni h Jovo 231
 Bošković Dragomir 160
 Bošković Dragutin 350
 Bošković Jovica 354
 Bošković Mihailo 350
 Bošković Momčilo 251
 Bošković Sreten 134, 227
 Bošnjak Ilija 246
 Bošnjak Mija 64
 Bošnjak Mileta 268
 Božanović Adam 119
 Božić 225
 Božić Aleksandar 115, 146
 Božić Brana 46
 Božić Dušan 239
 Božić N 26
 Božić Nikola 243
 Božić Radivoje 224, 242
 Božinović Arsenije Arsen 167, 168
 Božinović Milutin 144
 Božinović Miodrag 358
 Božović Branislav 63, 155
 Božović Gojko 246
 Božović Jovan 123
 Božović Zorka 132
 Božović Zorica 86
 Boukal Boža 159
 Bradonjić Miodrag 104
 Branković Dobrivoje 159
 Branković Dragoljub 304
 Branković Milan 134
 Branković Selimdr 308
 Branković Živojin 332
 Brant 40, 67
 Brašić Slavko 292
 Brauhic 18
 Brdar Miloš 110
 Brdarski Živojin Zika 306, 310, 311
 Brigel 213
 Briso Andre 14
 Brkić Desanka 147
 Brkić Dobrosav 320
 Brkić Mirko 268
 Bmčić Radovan 152
 Bročić Milojko 186
 Bubalo Milka 340, 341
 Bubalo Petar 146
 Bubolj Lazo 148
 Bučan Matija 108, 242
 Budimir Anka 270
 Budimski Miroslav 305
 Budisavljević Momčilo 229
 Bugarčić Nikola 106
 Bugarski Miroslava 129
 Buha Vasilije 266, 322, 357, 359-361, 363—367
 Bulđ Pijade 160
 Bukovac Klementije 159
 Bukumirović Miroslav 277, 363
 Bukumirović Srbijanka 363, 364
 Bukumirović Vidosava 363, 364
 Buković Dragutin 107
 Buković Dušan 245
 Buković Milojko 176
 Bulajić Petar 127
 Bulat Branko 72, 138, 145, 238
 Bulić 184
 Buljubaša Vladimir Beli 213
 Bukalo Petar 134
 Bunović Sofija 137
 Burić Olivera 92
 Butijer Vesna 233
 Butković Nikola 321
 Bušević Nadežda 347
 Caković Cvetko 256
 Canić Petar 292
 Carević Nadežda 191, 192
 Cemović Milan 345
 Cenić Vera 120
 Cerović Ratko 138, 239
 Cerovnik Mirko 176
 Cicmilović Aćim 358

Cmić Mirko 277
 Cmojaković Sava 205
 Crnomarković Bnanislav 168
 Crnjak Cvetko 364, 365, 366
 Crnjanski Miloš 162
 Crnjanski Sima 367
 Crnjanski Vojislav 126
 Cucić Dušan 168
 Cuković Milorad 138
 Cvetić Bratislav 126
 Cvetić Petronije 126
 Cvetičanin Lazar 239
 Cvetković Aleksandar 323
 Cvetković Cvetko 255
 Cvetković Danica 116, 120, 122
 Cvetković Dušan 255, 256, 318
 Cvetković Gec 72
 Cvetković Jelena 116
 Cvetković Radomir-Džokej 355
 Cvetković Raša 159
 Cvrković Antoni je 251, 253, 256

Calić Nada 340
 Čarapić Radomir 72
 Čardžić Avdo 115
 Čarković Dragica 225
 Cebokli Valentin 127
 Čehić Mihakem 140, 242, 245
 Cervatenković Miladin 256
 Čikić Vojislav 151, 152
 Čobanović Ljubica 269, 270
 Čobanović Vlado 356, 357
 Oobokli Josif 262
 Cokić Dragomir 314
 Colaković Drago 352, 353
 Oolaković Dragoljub 260
 Colaković Rodoljub 352
 Čolić Stevan 246
 Colović Radoman 255
 Coperda Borivoje 245
 Cordašev Katarina 116, 135
 Cordić Stevan 268
 Čubinski Mihajlo 158
 Cubrilović Vaso 159
 Cukić Ljubomir 303
 Cuković Slavko 148
 Čukvas Branko 341
 Čukvas Lazar 341
 Čula Jure 139, 236
 Čutović Tihomir 185

Camilović Svetomu- 296
 Česakov Milan 361
 Četković Jelena 62, 72, 139, 224,
 227, 235, 238
 Čirić Natalija 243
 čirić Aleksandar 234
 Čirić Bogoljub 303
 Čirić Dobrivoje 356
 Čirić Nikola 214
 Čirilović Bušat 200
 Čirković Borivoje 330
 Cirković Dragiša 330
 čirković Milan 337
 čirković Rodna 190
 čirković Vasilije 51
 Čirković Nikola 285
 Citaković Sreja 248
 Citić Gvozdenija 179, 182
 čorović Abdurahman-Manjo 297
 Čosić Dobrica 50
 čosić Vojislav 188
 Čosić Zivan 105, 111
 Čosović Radovan 351
 Čuković Ivanka 228
 Cuković Mirjana 228
 Cuković Olivera 228
 Čuković Raša 159

Dabić Cveta 179, 182
 Dabić Mića 204
 Dabić Milenko 159
 Dabić Nevenka 363
 Dabić Zdvojin 313
 Đačić Milica 267, 169, 270
 Dajić Danica 310
 Dalović Tenko 52, 57, 65, 66, 230
 —232, 234, 365
 Damjanović Božidarka Kika 202,
 204
 Damjanović Dragoslav 60
 Damjanović Momčilo 331
 Damjanović Radoslav 146
 Damjanović Zorka 120
 Damjanović Zivojin 191
 Damjanović Gvozden 250
 Dangić Jezdimir 213
 Daničić Nemanja 353
 Danić Milovan 160
 Danilović Vladimir 136
 Dankelman Hajnrih 20, 68

Dankverc 21
 Danon Sarina 342
 Dante Aligijeri 9
 Dardjic Ilijai 284
 Davičo Isak-Edi 64, 203
 Davičo Oskar 163
 Davidović Dragomir 234
 Dedijer Olga 145
 Dedijer Vladimir 163
 Dedinac Milan 162, 163
 Delie Slavoljub 347
 Delie Vasa 283
 Delre Julija Nada 216
 Demetrović Branislav 159
 Denković Dragoš 159
 Denković Dinko 323
 Denkovski Vera 323
 Deroko Aleksandar 158
 Dervišmurevni Osman 297
 Deso Alen 93
 Despotović Nikola 299
 Devald Terezija 269, 270
 Dević Đorđe 234
 Dević Milena 288
 Dević Olga 289
 Dikić Evica 146
 Diklić Gligorije 215
 Diklić Stana 240
 Dilari Zak 41
 Dimić Božidar 149
 Dimitnić Košta 153
 Dimitrijević Branislav 19
 Dimitrijević Branko 337
 Dimitrijević Ceda 328
 Dimitrijević Dada 245
 Dimitrijević Danilo 206
 Dimitrijević Dimitrije 160
 Dimitrijević Dragoslav 205, 332
 Dimitrijević Dušan 250
 Dimitrijević Ilija 158
 Dimitrijević Jakov 263-
 Dimitrijević Janko 260
 Dimitrijević Lazar 148
 Dimitrijević Marko
 Dimitrijević Milan 106
 Dimitrijević Milutin 251
 Dimitrijević Nada 243, 245
 Dimitrijević Roksanda 307, 310
 Dimitrijević Uroš 209
 Dimitrijević Živojin 323

Dimitrijević Života 174
 Dinčić Stamić 256
 Dinić 148
 Dinić Branislav 256, 257
 Dinić Branka Kaća 217, 255
 Dinić Čedomir 221
 Dinić Desanka 238
 Dinić Draško 128, 141—143
 Dinić Đurđelina Duka 62, 224, 225,
 242, 266, 274, 275
 Dinić Milica 345
 Dinić Momčilo 118, 119, 148
 Dinić Tanasije 19, 38, 42, 75
 Dinulović Milena 361
 Dirković Abdurahman vidi
 Corović Abdurahman
 Divljak Bogdan 144
 Divnić Maksim 231
 Dmitrović Mirko 155
 Dobanović Luka 258
 Dobanović Mitar 122, 123
 Dobanović Vasio 146
 Dobričić Savo 347
 Dobrosavljević Dobrovoje 189
 Dobrović Petar 163, 164
 Dograjić Julijana 225
 Dohčević Dušan 244, 274, 275
 Dokić Đuro 42, 75, 286
 Dokić Simo 152
 Dokić Sreten 229
 Dokić Svetozar 231
 Dončević Dušan 362
 Doroslovac Milutin 231
 Došenović Bogdan 361
 Dožić Đorđe 52
 Dožić Gavrilo 44
 Dožić Lazar 229, 234, 235, 236, 360
 Dožić Vladimir 73
 Draganić Miloje 278
 Draganović Petar 330
 Dragičević Sreten 189
 Dragišić Mladen 330, 331
 Dragojević Petko 259
 Dragović Ilija 355
 Dragović Petar 109, li 1
 Dragović Savo 367
 Dragović Velisav 337
 Dragutinović Sibinka 305
 Drakulić Milan 138
 Draškoci Ratko 209, 210

Drašković Aleksandar 345
Drašković Bora 223
Dražić Nikola 104
Drča Božidar 331
Drčelić Bratko 180
Drljević Sekula 43
Drndarević Stevan 320, 321
Drobnjak Pa vie 185
Dudić Dragojlo 169, 174
Dudić Miša 174
Dudić Stevka 174
Dudić Višnja 251
Dudić Zorka 169
Dudvarski Milenko 151
Dugalić Darinka 174
Dugalić Dušan 174
Dugalić Ljubica 174
Dugalić Zagorka 173, 187
Dugošević Natali ja 209
Dugošević Veljko 209
Dugović Nedeljko 220, 321
Dujić Vladimir 125
Dukić Dura 176, 177, 286, 287, 292
Dukić Milan 239
Dukić Milica 349, 351
Dukić Vojislav 168
Durić Jovan 260

Daja Jovan 158
Đak Slobodan 344
Đelmaš Radomir-Raša 61, 140, 226
Đermanović Mitra 298
Đilas Milivoj 186
Đilas Milovan 163
Delineo Stefan 162, 205
Đokić Jezdimir 159
Đokić Svetožar 240
Đoković Mihailo 146
Đonović Janko 163
Donović Nikola 160
Đorđević 99
Đorđević Andrà 189, 190
Đorđević Arandal 333
Đorđević Bosa 365
Đorđević Božidar Buđoni 180, 181, 211, 212
Đorđević Branko 256, 258
Đorđević Bratislav 193
Đorđević Desanka 337
Đorđević Dragoljub 105

Đorđević Dragomir Ciga 311
Đorđević Dragoslav 42, 300
Đorđević Dragutin 335
Đorđević Dušan 114, 115
Đorđević Đorđe 284, 285
Đorđević Hranislav 218
Đorđević Krsta 323
Đorđević Mihailo 336
Đorđević Mika 81
Đorđević Milan Suca 142
Đorđević Milorad 159, 160, 161, 162
Đorđević Miodrag 30, 305, 306
Đorđević Nada 232
Đorđević Nikola 257
Đorđević Prvoslav 202
Đorđević Rada 325
Đorđević Radmilo 335
Đorđević Radosav Balonče 220, 343
Đorđević Radoslav 337
Đorđević Rajko 149
Đorđević Randel 333
Đorđević Slobodanka vidi
 Đorđević-Dimitrijević Slobodanka
Đorđević Tihomir 158
Đorđević Todor 303
Đorđević Voja 160
Đorđević Zarija 323
Đorđević Zivadin 126
Đorđević Zivojin 158
Đorđević Zivka 323
Đorđević Zivorad 331
Đorđević Života 339
Đorđević Životije 296
Đorđević-Dimitrijević Slobodan 118
Đorđević-Stojanović Petar Pejča 219, 323
Đorić Miloš 160
Đošić Života 104
Đukić Mita 160
Đukić Venijamin 330
Đunisijević Mića 320
Đuraković Milanka 225
Đurđević Dragoljub 331
Đurđević Mihailo 190
Đurđević Slavka 63
Đurđević Stevan 239
Đurđević Mileva 178, 179
Đurica Lazar 361
Đurica Svetislav 246

Đuričić Dragiša 239
 Đurić Dudimir 314
 Đurić Dušan 355
 Đurić Ljubomir 187
 Đurić Miloš 158
 Đurić Radomir 174
 Đurić Spasoje Krečar Spaso 219,
 323
 Đurić Stevan 145
 Đurković Branko 136
 Đurović Danica 236, 237
 Đurović Lazar 105
 Đurović Mašan 43
 Đurović Veliša 363
 Đurović-Bukumirović Ružica 363,
 364

Dželebdžić Nikola 248

Elezović Miroslav 296
 Emedi Ivanka **278**
 Eraković Zivan 251
 Erceg Dragica 261
 Erceg Stjepan 138
 Erdeljanović Jovan 158
 Erić Veli mir 186
 Eškenazi Vera 110
 Everding 40

Fajne 22
 Farkaš Andrija 268
 Fazlagić Asim 261
 Feješ Julija 120, 151, 152
 Feliks Milorad 231
 Ferjančić Milan 341
 Ferster Helmut 20
 Filipović Borivoje 227
 Filipović Dragutin Jusa 230, 231
 Filipović Ljubomir 272
 Filipović Milutin 306
 Filipović Mladen 189, 190
 Filipović Ratomir 242
 Filipović Slavoljub 208
 Filipović Stanoje 25
 Filipović Vukašin 149
 Flanjak Ankica 142
 Fogaroš Žarko 59
 Fotić Milan 158
 Francezi Mihajlo 135
 Franković Sako 142

Frausnhofer Eranja (Frajnhover
 Franjo) 151, 152
 Fri ček Vida 325
 Fridrih Vili 68—70
 Fuks 39, 104, 107
 Furman Roman 127

Gaćeša Vladimir 149
 Gajger (Johan) Jovan 124
 Gajić Cedomir 204
 Gajdć Đura 267
 Gajić Ninosava 337
 Gajić Pantelija 43, 221
 Gajić Vojislav 239
 Gajić Vukosava 337
 Galentić Dragoljub 61, 234
 Gaiogaia Dragutin 115
 Galović Anđelija 225, 271, 272
 Galović Ljubiša 355
 Gaon Cecilija 85
 Gasteron Gaston 44
 Gatović Krsta 128
 Gavrić Aleksandar 330
 Gavrić Dragoljub 152
 Gavrilović Dimitrije 218
 Gavrilović Milenija 351
 Gavrilović Miloš 112
 Gavrilović Miodrag 314
 Gavrilović Radenko **199**
 Gavrilović Sofija 272
 Gavrilović Stojan 233, 241
 Gavrilović Živko 261
 Gavrilović Živomir 188
 Gavrilović Života 174
 Gebels Jozef 11
 Gerić Radomir 108, 123, 124, 363
 Gering Herman 15, 37, 47
 Gerasimović Radovan 138
 Gerželj Bogoljub 283
 Gičić Bojana 323
 Gigić Đuro 272
 Gilbo Jolanda 120
 Glavinić Jelena 140
 Glavinić Milan 302, 303
 Glavonjić Miodrag 185
 Gleda Branko 119
 Gligorić Veli bor 162, 163, 182, 205,
 209
 Gligorijević Tihomir — Jenki 334
 Glišić Dragutin 239

Gnjadecki 59
 Gobec Miroslav 362
 Gođevac Zivorad 249, 250
 Golenišev-Kutuzov Ilija 160
 Golijan 148
 Golubić Mustafa 59, 122
 Golubijev Sergi je 48, 55, 310, 329
 Golubović Aleksandar 232
 Golubović Dob rivo je 189
 Gordanić Nikola 355
 Gordanović Vladimir 337
 Gordić 206
 Gostović Milan 106
 Graovac Jovan 278
 Gravenhorst 21
 Grbdć Milenko 226, 245, 273
 Grbović Spasoje 225, 235
 Gregoran Marijana 119, 133, 134
 Gregorić Pavle 146
 Grgić Matija. 343
 Grgurević Milica 310, 311
 Griva Stevan 272
 Grizo go no Prvoslav 159
 Grkinić Branka 251
 Grozdanović Sima 350
 Grubić Dušan 147
 Gruber Valter 161
 Grubješić Antonije 321
 Grujić Radan 52, 53, 55, 66, 162, 163, 281, 324
 Grujić Dragomir 347
 Grujić Ljubomir 305, 306
 Grujić Milorad 191
 Grujić Vjekoslav 250
 Grujović Mladen 250
 Gručanin Zdravko 317
 Gubarev Nikola 47, 147, 215, 322
 Gudelius 185
 Gudelj Radovan 72
 Gvozdanov Simo 154, 156
 Gvozdenović Ratko 136
 Gvozdenović Slavko 334
 Gvozdenović Stevan 246
 Gvozdenović Simić Adam 199
 Hadnadjev Predrag 33, 182
 Hadžić Natalija 117, 118, 119
 Hajdrih Rajnhard 12, 13, 18
 Hajdukveljković 66
 Hajdžalić Hamza 343

Hajneman Franc 70
 Hamer 25
 Hartman Johan 105
 Hasković Zenun 197, 198
 Hašimbegović Muhamed 110
 Helm Hans 22, 30, 37, 39
 Hansel 307
 Herceg Branko 133
 Herceg Franjo 70
 Himler Hajnrih 11, 12, 14, 23, 93, 161
 Hince 149
 Hitler Adolf 10—14, 16—18, 21, 26, 27, 39, 41, 47, 93, 102
 Hodžić Piroška 84
 Hodžić Zoran 320
 Hajzinger 15
 Hristić Miodrag 339
 Hrvaćanin Tankosić Nedeljka 214, 216
 Hrubnik Miša 240
 Ibrovac Miodrag 158
 Ignić Milovan 357
 Ignjatović Aleksandar 130
 Ignjatović Dušan 191
 Ignjatović Ljubomir 306
 Ignjatović Rajna 330
 Igumanović Miroljub 181
 Ikovac Mijo 127
 Ikonić Dragoljub 159
 Ilić Aleksandar 254
 Ilić Bogdan 253
 Ilić Branko 149
 Ilić Desanka 296
 Ilić Dragoslav Son 135
 Ilić Jovan 239
 Ilić Ljubica 189, 317, 318
 Ilić Ljubomir 149
 Ilić Mihajlo 42, 158, 160, 161
 Ilić Milan 361
 Ilić Mileva 185
 Ilić Miloš 159
 Ilić Nadežda 149
 Ilić Petar 336, 337
 Ilić Saveta Saja 296
 Ilić Velja 322
 Ilić Vojislav 224, 246, 281
 Ilija Mihajlo 149
 Ilkić Radoslav 146, 147

- Imamović Mašan 343
 Isakov Vojin 257
 Ivančević Dušan 159
 Ivanišević Teodora 365
 Ivanković Aleksandar 316
 Ivanov Aleksej 233
 Ivanov Vlado 249
 Ivanović Janko 217
 Ivanović Josif 148
 Ivanović Koviljka 154, 156
 Ivanović Milutin 331
 Ivanović Rajko 316
 Ivanović Svetozar 253
 Ivanović Vasilije 225, 245
 Ivić Milo 241
 Iveša Mihailo 105, 111
 Ivić Mihajlo 112
 Ivković Mile Gust 168, 205
 Ivković Milutin Milutinac 280
 Ivković Zora 245
 Izvornar Petar 258
- Jagodić-Nevajdić Jovanka 199
 Jakovljević Bogdan 174, 205
 Jakovljević Jamačko 286, 287
 Jakovljević Miodrag 205
 Jakovljević Spasoje 149
 Jakovljević Toma 245
 Jakovljević Vojislav 19
 Jakovljević Vukašin 104
 Jakovljević Zlativoje 331
 Jakšić Alma 154, 155
 Jakšić Đuro 154
 Jakšić Gavriilo 257
 Jakšić Milan 153—155
 Jakšić Pavle 175
 Jančić Bodžidar 323
 Jandrijević Anka 238
 Janežić Hugo 243
 Janićijević M. 91
 Janićijević Petar 332
 Janićijević Veroslava 242
 Janković Gragoljub 262
 Janković Dušan 159
 Janković Dukan 174
 Janković Janko 173, 359, 360, 364
 —366, 201
 Janković Jovan 133, 347
 Janković Marko 225, 235
 Janković Milorad Šarac 330
- Janković Pavle 44
 Janković Stevan 123
 Janković Velizar 159
 Janković Vidoje 218
 Janošević Dragutin 260
 Janjatović Danilo 61, 247
 Janjić Milica 308
 Janjić Radmila (Rada) 199, 200
 Janjić Smilja (Smiljka) 199, 200
 Janjić Zarija 325
 Janjušević Milan 30, 32
 Javorski Boža 201
 Jeftović-Vlastelica Milena 186
 Jelić Radonja 184
 Jelić Svetislav 159
 Jelinek Stevan 361
 Jenča Branko 149
 Jeremić Božidar 126
 Jeremić Dragutin 194, 339
 Jeremić Ilija 171
 Jeremić Miodrag 256
 Jeremić Nadežda 273
 Jeremić Radojko 257
 Jeremić Vidoje 218
 Jeremić Života 133
 Jertov Dušan 330
 Jerković Dušan 109
 Ješić Milan 329
 Jević Ratko 202
 Jeremović Angelina 135
 Jevtić Borislav 86, 146
 Jevtić Borivoje 159
 Jevtić D. 212
 Jevtić Drago 318
 Jevtić Milena 55
 Jevtić Selimir 163
 Jevtić Slobodan 197
 Jevtić Vidosav 72
 Jevtić Vojislav 126
 Jevtović Dragoljub 233
 Jevtović Milorad 186
 Jocić Risto 159
 Jocić Vida 171, 173
 Jodl 15, 16
 Joka Petar Banovac 257
 Jokanović Đorđe 240
 Jokić Borisav 178
 Jokić Milenko 317
 Joksić Ankica 121
 Joksimović 50

- Joksimović Jovan 243, 245
 Joksimović Nikola 355
 Jolić Dušan 127
 Jonić 42
 Jontović Rudolf 246
 Jordanov(ić) Ljubomir 255, 239
 Josif 99
 Josifović Stefanka 286
 Jovanić Milka 227
 Jovanović Aleksandar 159, 230, 234
 Jovanović Bogosav 324
 Jovanović Borislav 134
 Jovanović Borivoje 149
 Jovanović Branislav 343, 345
 Jovanović Branka 252
 Jovanović Božidar 272
 Jovanović Cedomir 202
 Jovanović Di mi tri je 104, 306
 Jovanović Dragoljub 77, 113, 163,
 196, 207
 Jovanović Dragomir 23, 30—33, 37,
 42, 45—48, 54, 71, 75, 81, 85,
 101, 102, 112, 132, 146, 158, 167,
 180, 202, 223—225, 315, 274, 335
 Jovanović Dušan 232, 322, 360
 Jovanović Duško 57, 230, 234, 359
 Jovanović Đorđe 52, 109, 163, 221
 Jovanović Đurđe 191
 Jovanović Gorica 345
 Jovanović Ilija 72, 355
 Jovanović Jelena 136
 Jovanović Hristina 347
 Jovanović Joca 283
 Jovanović Jovan 109
 Jovanović Kristofer 336
 Jovanović Le posava 311
 Jovanović Luka 331
 Jovanović Ljubinka 347
 Jovanović Marko 301, 303
 Jovanović Mićo Admiral 346
 Jovanović Mi jat 286
 Jovanović Milan 255, 308, 358
 Jovanović Milica 251
 Jovanović Milica vidi Kovačević
 Kristina
 Jovanović Milisav 337
 Jovanović Milorad 136, 198, 243,
 337
 Jovanović Milutin 159
 Jovanović Miroslav 109
 Jovanović Mladen 207
 Jovanović Nikola 355
 Jovanović Novak 352, 353
 Jovanović Olga 63, 225, 236
 Jovanović Pavle 243
 Jovanović Predrag 257, 347
 Jovanović Radivoje Bradonja 251,
 339
 Jovanović Radovan Prija 357
 Jovanović Sava 69
 Jovanović Slavoljub 278
 Jovanović Srba 197
 Jovanović Sreten 168
 Jovanović Stana 290
 Jovanović Stevica 154
 Jovanović Stojan 333
 Jovanović Stojanka 115
 Jovanović Svemir 230
 Jovanović Svetislav 306
 Jovanović Todor 278
 Jovanović Veliisav 337
 Jovanović Vladislav Jajce 345
 Jovanović Vojislav 246, 268
 Jovanović Vukosava 52
 Jovanović Zoran 188
 Jovanović Zivan 310, 346, 347
 Jovanović Zivojin 131, 134, 240
 Jovanović Stanikić Velimir 202
 Jovašević Đorđe 300
 Jovašević Sreten 186
 Jovičić Božidar 152
 Jovičić Dušan 208
 Jovičić Ljubisav 303
 Jovičić Ljubomir 125
 Jovičić Olga 106
 Jovičić Petar 205
 Jovičić Stevan 140, 145
 Jovičin Božidar 151, 152
 Jovančić Milan 131, 150, 151
 Jović Borislav 86
 Jović **Cedomir** 325
 Jović Desanka 142
 Jović Jovan 84, 328
 Jović Mara 141
 Jović Natalija 351, 349
 Jović Radmila 200, 227
 Jozić Radomir 357
 Jozić Zivojin 357
 Junak vidi Nikolić Miodrag
 Jung Herbert 70, 82, 139, 199, 200

- Jurak Pa vi e 143
 Jurić Vitomir 146

 Kabanica Milorad 300
 Kaj tei 13, 14, 95, 97
 Kajzenberg Ernest fon 45, 68
 Kajzer 68
 Kalapiš Ivan 113
 Kalić Dušan 221, 222
 Kalimnik Josip 336
 Kalinić Miloš 329
 Kali voda 191
 Kkalodera Nikola 160
 Kaloper Srbobran 152
 Kaloperović Kosara 341
 Kalterbruner Ernest 13
 Kanački Svetozar Mali 360, 366
 Kanaris Vilhelm 13, 19
 Kapetanović Mladen 284
 Karađorđević Pavle 17, 38
 Karađčić Anđelko 303
 Karajović Dragomir 58
 Karaklajić Dragutin 317
 Karamarković Milić 214
 Karamarković Simeon 196—198
 Karamehmetović Adem 297
 Karanović Čedomir 72
 Karaoglanović Isak 146
 Karišić-Bajić Danka 57, 63, 82, 216,
 225, 246
 Karlo 70
 Katanić Žarko 242, 243
 Katić Dorđe 341
 Katić Kristina 231
 Katić Jovanka 295
 Katić Milica 192
 Katić Vukica 295
 Kaufman Rut 85
 Kazandžić Mihajlo 319—321
 Kažić Miodrag 232
 Kecman Marko 131, 148
 Kenig 178
 Kenig (narednik) 57—59
 Kenig Klaus 70
 Kerkez Boško, 271, 272
 Keserović 43
 Kićanović Milorad 301, 303
 Kijamatović Marija 231
 Kiković Milomir 304
 Kisić 69

 Kisel Georg 30
 Kiseljak Josip 60, 226, 247
 Kitanović Milan 248
 Kitanović Ratko 250
 Kler Rudolf 86
 Klis Vaso 149
 Klisarić Dobrila 300, 301, 303
 Klisarić Emilija 300
 Klobučarević Dimitrije 231
 Kljajin Jelisaveta 120
 Kljajiin Leposava 151
 Kljajić Dragoljub 152
 Kljajić Filip 328
 Knap Karlo 70
 Knežević Dragutin 168
 Knežević Milinko 355
 Knežević Momčilo 355
 Knežević Nikola 243
 Knežević Sava 131
 Knežević Stevan 330
 Kobiljski Milan-Lala 72, 73, 181,
 190
 Koca Ramiz 297
 Kocić Blagoje 330
 Kocić-Stojanović Mirjana 65, 67
 Kocnović Gedeon 354
 Koč Saban 198, 297
 Kočović Lazar 283
 Kočović Petruša 237
 Koh 70
 Kojić Anđa 64
 Kojić Branko 262
 Kojić Jovo 196
 Kojić Miodrag 167, 312
 Kokotović Andrija 149
 Kokotović Petar 283
 Kolaković Borivoje 135
 Kolasević Andrija 271, 272
 Kolendić Ivan 113
 Kolendić Petar 158
 Komadinić Miloš 185
 Komnenović Ilija 283
 Komnenović Jovan 246
 Kompanjec Sergej 201
 Kon Geca 59
 Konačnik Albert 249
 Konstantinović Dragan 240
 Konstantinović Draginja 83, 225,
 230
 Konstantinović Svetlana 83

- Konšak Martin 126
 Koratić Radomir 278
 Konjević Mirko 146
 Korać Danilo 352
 Korać Nikola 130
 Kordić Milan 277
 Koren Rudolf 286, 287, 292
 Korjenec 43
 Korolija Nikola 285
 Korošec Anton 160
 Kosanović Velimir 163
 Kosanović Velizar 109
 Kosmajac Đorđe 46, 55, 66, 71, 72,
 97, 108, 109, 138, 139, 141, 236
 —238
 Kosovac Voja 205
 Kostić Dragan 146
 Kostić Kratimir 221
 Kostić Ljubomir 307
 Kostić Mihajlo 229
 Kostić Mila 335
 Kostić Milorad 325
 Kostić Milutin 245
 Kostić Obrad 150
 Kostić Vojislav 332
 Kostić Zora 349
 Kostić Zvonimir 219, 322
 Kostić Žika 349
 Kotović-Stojanović Mari ka 189
 Kovač Konstantin Kokan 130, 230
 Kovač Ludvig 148, 149
 Kovačević Božidar 160
 Kovačević Dragoljub 202
 Kovačević Dušan 160
 Kovačević Kristina 63, 216
 Kovačević Mijo 61, 224, 236
 Kovačević Milorad 193
 Kovačević Mirčeta 248, 250
 Rozomara Rade 64, 272
 Kozomernik Valentin 171, 172
 Kraljević Slobodanka 84
 Kranjc Mirko 19
 Kranjčić Maksim 136, 227
 Kraus Gustav 342
 Kraurs Leontin 279
 Kraus Lotar Karl 22, 30, 37—39,
 42, 132
 Krdžić Milutin 185
 Krečkanč Milija 243
 Kreso Muharem 18—22, 68, 96, 102,
 107
 Kresoja Janko 227
 Kriger Peter 69, 181
 Krnić Košta 152
 Krosi 43
 Krnjajić Mladen 202
 Krsmanović Branko 138
 Krsmanović Radoslav 188
 Krstić Andrija 182
 Krstić Bora 330
 Krstić Branislav 230, 233
 Krstić Košta 163
 Krstić Milomir 188
 Krstić Svetlana 235, 238
 Krstić Vojmir 149
 Kršljanin Predrag 191
 Kršulj Đorđe 131
 Kršulj Olga 63
 Krunić Dragoljub 126
 Kučan Blaž, 153, 156
 Kučeković Nikola 243, 245
 Kućurov Stevan 283
 Kujundžić Bogoljub 112
 Kukec Josip 256, 259
 Kulić Petar 323
 Kulidžan Božović Zorica 225
 Kumanudi Anka 83, 127, 235
 Kumanudi Nena 83
 Kumar Srđan 137
 Kumar Vukosava 277
 Kumbarić Srboľjub 239
 Kunovčić Petar 105
 Kurtešija Rifat 295
 Kusovac Dušan 160
 Kustudić **Zivanović** Anda 120
 Kuzmanović Uroš 193
 Kuzmić Dragan 292
 Labat Pavle 147
 Labudović Milorad 44
 Labūs Simo 196
 Lakoj Istvan Ciga 73
 Laković Arsen 152
 Lalević Voja 285
 Lalić Đuro 146
 Laović Milan 351
 Lap 133
 Laušev Petar 136
 Launjević Vlado 169

- Lauševie Vojislav 255, 256
 Lazarević 199
 Lazarević Bratdoslav 284
 Lazarević Dimitri je Čeba 211
 Lazarević Dragiša 210
 Lazarević Dragoljub 128
 Lazarević Dušan 193
 Lazarević Milan 303
 Lazarević Milena 185, 300
 Lazarević Sava 355
 Lazarević Sima 231
 Lazarević Stevan Čutka 105
 Lazarević Vera 116—118, 185
 Lazičić Bogdan 151
 Lazić Janko 228
 Lazić Tihomir 191
 Lazović Blaža 320, 321
 Lazović Graja 116—119, 148
 Lazović Veselinka 64
 Lebedov Aleksandar 158
 Lekić Petar 358
 Leko Aleksandar 158
 Lenard Dragutin 125, 133
 Lenard Ljubomir 125, 146, 168
 Lenardić Ivan Niko 137, 145
 Lene Karlo 138
 Lepić Dragutin 305
 Ler Aleksandar 17, 69
 Letić Jelica 362
 Letdć Vladimir 362
 Levi Avram 182, 194
 Levi Haim 105, 110
 Levi Jazef 342
 Lisjak Janko 52, 60, 66, 226, 242,
 243, 266, 267, 269, 274, 275, 358,
 365
 Lišanić Mate ja 301, 303
 Logar Josip 19
 Lončar Ljubica 363
 Lončar Vladimir 363
 Lončarević Dragomir 358, 359, 298,
 299
 Lončarević Filip 351
 Lončarević Teodora 242
 Londrović Zlata 169
 Lorenc Hilda 121
 Lotrigger Stefan 70
 Lovreković Đuro 237
 Lovrenović Slavko 245
 Lovrenski Ilija 240
 Luburić Rade 307
 Lučić Dobrivoje 126
 Lukač Karlo 137, 138, 145
 Lukić Dragutin 250
 Lukić Miloš Modelar 345
 Lukić Predrag 159
 Lukić Veljko Kurjak 31
 Lukić Zivojin 278
 Lukonić Slobodan 108
 Luković Života 176
 Lupšan Pavle 258
 Lupšić Aleksandar 349
 Lupšić Milan 349
 Lustig Đuro 343
 Ljotić Dimitrije 22, 38, 42, 327
 Ljubičić Nikola 180
 Ljubinković Ljubisav 316
 Ljubisavljević Tihomir 347
 Ljumović Blagoje 73, 180
 Ljupković Jelenko 257
 Ljupković Sava 257
 Macura Filip 125
 Mađarević Zivko 108
 Maderčić Đuro 72, 138, 139, 238
 Magešić Dušan 268
 Maglajić Fadil 50, 122
 Majdanić Nada 243
 Ma jer Samuil 115
 Majsner August 21, 39, 53, 68, 77, :
 97, 195, 335
 Majstorović Nada 304
 Majstorović Veljko 61
 Makanjić Milosav 317
 Maksić Dimitrije 307
 Maksimović Božidarka 126
 Maksimović Desanka 127, 162, 163
 Maksimović Ljubivoj 273
 Maksimović Radivoje 353
 Malinska Veselinka 129
 Malivuk Zagorka Zaga 62, 63, 228
 Maljević Dimitrije 133
 Mamula Bogdan 330
 Mamuzović Lazar 133
 Mančić Desanka 231
 Mandić Krstomir 304
 Mandić Mihailo 128, 150
 Mandić Pavle 168
 Mandić Rade 51, 234

Mandić Radenko 299
 Mandić Stanimir 168
 Mandić Julijana 242
 Manojlović Nikola 196, 236
 Manojlović Slavko 314
 Marić Julijana 50, 116, 243
 Markić Katica 288—290
 Maričić Nikola 321
 Maričić Zivomir 44
 Marine Pavle 225, 239
 Marinković Bogdan 323
 Marinković Božidar 189
 Marinković Đorđe 182
 Marinković Nebojša 50
 Marinković Milan 243
 Marinković Vlada Striker 240, 241
 Marinković Radovanović Draginja
 Gina 225, 239
 Marjanović Aleksandra 203
 Marjanović Božidar 320
 Marjanović Branislav 307
 Marjanović Filip 183
 Marjanović Ivan 305
 Marjanović Jovan 218
 Marjanović Jovan 102
 Marjanović Ka ja 145
 Marjanović Zoran 258
 Marjanović Zivka 325
 Marjanušić Josip 256
 Markičević Sredoje 186
 Markičević Veldmir 209, 212, 217
 Marković Boško 191
 Marković Brana 205
 Marković Divna 286
 Marković Dragan 32, 197
 Marković Dragomir 320
 Marković Dragomir 320
 Marković Dragoslav Draža 205, 263,
 310, 357
 Marković Dragutin Đaka 243, 298,
 299
 Marković Luka 126
 Marković Ljubica 120
 Marković Milan 158, 218, 233, 308
 Marković Milenko 303
 Marković Mileva 128, 279, 292
 Marković Miloje 262
 Marković Milovan 292
 Marković Moma 205, 209
 Marković Nadežda 351
 Marković Natalija 169
 Marković Nikola 337
 Marković Predrag 211, 213
 Marković Radojka 303
 Marković Radomir Gembeš 135
 Marković Radosav Rade 330
 Marković Saša 210, 212, 305, 310,
 312
 Marković Sava 190, 320, 321
 Marković Slobodan 249
 Marković Stevan 148
 Marković T. 191
 Marković Toša 136
 Marković Velimir 250
 Marković Vojislav 262
 Marković Zivan Ziva 149, 153, 155,
 261
 Marković Zivko 250, 337
 Martić Branko 335
 Martinović Aleksandra 245
 Martinović Jovan 256
 Martinović Ljubica 245
 Martinović Milić 138, 139, 145, 23*
 Martinović Miloš 72
 Marukić Meho 297
 Marušić Dragoljub 256
 Mašić Boško 159
 Mašić Dragoljub 314
 Mašić Dragovan 320
 Matavulj Petar 158
 Matejić Dragan 206
 Matić Aleksandar 59, 174
 Matić Dušan 162, 163
 Matić Đorđe 332
 Matić Ilija 292, 301
 Matić Jelena 51, 52, 115, 139, 140,
 226, 242
 Matić Jovan 146
 Matić Ljubiša 337
 Maitić Ljubomir 277
 Matić Milovan 59
 Matić Nikola 52
 Maitić Radojka 337
 Matić Slavko 284
 Matić Svetozar 258
 Matijaš Lazar 146
 Matijević Jovan 227
 Matijević Miroљub 185
 Matijević Miloš Mrša 62 142 146
 —148, 185, 223, 238

- Matijević Đokić Nadežda 55, 186
 Masleša Danilo 173, 243, 281
 Masleša Veselin 163
 Mauzer Milan 367
 Mazanjanin Andrija 254, 319
 Mazić Zivojin 256, 257
 Medan Sava 113
 Medan Vasilije 229
 Medved Stevan 149
 Mej 41
 Meltelija Mičo 86
 Mesarović Kosara 351
 Mićanović Vasa 85
 Mićević Milomir Mićina 139
 Mići Ikar 218
 Mičić Borivoje Bora 85
 Mičić Rahela 85
 Mičić Vera 85
 Mičić Veroljub 85
 Mihailović Dragoljub Draža 35, 40,
 42, 43, 47, 73, 136, 202, 265, 296,
 315, 318, 346
 Mihailović Dušan 130, 136
 Mihailović Jerko 328
 Mihailović Mihailo 335
 Mihailović Momčilo 168
 Mihailović Predrag 331
 Mihailović Tihomir 317
 Mihailović Veljko 287
 Mihajlov Angelina 152
 Mihajlović Leposava 243, 245
 Mihajlović Ljubodrag 294
 Mihajlović Mojsije 144
 Mihajlović Veljko 286
 Mihaljica Milica 119
 Mijajlović Milić 316
 Mijatov Ziva.n **Ziva** 246, 268
 Mijatović Blagoje 332
 Mijatović Bogoboj 146
 Mijatović Dušan 109
 Mijatović Milan 332
 Mijatović Milorad 332
 Mijatović Negosava 116
 Mijatović Predrag 109
 Mijatović Ranko 332
 Mijatović Vitomir 332
 Mijatović **Zivan** 332
 Mijušković Miloje 150
 Mikić Vaso 355
 Mikloš Antun 268, 270
 Milanko Stevan 286, 287, 290, 333
 Milanković Stojan 279
 Milanov Dušan 249
 Milanović Bogomir 191
 Milanović Dobrosav 229
 Milanović Dragoljub 126, 332
 Milanović Ljubomir 332
 Milarović M. 214
 Milanović Mileta 342
 Milanović Ružica 206
 Milanović Stojan 359
 Milanović Života 332
 Milašinović Branko 268
 Milaškov Vasa 256
 Milatović Mile 251
 Milenković Božidar 51, 55, 246
 Milenković Branislav 31, 105, 256
 Milenković Dušan 311
 Milenković Milan 153, 156
 Milenković Milija 337
 Milenković Milisav 316
 Milenković Petar 278
 Milenković Svetomir 217, 256
 Milenković Svetožar-Doktor 218
 Miler Hajnrih 12, 96, 102
 Miletić Dragoljub 256
 Miletić Dragomir 206
 Miletić Kristina 218
 Miletić Josip 336
 Miletić Jovan 230
 Miletić Milentije 314
 Miletić Miodrag 279
 Miletić Radoje 43
 Miletić Ratko 113
 Miletić Vera 266, 283, 338, 357, 359,
 360, 363, 364, 366
 Mileusnić Božidar 278
 Mileusnić Budimir 278
 Miseusnić Stevo 259
 Milić Nikola 118, 119
 Milić Omiljen 138
 Milić Sava 137, 145
 Milić Tihomir 325
 Milić Vojislav 272
 Milićević Desanka 84, 331
 Milićević Dobrosav 331
 Milićević Milić 259
 Milićević Miloš 202
 Milićević Miodrag 331
 Milićević Radomir 257

- Milićević Veljko 336
 Milićević Vladeta 38
 Milin Ljubomir 149
 Milin Svetislav 132
 Milinčević Milan 256, 259
 Milinčić Milan 298
 Milinković Milan 347
 Milinković Živko 250
 Milivojević Branislav 220
 MOivojević Budimir 251
 Milivojević Milisav 351
 Milivojević Stanica 250, 252
 Milivojević Vidosava 236
 Milivojević Života 199
 Milkić Spasoje 105
 Milković Dragoslav 146
 Milojević Dimitrije 129
 Milojević Miloje 158
 Milojević Milojko 337
 Milojević Miloš 317
 Milojević Petar 207
 Milojević Stana 361
 Milojević Dragoslav-Dronja 210
 Milojković Milan 256
 Milojković Pavle 230
 Milojković Radojko 351
 Milojković Vlastimir 229
 Miloradović 55
 Miloradović Stojan 208
 Milosavljević Božidar-Burazer 345
 Milosavljević Cedimir 172
 Milosavljević Dušan 337
 Milosavljević Ljubica 337
 Milosavljević Miliwoje 218
 Milosavljević Miloš 249
 Milosavljević Milovan 349
 Milosavljević Milutin 199
 Milosavljević Petar 210
 Milosavljević Radenko 245
 Milosavljević Radosav 208
 Milosavljević Zorica 86
 Miloš Zak 242
 Milošević Boža 314
 Milošević Cveta 66, 120, 125
 Milošević Klementije 160
 Milošević Krsta 346
 Milošević Milan 112, 114, 186
 Milošević Milan Selja 320
 Milošević Milka 252
 Milošević Miloš Golub 339, 340
 Milošević Miodrag 227, 333
 Milošević Radmila 325
 Milošević Ugnin 330
 Milošević Vida 225, 246
 Milošević Vojislav 315
 Milošević Vučko 185
 Milovanović Aleksandar Sanda 207
 Milovanović Buda 199
 Milovanović Ilija 105, 111, 112
 Milovanović Isidor 333
 Milovanović Jelica 203
 Milovanović M. 104
 Milovanović Milan 317
 Milovanović Mileta 183
 Milovanović Miroslav 104
 Milovanović Momir 126
 Milovanović Momir 126
 Milovanović Stevan 124
 Milovanović Svetislav 335
 Milovanović Toma 218, 256
 Milovanović Pećanac Košta 35, 42, 101
 Milović Milovan 320
 Milunović Joca 330
 Milunović Milo 163
 Milutinović Dragoljub 193
 Milutinović Ivan 114
 Milutinović Marko 159
 Milutinović Miliwoje 347
 Milutinović Nadežda 259
 Milutinović Olga 288—291
 Milutinović Radomir 59, 75, 216, , .
 Milutinović Vera 347
 Milutinović Vladimir 259, 299
 Miljanić Božidar 354
 Miljanović German 72
 Miljanović Milan 133
 Miljević Vladimir 330
 Miljković Dragoslav 337
 Miljković Jovan 250, 270
 Miljković Milan 326
 Miljković Radomir 112
 Miljković Uroš 220, 321
 Minčić Dragoljub 268
 Minderović Cedimir 163
 Minić Dobriwoje 220
 Minić Milka 171, 220, 251
 Minić Miloš 249
 Minić Radoslav Rade 300, 301, 303
 Mirčeta Franjo 234

Mirčeta Dimitrije 266, 270
 Mirčetić Dragoljub 214
 Mirčetić Ljubomir 233
 Mirčević Miroslav 148
 Mirić Miodrag 190
 Mirković Bora Šiljka pa 106
 Mirković Borivoje Bora 47, 53
 Mirković Danilo 72, 73
 Mirković Vojislav 268
 Mišković Branko Bliher 52, 57, 66,
 229, 230, 232, 234, 239, 265
 Mišković Maks 362
 Mišković Radomir 341
 Mišković Vojislav 158
 Mišković-Zižović Mihailo 105
 Mitešić Avgust 19
 Mitić Branko 209
 Mitić Ljuban 328
 Mitić Ljubomir 146
 Mitić Mihailo 246, 268
 Mitić Milosav 299
 Mitković Vidosav 221
 Mitrović Aleksandar 341
 Mitrović Dragoljub Čitko 319, 320,
 323, 324
 I^m -ović Dragoslav 126
 Mitrović K. 153
 Mitrović Leposava 231
 Mitrović Mika-Jarac 215, 354
 Mitrović Milan 105
 I^{1*} -ović Milinko 262
 I^T -ović Milisav 51
 Mitrović Milorad 86
 I^{ti} -ović Mitra 115, 117—119
 ■rić Momčilo 126, 135
 ić Nikola 231
 Uović Ranko 197
 i^{vi}crović Ratko Šilja 59, 126, 147,
 148, 150—152, 223, 231
 Mitrović Slobodan 240
 Mitrović Stefan 231, 284
 Mitrović Zivan 64, 126
 Mitrović-Đilas Mitra vidi Mitrović
 Mitra
 Mitrović-Habuš Vukica Šunja 62,
 63, 117, 147, 231
 Mitrović-Petrović Desanka 188
 Miućinović Asan 278
 Mladenović Andrija 330
 Mladenović Dragoljub 134, 146

Mladenović. Dragutin 260
 Mladenović Dušan 345
 Mladenović Đorđe 299
 Mladenović Gospava 243
 Mladenović Ljubomir 304
 Mladenović Mihailo 260
 Mladenović Milan 229
 Modričin 42
 Mojžes Josip 126
 Mokričak Matijas 154, 155
 Momčilović Aleksandar 351
 Momčilović Danilo 330
 Moro Luj 58
 Mrčalica Vojin 144
 Mrčalica Zorka 144
 Mrgić Ilija 140, 242
 Mrksić Trifun 111
 Mrvović Puniša 221
 Muačević Branko 144
 Muačević Ivanka 61, 84, 112, 143,
 144, 145, 155
 Muačević Ljubica 144
 Muačević Petar 144
 Munjas Simo 72
 Mušicki Košta 42, 75
 Muškatirović Vlado 148
 Mušović Ejub 197
 Mutić Katarina 248—252

I

Nacić Blagoje 325
 Načević Stanica 120, 134
 Nagriznik Jozef 19
 Nakasenda Branko 176, 177
 Nakvasin Adolf 124
 Necić Milorad 240
 Nedeljko Danica 239
 Nedeljковиć Angelina 83, 199, 200
 Nedeljковиć Dušan 239
 Nedeljковиć Kostadin Čeča 106
 Nedeljковиć Miodrag 230
 Nedeljковиć Natalija (baba) 83,
 199, 200
 Nedeljковиć Natalija (unuka) 83
 Nedeljковиć Sava 193
 Nedeljковиć Veljko 277
 Nedeljковиć Zorka 270
 Nedić Ivanka 116, 118, 123, 130
 Nedić Milan 21, 22, 42, 54, 55,
 81, 96, 99, 128, 161, 204, 213, 288
 Nedić Miloš 150

- Nedić Miodrag 289—291, 293
 Nedić Neško 54, 73
 Nedić Stojan 149
 Negedić Siniša 199
 Nemanjić Josip 117
 Nenadović Aleksandar 140
 Nestarenjko 135
 Nešić Dobrosav 228
 Nešić Đorđe 112, 144
 Nešić Julijana 136, 227
 Nešić Stevan 136, 227
 Nešković Milutin 158
 Nešković Blagoje 359, 360, 362, 364
 Nevajdić Jovanka 347
 Nikčević Milija 256, 278
 Nikezić Đuro 307
 Nikezić Petar 128
 Nikić Dragoljub 176
 Nikles Jelena 283
 Nikles Stanislava 318
 Nikolajev Vječeslav 149
 Nikolić 81
 Nikolić Aleksandar 316
 Nikolić Blagoje 106, 260
 Nikolić Borivoje 351
 Nikolić Branislav 286, 287
 Nikolić Cedomir 310
 Nikolić Dragan 337
 Nikolić Dragomir 169
 Nikolić Dragoslav Kića 233
 Nikolić Jela 177, 225, 239
 Nikolić Jovan 256
 Nikolić Košta 354
 Nikolić Kuzman 335
 Nikolić Lazar 69, 173, 250
 Nikolić Mihailo 334
 Nikolić Milisav 337
 Nikolić Milutin 259
 Nikolić Miodrag 148, 232 241, 242,
 307, 309, 310
 Nikolić Nikola 347
 Nikolić Pavle 227
 Nikolić Petar 303
 Nikolić Predrag 193
 Nikolić Stevan 233, 320, 321
 Nikolić Svetozar 136, 227
 Nikolić Tihomir 256
 Nikolić Tiosav 137
 Nikolić Todor 301
 Nikolić Velja 306, 324, 325
 Nikolić Vitomir 218
 Nikolić Vladislav 187
 Nikolić Vlastimir 257
 Nikolić Vojin 237, 238
 Nikolić Živojin 310
 Nikolić Života 336
 Nikoliš Dragomir 143
 Nikoliš Dušan 143
 Nikoliš Gojko 143
 Nikoliš Mileva 144
 Nikoliš Miodrag 143
 Nikoliš Nedeljko 144
 Nikoliš Nemanja 144
 Nikoliš Nenad 144
 Nikoliš Svetozar 144
 Niikšić Živojin 325
 Ninković Tripko 160
 Nišić Krsta 230
 Nojbaher Herman 28, 98, 99
 Nojhauzen Franc 26, 37, 38
 Novak Viktor 44, 158
 Novakov Milorad 149
 Novaković 57
 Novaković Milan 176
 Novaković Milija 278
 Novaković Miodrag 228
 Novaković Petar 221
 Novaković Slavko 286
 Novaković Slavoljub 286, 287
 Novaković Voja 205
 Nožinić Branko 268
 Nožinić Petar 243
 Nušić Branislav 163
 Njukić Slavko 328
 Obradović Dušan 355
 Obradović Milan 336
 Obradović Milutin 330
 Obradović Miodrag 313
 Obradović Mirjana vidi Dinić Đur-
 delena Duka
 Obradović Nikola 334
 Obradović Stevan Čelik 210
 Obradović Zora 288, 290, 291
 Obradović Zika 73, 181
 Obradović Radunović Stevan 213
 Obrenović Slaviša 345
 Odoljen-Gavrilović Seka 131
 Odović Prvoslav 72

Ognjenović Mirko 235, 237, 238, 244
 Okašanović Marija Mara 297, 298
 Okašanović Vera 297, 298
 Oklobdžija Bogdan 49
 Oklobdžija Neda 171—173
 Olčikov Smilja 120, 151
 Omanović Omer 334
 Ordagić Dobrosav 56
 Orelj Ilija 73
 Oreščanin Julka 82
 Orešković Julka 130
 Osmanagić Husein 270
 Osmanagić Magda 270
 Osmanlić Franjo 128
 Ostojin Lazar 151
 Otoranov Zaharije 151, 152
 Ovčanov Branko 153, 156

Pajević 55
 Pajić Marija 125
 Pajić Todor 274
 Pajić Vojin 239
 Pajković Krunislav 320, 321
 Paljić Radoslav 232
 Panajotović Ranko 299
 Pandurović Milivoje 19
 Pantelić Anka 169
 Pantelić Darinka 337
 Pantelić Jelisaveta 354
 Pantelić Sreten 284
 Pantelić Vladan 303
 Pantelić-Marinković Svetislava 50
 Pantić Božidar 332
 Pantić Dragoljub 332
 Pantić Predrag 351
 Pantić Slavko 257
 Papakoča Miroslav 237, 240
 Papakoča Slobodan 128, 141, 150
 Papić Obrad 278, 358
 Papić Slobodan 239
 Paranos Drago 243
 Paranos Ilija 47, 48, 81, 104, 121
 Parapid Mirko 126
 Parenta Nenad 146, 287
 Parezanović Miroljub 362
 Parezanović Miroslav 360
 Parezanović Olivera 360
 Paripović Đuro 284
 Parmaković Dragoslav 167, 170
 Paimicki Svetislav 144, 145

Pašalić Đuro 113
 Pašić Nikola 73
 Paunović Ljubomir 208
 Paunović Radoslav 328, 329
 Paunović Velizar 208
 Paunović Zivojin 334
 Pavelić Ante 27
 Pavešić Dušan 160
 Pavišić Stevan 137
 Pavičević Dimitrije 59, 133
 Pavičević Mihajlo 358, 359, 360
 Pavičević Rajko 182
 Pavičević Todor 231
 Pavišić Franja 240
 Pavlica Dušan 104
 Pavlović Aleksandar 64, 125, 134, 241, 272, 277
 Pavlović Borivoje 210, 302, 340
 Pavlović Boško 41, 42, 106
 Pavlović Darinka 131, 171, 172, 215, 216, 250
 Pavlović Dobrivoje 186, 300
 Pavlović Dušan 48, 335
 Pavlović Doka 138
 Pavlović Ljubica 363
 Pavlović Milan 160
 Pavlović Milica 249
 Pavlović Milisav 351
 Pavlović Milorad 234
 Pavlović Miodrag 343
 Pavlović Miroslav 335, 363
 Pavlović Nedeljko 260
 Pavlović Olga 245
 Pavlović Radoica 303
 Pavlović Stevan 66
 Pavlović Velimir 314
 Pavlović Vida 253
 Pavlović Vlastimir Carevac 212
 Paunesku Jovan 242
 Pecović Ljubomir 115, 136, 137
 Pečenović Miodrag 337
 Pečovnik Zora 243
 Pečo Marko 239
 Pečo Mičo 268
 Pegović Vaso 266
 Pejčinović Svetislav 336
 Pejić Mairi ja 120
 Pejinović Stevan 320
 Pekić Aleksandar 255, 258
 Pekić Stipe 360, 361

Peković Beriša 212
 Peković Magdalena 303
 Peković Milena 300
 Peković Periša 305
 Pelemiš Obrad 61, 135, 136
 Penezic Borislav 249
 Perić Aleksandar 330
 Perić Branko 217
 Perić Mile 204
 Perić Milivoje 313
 Perić Radovan 236
 Perišić Dragoljub 225, 231
 Perišić Gvozden 185
 Perišić Ivan 123
 Perišić Sava 268
 Perković Dimitrije 146
 Perović Milivoje 27, 106, 323
 Perović Miloje 218
 Peruničić Sekula 286, 287
 Pašić Branko 159
 Pešić Dimitrije 326
 Pešić Dušan 323
 Pešić Miloš 248
 Peškić Dimitrije 220
 Pešović Slobodan 197
 Petković Bratislav 362
 Petković Miloš 257
 Petković Sreten 367
 Petranović Branko 23
 Petrašević Marko 341
 Petrašević Svetozar 306
 Petrov Dragica 154, 155
 Petrov Lav 257
 Petrov Milanka 335
 Petrov Olga 63, 154—156
 Petrović (policajac) 81
 Petrović (šofer) 59
 Petrović. Aleksandar 197
 Petrović Bogomir 335
 Petrović Bogosav 261
 Petrović Brana 51, 253
 Petrović Branka 120, 347
 Petrović Branko 352
 Petrović Brano 356, 357
 Petrović Draga 85
 Petrović Dragiša 218
 Petrović Dragoljub 199, 200
 Petrović Dragomir Gema 349
 Petrović Dušan 351. 349
 Petrović Ilija 209, 210
 Petrović Ljubica 170 •
 Petrović Ljubiša Kico 106, 170
 Petrović Ljubomi r 248, 251
 Petrović Mara 143
 Petrović Mijo 47
 Petrović Milan 260
 Petrović Milanka 335
 Petrović Milorad 62, 160, 232, 233.
 239
 Petrović Milorad Lala 231 .
 Petrović Milorad Ujka 169 ..
 Petrović Milorad-Ćurak 115
 Petrović Miloš 199, 226, 244, 275*
 Petrović Milutin 205
 Petrović Mladen 330
 Petrović Nada 145
 Petrović Nikola 162, 260
 Petrović Novica 216
 Petrović Petar 207
 Petrović R. 26
 Petrović Rada 297
 Petrović Radisav 314, 337
 Petrović Radivoje 185
 Petrović Ratibor 237, 239
 Petrović Razumenka 266, 267
 Petrović Slavka 318
 Petrović Slavko 187
 Petrović Stanojé 336
 Petrović Strahinja 230
 Petrović Teodosije 239
 Petrović Vasa 154, 156
 Petrović Vasilije 260
 Petrović Veljko 159, 160
 Petrović Vladimir 330
 Petrović Vlastimir 243
 Petrović Vojislav 173, 174, 365, 366
 Petrović Zivojin 284
 Petrović Života 288
 Pijade Moša, 114, 146, 315
 Pilić Života 176
 Pimen Jovan 268
 Pinecki Vladeta 108
 Pirgić Dragan 252
 Pirgić Olga 248, 250, 252
 Pjevač Mihailo 127, 225
 Plankl Franciska 230
 Plavkić Petar 112
 Plavšić Milenko 292
 Plavšić Tihomir 292
 Plečević Angelina Gina 349*

Plećeović Cedomir 50, 349
 Pleša Darinka 120
 Podhraški Amalija 108
 Pogačnik Ferdo 19
 Pokrajac Milorad 59, 133
 Polgar Andrija 223
 Politeo Fani 61
 Popiteo Kosara vidi Delere Julija
 Nada
 Popovac Đorđe 361
 Popović »Čora« 57, 66
 Popović Aleksandar 85
 Popović Anka 243, 245
 Popović Borka 286
 Popović Branko 158
 Popović Danica 303
 Popović , Dragoljub 104, 112, 263,
 313, 336, 354
 Popović Dragomir 159
 Popović Dragoslav 234, 324
 Popović Dušan 283
 Popović Đorđe 185, 361
 Popović Grgur 233
 Popović Ivan 337
 Popović Jelena 359
 Popović . Jovan 51, 162, 163, 192
 Popović Jovanka 120, 121
 Popović Jugoslav 304
 Popović Julija 84
 Popović Koča 163
 Popović Košta 124
 Popović Lazar 51
 Popović Ljubisav 313
 Popović Milentije 141, 224, 274
 Popović Miloje 325
 Popović Milorad 311
 Popović Milovan 319
 Popović Mirko 106
 Popović Momčilo 104
 Popović Olivera 354
 Popović Pavle 351
 Popović Rada 297
 Popović Ratimir 362
 Popović Risto 334
 Popović Selimir 197
 Popović Komelije Sende 113
 Popović Slaviša 72
 Popović Sreten 358
 Popović Stana 354
 Popović Stevan 142, 241
 Popović Tadija 237
 Popović Vladimir 261, 262
 Popović Vlado 48, 216
 Popović Vojislav 137, 145
 Popović Vuka 169
 Popović Zaviša 281
 Popović-Ivković Zora 289
 Posavac Milan 135
 Potkonjak Stevan 271
 Prcović Spaso 221
 Pregalj Pavle 362
 Prentić Miroslav 289—291, 293
 Pribićević Svetozar 113
 Priča Ilija 358
 Priča Ognjen 149
 Prijčić Dušan 277
 Prodano vic 200
 Prodanović Borislav 50, 114
 Prodanović Dušan 355
 Prodanović Jaša 114, 163
 Prodanović Milica 114
 Prokić Branko 341
 Prokić Milijana 347
 Prostran Luka 268
 Prostran Spiro 230, 237
 rotić Aleksandar 307
 Protić Dragutin 159
 Prpa Stanko 148
 Prpić Božana 199, 346
 Prušević Ramiz 297, 298
 Prvulović Bogdan 308
 Prvulović Olga 308
 Prvulović Vitomir 86
 Puđa Dušan 217
 Puđa Pantelija 217
 Punaš Marko 239
 Pupiće Nazim 297
 Purić Jelica 230
 Purić Miloško 287
 Purić Nadežda 63, 128
 Pušibrk Uroš 256, 257
 Putniković 81
 Putniković Jovanka 283
 Putniković Leposava 283
 Rački Marija 136, 137, 147
 Rađaković Dušan 251
 Rađaković Jovanka 119, 186
 Rađaković Radomir 127
 Radenković Milutin 345

Rađenković Predrag 218, 257
 Radičević Velibor 175
 Radičević Vladimir 50
 Radić Radovan 227
 Radin Blagoje 344
 Radisavljević Jelena 286
 Radišić Milorad 182
 Radišić Stana 119, 133
 Radivojević Branislav 257
 Radivojević Jovan 159
 Radivojević Nikola 331
 Radivojević Slobodan 310, 311
 Radivojević Tihomir 314
 Rorivojević Zaharije 331
 Radivojević Zivko 345
 Radojčić Ivan 138
 Radojević Anoka 351
 Radojević Milivoje 316
 Radojković Aleksandar 349, 350
 Radojković Viđosava 349, 350
 Radonjić Dušan 180, 181, 187
 Radonjić Vlastimir 191
 Radonjić-Stamenković Leposava 324
 Radosavljević Ljubomir 347
 Radosavljević Mile-Abas 147
 Radosavljević Milenko 314
 Radosavljević Radojica 112, 185
 Radosavljević Svetislav 309, 311
 Radosavljević Vera vidi Radosav-
 sjević-Đokić Vera
 Radosavljević-Đokić Vera 56, 186,
 246
 Radošević Stojanka 208
 Radovanović Aleksandar 325
 Radovanović Darinka 353
 Radovanović Desanka 120
 Radovanović Dragoljub 210
 Radovanović Dragoslav 149
 Radovanović Dragutin 168
 Radovanović Ljubo 44
 Radovanović Marko 349, 350
 Radovanović Radmila 84
 Radovanović Stanica 120
 Radovanović Stevan 41
 Radović Marko 331
 Radović Miodrag 197
 Radulaški Milica 225, 236
 Radulović Bogdan 223
 Radulović Marko 270
 Radunović Ljuba-Krnja 218
 Raičević Marija 188
 Raičević Velimir 197
 Raja 200
 Rajanović Mihailo 118, 119, 148
 Rajčić Branislav 311
 Rajčić Katarina 310, 311
 Rajević Milomir 106, 111
 Rajić Andrija 186
 Rajić Golub 205
 Rajić Savo 286
 Rajkov Dragan 134
 Rajkov Nedeljko »Zlić« 73
 Rajković Radmila 83, 85
 Rajković Slobodan 336
 Rajković Vladimir 126
 Rajković Dragi-Dženin 210
 Rajković Dušan 257
 Rajković Isidor 233
 Rajnić Milica 243
 Ra jović Milomir 176
 Rajter Julijana 237
 Ra kas Božo 268
 Rakić Dragomir 86
 Rakić Jelena 239
 Rako Stevan Stevo 268, 270
 Rakonjac Dragoslav 299
 Raković Momir 250
 Ramadanović Veljko 159
 Randelović Voja 256, 258, 259
 Randelović Stojanka 337
 Ranisavljević Ratomir 153, 154, 156
 Ranković Aleksandar 100, 117, 118,
 143
 Ranković Anđ 237
 Ranković Cedomir (otac) 83, 203
 Ranković Cedomir (sin) 83
 Ranković Dušan 191
 Ranković Milorad 262
 Ranković Nadežda 83, 203
 Ranković Svetomir 174
 Rapajić Nikola 278
 Rapajić Stevan 311
 Rasulić Ljubomir 112
 Rašić Vojislav 86
 Rastovac Dobrila 280
 Ratakov Radivoj 152
 Ratinac Draga 199
 Ratković Aleksandar 314
 Raušning Herman 161

Rebrač Anđelka 243
 Rečkamanović Radomir 221
 Redžić Smail 279
 Reh Martin 86
 Reksajzen 40
 Rei ja 73
 Reljić Miloš 248, 249
 Reljić Miodrag 250
 Rem 11, 16
 Ribar Ivan 50, 113
 Ribar Ivo Lola 148, 229
 Ribentrop Joahin fon 22
 Ritali kar Jara 125
 Ribnikar Vladislav 125, 159
 Ristić Aleksandar 221
 Ristić Di-agoljub 256, 330
 Ristić Dušan 160
 Ristić Marko 162
 Ristić Milena 270
 Ristić Milenko 292, 320
 Ristić Petar 139, 235, 236, 281
 Ristić Trifun 332
 Ristić Vojislav 207
 Ristivojević Zorka Zora 225, 251
 —253
 Ristović Božidar 351
 Riznić Milivoje 290
 Robert 70
 Rodić Dragan 135
 Rodić Nikola 137
 Rojnik Ivan 292
 Rosandić Toma 163
 Rozenberg 11
 Rožajac Haso 297
 Rožajac Ramo 297
 Rrster Janjuš 240
 Ršumović Milan 335
 Rubenović Isak 342
 Runjajić Anka 272
 Rutdožić Ana 193
 Ružička Ivan 249
 Ružić dr Uroš 158

 Sabo Marija 116
 Sakan Vasa 251
 Salaj Juliška 134
 Saltikov Nikola 158
 Samuilov Živa 153, 155
 Sara ga Simo 185
 Sarajlić Pavle 339

 Saranović Živan 208
 Sarap (policajac) 81
 Sarić Borivoje 234
 Sarić Dobrivoje 347
 Sarić Jure 328
 Sarvan Milivoje 158
 Savić Božidar 268
 Savić Branislav 304
 Savić Branko 304
 Savić Jelisije 336, 337
 Savić Miodrag 300, 301
 Savić Stojanka 337
 Savić Svetislav 249
 Savić Vladimir 335, 336
 Savković Draginja-Simka 156
 Sedić Ahmet 243
 Sedić Ibrahim 232
 Seger Aleksandar 309, 310
 Sekulić Aleksandar 136, 231
 Sekulić Ratko 138
 Sekulić Slobodan 179
 Selaković Nada 304
 Selaković Zora 242
 Selenić Bogoljub 341
 Selenić Ilija 341
 Selenić Ostoja 170
 Selimović Rajin 314
 Senić Zaviša 303
 Sep Jozef Janko 26, 38
 Serdarević Božidar 314
 Serdarević Radomir 315
 Serfafi Jakov 239
 Sergejević Jelena 278
 Sernec Janko 245
 Sertić Zlata 245
 Servo Mihalj 111, 367
 Sijanović Petar 315
 Silevska Vena 244
 Simenković Gvozden 72
 Simeonović Ljubomir 260
 Simić Dobroslov 174
 Simić Koviljka 297, 298
 Simić Milan 86
 Simić Petar 136, 246
 Simić Radojka 347
 Simić Radovan 131, 136, 137
 Simić Sergije Zagorac 339
 Simić Sima 44
 Simić Košta 153, 155
 Simonović Stana 278

Simović Mirjana 116
Sinadinović Natalija 278
Sinadinović Stojan 268
Sitar Stanislav 256, 259, 299
Sivčev Smilja 120, 151
Sivčev Stevan 152
Skoković Ostoja 353
Skribar Jozef 112
Skrijeli Halim 297
Slepčević Desanka 341
Slović Miloš 302, 303
Smilevski Videom 274
Smiljanić Leposava 116, 119
Smiljanić Milutin 32, 109
Smodlaka Vojin 160
Sokolov Vera 215
Soleša Đorđe 144
Solomon Franc 302, 303
Solunac Rade 207
Sorgić Olga 345
Sotirović Ratibor 44
Spalević Lazar 75, 216
Spasić Aleksandar 325
Spasić Momčilo 257
Spasić Pavle, 228
Spasić Radomir 215
Spasić Zora 323
Spasojević Mira-Makica 297, 298
Spasojević Milan 200, 201
Srdić Arsen 72
Sremčević Branislava 358
Sremčević Stanislav-Cmi 188, 224,
267, 271, 276
Sremčević Jeremić Leš 66
Sretenović Dragoljub 114, 180
Sržentić Ljubica 116
Stakić Predrag 208
Staletić Ratko 296
Staljin, Visarionović Josif 276
Stamenić Radojka 193
Stamenković Boško 83
Stamenković Božidar Boža 141,
142, 147
Stamenković Dragi 217
Stamenković Jela 325
Stamenković Leposava 83, 217
Stamenković Vasilija 110, 116, 130,
142
Stanić Jelena 234
Stanić Milujin 234

Stanić Petar 239
Stanić Rodoljub 242
Stanić Slobodan 124
Stanimirović Dobroslav 144
Stanimirović Mija 255
Stanisavljević Dimitrije 306
Stanišić Milan (Beograd) 283, 318
Stanišić Milan (Cačak) 300—302
Stanišić Nikola 239
Stanišić Ružica 303
Stanišić Stanko 320
Stanišić Stevan 251
Stankov Dragan 153
Stankov Rada 152
Stanković Aleksandar 230
Stanković Branislav 146
Stanković Cvetko 166
Stanković Cedomir 323
Stanković Dragan 155
Stanković Dragoljub 260
Stanković Dragomir 244
Stanković Ljubomir 323
Stanković Milo je 187, 188
Stanković Rade 152
Stanković Siniša 158, 358
Stanković Spasoje 260
Stanković Stanko 104
Stanković Stevan 347
Stanković Vlastimir 341
Stanković Žika 345
Stanković Živko 205
Stanković Živorad 336
Stanojević Borivoje 112
Stanojević Božidar 278
Stanojević Branislav 308
Stanojević Dimitrije 260
Stanojević Hristina 60
Stanojević Jovica 349
Stanojević Konstantin 260
Stanojević Milan 149
Stanojević Milivoje 260
Stanojević Miloje Mrtvak 186, 302,
303
Stanojević Olga 345
Stanojević Vlasta 310
Stanojević Slobodan 329
Stanojević Svetozar 193
Stanojević Živana 277
Starčević Jelisaveta 121
Starčević Konstantin 209, 211, 212

Starčević Mileva 249, 250, 252
 Starčević Milutin 277
 Starčević Sreten 358
 Stariha Janez 216, 217
 Stefanović Blagoje 33
 Stefanović Božidar 19
 Stefanović Branislav 337
 Stefanović Dragan 324
 Stefanović Dragomir 106
 Stefanović Josif 218, 326
 Stefanović Ljubomir 257
 Stefanović Marija 243, 245
 Stefanović Milan-Kića 201
 Stefanović Milorad (Beograd) 137, 139
 Stefanović Milorad (Laj kovač) 171
 Stefanović Milorad Mića 251
 Stefanović Miloš 341
 Stefanović Milovan 225, 236
 Stefanović Milutin 159
 Stefanović Miodrag 351
 Stefanović Nikola 325
 Stefanović Slobodanka 304, 305, 306
 Stefanović Stevan (vazduhoplovac) 216, 217
 Stefanović Stevan (frizer) 221
 Stefanović Stevan (fabrikant) 347
 Stefanović Svetislav Čeco 237
 Stefanović Velimir Bata 168
 Stefanović Viktorija 243
 Stefanović Vojislav 337
 Stefanović Zivan 208
 Stegarević Nikola 114
 Stepanović Dragoljub 193
 Stepanović Jaša 267
 Stepanović Milisav 193
 Stepanović Zivko 191
 Stipić Jorgovanka 312
 Stipić Ljubomir 312
 Stipić Milica 312
 Stipić Vera 312
 Sterc Ivan 239
 Stevagović Ratko 347
 Stevanović Josif 325
 Stevanović Milan 339
 Stevanović Milorad 194
 Stevanović Stevan 75
 Stijaković Radenko 311
 Stijović Risto 159
 Stjepanović Marko 360, 361
 Stjepić Savo 147
 Stojadinović Dragomir 324
 Stojadinović Ivanka 154, 156
 Stojadinović Milan 47, 188
 Stojadinović Smilja 154, 156
 Stojadinović Života 337
 Stojančević Angelina 312
 Stojanović 106
 Stojanović Aleksandar 104, 221
 Stojanović Čedomir 322
 Stojanović Dragoljub 244, 275
 Stojanović Ilija 337
 Stojanović Jovan 205, 230
 Stojanović Ljubiša 221, 225
 Stojanović Mijat 208
 Stojanović Mirko 267, 271, 272
 Stojanović Miroslav Janko 215
 Stojanović Panta 188, 189
 Stojanović Paraskeva 323
 Stojanović Petar 126
 Stojanović Petar Metalac 211, 212, 304
 Stojanović Rade 163
 Stojanović Roksa 325
 Stojanović Sibin 325
 Stojanović Slavko 72
 Stojanović Smilja 153
 Stojanović Sreten (knjižar) 104
 Stojanović (tehničar) Sreten 250
 Stojanović Svetomir Sveta 66, 124
 Stojanović Zora 246
 Stojčević Jovan 232
 Stojčić Vera 278
 Stojčić Vera 259
 Stojičević Zivojin 332
 Stojić Živa 153, 156
 Stojić Milutin 186
 Stojić Milutin 205
 Stojić Miodrag 205
 Stojić Nedeljko 268
 Stojilović Radivoje 333
 Stojilović Radosav 333
 Stojiljković Dimitrije 104
 Stojisavljević Jovan 148
 Stojković Aleksandar 323
 Stojković Bosiljka 337
 Stojković Filip 259
 Stojković Mića 62, 261
 Stojković Mira 337
 Stojković Miroslav 347

Stojković Sreten 361
 Stojković Stevan 361
 Stojković Velimir 159
 Stojković Vladimir 187
 Stojković Zi van 241, 242
 Stojković Života 286, 287
 Stojnić Dragutin 133, 134
 Stojišić Milan 278
 Stokić Ljubica 246
 Stokić Pera 205
 Stokić Živko 194
 Stolić Živorad 126
 Stragarević Blagoje 258
 Strahinjić Slobodan 325
 Stričević Ljubinka 134, 147, 148
 Strineka Đuro 72
 Strineka Nikola 138, 145, 238
 Stroleni Rudolf 270
 Strugar Đuro 60, 224
 Strugar Lazar 307—309, 311
 Subotički Đura 152
 Subotički Ozren 151
 Subotić Milka 129, 307
 Subotić Petar 128, 129, 307, 309
 Subotić Sofija 129, 307
 Subotić Spiro 230
 Subotić Vlatko 354
 Sumer Johan 70
 Sušić Radisav 339
 Sušić Sale 240
 Svetel Ivan 362
 Svetina Stevan 137

 Šahović Ksenija 159
 Santić Dragoljub 221
 Šantić Jakob 237, 239
 Samesonov Natalija 231
 Ščekić Milić 51
Šćurla Josip Mačak 60, 230, 231
Sefer Emanuel 25, 40, 223, 224
 Šegrt Stevan 330, 331
Segulja Janez 355
Sekularac M. 197
Serbula Ivan 138, 239
Sijekov Rade 154, 156
 Šinko Adela vid. Vranić Šinko
 Adela
 Šinkov Petar 262
Sdšković Persida 337
Škapin Alojz 241

 Skerović Mihajlo 237
 škorić Anka 358—360, 358
 Skoro Gojko 110, 178
 Smit Johan Renard 70, 86
 Smit Lako 186
 Smit Paulina 86
 Šnajder Radmila 37, 244, 246
 Šmeblić Miroslava 138
 Sobić Mihailo 227
 Sojić Ljubica 227
 Sojić Ružica 135, 136
 Soškić Cedomir Cedo 197, 290
 Šotra Rajko 136
 Spartalj Milutin 117
 Špiler Juraj 63, 155
 Šreder 20, 103
 Stabo Ivan 185
 Stipin Zivko Ziva 154, 156
 Sterić Dragoljub 137
 Sterić Jovan 239
 Sterić Stevan 46, 48, 55, 57, 66; 81,
 225, 300, 346, 347
 Stok Pavle 205
 Štukart Vilhelm 26
 Štulović Stanimir 350
 Subert 69
 Šutija Mile 229
 Šuvaković Milica 122
 Sujović Milan 268
 Šumarac Rada 197
 Sumenković Radovan 19
 Sundić Božidar 306
 Sundić Cedomir 106
 Šunka Luka 147
 Šupić Ljubomir 330
 Šuput Milena Ildija 84, 273
 Šuput Vesna 84
 Suster 347
 Sutić Ljubinka 288—290
 Sutić Tomo 286, 288, 292
 Svabić Mihailo 117, 237, 350

 Tabacki Ljubomir 150, 151
 Tačković Košta 268
 Tadić A. 63
 Tadić Dušan
 Tadić Radomir 182
 Tanasić Srboľjub 319
 Tanasković Radisav 253
 Tanasković Ratomir 331

Tančić Dragoljub 159
 Tančić Dušan 220
 Tanić Dušan 126
 Tankosić Vidosava 148
 Tasić Dorđe 160
 Tasić Trifun 330
 Tasić Vojislav 221
 Taslaković Radomir 176
 Tatalović Dragutin 349, 350
 Tatarin Plavša 234
 Tatić Dušan 246
 Tavčić Dušan 325
 Tekerir Mirko 130
 Teodorović Bora 254
 Teodosijević Dorđe 253
 Teodosin Valerija 116
 Teofanović Dušan 350
 Tepavac Dušan 202
 Terić Gojko 160
 Terzić Simo 357
 Terzin Đura 151, 152
 Terzin Pera 152
 Tešić Ivan 253
 Tešić Veroljub 33
 Tito, Broz Josip 17, 29, 39, 100,
 123, 302
 Timotić Radiša 146
 Timotić Tadija 109
 Todorović Aleksandar 133, 182
 Todorović Avram 230
 Todorović Božidar 316
 Todorović Branislav 112, 309
 Todorović Cedimir 194
 Todorović Dragoslav 263
 Todorović Dušan 349
 Todorović Jovan 59, 133, 205
 Todorović Nenad 255, 256
 Todorović Predrag 131, 278
 Todorović Sava 210
 Todorović Slavko 220
 Todorović Sreten 253
 Todorović Stevan 239
 Todorović Todor 243
 Todorović Vasilije 134, 227
 Todosić Selimir 253, 254
 Tojaga Mile 268
 Toler Ernest 149
 Tomac Đura 272
 Tomašev Milan 153, 156
 Toma zini Sii vira 295
 Tomić Božidar 159
 Tomić Dragan 106
 Tomić Cvetin 230
 Tomić Ljubiša 233, 284, 285
 Tomić Mirko 224, 267, 269, 274,,
 276, 358
 Tomić Petar 237
 Tomić Slavka 279
 Tomić Slobdan 136, 137
 Tomić Stojan 323
 Tomić Svetozar 157, 158
 Tomić Zimomir 262
 Tomović Marjan 133
 Tomović Milanka 259
 Tomović Rajko 128
 Tomović Vlastimir 136
 Topalović Dragan 185. 186, 302, 303:
 Topalović Ljubiša 367
 Topalović Milenko 181
 Torlački Boža 205
 Torbica Jovan 189
 Tošić 125
 Tošić Jovan 214, 216, 217
 Tošić Milan 185
 Tošić Radosav 351
 Tošić Zagorka 217
 Tošović Nedeljka 352
 Tošović Vasilije 254—257
 Trailović Nikola 260
 Trajković Miloš 266, 267, 269
 Trajković Miroslav 183, 229
 Trajković Miša 52
 Trajković Momir 87
 Trajković Sloboda 229
 Trajković Stevan 275
 Trajković Svetlana 229
 Trajković Svetolik 229
 Trajković Vera 229
 Trajković Zvonimir 277
 Trbojević Slavko 277
 Trećakov Obrad 151, 152
 Tribrođanin Voja 217
 Trifunac Stojan 107, 239
 Trifunović Boško 361
 Trifunović Ilija 316
 Trifunović Milan 72
 Trifunović Milutin 185
 Trifunović Radmilo 345
 Trifunović Sveta 196
 Tripković Đura 183

Tripković Ljubodrag 335
 Tripković Miodrag 185
 Trišić Jovan 41
 Trkulja Stevan 48
 Tucović Veselin 185
 Tufegdžić Nevenka 170
 Tumin Vsevolod 114
 Tumin Zoja 114
 Tumin Zora 116
 Turko Aleksandar 113
 Turner Horold 21—23, 50, 26, 30,
 102, 103, 157, 158
 Tusen Rudolf 38
 Tutunović Voja 3

 Ugričić Miodrag 159
 Ulardžić Dragoljub 229
 Urlih 57, 58
 Urošević Košta 308
 Urošević Slavoljub 278
 Uskoković Milena 64
 Uskoković Slobodan 106
 Uzelac Dušan 159

 Vajman 40
 Valgoni Ivanka 134
 Valjarević Dušan 334
 Varjaški Jelena 154, 156
 Vasić 288
 Vasić Dragiša 162
 Vasić Jela 310, 311
 Vasilčić Sredoje 186
 Vasiljević Avram 231
 Vasiljević Borivoje
 Vasiljević Desimir 300—303
 Vasiljević Julka 243
 Vasiljević Nada 361
 Vasiljević Rata 248, 249
 Vasiljević Zivko 257
 Vasiljković Dragoljub 268
 Vasović Olga 300, 303
 Vasović Milorad Bimbo 351
 Vaščanin Branko 271
 Vavić Milorad 294, 295
 Vauhnik Vladimir 19
 Vegt Armin 128
 Velašević Bogdan 110, 111
 Velkić Gavriilo 44
 Velebit Ljubica 119, 135
 Velebit Petar 59

 Veličković Đurde 303
 Veličković Dušan 65, 67, 305, 306
 Veličković Mila 122
 Veličković Milorad 122
 Veličković Mitar 122
 Veljković Božidar 210
 Veljković Dušanka 297, 298
 Veljković Mita Sibirica 316
 Veljković Sava 138
 Veljković Vladimir 218, 256
 Vereš Anton 343
 Veselinović Radomir 104
 Vesković Zivadin Slatinac 334
 Vićentijević Aleksandar Cane 135
 Vićentijević Dragoljub 262
 Vićentijević Rajko 145
 Vidaković 43
 Vidaković Mato 122, 123, 140, 141
 Vidović Boško 320
 Vidović Nenad 266, 267, 275
 Vijorović Predrag 137
 Vilimanović Milka 82
 Vilimanović Momčilo 186, 300—303
 Vilimanović Predrag 196, 197
 Vilimanović Janković Nada 82, 252
 Vilotijević Vasilije 177
 Vinter 69
 Vinterhalter Vinko 163
 Višić Divo 159
 Višić Lazar 65, 67
 Višnjevski Petar 149
 Vitas 57
 Vitas Dušan 136
 Vitorović Aleksandar 194
 Vitorović Dušan 104
 Vitorović Radojka 347
 Vitorović Zoran 104
 Vizen Franc 111
 Vještica Stevan 278
 Vladušić Josip 193
 Vlahović Pavle 241
 Vlahović Veljko 131
 Vlaisavljević Petar 278
 Vlajić Milosav 263
 Vlajić Miroslav 204
 Vlajinac Milan 158
 Vlajković Zora 253
 Vlaškalin Milorad 159
 Vlaški Dobriila 312
 Vojvodić Ilija 59

- Volić Borivo je 300, 303
 Volić Zagorka 304
 Vojnović Đorđe 268
 Vojnović Vojislav 332
 Vračarić Mladen 73
 Vranić-Šinko Adela 131, 128, 267,
 270, 275
 Vrbica Cvetko 136
 Vrebalov Boško 116
 Vrebalov Gucović Vera 116, 117,
 118
 Vrščina 272
 Vrzic Ilija 296
 Vučić Dragoljub 255—257
 Vučićević Dušan 253
 Vučelić Ilija 361
 Vučetin Danica 360
 Vučetić Trepuša Milica 185, 300
 Vučinić Josip 47
 Vučinić Miodrag 176
 Vučinić Petar 104
 Vučinić Vladimir 144
 Vučković Aleksandar-Senka 125,
 181
 Vučković Dragutin 199, 246
 Vučković Ljubisav 159
 Vučković Slavka 115
 Vučković Sreten 105
 Vučković Stevan 268
 Vučković Vojislav 60, 162, 246, 247
 Vučković Vukosava 361
 Vučković Zdravko 104
 Vučković-Politeo Fani 246
 Vučo Aleksandar 162, 163
 Vujačić Ratko 300
 Vujanac Vojislav 160
 Vujanović Borivoj 330
 Vujašin Gojko 314
 Vujačić Dobrosav 337
 Vujičić Mileva 357
 Vujičić Rade 301, 303
 Vujičić Vera 300, 302, 303
 Vujić Branko 153, 156
 Vujić Nevenka 1175 4'/5"
 Vujinović Jelisaveta 185
 Vujinović Zivka 185
 Vujković Persa 169
 Vujković Svetozar 30, 36, 70—72,
 76, 81, 109, 135, 142, 153, 167,
 180, 181, 183, 184, 189, 199, 200,
 207, 216, 241, 275, 276, 280, 281,
 315, 322, 361
 Vujošević Leposava 208, 225, 270
 Vujović Igrutin 185
 Vukadinović Zivojin 164
 Vukajlović Obrad 299
 Vukašinović Dragica 303
 Vukašinović Ljubomir 341
 Vukašinović Milan 138
 Vukašinović Vule 175
 Vukčević Vukaj lo 351
 Vukelić Milka 134, 135
 Vukičević Novica 336
 Vukoje Vladimir 228
 Vukojević Dragan 335
 Vukosavljević Dragan 272
 Vukosavljević Sveta 248
 Vukotić Blažo 73
 Vukotić Dušan 294
 Vukotić Milivoje 174
 Vuković 205
 Vuković Borivoje 253
 Vuković Dragoljub 105
 Vuković Marija 63
 Vuković Miloje 253
 Vuković Nadežda 351
 Vuković Stevo 268
 Vuksan Jovan 292
 Vuksanović Dragoljub 182
 Vuksanović Miroslav 347
 Vuksanović Svetozar 199
 Vulešević Bogdan 352
 Vulešević Dušan 168, 352, 353
 Vulić Božin 128, 150
 Vulić Nikola 158
 Vurc 153
 Zagorac Dragutin 72, 73
 Zaho Konstantin 81
 Zajnelagić Hivzo 297
 Zak 70
 Zalad Obrad 66, 72, 139, 236—238
 Zaplatić Dragoslav 355
 Žarković Jovan 128, 307
 Zatler Bruno 40, 67, 192
 Zdravko Velimir 361
 Zdravković Momčilo 159

Zečević Ljubomir 136
 Zeković Nevenka 119
 Zdmonjić Stevan 367
 Zlatanović Mile 142
 Zlatanović Slavko 219
 Zlatanović Živoj in 221
 Zlatić Nadežda 304
 Zlatković Marko 220, 321
 Zlakas Mile 268
 Zlakolica Jovan 268
 Zogović 123
 Zogović Radovan 162, 163
 Zordamus Apostol 335
 Zrenjanin Žarko 113
 Zmić Aleksa 361
 Zuber Nikola 159
 Zubović Sredoje 231
 Zurovac Vukašin 171

 Zak Miloš 245
 Zanković Ljubomir 361
 Zarga Jakob 214
 Žarković Vojislav 160
 Žerajić Svetožar 324
 Žikić Branko 345
 Žikić Vojislav 305, 306
 Zivadinović Ceda 59
 Živančev Vujica 241
 Zivanović Dobrosav 351
 Zivanović Dragoljub 332
 Zivanović Dragoslav 278
 Zivanović Jakov 230
 Zivanović Ljuba Brka 204
 Zivanović Marko 317, 341
 Zivanović Mileta 189
 Zivanović Milija 259
 Zivanović Mirko 104
 Zivanović Radojica Noje 163
 Zivanović Radomir 164
 Zivanović Toma 158

Zivanović Sava 204
 Zivanović Slobodan 332
 Zivanović Svetožar 250
 Zivanović Tihomir 332
 Zivanović Veselin 306
 Zivanović Zivojin 332
 Zivanović Zivomir 317
 Zivanović Zivotije 256
 Zivčić Dušan 323
 Zivić Joca 124
 Zivković Branko 344
 Zivković Dragoljub 190, 263, 307
 Zivković Jovan 225
 Zivković Mihailo 256
 Zivković Mileta 256
 Zivković Milovan 188
 Zivković Momčilo 337
 Zivković Nikola 24
 Zivković Ranislav 231
 Zivković Stevan 272
 Zivković Stojan Stole 214
 Zivković Trifun 257
 Zivković Vitomir 205
 Zivković-Kustudić Anđeli ja 115
 Zivković-Stefanović Dušica 112 113
 Zivojinović Dragivoje 316
 Zivojinović Momčilo Zivinar 314,
 320
 Zivotić Blagoje 268
 Zivotić Dragiša Zare 211
 Zmirić Andrej 268, 269
 Zujović Milan 282
 Zunić Bogosav 185
 Zunić Dobrivoje 167
 Zunić Krunica 206
 Zunić Marina 206
 Zunić Milovan 206
 Zunić Razumenka 207
 Zuržul Aleksandar 233
 Zužek Ciril 108, 239, 263
 Zužić Ljubica 363

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	5
DANI OSNIVANJA LOGORA NA BANJICI	
UVOD.....	9
USPOSTAVLJANJE NEMACKE OKUPACIONE UPRAVE I OT- VARANJE LOGORA NA BANJICI.....	17
Hapšenja, mučenja i upućivanja u logor.....	34
Gestapo.....	37
Zlostavljanje uhapšenika.....	56
Logorska uprava.....	67
Brojno stanje logora, sastavi i kategorizacija zatočenika ...	74
ZATOČENICI PREMA ZANIMANJU.....	87
Pretpostavke o klasno-socijalnoj strukturi.....	87
ODMAZDE I GENOCID — PRAVI CILJ POSTOJANJA LOGORA NA BANJICI.....	92
PRISTALICE NARODNOOSLOBODILACKOG POKRETA U LOGORU NA BANJICI	
GODINA 1941.....	100
Preventivci — prvi zatočenici.....	102
Pohapšeni učesnici u diverzantskim i saboterskim akcijama . .	121
Eksplוזije mina.....	122
Omladinci zatočeni zbog saboterskih akcija.....	124
Okupacioni listovi i automobili u plamenu..... i .	129
»Atentatori« u logorskom krugu.....	132
Otmice banjičkih zatočenika..... •	140
Pad i deportovanje u Banjički logor članova prvog okupacijskog	
Mesnog komiteta KPJ za Beograd.....	145
Uhapšeni iz Banata u Banjičkom logoru.....	150
Hapšenje intelektualaca	156
PARTIZANI U LOGORU NA BANJICI.....	164
GODINA 1942.....	195
Nove grupe partizana..... • • •	196
Policijski prodori u partijska rukovodstva i organizacije . .	222
Deportovanje beogradskih pozadinskih radnika na Banjicu . .	227

Velika prolećna hapšenja beogradskih komunista 1942. godine. Pad Drugog okupacijskog Mesnog komiteta KPJ za Beograd	234
Jesenja hapšenja u Beogradu 1942. godine: Kobni tragovi jednog atentata.....	240
Pad mesnog komiteta u Valjevu.....	248
Policijske hajke u istočnoj Srbiji.....	254
Hapšenja u vračarskom, posavskom i kosmajskom srezu	260
GODINA 1943.....	265
Pad trećeg Mesnog komiteta u Beogradu.....	266
Cutljiva Ljubica Čobanović i druge žene.....	269
Lažne isprave.....	272
Spor Bečarevića i Vujkovića zbog jednog puštanja	275
Nove agitacione grupe.....	276
Pojedinci raznih profila	279
Partizanski punkt u Umcd.....	282
Kobni geštetner.....	283
Pad Okružnog komiteta za Kraljevo.....	285
Snažna skojevska organizacija u Vmjačkoj Banji	291
Iz mitrovačkog zatvora u logor na Banjici.....	293
Novopazarski rodoljubi.....	297
Transport iz Bele Palanke.....	298
Pad Okružnog komiteta za Čačak	
Zemunica u selu Vapa.....	299
Požarevački usponi i padovi.....	304
Seoske partizanske desetine	312
Paljenje opštinskih arhiva u Kovačevcu, Koračići i Pružatovcu	313
Nepokorni vaspitanici.....	318
Leskovčani pred logorskom kapijom.....	321
U Ljotićevom leglu.....	327
Od podnožja Bagdale do prilaza Avali.....	332
GODINA 1944.	
Poslednje grupe partizana	
Partizani iz drugih krajeva Jugoslavije.....	338
Poslednji Kragujevčani u logoru	
Pismo pred streljanje.....	344
Pad Mesnog komiteta u Arandelovcu.....	348
Šabački pregaoci.	
Komunistički zavet iz policijske arhive.....	352
Ohrenovački đaci i radnici.....	356
Velika hapšenja beogradskih rodoljuba u jesen 1943. i na pragu 1944. godine.....	358
Sklonište partijske tehnike u Lastinoj ulici.....	360
Ponovni pokušaj aktiviranja radio-stanice.....	362
Skloništa u Sumadijskoj i Mokroluškoj ulici.....	363
REGISTAR LIČNIH IMENA.....	369

SIMA BEGOVIC
LOGOR BANJICA 1941— 1944.

1

Izdavači
INSTITUT ZA SA VREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

KIZ »MARKETING-PRES«
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

Za izdavače
Dr Petar Kačavenda, direktor
Slobodan Milovanović, direktor

Lektor
Milorad Simonović

Registar
Aleksandar Spasojević

Likovno rešenje
Stevan Vujkov

Tehnički urednik
Svetko Reljić

Korektor
Jovica Bojić

Tiraž 2.000 primeraka
Prvo izdanje

Stampa:
GRO »KULTURA«, OOUR »Štamparija Kultura«, Beograd, Makedonska 4.

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

940.547.2(497.11)

БЕГОВИЋ, Сима

Logor Banjica: 1941—1944 / Sima Begović. — [1. izd.]. — Београд: Institut za savremenu istoriju [etc.], 1989— . књ. ; 21 cm

1. — 1989. — 422 str. — Biblioteka Stradanja i otpori; 6)

ISBN 86-7403-29-7

ПК:а. Бањица (Концентрациони логор)